Doktori (PhD) értekezés

KÜLFÖLDÖN MUNKÁT VÁLLALÓ FIATAL DIPLOMÁS NŐK ÉLETKEZDÉSI ESÉLYEI

Schranz Edit

Debreceni Egyetem
BDT
2018

KÜLFÖLDÖN MUNKÁT VÁLLALÓ FIATAL DIPLOMÁS NŐK ÉLETKEZDÉSI ESÉLYEI

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a szociológia tudományágban

Írta: **Schranz Edit**
okleveles szociológus

Készült a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolája
(Szociológia és társadalompolitika doktori programja) keretében

Témavezető: .....
Dr. habil. Czibere Ibolya PhD
egyetemi docens

A doktori szigorlati bizottság:
elnök: Dr. ……
tagok: Dr. ……
Dr. ……

A doktori szigorlat időpontja: 201… ....

Az értekezés bírálói:
Dr. .....
Dr. .....
Dr. .....

A bírálóbizottság:
elnök: Dr. .....
tagok: Dr. .....
Dr. .....
Dr. .....
Dr. .....

A nyilvános vita időpontja: 201… ....

„Én Schranz Edit teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.”

Debrecen, 2018……..

……....…..

Schranz Edit

DEBRECENI EGYETEM
Bölcsészettudományi Kar
Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és társadalompolitikai doktori program

Doktori (PhD) értekezés

KÜLFÖLDÖN MUNKÁT VÁLLALÓ FIATAL DIPLOMÁS NŐK ÉLETKEZDÉSI ESÉLYEI

Készítette:
Schranz Edit

Témavezető:
Dr. habil. Czibere Ibolya PhD
tanszékvezető, egyetemi docens

Debrecen
2018

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés **5**

1. fejezet. Az emberi tőkeelméletektől a migrációs elméletekig **11**
1.1 Emberitőke-elméletek – társadalmitőke-elméletek 11
1.2 Putnam társadalmitőke-értelemezése és a bizalom kérdése 14
1.3 Társadalmi tőke – kapcsolati tőke – társadalmi státusz 16
1.4 Migrációs elméletek 21
1.4.1 Nemzetközi migrációs elméletek 21
1.4.1.1 „Push-pull" faktorokra épülő makro- és mikroelmélet 22
1.4.1.2 A push és pull hatás a neoklasszikus közgazdaságtan elmélete mentén 23
1.4.1.3 A vándorlás új közgazdaságtana 24
1.4.2 A világrendszer és a globalizációs elméletek mentén: duális munkaerőpiac, a kumulált okság és transznacionális elmélet 25
1.4.2.1 Világrendszer-elmélet 25
1.4.2.2 A duális munkaerőpiac elmélete 26
1.4.2.3 A kumulált okság elmélete – a „migránsszindróma" 27
1.4.2.4 Transznacionális elméletek – mobilitás vagy migráció? 30

2. fejezet. Migrációs potenciál, migrációs hajlandóság és tényleges migráció Magyarországon – nemek szerinti különbségek dimenzióiban **34**
2.1 Migrációs hajlandósági mutatók – a tervek és a valóság számai a nemek tekintetében 34
2.2 A diplomások migrációs potenciálja 37
2.3 Migrációs potenciál és migrációs jellemzők a nők körében 39
2.4 Migrációs statisztikák a London és környékén élő magyarok körében: végzettség – munkaerőpiac 48

3. fejezet. A kutatás módszertana **52**
3.1 Problémafelvetés, kutatási célok, a kutatás indokoltsága 52
3.2 A kutatás célcsoportja 56
3.3 A kutatás módszerei 64
3.4 Kutatási kérdések, a kutatás dimenziói 66

4. fejezet. Empirikus kutatás külföldön munkát vállaló fiatalok – elsősorban nők – körében **74**
4.1 A motivációk kategóriáinak típusai 82
4.1.1 Jobb életkezdési esélyek kategóriája 84
4.1.2 Az önmegvalósítók 89
4.1.3 A menekülők 92
4.1.4 Az egyetemi tanulmányok miatt külföldre távozók 96
4.1.5 Akik a párjukat követték 99
4.1.6 A kontrollcsoport motivációi 101

4.2 Szülői háttér/családi háttér – a beilleszkedés dimenzióinak vizsgálata – lakhatás, munkahely, fizetés, életkörülmények: elégedettségi index a szubjektív kategóriák alapján 104
4.2.1 Lakhatás, jövedelem, általános elégedettség 109
4.2.1.1 Nem megfelelő itthoni körülmények – a szinglik csoportjában 112
4.2.1.2 Megfelelő vagy kiváló itthoni életszínvonal – a szinglik csoportjában 116
4.2.2 A párban élő női válaszadók csoportja 117
4.2.2.1 Megfelelő – kiváló életkörülmények itthon – vagy mégsem? 118
4.2.2.2 A „nem megfelelő" kategóriát választók csoportja 121
4.2.3 A jellemzők összehasonlítása a mintában: jövedelem, támogató hazautalások ... 122
4.2.4 A fiatal diplomás férfiak csoportja – összehasonlításban 124
4.2.4.1 A kiváló vagy megfelelő, illetve nem megfelelő itthoni életkörülmények szubjektív kategóriája a diplomás férfiaknál 132
4.2.5 A kontrollcsoport szubjektív kategóriái az itthoni és a kinti körülmények tekintetében 138
4.2.6 A mintára jellemző demográfiai megállapítások a családi háttér, a szülők iskolai végzettsége, a szubjektív kategóriák következtetései, összegzései 143
4.2.6.1 A diplomások jövedelmeiről átfogóan – itthon és külföldön 147
4.3 Beilleszkedés és jövő tervek – munkaerőpiac, család, hazatérési kilátások az elért eredmények, sikerek szubjektív kategóriáin keresztül 150
4.3.1 A külföldi egyetemi diplomát szerzett fiatalok kapcsolati hálói (integrációja) 152
4.3.2 Kapcsolatépítés, beilleszkedés külföldön, a hazai diplomákkal és munkatapasztalattal más országokban munkát vállaló fiatalok integrációja 155
4.3.3 A kontrollcsoport – a középfokú végzettséggel külföldön munkát vállaló fiatalok kapcsolati hálója (integrációja) 159
4.3.4 Néhány kutatói kérdés összefoglalása 162
4.4 A jövő tervei a végzettség szerint, valamint az 5 kategória dimenziójában – pártalálás, családalapítás, státuszszerzés, tervek külföldön és/vagy itthon 163
4.4.1 A jövő a jobb életkezdésért migrációt választó fiatalok szemszögéből 169
4.4.2 Az önmegvalósítók jövőképe 172
4.4.3 A menekülők kategóriájának jövőképe 177
4.4.4 Az eredetileg egyetemi tanulmányok miatt külföldre távozók kategóriájának tervei 178
4.4.5 A párjukat követő fiatal diplomás – és összehasonlításban a középfokú végzettségű nők jövőképe 182

5. A bizalom dimenziója – A társadalom, a munkaerőpiaci tapasztalatok, a tudás és a megbecsülés összehasonlítása a fiatalok részéről 192

Összegzés 209

Felhasznált irodalom 215

Mellékletek

A szerző tudományos publikációi I
Tartalmi kivonat II
Abstract III
Köszönetnyilvánítás IV

BEVEZETÉS

A fiatal diplomások, szakképzett munkavállalók – az utóbbi 5-6 évben – tömeges külföldi munkavállalásának jelensége, kérdéseket vet fel mind a magyar társadalom gazdasági-társadalmi viszonyainak érzékelt átalakulása tekintetében, mind a világban zajló migrációs folyamatok struktúráját vizsgálva[1]. A fiatal diplomások közül a nők egyre nagyobb arányú, többnyire egyedüli, a fogadó országban ismert kapcsolatok nélkül vállalt elvándorlása, a nemzetközi migráció egy sajátos formájának rajzolatát mutatja. A jelenség egyelőre szociológiai kutatásokban, illetve tanulmányokban szegmentáltan, egyes országokra vetített statisztikákban[2], leírásszerűen említődik meg. Azonban, mivel a nemzetközi vándorlást nem csupán migrációs politikák, hanem jellemzően a más – így az európai – országokban tetten érhető munkaerőpiaci struktúrák, a bérkülönbségek, illetve az ehhez sokszor kapcsolódó egyenlőtlenségek, a munkaerő-kereslet, -kínálat, a társadalmi biztonság vagy bizonytalanság, az ehhez köthető bizalmi – és egyéb (gazdasági) – válságok, esetleges konfliktusok, valamint a közpolitika együttesen határozzák meg (de Haas 2011), érdemesnek tartottuk a Magyarországon felnőtt, diplomás nők elvándorlásának jelenségét elhelyezni korunk migrációs történéseinek mozzanatai között.

A nemek részarányainak változását követve a nők, különösen az egyedülálló nők javára elbillent mérleg a kivándorlás tekintetében – a kibocsátó és célországokra vetítve is – a hatvanas évektől írja a szakirodalom jelentős eltérésként a korábbi migrációs tendenciákhoz képest (Blaskó–Gödri 2014). Ennek okaként a nők egyre nagyobb arányú függetlenedését, illetve az elvándorlással kapcsolatos független döntéshozói megjelenését említik. S mivel a férfi-nő aránykülönbségek országonként eltérő mértékeket mutatnak, a jelenséggel foglalkozó szerzők összetett, társadalmi-kulturális, történelmi hatások felől vizsgálódtak, kiegészítve ezzel a számukra a jelenség okaként nem megfelelő/elegendő, az emberi tőkeelméletekből kiinduló magyarázatokat (Oishi 2002). A nők nagyobb arányú (családot is hátrahagyó) migrációs mozgásának okát sokféle tényezővel magyarázza a szakirodalom: a nemi szerepek átalakulásának következményeként megjelenő, növekvő munkaerőpiaci részvételétől, az iskolázottsági szint emelkedésén át, sőt egyes országokra vetítve a női szegénység (Czibere 2012) feminizációs jelenségén keresztül a nők családfenntartó szerepének emelkedését is a magyarázatok közé sorolja. Ezzel párhuzamosan pedig a célországokban egyes szolgáltatások súlyának növekedésévek (háztartási, ápolási munkák) magyarázza a jelenség életképességét. Ez utóbbi folyamat – az ápolási tevékenység végeztetése bevándorló női munkaerővel –, jelenleg is az egyik női migrációs processzus fő mozgatórugója Európában (Blaskó–Gödri 2014). Az általunk végzett

---

[1] Disszertációnk szempontjából teljesen külön kezelőnek tartjuk a 2015 óta nagyobb tömegekben Európába vándorló afrikai és ázsiai migránsok kérdését. Mint erre a későbbiekben is hasonló megjegyzéssel utalunk, ezt a jelenséget, elsősorban a háborús övezetekből menekülők miatt, humanitárius katasztrófának tartják a migrációval foglalkozó, elsősorban a biztonságpolitika nézőpontjából vizsgálódó szakértők. (Lásd a szakirodalomban: „Az európai politika új fázisa – vita a migráció kezeléséről" című hivatkozást.)

[2] Lásd szakirodalom: Czibere–Rácz (2016).

vizsgálat mintájában a női válaszadók egy része, az utóbbi sorokban említett jelenségnek részese – mint erről a kutatás elemzési részében részletesebben is írunk majd.

A jóléti államok a munkaerő-keresletet egyrészt igyekeztek/igyekeznek különösebb ráfordítások, mint például a képzési költségek befektetései nélkül megoldani, legyen szó szakképzetlen vagy akár a tudásbázis hierarchiacsúcsán lévő diplomás munkaerőről, a szívó hatás (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007; Hrubos 2012) vonzásán keresztül érvényesíteni. Mindebben, a bevándorló, szakképzetlen munkaerő, illetve a vezetői posztokba felvett képzett munkaerő foglalkoztatásában szerepe van az országonkénti bérkülönbségekkel operáló, gazdasági szereplők (leginkább multicégek) lobbijának (de Haas 2010; Pitó 2015). A migrációs politikák és válságok, egyéb, fentebb felsorolt tényezők okozta változásokkal párhuzamosan alakult és gazdagodott a migrációról szóló elméletek szakirodalma is (Pitó 2015), amelyek sorába igyekeztünk beilleszteni a fiatal diplomások – elsősorban nők – külföldi munkavállalásának problémakörét. A migráció globális méretű, sokrétű és a szakirodalomban bőségesen feltárt változatos formái azonban leginkább makroszinten magyarázzák a dinamikusan változó folyamatokat. Mi e kutatásban arra kívántunk választ kapni, hogy a legújabb migrációs elméletek sorába általunk beillesztett, a magyar fiatalok elvándorlását inkább mobilitásnak mint migrációnak (Tilly 2007; Massey és szerzőtársai 2007; Melegh 2011; Pitó 2015) felfogható jelenséget, mikroszinten hogyan írhatjuk le, figyelembe véve a szűkebb társadalmi csoportok és benne az egyének kisebb csoportjainak viselkedésformáit és reakcióit, a társadalom által létrehozott gazdasági, társadalmi és közpolitikai viszonyokra. Tekintve, hogy az egyén szintjén a migráció személyes döntés, azonban jelenség szintjén társadalmi érintettsége valós történések nyomán kialakult, ezért szükséges mind a makro-, mind a mikroszinten megjelenő és ható tényezők figyelembevétele (Gödri 2005).

E disszertációban elsőként az elméletek segítségével kívánjuk feltárni azokat az összefüggéseket, amelyek a nemzetközi migrációs folyamatok és a humán tőke mint beruházási forma kapcsolatát jelentheti. A kutatás fókuszában a külföldön munkát vállaló diplomás fiatalok, elsősorban nők életkezdési esélyei állnak. A nők, főként egyedülálló nők migrációját nem genderkérdések felől közelítjük azonban, mert nem a férfi-női különbségek vizsgálatai okán jutottunk arra a megállapításra, hogy nők helyzetét tegyük a kutatás középpontjába. Hanem azok, a szakirodalomban leírt számszerű megállapítások terelték e felé az irány felé a figyelmünket, amelyek szerint a 15–29 év közötti fiatal korosztály férfi tagjai lényegesen nagyobb arányban szándékoztak külföldön munkát vállalni. A fiatal nők nagyobb százalékban tervezték inkább itthon a jövőt, a 2012-es adatfelvételek szerint. Akik tehát elmentek, nőként, egyedül, mégis miért vállalják a migrációval járó pszichikai, anyagi terheket? Milyen érvényesülési utak lehetnek vonzóak? Milyen feltétlek mentén valósul meg a fiatal nők egyre erősödőnek látszó elvándorlása (Czibere–Rácz 2016), ha az utóbbi évek mirációs tendenciáit figyelemmel kísérve valószínűnek tűnik, hogy megfordul a trend a nemek arányait tekintve, s a 2010-es évek közepétől, már a fiatal nők külföldi munkavállalási kedve fokozódó? Milyen befektetés megtérülési elvek mentén gondolkodnak azok a mai fiatalok, akik egy vagy két diplomával, gyakran konkrét elképzelésekkel, mégis bevált kapcsolati háló nélkül indulnak el Európába, a különböző országok munkaerőpiacán? Az életciklusbeli feladatok, kihívások terhei vajon könnyebben

megoldhatóak-e külföldön a nők számára, mint itthon? A mikro- és makroszinten is kétirányú hatást gyakorló migráció (Pitó 2015), amely így kumulatív okozati rendszert alkotva (Massey–Arango–Hugo–Kouaoucu–Pellegrino–Taylor 2007) állandó változást feltételez, olyan dinamikus folyamatnak tekinthető, amely a neoklasszikus közgazdaságtan mikrogazdasági modellje (Sjaastad 1962) szerint az egyéni cselekvésekből indul ki, az elméletek szintjén mégis „társadalmi beágyazottságában" értelmezhető (Portes–Sensenbrenner 1998: 282 utal Polányi–Arensberg–Pearsonra 1957). Gondolatmenetünk szerint éppen ezért tehetjük fel joggal a kérdést, vajon reális-e, normába illőnek tekinthető-e a folyamat úgy, hogy pusztán a közgazdaságtani gondolkodást előtérbe helyezve, befektetésként tekintünk az egyének elvándorlási lehetőségére – vagy kényszerére –, amelynek következménye, hogy családok válnak szét, fiatal felnőttek szakadnak ki nemcsak a családi, de az őket felnevelő társadalmi, kapcsolati környezetből is. Lehet-e tisztán racionális látószögből figyelni és kezelni a nemzetközi migrációs folyamatokba[3] egyébként beleillő, a magyar fiatalok elvándorlásáról, tömeges külföldi munkavállalásáról szóló adatsorokat. Lehet az emberek önmagukba való beruházását, amellyel Schultz[4] szerint a rendelkezésükre álló választási lehetőséget bővítik (Schultz 1998), leegyszerűsíteni arra, hogy az ezzel összefüggésbe hozható országok közötti vándorlás okainak középpontjába pusztán a gazdasági indokokat állítjuk? Meglátásunk szerint ennél mélyebbre kell ásnunk, s a magyar társadalommal kapcsolatban több dimenzióban is szükséges vizsgálódnunk, ha pontosan látni szeretnénk, hogy a megélhetési, anyagi okokra utaló, a migrációt kiváltó indokok valójában milyen fázisokra, társadalmi jelenségekre bonthatóak. Amely láncolatnak a végén valóban ott áll összefoglalóként az a gazdasági megfontolás, amelyet az elmúlt években tapasztalt migrációs hullám okaként emlegetnek az elemzők – leginkább a médiában (HR portál 2013) –, s amelyet strukturális vagy ciklikus[5] jellegűként ír le a szakirodalom.

Jacob Mincer álláspontja szerint az egyén az élete számos pontján hoz döntéseket azokról a beruházásokról, amelyeket saját magába, *emberi tőkéjébe* fektet (Rosen 1998). Ebbe beletar-

---

[3] Mivel dolgozatunk az Európa országainak, társadalmainak és kormányainak – leginkább az Európai Unió vezetőinek – komoly fejtörést okozó, volumenében inkább humanitárius katasztrófák sorát idéző, mint a megszokott migrációs folyamatnak tekinthető, Ázsiából, Afrikából érkező tömegek népvándorlása idején íródott, ezért fontosnak tartottuk elkülöníteni az említés szintjén ezt a jelenséget, az egyébként évtizedek óta zajló, leginkább a munkaerő-áramlással összefüggő migrációs folyamatoktól. Dolgozatunk ez utóbbi jelenséggel foglalkozik. (Az Iszlám Állammal összefüggésbe hozható, s az Európa nyugati felének társadalmi-gazdasági változásait erősen befolyásolni látszó helyzetről, a fogalmi tisztánlátás miatt tekintettünk meg történészek, szociológusok részvételével rendezett vitákat, lásd egyéb linkek [Net1].)

[4] A kérdés ilyetén feltevése önmagában akkor is megtehető, ha tudjuk, hogy Schultz merőben más társadalmi közeget értelmez téziseiben.

[5] A kivándorlás strukturális okként – többnyire válságok után – jelenik meg, ha jelentősek a bérkülönbségek, a fogadó országban már sok honfitárs van, nyelvi hasonlóságok állnak fenn, nagyvonalúbb a szociális ellátórendszer. Ciklikus okként jelenik meg az elhelyezkedési lehetőségek közötti különbségek felfedezése. Az MNB pénzügyi szakértőinek 2014-es tanulmánya szerint a kivándorlás nyomán „a csökkenő populáció és kisebb aktív népesség a negatív demográfiai hatások mellett a szociális ellátórendszerek fenntarthatóságát is veszélyeztetheti, és feszesebb munkapiaci bérnyomást is eredményez. Csökkentheti azonban a munkanélküliek számát és alacsonyabb szociális kiadásokhoz is vezethet." (Portfolio.hu, 2014. 08. 19.)

tozik az a tudás is, amelyet nemcsak az oktatásban, hanem a tapasztalatokból szerez és az is, amelyet a munkahelyen, akár „munkahelyi képzés" (Rosen 1998: 91) keretében. Ezért vizsgálja Rosen értelmezésében az emberitőke-elmélet az egész életen át szerzett jövedelmet az egyenlőség kérdéskörét tekintve a szegénység – jövedelemelosztás dimenziójában. A kutatás vizsgálata alapján azonban a magyar diplomás fiatalok, fiatal nők, mint említettük, életkezdés előtt/alatt állnak. Egy adott életperiódus társadalmi beágyazottságát érzékelik. Tanulmányaik, diplomáik, amelyeket valóban befektetésnek szántak a jövőbe, érték – meghatározottsága a magyar társadalom üzleti-munkaerőpiaci, gazdaságpolitikai sajátosságai szerint alakul. Ezen összetett környezet különbözőségeit és azonosságait tükrözik vissza válaszaikban. Így rajzolódik ki az a társadalomkép, amely az egymással összefüggő dimenziók nyomán elvezet e disszertációban egészen a putnami társadalmitőke-koncepció kérdéseihez. Belefoglalva a társadalmi bizalom kérdéskörét, amely az a közérzeti terep, amely – mint majd a későbbiekben látni fogjuk – interperszonális és intézményi bizalmi szinten (Csepeli 2010; Hajdu 2012) is belejátszik a kutatási minta (vizsgálatunk) alanyainak egyéni, a migrációval összefüggésbe hozható döntéseibe.

A migrációs elméletek közgazdaságtani megközelítései mentén az egyéni döntésekből kiinduló, mikroszinten vizsgálódó push és pull tényezők (Massey és szerzőtársai 2007) alapvetésétől haladunk a makroszintű, globális mozgásokat vizsgáló elméletekig. A '70 es évekig magát tartó, a migráció optimista szemléletének igen szélsőségesnek mondható meglátása szerint, akár a migráció megszűnését is jelenthetné egy kiegyensúlyozott, országhatárokon átívelő munkaerő-kiegyenlítettség állapota. Már alig egy évtized után azonban látszott, s a szakirodalomban is egyre hangsúlyosabbá válik az a valósághoz közelebb álló megfogalmazás, amely szerint a szerteágazó és igen különböző okokra visszavezethető vándorlások korában (mint a mai is), inkább az a kérdés, hogy hogyan, miként, milyen mechanizmusokon keresztül tartja fenn magát a migráció? Illetve hogy is néznek ki azok, a kibocsátó és fogadó országok közötti személyes és intézményi kapcsolatok – mint hálózatok – a migráció fennmaradásában? Előnyt jelent vagy inkább az egyenlőtlenségek továbbmélyülését eredményezi? Több, a témában született migrációs elmélet közül a szakirodalom a két legfontosabbnak a hálózatelméletet, illetve az ezzel szoros kapcsolódást mutató társadalmitőke-elméletet, illetve a kumulált okság elméletét tartja (Gödri 2010). Ez utóbbi, de Haas megfogalmazásában a migrációs elmélet pesszimista szemlélete.

Kutatási témánkban a munkavállalás céljából külföldre távozott fiatalok számára a kiutazás okai bármennyire is diverzifikáltak, meglátásunk szerint az igazi kérdés az: miért akarta, akarja megszerezni/megtartani azt a pozíciót, státuszt, amelyet a célországban megszerzett vagy megszerezhet. Milyen akadályai lehetnek annak, hogy a tudást, tapasztalatot most vagy akár évek múlva hazahozza? A kutató számára pedig az a kérdés, hogy miért mennek el egyesek és miért maradnak mások? Miért válhatott jelenséggé a fiatalok külföldi munkavállalásának, migrációjának az elmúlt években tapasztalt mértéke? Miért felelhetnek meg a hradili (2010) miliőelméletben használt szubjektív életkörülményekben mérhető élethelyzet-változások, s miért párosul ez, a kivándorló diplomás fiatalok csoportjainál pozitív, sikerességben mérhető szemlélettel?

Az értelmiségi, tehetséges fiatalok külföldre távozása, európai vagy távolabbi munkavállalása, amely az utóbbi években soha nem látott gyorsasággal és mennyiségben volt jellemző a magyar fiatalok generációjára, jelentős kérdés a gazdasági versenyképesség céljait, a társadalom jövőjét tekintve. Aki elmegy és a végzettségének megfelelő státuszt szerez valamely európai ország munkaerőpiacán, annak jelentősége nemcsak abban van, hogy megfelelő nyelvtudás és szakmai kompetenciák nélkül nem kerülhetett volna a jelenlegi helyére, hanem abban is, hogy az állásért az adott ország helybéli, fiatal diplomás elitjével is versenyre kelt. Mindez azt feltételezi, hogy a képzése, a munkaerőpiaci felkészülése során olyan tudást, kompetenciát sajátított el, amely felerősítette annak lehetőségét, hogy megállja a helyét nemcsak a hazai, de az európai munkaerőpiacon is. Azonban nem biztos, hogy ezen kompetenciák megszerzésében mindvégig a magyarországi oktatási intézmények játszották a főszerepet. Mint majd vizsgálatunk mintája is jól érzékelteti, a külföldön szerzett egyetemi diplomák esetén is találunk példát a Mare-féle szelekciós folyamat hipotézisére[6].

A legutóbbi ifjúságkutatás szerint Magyarországon bizonytalanság és egyre nagyobb számú pályakezdőt érintő talajvesztés jellemzi a magyar fiatal korosztályokat (Székely 2012). Szociológiai értelemben az ifjúsági korosztályt 15–29 év között határozza meg a szakirodalom, s míg egy-két nemzedékkel ezelőtt ezt a meghatározó életszakaszt a szerint vizsgálták a kutatások, mint amely előkészíti a későbbi éveket, vagyis a párválasztás, a családalapítás, illetve a tanulmányok lezárása periódusának tekintették, az elmúlt évek ifjúsággal kapcsolatos szakirodalma szerint a felsorolt tényezők egyre kevésbé jellemzik a mai fiatalokat. Ebben a megváltozott világban a fiatalok az egyformán megjelenő bizonytalanság életérzésével kevésbé köteleződnek el, vállalnak családot, hiszen a tradíciók biztos pontjait jelentő cölöpök helyett „távoli igazodási pontok" (Székely 2012: 7) adnak csak tájékozódási lehetőséget számukra. Így bizonytalankodás jellemzi a továbbtanulás és a munkavállalás területét, az egyre nagyobb számú elvándorlás pedig e generáció vészesen nagy hiányát jelentheti a magyar demográfia korfáján (Czibere-Rácz 2016). Hatást gyakorolva ezzel természetesen később a nyugdíj és az egészségügyi ellátás pénzügyi/elosztás területére. A Központi Statisztikai Hivatal 2015. áprilisi adatai szerint[7] – mint erről még a későbbiekben is szót ejtünk – egy kisvárosnyi fiatal, 31 500 fő távozott külföldre[8] csak a 2014-es évben, amely szám másfélszer több, mint a 2013-as év mérlege, és a 2009-es évhez képest hatszoros növekedés. S bár a KSH elemzése azt mutatja, hogy a külföldre távozók korosztály szerint 20–39 év közöttiek, vagyis a kutatás közvetlen célcsoportját alkotják,

---

[6] Az *oktatási expanzióval* egyre többen jutnak el a magasabb tanulmányok szintjére, így a szelektivitás hatása csökken, a származásé növekszik – Mare magyarázata az amerikai társadalom keresztmetszetében született, a származás hatását vizsgálva a magasabb iskolai szinteken (Róbert 2001).

[7] Az adathoz érdemes figyelembe venni, hogy a KSH által publikált adatbecslések eltéréseket mutathatnak a befogadó országok tükörstatisztikáival.

[8] A KSH ezen statisztikai adatait illetően meg kell jegyeznünk, hogy a számok pontosságát óvatosan kezeli a szakirodalom, a migrációra – külföldi munkavállalásra – vonatkozó survey-vizsgálatok során, ha a teljes család távozott külföldre, nincs kit megkérdezni, amely miatt a mintából hiányzók torzíthatják az eredményeket (Ruff 2012), a KSH által közölt adatok számos esetben eltérnek a tükörstatisztikák alapján publikált adatoktól.

azonban készülő vizsgálatunk korcsoportját épp a diplomás lét, a kitolódott pályaválasztás és családalapítás, valamint a munkaerőpiaci viszonyok vizsgálata miatt nem kívánjuk behatárolni a szigorúan vett ifjúsági korcsoport felső határával (29 év). Egy sajátos korcsoportot hoztunk létre, a 22–36 éves korosztály diplomásait tekintve célcsoportnak. Egyrészt azért, mert már a bolognai folyamat első mesterdiplomásai is stabilan jelen lehetnek a magyar és így az európai munkaerőpiacon, másrészt azért, mert a már említett kitolódott tanulási, pályaválasztási és családalapítási életszakasszal valóban azt tudjuk vizsgálni, hogy milyen diplomákkal lehet a végzettségnek megfelelően elhelyezkedni, integrálódni Európa munkaerőpiacán.

A kutatásban a fiatal diplomás nők elvándorlásának mint jelenség okának sokoldalúságát kvalitatív módszerrel kívántuk bemutatni. A mikrotényezőket úgy kívántuk feltárni félig strukturált interjúk segítségével, hogy közben minél pontosabban legyünk képesek kategorizálni az elemzések során a migrációs motivációkat, a döntési mechanizmusokat, a kivándorláshoz használt eszközöket, az azt elősegítő tőkéket. Meg kívántuk érteni a dilemmákat a migrációs motiváció, az integráció és visszatelepülést ösztönző vagy annak ellenkezője, azt nem ösztönző tényezők megvilágításával. Mivel a távolságok áthidalása az interjúk során a mai technikai vívmányok nyomán nem ütközik akadályba, nem volt szükség arra, hogy a személyes interjúkhoz, s azok rögzítéséhez akár azonos helyiségben tartózkodjunk válaszadóinkkal.[9] Így a modern, országokon átívelő állásinterjúk eszközét a kutatás szolgálatába állítva, Skype-interjúk készítésével oldottuk meg a beszélgetés hangrögzítését. A kutatásban nem törekedtünk statisztikai elemzésre (másodelemzésre sem). Ezen mélyinterjúk azonban kiváló lehetőséget adtak arra, hogy az egyéni motivációk sokszínűségén túl, a migráció hátterében zajló tényezők folyamatainak összefüggései feltáruljanak az elemzések során. A probléma teljességének bemutatására nem vállalkozhattunk doktori értekezésünkben. Azonban az interjúk nyomán összesített következtetéseink mentén előtérbe kerülnek olyan informatív tartalmak, amelyek az eddigi feltételezések helyett pontosabb konklúziókat világíthatnak meg a fiatal diplomások – elsősorban nők – elvándorlásának jelensége kapcsán.

[9] Az interjúzás pontos részleteiről hosszan írunk a módszertant feltáró fejezetben.

1. fejezet
AZ EMBERI TŐKEELMÉLETEKTŐL A MIGRÁCIÓS ELMÉLETEKIG

1.1 Emberitőke-elméletek – társadalmitőke-elméletek

Az emberitőke-elméletek sokrétű, más-más társadalmi közegbeli vizsgálódásai igen gazdag szakirodalomban foglalják össze a megközelítéseket és fogalmi különbségeket. A fogalom változásai, dimenzióváltásai az emberitőke-beruházás gondolatától (Schultz 1998) – a teljességre törekvés nélkül – a putnami társadalmitőke-teórián át (Putnam 2000) egészen a Sik-féle kapcsolati tőke s ezen tőke fajtáinak szétválasztásáig, tulajdonságainak behatárolásáig (Sik 2012), különböző közegek analízisén keresztül születtek. A migrációs folyamatokat kísérő elméletek szerteágazó és különböző irányzatokat magába foglaló irodalma azonban sok tekintetben támaszkodik az emberitőke-elméletek alapjaira. Ezért is láttuk értékelhetőnek, ha az emberi tőke – társadalmi tőke – kapcsolati hálók (Sik 2012) relációját, a pontos elméleti háttér feltérképezésének szándékával, áttekintő jelleggel, időrendben is igyekszünk bemutatni.

A fogyasztás, mint az emberi tőkébe fektetett beruházás terméke, a Schultz-féle elmélet[10] szerint tudatos beruházás eredménye, függetlenül attól, hogy nem nyilvánvaló, hogy magának a tőkének valamilyen formája az emberi képzettség és tudás által keletkezett (Schultz 1998).

Schultz gondolatrendszerén haladva Sherwin Rosen az emberi tőkét olyan tőkének tekinti, „melyet az emberek képességei és produktív ismeretei alkotnak” (Rosen 1998: 71). Az emberi tőkébe való beruházás[11] hozamát két részre bontja. Értelmezésében érték képződik az

---

[10] T. W. Schultz szerint a fogyasztás jó része valójában azt a beruházást jelenti, amelyet emberi tőkébe fektetünk. Schultz ezt a megállapítását azzal magyarázza, hogy a nemzeti termékek igen nagy mértékű növekedését figyelték meg a teljesített munkaórák és az újratermelhető fizikai tőke növekedéséhez viszonyítva. E jelenségnek az egyetlen valószínű okát abban látja, hogy bár nem nyilvánvaló, hogy az emberek által megszerzett képzettség és ismeret a tőke valamilyen formáját alkotja, ez a tőke nagymértékben mégis tudatos beruházás eredménye, amely a nyugati társadalmakban jelentősebb ütemben növekedett, mint a hagyományos értelemben használt (nem emberi) tőke. Schultz az emberi tőke ezen növekedését a gazdasági rendszer legsajátosabb jelenségének írja le. Meglátása szerint az, hogy a statisztikák nem jelenítik meg például a munkaképes korú, iskolába járó diákok elmaradt jövedelmét, nem jelenti azt, hogy nem is lenne leírható, mint ahogy a szabadidő rovására végzett szakértelem, tudás bővítése is, amelynek eredményeként minőségében javulhat a munka, növelve ezzel a termelékenységet. Schultz tehát azt állítja, hogy az ilyenformán életre hívott emberitőke-beruházás magyarázza az egy dolgozóra jutó reáljövedelem statisztikákban is kimutatható, e szemszögből a figyelem középpontjába került növekedését (Schultz 1998).

[11] Hogy a humán tőke – mint az embernek önmagába való beruházási értéke – valójában hova is helyezhető, akkor sem volt egyértelmű kérdés, ha a szakirodalom már igen régóta őrzi William Petty feljegyzéseit a hadihajók veszteségeinek felsorolásával (1676), illetve Adam Smith filozófus-közgazdász szavait, aki szerint: egy ország lakosainak összes szerzett és hasznos képessége tőkeként értelmezhető (Schultz 1998). Smith valójában kijelölte az emberi tőke mint téma tárgyalásának irányát azzal, hogy a növekvő gazdasági jólét egyik kulcsának a munkások képzettségének javulását tartotta (Rosen 1998). Thünen és Irving Fisher is hasonló világos érveléssel írt a témáról. Azonban erősen tartotta magát az a nézet is, hogy az emberi tőke fogalmának

egyén tudásának, szakértelmének fejlődésével, amely így jövedelemteremtővé válik, másrészt a piacgazdaság belső és külső dinamikáját segíti azzal, hogy növeli a gazdaságot érintő döntéshozatal hatékonyságát (Rosen 1998).

Rosen értelmezésében az emberitőke-elmélet a befektetés-hozam tekintetében annak a következménynek a felismerését fogalmazta meg, amely szerint a jövedelmek – természetüknél fogva – a korábbi beruházások kompenzációi. Az elmélet azokat a cselekvéseket is beleszámolja költségként – Rosen szerint nagyon helyesen – a befektetésbe (tanulásba), amelyeket az egyén feláldoz. Vagyis a nominálisan, egzakt módon megfogalmazható összeg (pl. tandíj) mellé számolja a késői munkaerőpiaci belépés elmaradt jövedelmeit is.

Gary S. Becker (1975) az emberitőke elmélet tárgyalásakor ugyanakkor a tőke közvetlen fogyasztás-hasznossága dimenziójából vizsgálódik. Érvelése szerint az egyén teljes emberi tőkéje két részre bontható: (1) a *személyi tőke* magába foglalja a meghatározó múltbeli fogyasztást és más olyan, kifejezetten személyi tapasztalatokat, amelyek befolyással lehetnek a hasznosságra a jelenben és a jövőben egyaránt. A (2) *társadalmi tőke* azoknak a cselekvéseknek a hatását tartalmazza, amelyek az egyén kapcsolati hálójába tartoznak. Becker a hasznosságot nem a múltra, hanem az adott időpontban elért eredmények mérhetőségére, vagyis a jelenre vonatkoztatta. Szemben például Alfred Marshall-lal, aki a hosszú távra helyezte a hangsúlyt az emberitőke-befektetés témakörében, és a család szerepét igyekezett hangsúlyozni (igaz, Schultz ez utóbbi miatt Marshall szkeptikusságát hangsúlyozta).

A *társadalmi tőke,* amely a cselekvések elősegítése érdekében az emberek közötti viszonyok változtatásával jön létre (Coleman 1998), Bourdieu interpretálásában – aki a fogalmat bevezette a szociológia irodalmába – ennél is plasztikusabb: emberek közötti kapcsolatokban található erőforrást jelöl (egy bizonyos csoporthoz tartozást), amelyet meghatároz a kapcsolatok mennyiségének, minőségének struktúrája. Érvrendszere szerint ugyanakkor bizonyos feltételek teljesülése mellett gazdasági tőkévé konvertálható (Bourdieu 1998; Schranz 2015). E társadalmi tőke nagysága az egyén kapcsolati hálójának kiterjedésétől függ, illetve azon, a Bourdieu által leírt három másik – gazdasági, kulturális, szimbolikus[12] – tőke nagyságától, amelyet azok a személyek tudhatnak magukénak, akikkel az egyén kapcsolatban áll. E kap-

---

alkalmazása nem gyakorlatias, talán sértő is, ennélfogva nem célszerű. Schultz J. S. Mill példáját hozza tanulmányában, aki úgy vélte, hogy egy ország lakossága semmiképpen nem tekinthető vagyonnak, mert a vagyon az emberek javáért jön létre (Schultz 1998). Mill, Schultz értelmezésében nagy valószínűséggel tévedett, talán túlságosan leegyszerűsítette a fogalmat. Schultz érvelésében ugyanis épp annak tágabb világképe, a szabad választással összefüggő jólét növelése teszi lehetővé az emberek önmagukba való beruházásának értékét.

[12] Bourdieu elméletében a tőke vagy anyagi formában, vagy inkorporált formában felhalmozott munka. A *kulturális tőke* háromféle formában létezhet: inkorporált (azaz az egyén által belsővé tett, elsajátított készségek formájában), tárgyiasult formában (pl. könyvek, lexikonok), intézményesült formában. Ez utóbbi, elsősorban titulusokat (iskolavégzett, PhD stb.) jelent, amelyek kifelé jelzik azt, hogy a titulus jogosultja rendelkezik egyfajta képességgel. A *gazdasági tőke* olyan anyagi eszköz, amellyel növelhetjük a birtokunkban levő tőkeértékeket. A három (kulturális, társadalmi, gazdasági) tőkefajta erőforrásainak birtoklását és továbböröklését ugyanakkor a *szimbolikus tőke* garantálja. Bourdieu elmélete szerint a tőkefajták birtoklása segíti az uralkodó osztályt hatalmának megtartásában a társadalmi élet különböző mezőin.

csolatokból kialakuló háló az, amelynek fenntartásával közvetlen haszon érhető el az egyén számára, hiszen ez a háló maga az „egyéni vagy kollektív beruházási stratégia terméke" (Bourdieu 1998: 168).

James S. Coleman, aki az angol nyelvű szakirodalomban dolgozta ki a társadalmi tőke fogalmát, különös hangsúlyt helyez a társadalmi struktúrák aspektusára. Coleman szerint a nyitott és zárt társadalmi struktúrák közötti különbség a társadalmi normák létrejöttében, hatásában és korlátozási funkciójában mutatkozik meg. „A társadalmi normák a negatív külső hatások korlátozására, pozitív hatások kiváltására irányuló törekvésként keletkeznek" (Coleman 1998: 23). Ha a normák létrejöttéhez nem állnak készen a feltételek, a társadalmi struktúra nyitott, amely így nem teszi lehetővé, hogy egységes, erős közösségként lépjenek fel a közösség tagjai a külső negatív hatások ellen. Coleman értelmezésében a társadalmi struktúrában a zártság egyrészt biztosítja a hatékony normák kialakulását, másrészt a társadalmi tőke egy másik formájának, a társadalmi struktúra megbízhatóságának létrejöttét, amely így lehetővé teszi az elvárások és kötelezettségek megsokszorozódását. A közösség számára tehát a zárt struktúra jelenti a normák betartathatóságát, röviden a megbízhatóságot. A „zártság", Coleman interpretációjában annak mércéje, hogy a közösség valódi közösség-e vagy pusztán „egyének halmaza" (Portes–Sensenbrenner 1998: 295). Coleman elméletének bírálói egyébként részben azt tartják az elmélet gyenge pontjának, hogy a zárt struktúrában nem számol a közösségi normák egyéni cselekvésekre gyakorolt korlátozó hatásaival. Ugyanakkor kétségtelen, a tárgyi tőke és az emberi tőke mint erőforrás összekapcsolásával új dimenziót nyitott az egyéni célok eléréséhez szükséges eszköztárat tekintve. Ezen egyéni célok elérésének szemléltethetőségéhez Coleman a társadalmi tőke fogalmát az oktatás társadalmi kontextusában értelmezte, kitágítva azonban e gondolatmenetet a társadalmi tőke *közjószág jellegével,* amely e miatt minden más tőkétől megkülönbözteti azt. Az egyén számára az idő- és erőforrás-ráfordítás arányában lehetőség lesz jobban fizető állás, magasabb társadalmi státusz megszerzésére. A társadalmi tőke legtöbb formájára jellemző közjószágjelleg azonban épp abból adódik, hogy akik létrehozták a társadalmi tőkét, azok annak csak kis részét élvezik. Ennek eredménye lehet, hogy „az egyének a szükségesnél kevesebbet fektetnek be a társadalmi tőke létrehozásába" (Coleman 1998: 41).

A társadalmi tőke közjószágjellegét a kollektivisztikus koncepció kidolgozásáig (Orbán–Szántó 2007) fejlesztette Robert D. Putnam. Felfogásában a társadalmi tőke mint kollektív ismérv, amely jelenti az egyének közti kapcsolatokat mint a szoros társadalmi kapcsolathálókat, amelyek erős civil szervezeteket jelentenek. Amelyek feltételezik „a kölcsönösség, a szolidaritás és a bizalom ezekből fakadó normáit, a különböző társadalmi csoportok problémamegoldó potenciálját" (Orbán–Szántó 2007: 55). Putnam hozzáköti a társadalmi tőke fogalmát a „civil kurázsi" fogalmához, hangsúlyozva, hogy a civil kurázsi lényegesen hatékonyabb, ha „a kölcsönös társadalmi kapcsolatok sűrű, intenzív és kiterjedt hálózatába ágyazódik" (Putnam 2000: 19).

1.2 Putnam társadalmitőke-értelmezése és a bizalom[13] *kérdése*

Robert D. Putnam társadalmitőke-felfogásának részletesebb tárgyalását, valamint a közösséget/társadalmat összetartó kohézióval, bizalommal összefüggő elméletek érintését, a kutatási anyag társadalmi/intézményi, személyközi bizalom érintettsége miatt igen fontosnak tartjuk. Putnam úgy írja le a társadalmi tőkét, mint olyan kulturális jelenséget, amely egyszerre jelenti a kollektivitást, pontosabban az együttes cselekvésre való készséget, valamint a közintézményekbe vetett bizalmat (Putnam 2000). Ami tehát a fizikai tőke fogalmában a tárgyakra, az emberi tőke fogalmában az egyénekre vonatkoztatható, az a társadalmi tőke fogalmában, felfogása szerint a kollektivitásra. Ugyanakkor – talán kissé optimistán és valószínűleg némiképp leegyszerűsítve – operacionalizálja a bizalom fogalmát. Állítása szerint azokban a társadalmakban magas a bizalom szintje, ahol az emberek nagyobb része azzal a tudattal él, hogy a többi ember többsége tisztességes és becsületes. Nevezzük ezt magánbizalomnak, vagy mint ahogy később még utalunk majd rá, a tönniesi alapokon nyugvó személyközi bizalomnak. Illetve ott magas a bizalomszint, ahol az emberek azt evidenciaként kezelik, hogy az intézmények a szabályokban lefektetett módon működnek. Nevezzük ezt közbizalomnak, illetve a szintén tönniesi alapokra helyezett intézményi/szerepközi bizalomnak (Csepeli 2010). Putnam számára ez a bizalom maga a társadalmi tőke. Ezzel az értelmezéssel Putnam visszamegy a Bourdieu-féle európai hagyományon belül arra az eredetileg Coleman nevéhez köthető felfogáshoz – ahogy néhány sorral feljebb már említettük –, amely szerint a társadalmi tőke nemcsak a vagyoni tőkéhez hasonló egyéni tulajdonú tőke, hanem közösségi, társadalmi tulajdonú is (Putnam 2000). Putnam mindehhez külön fejezetet szentel Bowling alone című könyvében a viszonossági alapokra épülő civil társadalom[14] erejét mutató, társadalmi jellegű tőke mértékének, amelynek reciprocitási mechanizmusát azonosítja is a társadalmi tőkével.

Francis Fukuyama a „bizalom tűzpróbájának" (Fukuyama 1997: 56) tartja a gazdasági tőkét, amely álláspontja szerint amellett, hogy kulturális eredetű, a gazdaság egészséges működésének egyik meghatározó tényezője. A bizalom alapjaként megjelölt közös etikai normákat a spontán létrejött közösségek feltételeként értékeli, amely így segítheti a reciprocitást az emberek közötti társas együttműködésben. Fukuyama két kulcsszava az együttműködés és a mozgósítás (Sik 2012). A társadalmi tőke mint erőforrás – amely használható és bővíthető – akkor érvényes/értékes a társadalom számára, ha az adott közösségben (csoport, társadalom)

---

[13] „A bizalom a társadalmi és gazdasági rendszer működésmódjának a helyeslését jelenti, valamint egy olyan társadalom-lélektani mechanizmust, amely a rendszerben résztvevők társadalmi viselkedését is pozitív módon befolyásolhatja, és kapocsként szolgál a személyes motivációk és hitvallások, illetve az elérni kívánt szervezeti és társadalmi célok között." [Hajdu 2012 hivatkozik Csepelire 2004; Csepeli Gy.–Örkény A.–Székelyi M.–Barna I. (2004): Bizalom és gyanakvás – Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle,* 1. 3–35.]

[14] A Putnam által leírt civil társadalmi erő megmarad az emberek közötti bizalom fogalmi kerete között. A reciprocitás ezt a bizalmat alapozza meg és erősíti (a szomszédok számíthatnak-e egymásra, beszélgetnek-e). Nem terjed ki a jelen értelemben a közpolitikában használt civil szervezet erejének mérhetőségére. Előbbi ugyanis nem azonnal és nem értékarányosan mérhető.

megszületett normákat a kölcsönös és előnyös együttműködés érdekében hozzuk létre. Ezért kap hangsúlyt Fukuyama értelmezésében az „összhasznosság" (Orbán–Szántó 2005: 56) kérdése, a társadalmi tőke működésének vizsgálatakor. Fukuyama szerint „nagyon nehéz a modern gazdasági életet az informális bizalom minimuma nélkül elképzelni" (Fukuyama 1997: 216), hiszen a bizalom vagy akár a tisztesség, a mindennapi gazdasági életet is áthatja, szükséges velejárója, annak zavartalan működéséhez (Fukuyama 1997).

Anthony P. Cohen szerint a mindennapi élet szintjén – család, barátok, szomszédság, rivalizálás, féltékenység, mint a társadalmi folyamatok tájékozódási pontjai – a közösség léte alapvetően a tudattól függ (Cohen 1985). Ez a „tudat" egyrészt maga is az emberi kölcsönhatások által jön létre, másrészt azon „határok" megbonthatatlan percepciója, amely közösségi határokat Cohen szimbolikus jellegűnek ír le. Nemcsak azért, mert álláspontja szerint különböző jelentések mást és mást jelentenek az emberek számára, hanem azért is, mert a közösségi határok érzékelése, valójában a közösségen kívül levők számára lehet teljességgel észrevehetetlen. „Olvashatatlanok" a szimbolikus határok – írja a The Symbolic Construction of Community című könyvében (Cohen 1985). Cohen szimbolikájához képest realistábbnak nevezhető dimenzióból közelíti meg a kérdést Hankiss Elemér egy még 1979-ben írt és néhány év múlva kiadott, majd 2004-ben kisebb változtatásokkal újranyomott könyvében, ahol számára a közösség olyan emberek együttélését jelenti, amelyet összetart a közös cél, érdek, értékrend, vagyis a „mi" tudat. Álláspontja szerint e négy feltételből minél több van jelen egy közösség életében, „annál erősebb annak belső kohéziója, hatékonysága és a külső behatásokkal szembeni ellenálló képessége (Hankiss 2004). Az így érzékelhető bizalom tehát erősíti az egyén közösséghez tartozását, ugyanakkor nem jelenti más csoportok kirekesztését. A bizalom hiánya viszont a társadalmi tőke erodálásához vezet, amelynek végén izoláció, a szerkezetek felbomlása áll. Nem működnek a kommunikációs csatornák, és elindul az emberi kapcsolatok hanyatlása, elindul a rémhírek terjesztése, megerősödnek az előítéletek, sztereotípiák (Ságvári 2012 hivatkozik Allportra 1954; Schranz 2015).

A Fukuyama által pontosan megfogalmazott tézis szerint a társadalmi tőke különböző elemeiként számon tartott bizalmi index, deviancia, bűnözési index, termékenységi mutató, a civil társadalom helyzete, mind-mind befolyással vannak a társadalom integrálóképességére. Az alacsony bizalom, a magas bűnözési, deviancia szint, az alacsony termékenységi mutató, a civil társadalom hiánya az integráció hiányára hívja fel a figyelmet. De fordíthatjuk úgy is, hogy a felsorolt elemek a csoportszintű társadalom kohéziójához nélkülözhetetlenek (Fukuyama 1997). A társadalom integrálóhatásának vizsgálatát Granovetter az interperszonális kapcsolatok erősségén keresztül igyekezett feltérképezni. Elmélete szerint az emberek közötti kapcsolat az ismeretségtől (gyenge kötés) a mély barátságig, illetve az ezzel párhuzamba állítható szoros rokoni kapcsolatokig (erős kötés) terjed. A kapcsolat erősségét, intenzitását az együtt eltöltött idő hosszában, a kapcsolatok minőségében (érzelmi intimitás), valamint a kölcsönös szolgálatok cseréjében igyekezett megragadni. Elmélete szerint az egymással erős korrelációban élő egyének lokális embercsoportjait gyenge kötésű hidak kapcsolják össze, így szerepet játszanak az emberek közötti kapcsolatok, közösségek integrációjában. Megállapította, hogy minél több híd alakul ki a fragmentált csoportok között, annál nagyobb lesz annak kohéziója. Így a közös cé-

lok könnyebben megvalósíthatóak, az egyének számára pedig ezen ismerős kapcsolatok abban játszanak szerepet, hogy megnyílik a terep bizonyos mobilitási (álláskeresési) lehetőségekre (Orbán–Szántó 2007).

1.3 Társadalmi tőke – kapcsolati tőke – társadalmi státusz

A társadalmi tőke részvételét, szerepét az elosztási folyamatokban a Flap–de Graaf szerzőpáros (1998) a weberi rétegződésmodellből indítja. Az embereknek azon cselekvési célja, amely szerint az életkörülmények javításához a Weber által kategorizált gazdasági, szimbolikus és politikai hatalom megszerzése mutatkozik motiváló erőként, osztályok, rendek és pártok létében testesíti meg a hatalom megoszlását (Weber 1996). Flap–de Graaf értelmezésében az említett három hatalomfajta mellett negyedikként különböztethető meg a társadalmi hatalom. „Az emberek személyes kapcsolati hálói és az ezeken keresztül mobilizálható erőforrások társadalmi tőkeként foghatók fel" (Flap–de Graaf 1998: 130). A társadalmi tőke kapcsolatrendszerekben megmutatkozó hozadékaként a jobb életminőség feltételezése, a jobb állás megszerzésének lehetősége áll az elmélet hipotézisének középpontjában. Flap és de Graaf a társadalmi tőke hatásának három aspektusát különíti el: (1) a nagyobb társadalmi tőke jobb álláslehetőséget biztosít; (2) mindezt mihamarabb és időben hosszabban; (3) egyenlőségjelet tesz a társadalmi tőke és a jövőbeni segítség várható értéke között. Ugyanakkor a Társadalmi tőke és megszerzett foglalkozási státusz című tanulmányában megjegyzi, a kutatási eredmények, megfigyelések szerint bár a jó állásokban lévő személyes kapcsolatok segítséget jelentenek az egyén előrehaladásában a munkaerőpiacon, azonban e kapcsolatok nem pótolják a jó iskolázottságot – a foglalkozás presztízsén mérve (Flap–de Graaf 1998). Jelen kutatáshoz kapcsolódva ezen a ponton vetődik fel a kérdés, vajon azok a fiatalok, akik a diplomával – sokszor nagyon jó, piacképes diplomával – a külföldi munkavállalás pályázati rendszerben működő karrierútját választották/választják, vajon itthon milyen erőforrások hiányát észlelték, amely miatt a migráció mellett döntöttek? – azon a jól körülhatárolható, befektetés-megtérülés elven túl természetesen, amely a diplomákkal szerzett tudás és a magyar fizetésekben mérhető érték közötti feszültségben kivehető. A diploma értékének vagy a kapcsolati tőkének a hiánya játszhat szerepet a döntésben, esetleg mindkettő? Miért tűnik járhatóbb útnak egyedül nekivágni az európai munkaerőpiacnak, mint itthon, támogató családi közegben megszerezni a munkahelyi státuszt, s vele a vágyott presztízst? Milyen, a társadalmi státuszszerzéshez szükséges folyamatokban érzékelnek aránytalanságokat, esetleg torzulásokat, amelyre az elvándorlás a reflexió? Milyen szubjektív élethelyzetek mutathatnak hasonlóságot a társadalmi státusz megtartásának folyamatában, amely a hradili miliőelmélet mentén értelmezve „közös életstílus" (Hradil 2010: 420) kialakítására utal az elvándorló fiatalok más országban vállalt életkörülményeiben? Hradil, a társadalmi egyenlőtlenségek leíró modelljének kidolgozása közben, annak dimenzióvizsgálataival, a társadalmi csoportok elkülönítésére a szociológiában régen is használt társadalmi miliő fogalmát értelmezi újra. Alapul véve a kezdeti, a természeti dominanciájú fogalomértelmezést (Michalkó 2005), a comte-i, az összes fontos külső körülményt figyelembe vevő elméletet (Zsigmond 1984), vala-

mint a Taine[15] által kidolgozott, az életmód hagyományos mintáit tükröző objektív és szubjektív tényezők együttes szerepét hangsúlyozó (Taine 1881), s a Durkheim által a társadalmi szerepet a középpontba helyező fogalomértelmezéseket, illetve tovább építve a durkheimi, a szubjektív miliőt hangsúlyozó külső és belső körülményeket egymástól megkülönböztető elméletet (Durkheim 1978). A „közös életstílus" (Hradil 2010: 420) azonosságai alapján úgy jönnek létre emberek alkotta csoportok Hradil értelmezésében, hogy azok olyan külső életkörülményekkel, illetve belső beállítódással rendelkeznek, amelyek alapot adnak a kollektív életstílus jellemzőire (Hradil 2010). A hradili miliőfogalom, hasonlóan a hetvenes-nyolcvanas években született újabb felfogásokhoz, az individuumra fókuszálva vizsgálja a miliők (szektorok szerinti) az egyén és a külvilág közötti közvetítő funkcióját. Így a körülöttünk levő társadalmi világ legjobb megismeréséhez vezető út Hradil szerint nem más, mint úgy megismerni a cselekvők szerinti szubjektíven értelmes cselekvéseket, hogy közben figyelembe vesszük az ehhez megismerhető, ezekkel összefüggésben álló előfeltételeket, cselekvési folyamatokat, következményeket.

A társadalmi tőke fogalmát, ahogy a fejezet elején láthattuk, a szakirodalom gazdagon írja le. Ugyanakkor az utóbbi évtizedben – sőt előtte is – a fogalom tág befogadóképessége miatt sok bírálat is érte. Egyrészt az említett „ernyő-fogalom" (Gödri 2010: 42) jellege miatt, másrészt azért, mert mérésére nincs megbízható, alkalmas mérőeszköz, ezért annak tényleges tőkejellegét elsősorban a közgazdászok vitatják. (Gödri 2010). Lin a fogalom pontosítását például úgy igyekezett operacionalizálni, hogy különválasztotta az empíria és az elmélet szintjét. Míg előbbi esetén társadalmi erőforrások jelenlétét hangsúlyozza, az elméletekről beszélve továbbra is megmarad a társadalmi tőke elnevezésnél. Azzal a további distinkciótétellel, hogy nem minden, az empíriában feltérképezett kapcsolat jelent ténylegesen hadra fogható, mobilizálható, mozgósítható erőforrást („mobilization of social capital") (Gödri 2010: 42 hivatkozása Lin 1999). Ez, Lin értelmezésében, a kapcsolatok által mint eszköz segítségével elérhető célok megszerzését jelenti. A társadalmi tőkéhez hozzáférés („access to social capital") (Gödri 2010: 42 utal Lin 1999) pedig Lin szerint az egyéni kapcsolati hálókon keresztül elérhető erőforrásokat jelenti. Vagyis ez utóbbi a lehetséges társadalmi tőke, az előbbi viszont konkrét eredménnyel járhat (Gödri 2010). Vagyis nem tévesztendő össze a lehetőség, mint az erőforrások mobilizálható képessége, annak meglétével. Bourdieu társadalmitőke-elméletében ez a különbségtétel tetten érhető, Colemannál kevésbé (Gödri 2010 utalása Portesre 1998).

Burt ugyanakkor épp a klasszikusok Bourdieu és Coleman tőkefajta-összefüggéseire épít, amikor a társadalmi tőke fogalmát olyan „metaforának" (Sik 2012: 8) értelmezi, amelynél a társadalmi helyzetből fakadó előny plasztikusan leírható az egyén társadalmi struktúrában elfoglalt helye, valamint a birtokolt társadalmi tőke mennyisége szerint (Sik 2010).

A hazai kapcsolatkutatók közül a fent említett elkülönítés híve a társadalmi tőke fogalmát illetően Angelusz és Tardos. A hozzáférés a kapcsolatokhoz, valamint azok igénybevétele másmás elnevezést igényel álláspontjuk szerint. Ha a hangsúly a hozzáférésre esik, *kapcsolatháló-*

[15] A társadalomtudományokban általánosan elterjedt miliőfogalom Taine hipotéziséhez köthető (Michalkó 2005). Az irodalomtörténet által „milieu-elméletként" nyilvántartott elmélet szerint az alkotó környezet meghatározó szerepet játszik a mesterművészek alkotásaiban, azok művészetében (Taine 1881).

zati erőforrás fogalmaként operacionalizálják, a kapcsolatok igénybevétele pedig – álláspontjuk szerint – maga a *kapcsolati tőke* fogalma (Gödri 2010).

Sik ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet a A kapcsolati tőke szociológiája című könyvében, hogy a társadalmi tőke fogalmát a kutatók valójában nem pontosan, torzítottan használják – erre számos példát is hoz –, mert miközben gyakran kizárólag a kapcsolatokra fókuszáló definícióval dolgoznak, az eredeti fogalomalkotás elvész (Sik 2012). Sik ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a társadalmi tőke fogalmának nem a „tőke"-jellegét, hanem a „társadalmi" jelzőt változtatná, sőt javasolja is a könnyebb operacionalizálás és mérhetőség érdekében helyette a *kapcsolati tőke* fogalom használatát. Meglátása szerint ennek jellemzőit összehasonlítva más tőkefajták – emberi tőke, pénztőke, fizikai tőke – jellemzőivel, a kapcsolati tőke valóban tőkeként definiálható. Közeledve ezzel a közgazdaságtani megfogalmazáshoz, amely Sik értelmezésében is leszűkíti a jelentést. Sik megfogalmazásában a kapcsolati tőke definíciója: „a kapcsolati tőke alkalmas termékek és szolgáltatások létrehozására, miközben maga nem alakul át; illetve a kapcsolati tőke előállításához a majdani haszon reményében áldozatot kell hozni (ami azonban el is maradhat, vagyis a kapcsolati tőke kockázatos beruházás)" (Sik 2012: 17). Ugyanakkor mindez nem jelenti azt – Sik véleménye szerint –, hogy minden, amit eddig társadalmi tőkeként használt a szakirodalom, automatikusan kerüljön át a kapcsolati tőke fogalma alá. Hiszen a társadalmi tőke olyan elemei, mint például a már általunk is tárgyalt bizalom vagy a civil társadalombeli aktivitás, a jó hírnév, amelyeket Sik „kapcsolattalanítottnak" nevez (Sik 2012: 14), értelmetlen lenne kivenni a fogalom jelentése, jellemzői alól. Ennél is továbbgondolva a lehetőségeket azonban, Sik hangsúlyt helyez arra, hogy példákat hozzon olyan jelenségekre, amelyek mindenképpen megfelelnek a társadalmi tőke fogalma alá tartozó valamelyik „halmaz" (Sik 2012: 15) kritériumának. Így említi George J. Borjas 1992-es tanulmányát (Ethnic Capital and intergenerational mobility[16]), amelyben az „etnikai tőke" fogalma mint az említett halmaz részeként bír konkrét jelentéssel. Borjas elmélete szerint az etnikai tőke az a környezet, amelyben a szülők az emberi tőkébe való beruházásról – például a gyerekek tanulmányai – a döntést meghozzák. Sik feltételezése szerint ez a megközelítés, hasonlóan a migrációs burok gondolatához, külön halmazba csoportosítja az etnikai tőkét – ahogy külön halmaz a kapcsolati tőke is a migrációs burkon belül. Borjas gondolatmenete szerint az etnikai közösség időben és minőségben (erősségben) hosszan meghatározza az egyén társadalmi pozícióját, Sik szerint a kérdés az, igaza van-e Borjasnak abban, hogy az elkülönítés révén az egyén számára lehetőség nyílik összefüggéseiben jobban megismerni a körülötte zajló társadalmi folyamatokat (Sik 2012). Farkas '96-os tanulmánya (Human Capital or Cultural Capital?) Bourdieu felfogása felé közelít abban az értelemben, amely szerint a *kulturális tőke, az azzal* rendelkező társadalmi csoportok hatalmi státuszuk megőrzése érdekében hozott döntéseit jelenti. Azonban eltér Bourdieu-től abban, amennyiben Farkas alárendeli a kulturális befolyásnak az emberi tőke fogalmat (Sik 2012).

---

[16] J. Borjas: Ethnic Capital and intergenerational mobility; file:///C:/Users/edit/Downloads/Borjas_1992.pdf –, utolsó letöltés: 2018. január 14.

Baron és Markman 2003-as tanulmánya (Beyond social capital: the role of entrepreneurs competence in their financial success) szintén keveri a társadalmi és kapcsolati tőke fogalmát, felhasználását – ahogy fentebb már említettük Sik (2012) meghatározása kapcsán. Mert bár a szerzőpáros gondolkodása szerint a társadalmi tőke szükséges, de nem elégséges feltétel a vállalkozói munkafolyamatok során. A szükséges vásárlói, banki, üzletpartneri bizalom megszerzéséhez szükséges *készség (pszichikai tőke = jó emberismeret, rábeszélőkészség, kifejezőkészség, alkalmazkodókészség, önkontroll stb.)* a kapcsolatteremtés, -kezelés képessége. S bár a szerzők ezt társadalmi tőkeként írják le, valójában kapcsolati tőkeként mérik (Sik 2012). Sik is említi tanulmányában Lin tőkefelfogását, azonban a mi minek a része logika mentén, az *intézményi tőke* bevezetése kapcsán említi, amely alatt Lin az adott intézményben élő specifikusan használható szabályok halmazát érti – nem úgy, mint az emberi tőke, amelyet az általános (technikai) tudással azonosít (Sik 2012).

Gödri, Sik felfogásához közelítve a kapcsolati tőkét a társadalmi tőke egyik elemének tekinti 2010-es tanulmányában, nem pedig annak helyettesítőjeként használja a fogalmat. Azt vizsgálja, milyen szerepük lehet a különböző jellegű kapcsolatoknak, illetve kapcsolati hálóknak a különféle erőforrások elérésében (pl. információ, támogatás). A kapcsolatok erőssége és jellege szerint a társadalmi vagy inkább *kapcsolati tőke* formái szerint a szakirodalomban megkülönböztetett összetartó vagy kötődés jellegű, áthidaló vagy hídjellegű, összekapcsoló vagy kapocsjellegű. Az összetartó vagy kötődés jelleg erős kötést jelent, amely bizalmon, szolidaritáson, kölcsönösségen alapul, ez a csoport gyakran zárt, ezzel kirekesztő, ugyanakkor a tagok számára erős támogatást nyújt. Az áthidaló vagy hídjelleg – mint már a társadalom integráló hatásának említésekor, a granovetteri elmélet kapcsán fentebb jeleztük –, gyengébb, ám a társadalmi csoportok összekapcsolása szempontjából igen fontos társadalmi (kapcsolati) tőke, a társadalmi előrelépést, mobilitást segíti. Az összekapcsoló vagy kapocsjelleg a társadalmi hierarchiában magasabban lévő társadalmi csoportokhoz kötődő kapocs, amely jelenti az egyén hozzáférését az intézmények közötti átmenetre, a lehetőséget intézményi támogatásokra, de szolgálhatja a kormányzat és a civil társadalom közötti összekapcsolódást is. Ez utóbbi jelenti a vertikális, míg az előző kettő a horizontális kötődést. E három típus egyensúlya ugyanakkor igen fontos a társadalmi egyenlőség – egyenlőtlenség dimenziójában. Bármelyik túlsúly esetén negatív hatások jelenhetnek meg az egyén szempontjából. A kötésjelleg dominanciája elszigetelheti, a hídjelleg indivizualizálhatja, a kapocsjelleg pedig függő helyzetbe hozhatja. A szakirodalomban viszonylag nagy az egyetértés abban, hogy a társadalmi (kapcsolati) tőke haszna az egyén számára a kapcsolatok mennyisége és minősége szerint mutatkozik meg, hogyan képes azt mozgósítani és azzal milyen erőforrásokat ér el (Gödri 2010).

Sik (2012), mint már említettük az első fejezet elején, a kapcsolati tőke közgazdaságtani gondolkodása felől közelítő definíció irányába viszi el a gondolkodást. Ezért indul ki a beckeri haszonmaximalizálás elméletéből, amelynek középpontjába a fogyasztás mint társadalmilag beágyazott jelleggel bíró, az egyének egymás közötti, tekintélyszerző „fitogtatása" (Sik 2012: 17) áll. A kapcsolati tőke hasznosságának kérdéskörét tekintve azonban a robinsoni összehasonlító elemzéstől, amely kapcsolati tőke átalakítóképességét, állandóságát és elveszthetőségét, rugalmasságát és romlékonyságát térképezte fel, eljut annak speciális esetéig, amelyet „elide-

geníthetőségnek" nevez (Sik 2012: 25). Megállapítása szerint ugyanis a kapcsolati tőke nem egyéni tulajdonban lévő erőforrásnak tekinthető, emberek közötti hálózatba ágyazva jelenik meg, ezért annak nincs egyetlen tulajdonosa sem. Sik a különböző tőkefajták jellemzőit – közgazdaságtani, mérhetőségi szempontoknak megfeleltetve – plasztikus példák megjelenítésével írta le, ennek a táblázatnak a rövidített változatát közöljük *(1. táblázat).*

1. táblázat. Különböző tőkefajták jellemzői

Jellemző	Pénztőke	Fizikai tőke	Emberi tőke	Kapcsolati tőke
Elidegeníthetőség	Eladható (valuta)	Eladható, elcserélhető (lakás)	Megvehető (bizonyítvány) Elcserélhető (tankör) Adományozható (gyereknevelés) Örökölhető (bourdieu-i rekonverzió – a köv. generáció betanítása a családban)	Megvehető (korrupció) Adományozható (kaláka) Elcserélhető (segítség) Adományozható (generációkon átívelő kapcs.) Örökölhető (szülő üzlete)
Mérhetőség	Teljes mértékű, specializált	Teljes mértékű, speciális szakmák mérik	Csak becslés + standard mérési formák	Csak becslés + standard mérési technikák
Romlékonyság, megbízhatóság	Devalválódás, infláció	Hosszú ideig tartós lehet	Hosszú ideig tartós	Hosszú ideig tartós
Rugalmasság, helyettesíthetőség	Mindent meg lehet szerezni általa (kivéve a szerelem)	Van, ami csak arra jó, amire létrehozták (célgép), illetve van, ami mindenre (föld)	Van, ami csak arra jó, amire létrehozták (nyelvtudás), illetve van, ami mindenre (testbeszéd)	Van, ami csak arra jó, amire létrehozták (szavazatszerzés), illetve van, ami mindenre (tejtestvér)

A táblázat saját szerkesztés – Sik 2012: 24–25 alapján.

A bordieu-i, burti értelemben vett kapcsolati tőke szerepe az általunk végzett kutatásban megosztja a kutatásban részt vett alanyok csoportját, mint arról részletesen írunk az empirikus részben. Értelmezésünkben az itthon maradt rokonokkal, barátokkal a granovetteri hídjelleg szinte egyöntetűen erősebben rajzolódik ki, azonban a kapcsolatok mennyisége és minősége szerint megmutatkozó, mozgósítható erőforrások (Gödri 2010) azon kívül, hogy helyszín szerint áttevődnek az életvitelszerűen lakott országba, munkaerőpiaci szempontból egyben meg is határozzák, illetve leginkább alátámasztják a kutatásban levő fiatal diplomások jelentős részének értékszemléletét. Azt, hogy munkaerőpiaci szempontból a tudásalapú, tisztességes versenyben (pályázatok) elért/megszerzett, diplomáknak megfelelő állások értéke elévülhetetlen, a válaszadók számára a valódi lehetőség élményével ér fel. Amely jobban segíti az egyén erősödését, kibontakozását, hozzásegítve ezzel az individuum számára meghatározó életkezdési esélyekhez, az elinduláshoz (lakhatás, megbecsült munkakörnyezet, inspiráló közeg, megfelelő havi jövedelem) egy számára idegen környezetben, országban is. Szemben a válaszadó fiatalok meghatározó csoportja által kifogásolt azon, Angelus–Tardos értelmezésében is használt kapcsolati tőkeértékkel, amely a magyar munkaerőpiaci viszonyokat ellenpontként állítva erő-

sen kapcsolódik a szülői, baráti, rokoni kapcsolatokon nyugvó, s a politikai közeget a munkaerőpiaci viszonyokba bevonó, *erőforrás-mozgósító* (Gödri 2010) helyzethez. Ez a helyzet ugyanis, feltételezésünk szerint jelentősen meghatározza a kutatási minta intézményi bizalommal összefüggő negatív szemléletét, magyarázza a fiatal diplomások elvágyódását, valamint a hosszú távú, akár életre szóló külföldi munkavállalás erősödését. A Sik-féle, a kapcsolati tőke mint kockázatos beruházás értelmezésével – elveszíthetőség, rugalmasság – romlékonyság (Sik 2012) – ugyanakkor, meglátásunk szerint, jól magyarázható a kutatás fiataljainak imént említett értékszemlélete, illetve a munkaerőpiaci viszonyok/állásszerzési esélyek lehetőségeit tekintve.

1.4 Migrációs elméletek

A kapcsolati tőke, a kapcsolati hálók szerepét a migrációs folyamatok kapcsán már a huszadik század elején felismerték (Gödri 2010). A migrációs döntést, majd a folyamat elindításához szükséges családi, rokoni összefogás jelentőségét, vagyis a hálózatok működésének hatását a migrációs folyamatokra többnyire az amerikai migráció kapcsán vizsgálták (Gödri 2010 hivatkozása Litwakra 1960). Ezen hatvanas évekbeli vizsgálatok kapcsán világítottak rá a kutatók arra a tényre, hogy a leendő migránsok megfelelő információval, tájékoztatással való ellátása, az utazás, a kezdeti szállás, élelem és munka biztosítása megfelelő hálózatok működése nélkül nem lehetséges, s hogy ezen hálózatok vezetnek el a „láncmigrációhoz" (Gödri 2010: 45 utal MacDonald–MacDonaldra 1964). Mi azonban a huszonegyedik század második évtizedében járva már tudjuk, hogy a migráció módjai, fajtái igen változatosak, és maga a fogalom is igen sokrétű. Nem véletlenül ír John Salt 2007-es tanulmányában, a migráció „kaméleonszerű" viselkedéséről (Salt 2007: 31), de erről a következő alfejezetben részletesebben is írunk. Dolgozatunk következő oldalain most arra törekszünk, hogy átfogó képet adjunk a nemzetközi migrációs elméletekről, s választ találjunk arra, hogy az általunk kutatott diplomás fiatalok – elsősorban nők – e felgyorsult külföldi munkavállalási hulláma kapcsán a társadalmi vagy inkább kapcsolati tőkéik mozgósításával – vagy a nélkül –, miként találták meg a célországban a maguk kapcsolati hálóit az életkezdéshez.

1.4.1 Nemzetközi migrációs elméletek

A nemzetközi migráció elméletei igen szerteágazóak, a közgazdaságtani megközelítéstől a szociológiai értelmezésen át, s ezeken belül is a különböző irányzatok megjelenéséig követhetjük, miközben maguk a migrációs folyamatok is változtak, alakultak, amelyek mindig újabb és újabb kérdéseket indukáltak a kutatók részéről is. John Salt szerint a migráció egyre komplexebb habitust mutat, „kaméleonszerű viselkedése" (Salt 2007: 31) azt jelzi, a migráció világtérképe nemcsak hogy változott, de a második világháború óta kialakult új tendenciák a legnagyobb intellektuális kihívást is jelentik. Az újratelepítés, a munkaerő-vándorlás, majd a

családegyesítés időszaka után a 80-as évektől elindult a menekültáramlás, és a „magasan képzett munkaerő átmeneti migrációja" (Salt 2007: 31). Ezzel együtt a hangsúlyok is átrendeződtek a földrészek között. Ezen változások, fejlődések, átalakulások miatt az elméletek újultak, változtak.

Schultz, mint e fejezet elején említettük, a fogyasztás részének tartja az emberi tőkébe való beruházást, amelyre példaként nemcsak az oktatásra és az egészségügyre fordított közvetlen kiadásokat említi, hanem a „belső vándorlást" (Schultz 1998: 45) is, mint a jobb munkalehetőségek megszerzésének eszközét. Az országok közötti vándorlás azonban – például a magyar fiatalok esetében, többnyire Európán belül – annyiban migráció, amennyiben „az egyes személyek vagy csoportok úgy váltanak lakókörnyezetet, illetve társadalmat, hogy ez a váltás időlegesből tartóssá, huzamossá válik" (Cseresnyés 2005: 21). Ez a fogalmi meghatározás mégis talán kissé leegyszerűsítettnek tűnik számunkra. Rédey által a fogalom már diverzifikáltabb megfogalmazásban olvasható: „a vándorlás egyéni vagy csoportos akarat eredménye, amelyet az általános társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok, az egyéni szándék és a mindennapok történései együtt, egyszerre határoznak meg" (Rédei 2007: 13). De Haas összefoglalója szerint a migráció egyrészt olyan átalakulási folyamatnak tekintendő, amely magába foglalja a fejlődést is. Ennek a folyamatnak azonban olyan belső, „önfenntartó és önlebontó" (de Haas 2010: 53) dinamikája van, amely önmagában hatással van az átalakulási folyamatokra. A migráció, mint a tágabb társadalmi folyamatok szerves része, nem kívülről eredő (exogén), így a fejlődésre gyakorolt hatása alapvetően heterogén (de Haas 2010). A migrációs folyamat azonban még ennél is lényegesen összetettebb processziónak tűnik a 2010-es évek közepe táján. Hogy mitől és mennyire, ehhez kívántuk bemutatni a migrációval kapcsolatos elméleteket.

1.4.1.1 „Push-pull" faktorokra épülő makro- és mikroelméletek

Fenti, a tőkeelméletekkel kapcsolatos dilemmák tükrében némiképp meglepő, hogy a „migráció törvényeit" először lefektető E. G. Ravenstein által leírt push-pull tényezők, amelyeket a kivándorlást előidéző tényezők, okok kapcsán fektetett le a tizenkilencedik század végén, a szakirodalom által gyakorlatilag a mai napig elfogadott. Elmélete szerint a kivándorlást ösztönző push, illetve a bevándorlás szemszögéből vonzó pull faktorok természete szerint egy ország felé akkor irányul vándorlás, ha az, a migrációt választók szempontjainak megfelelően, egyéni érdekeket szolgál. Ezek az egyéni érdekek azonban nem minden esetben gazdasági orientációt képviselnek. A célország politikai jellemzői szintén szerepet játszanak a migrációs döntésekben. A push faktorok tehát eredhetnek természeti, ipari katasztrófa, fegyveres konfliktusok által, amelyek eredményeként többnyire térben közeli országok a célállomások, és jórészt ideiglenes, átmeneti megoldásként szerepelnek az egyének életútjában. A nem gazdasági bevándorlók éppen ezért a visszatérés szándékával távoznak otthonról (Hautzinger–Hegedüs–Klenner 2014). A ravensteni alapokon nyugvó, a társadalmak közötti, térbeli egyenlőtlenségek

kiváltotta migrációt egyensúlyi elméletekként is emlegeti a szakirodalom (Hárs 1992; de Haas 2011; Pitó 2015).

1.4.1.2 A push és pull hatás a neoklasszikus közgazdaságtan elmélete mentén

A neoklasszikus közgazdaságtan mikrogazdasági modellje a költség-haszon elv alapján jelöli a nemzetközi migrációt az emberi tőkeberuházás egyik formájaként. Ez az irányzat abból az egyéni választásra (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007 utalnak Sjaastad–Toardo–Maruszko tanulmányaira) épülő gondolatból indul ki, amely szerint az egyén racionálisan értékelt számításai szerint, ha a mozgás, helyváltoztatás nettó hasznot, nagyobb vagy az adott képzettség mellett legnagyobb jövedelmet jelenti számára, akkor mérlegelve a becsült kiadásokat (utazás, munkakeresés, új nyelv elsajátítása) és járulékos nehézségeket (alkalmazkodás, új kapcsolatok kiépítése, régi kötelékek elszakítása vagy elvesztése), dönt a migráció mellett vagy ellen. Ha ez a változással járó mozgás nettó hozamot jelent, a mérleg pozitív, akkor elindul (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007). A makrogazdasági modell, amely a nemzetközi migráció legrégebbi elméleteinek egyike, s amelyre alapozva a mikroelméleti modell emberi tőke beruházási tézise is létrejött, a nemzetközi migráció területi különbségeivel összefüggésbe hozható vándorlást a munkaerő-kereslet, -kínálat dimenziójában az anyagi „tőkeberuházások mozgásának tükörképe"-ként tárgyalja (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007: 9). Míg a tőkeszegény országokból az emberi tőke a tőkegazdag országok felé vándorol, addig maga az anyagi tőke ennek épp ellenkező útját járja be. A makrogazdasági modell elmélete szerint azonban az anyagi tőke útjával párhuzamosan, magasan képzett szakemberekkel együtt, emberi tőkemozgást is mutat az anyagi tőkeberuházás irányába. Vagyis a tőkeszegény országokba olyan humán tőke érkezik, amelynek révén a magasan képzett vezetők, menedzserek, szakemberek kiemelkedő hasznot remélnek a szerényebb, szűkösebb humán tőkével rendelkező országokból. Ezért tehát e kétféle humántőke-mozgást, vagyis a vándorlással egybekötött, az anyagi tőkével ellentétes, valamint az azzal párhuzamosan, egy irányba tartó humántőke-mozgást a szakirodalom elhatárolja egymástól (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007).

A makro- és a mikrogazdasági modell között azonban fontos különbségeket is találunk. Míg az előbbi teljes foglalkoztatást feltételezett, s az országok közötti béraránytalanságra vezette vissza a munkavállalók nemzetközi migrációját, addig a mikrogazdasági modell különbséget tesz az országok közötti foglalkoztatási ráták és várható keresetek alapján a célországokat illetően. A „nincs bérkülönbség, nincs vándorlás" elve helyett a mikrogazdasági modell a keresetek-foglalkoztatási ráták közötti kiegyenlítetlen viszonyokra vezeti vissza a nemzetközi migrációs mozgást. Ugyanakkor dimenziókat nyit a humán tőkére jellemző tulajdonságok (iskolázottság, képzettség, nyelvtudás) tekintetében, s azt mondja, hogy nagyobb a valószínűsége a migrációnak, ha e képességek birtokában indul el az egyén, mert a célországban is nagyobb valószínűséggel foglalkoztatják, a remélt magasabb bérért, mint a származási országban. Míg

a makrogazdasági modell az anyagi tőkével párhuzamos és azonos irányú mozgásnak írja le a képzett humán tőke vándorlását, amely ellentétes mozgásban van a képzetlen munkások helyváltoztatásával. Ezért ennél a modellnél a kormányok a származási és befogadó országok munkaerőpiacainak szabályozásával látják ellenőrzés alá vonni, befolyásolni a migrációs folyamatokat. A mikrogazdasági modell esetén pedig elsősorban a várható keresetek alakításával operálnak – például a célországok az alulfoglalkoztatás kockázata felé tolják a foglalkoztatás valószínűségét, illetve a migráció anyagi és pszichológiai költségeinek növelésével operálnak (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007).

A migráció és a fejlődés kapcsolatát vizsgálva a neoklasszikus migrációelméletet de Haas „optimista szemléletnek" jelöli (de Haas 2010: 55). Összefoglalása szerint ugyanis a neoklasszszikus migrációelmélet a migrációra úgy tekint, mint olyan faktorra, amely a kibocsátó és a fogadó országok érdekében is egyfajta optimális allokálást tesz lehetővé. A munkaerő újraelosztása (mind országhatáron belül – vidék-nagyváros viszonylatában), mind országhatárokon átívelően, a gazdaság és a fejlődés kiegyensúlyozott növekedésének tekinti (de Haas 2010). Egyes szerzők ezen szemléleten túl azt az optimizmust is megkockáztatták, hogy határok nélküli piaci környezetben a munkaerő szabad áramlása végül a munkaerő növekvő hiányához vezethet majd. Az ellenkező irányú tőkemozgás pedig a migráció megszűnését jelentheti (Hecksher–Ohlin-modell) (Massey 1998). Ez a felfogás nagy valószínűséggel, különösebb elemző kritika nélkül is túlzottan optimistának tekinthető. A későbbiekben szó lesz természetesen a migráció „pesszimista szemléletének" (de Haas 2010) tartott elméletekről is.

1.4.1.3 A vándorlás új közgazdaságtana

Fenti elméleteket és azok következtetéseit azonban az elmúlt évtizedben megerősödni látszó „új közgazdaságtan" (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007: 11) számos ponton megkérdőjelezi. E megközelítés szerint ugyanis a döntéseket nem az egyének, hanem a családok, háztartások hozzák meg, ahol a cél nem pusztán a remélt jövedelem maximalizálása, hanem az általuk felmért kockázatok[17] és kudarcok esetleg csökkentése. E szerint

[17] A fejlett országokban az objektív és szubjektív kockázatokat biztosítási rendszeren keresztül kezelik, vagyis a háztartások jövedelmi kockázatát vagy a magánbiztosítók, vagy az állam, különböző programokon keresztül minimalizálja. Emellett viszonylag jól fejlett a piaci mechanizmus. A fejlődő országokban azonban ez a modell tökéletlen, ezért a szegényebb lakosság a kockázat csökkentésére törekszik, s a kudarcok elől választja a migrációt, erős nyomást gyakorolva ezzel a nemzetközi vándorlási folyamatokra. A fejlődő országokban többnyire nem egyértelműen vagy nem működnek a terménybiztosítási piacok (a parasztgazdaságok időt és pénzt fektetnek a terménybe, amelynek aratásába beleszólhat az időjárás [elveri a termést], illetve a nem megfelelő vetőmag következményeként megjelenő silány termés – így a *terménybiztosítási* piacon a biztosító vállalja a kockázatok következményeinek enyhítését), a *határidős* piacok (amikor a termény árát a vártnál alacsonyabb szint beálltát megelőzendő garantált áron adja el előre a terményt, későbbi szállítással). Többnyire nincs munkanélküli-biztosítás, akadozik a tőkepiac (pénzmegtakarítás intézményben & pénzkölcsön) stb. (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Tylor 2007).

az elmélet szerint a háztartások nem pusztán azért küldik a családtagok(at) külföldre, hogy az anyagi feltételek biztosítottak legyenek (pénz hazaküldése), vagyis a jövedelem abszolút értékben növekedjen, hanem azért is, hogy az más háztartásokhoz képest is növekedjen, megelőzve, mérsékelve ezzel a lecsúszást más csoportokhoz képest Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007). A migráció új közgazdaságtana nyomán született elmélet elemei merőben különböznek a neoklasszikus elméletektől. A jövedelem, ezen elmélet szerint kevésbé homogén faktor, nem úgy, mint a neoklasszikus közgazdaságtan felfogása szerint. A hangsúly ugyanis a jövedelem forrására esik. Ezért éreznek a háztartások, családok jelentős ösztönzést arra, hogy azokba a lehetőségekbe fektessék bele a megtakarításaikat – akkor is, ha szűkösek –, amelyek új jövedelemforrások megszerzését teszik lehetővé. Gyakran akkor is, ha ezen új tevékenységi lehetőségek nominálisan nem jelentenek növekedést az összjövedelemben. E felfogás szerint: az országok közötti bérkülönbségek megszüntetése nem jelentené szükségszerűen azt, hogy a nemzetközi vándorlások, mozgások lassulása, csökkenése lenne tetten érhető. Ha ugyanis más területeken az adott országban továbbra is kiegyensúlyozatlanok a piacok, a migrációs érdekeltség fennmarad. Az egyes országok döntéshozó testületei (kormányok) a migrációs ráta alakulására több tényezőn keresztül képesek hatni – biztosítási, tőke- és határidős piacok[18] – nem csupán a munkaerőpiacot befolyásoló politikán keresztül. Ezek a biztosítási programok, kiváltképp a munkanélküli-biztosítással kapcsolatos program, ugyanakkor jellegzetes befolyást gyakorol a nemzetközi migrációra (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007). Ezen új közgazdaságtani modell hiányosságaként értékeli ugyanakkor a szakirodalom, hogy a migrációt, a vándorlás folyamatát teljes történelmi kontextusából kiragadva vizsgálja, és nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy az egyének és családok, háztartások döntéseit a fentebb említett állami beavatkozások, az egyéb piacok, a munkaerőpiac vagy egyes társadalmi csoportok milyen mértékben befolyásolják, korlátozzák. S azt a jelenséget sem magyarázza az elmélet, hogy a legtöbb vándorlási-migrációs áramlat miért jön létre mind társadalmi, mind földrajzi szempontból szelektív formában (Pitó 2015).

1.4.2 A világrendszer és globalizációs elméletek mentén: duális munkaerőpiac, a kumulált okság és transznacionális elmélet

1.4.2.1 Világrendszer-elmélet

Az előzőekben hangsúlyos, a családok számára fontos jövedelemforrás megszerzését, lényegesen nagyobb horizonton vizsgálva, a munka és a tőke dualizmusának dilemmáján keresztül fogalmazza meg tézisét a *világrendszer-elmélet*. Eszerint a migráció természetes következménye a tőkés fejlődésnek (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pallegrino–Taylor 2007). A

[18] Lásd a 17. lábjegyzetet.

világrendszer-elmélet[19] a wallensteini teória[20] alapján azt helyezi előtérbe, hogy a világgazdaság azon a tőke által mozgatott, profitorientált hálózaton alapul, amely a múltban a piaci terjeszkedéssel indult (XVI. századi gyarmatosítás), mára pedig a neokolonialista kormányok és multinacionális cégek által végzett irányítás a haszonért. A periférián lévő szegény országokban vásárolt földek, nyersanyagok, az olcsó munkaerő és az új fogyasztási piacok feltérképezése és megszerzése, irányítása, működtetése túlnő az egyes országok belső piacain. A szegény országok kormányai eladják az erőforrásokat a világot behálózó vállalatoknak (vagy közülük sokan maguk is tőkések), így az ország bekapcsolódik a globális vérkeringésbe (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007).

1.4.2.2 A duális munkaerőpiac elmélete

A fentieket szegmentáltan a munkaerőpiac felől közelítve a *duális munkaerőpiac-elmélet* szintén kifejezetten makroszinten vizsgálódva kívánja bizonyítani, hogy a nemzetközi migrációs folyamatok a modern ipari társadalmak következménye, pontosabban ezen társadalmak munkaerő-szükségletének természetéből adódik (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007). Piore 1979-es tanulmányában igyekszik magyarázattal szolgálni arra a felfogására, amely szerint a küldő országok alacsony bérei vagy a magas munkanélküliségi ráta nem feltétlen lenne erős toló hatású, a befogadó országok munkaerő-keresleti húzó hatása nélkül. Ez utóbbi az ipari társadalmak négy jellegzetességéből adódik: (1) a strukturális infláció, (2) a motivációs gondok,(3) a gazdasági dualizmus[21], valamint a (4) munkaerő-kínálat demográfiai

---

[19] A világrendszer-elmélet hat, jól elkülöníthető hipotézist ír le: (1) a fejlődő világban a nemzetközi migráció természetes következménye tehát a piaci rendszernek – a nemzetközi mozgásban a perifériák felé irányuló világgazdasági terjeszkedésnek katalizátorszerepe van. (2) Az országok közötti munkaerő-áramlás ellentétes irányban követi az áruk és a tőke nemzetközi mozgását. A tőkeberuházás azzal vezet nemzetközi migrációhoz, hogy miközben változásokra ösztönzi (mobilitáshajlam) a periférián lévő országok egyes csoportjait, ezzel párhuzamosan erős (kulturális, anyagi) szálakat alakít ki a központi helyet elfoglaló országokkal. (3) A korábbi gyarmat és a gyarmatosító országok között a migráció különösen valószínű (nyelv, befektetés, közlekedés, speciális piaci viszonyok). (4) A bevándorlási rátára a kormányok a vállalatok szabályozásával, a tőke és az áruk behozatalán keresztül tudnának ellenőrző mechanizmusokat bevezetni, azonban ez épp a globális piacgazdaság miatt nem tűnik lehetségesnek. A vállalatok ugyanis jelentős politikai eszköztárat hajlandóak bevetni, hogy megakadályozzanak számukra előnytelennek látszó kormányzati célokat. (5) Politikai, katonai beavatkozás, amely a külföldi befektetések védelmét szolgálja, menekültáradatot indíthat el a központi országok felé. Ez a nemzetközi migráció új formáját jelentené. (6) A nemzetközi migráció a piacteremtés folyamatának, valamint a világgazdaság struktúrájának terméke, s mint ilyen, nincs sok köze a bérarányok, valamint a foglalkoztatás országok közötti eltéréséhez (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007).

[20] I. Wallenstein A modern világgazdasági rendszer kialakulása című munkájában írt elméletéről (1983).

[21] A *strukturális infláció* jelensége, az emberek (bérek-státuszok) kapcsolatához kötött, a társadalmi minősítést jelentő presztízs megtartását jelenti, amikor a munkáltatóra azon nyomás hárul, hogy egy esetleges alsóbb munkakörökben kívánatos fizetésemelés egyben azt is feltételezi, hogy a felsőbb munkakörökben is szükséges arányosan emelni a béreket, hogy a munkavállalók társadalmi státusza ne változzon. *A motivációs*

jellemzőiből. A munka és tőke dualizmusából adódó tényezők, a modern foglalkozási hierarchiára jellemző gondok, mint az alsóbb foglalkoztatási státuszban levők motivációs problémái, valamint a strukturális infláció, amely a piacgazdaságok belső dualizmusával jár együtt, olyan jellemzők, amelyek folyamatosan fenntartják az igényt azok iránt a munkavállalók iránt – legyenek akár bevándorlók –, akik hajlandóak alacsony bérekért, kedvezőtlen, instabil környezetben dolgozni (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007). Ezen felfogás szerint tehát az nyithatja meg a külföldről érkező munkaerő-áramlás előtt az utat, hogy az emberek „negatív kvalitásokat kapcsolnak" az alacsony bérezésű munkákhoz (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007: 18). Ez egyben a külföldi munkavállalók számára azt is jelentheti, hogy nőhetnek a bevételeik, úrrá lehetnek az anyagi nehézségeiken, a családtagok idegen országba küldésével pedig nőhet a relatív jövedelmük. S bár ez a logikai felépítés nincs ellentmondásban a neoklasszikus közgazdaságtannal, mint fentebb említettük, teljesen más eredményre, következtetésre jut, mint annak mikroszintű modellje.

1.4.2.3 A kumulált okság elmélete – a „migránsszindróma"

Ahhoz, hogy a kumulált okság elméletét levezethessük, vissza kell utalnunk az emberi tőkeelméletre, amelynek kapcsán azt említettük, hogy a rokoni, baráti kapcsolatok – azok hálózata – a társadalmi tőke azon forrását jelentik, amely így a költségek és kockázatok csökkentését és a várt (pl. anyagi) haszon, illetve annak növekedését teszi lehetővé (Gödri 2010). Taylor (1986) után Massey és szerzőtársai (1987) is a migrációs tőke létrejöttét említették tanulmányukban, azonban utóbbi szerzők ezen migrációs hálót[22] a társadalmi tőke erőforrásaként jelölik (Gödri 2010). Gödri (2010) olvasatában maga a migráció hoz létre olyan átalakulást a kapcsolatokban, amely miatt a kötelék erőforrássá válik. A kivándorolt személy ugyanis a saját kapcsolatrendszerében a migráció szempontjából központi szereplővé válik a hálózatában (információ, segítség). Így, a társadalmi tőke elmélete nyomán azok a személyek, akik maguk a kivándorlók vagy kapcsolatban állnak korábban migrációt választó személyekkel, olyan társadalmi tőkét képesek erőforrásként alkalmazni, amely növeli annak az esélyét, hogy maguk is migránsokká válnak. Gödri meglátásában ez nemcsak annyit jelent, hogy ez az erőforráslánc magyarázó erővel bír a migrációs hullámok méretét tekintve, de arra is, hogy miért népszerűek

---

gondok az alacsonyabb beosztású (rangsor alja) munkavállalók esetén jelent fejtörést a munkáltatónak, mert e munkakörök társadalmi megbecsültsége miatt a munkába járás pusztán kereseti forrásként csapódik le az egyén oldaláról. A *gazdasági dualizmus:* a munka és a tőke dualizmusa. A munkaerőpiac kettéválásával a tőke a termelés változatlan tényezője, a munkaerő a változó tényezője. Ez utóbbi esetén a tőkeintenzív, elsődleges szektorban dolgozó, képzett munkaerő, amelyet a munkaadó valódi tőkének tekint, valamint a munkaintenzív, másodlagos szektorban dolgozó képzetlen munkaerő könnyen elbocsátható-cserélhető akár bevándorlóra. (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pallegrino–Tylor, 2007).

[22] A migrációs háló/hálózat: interperszonális kapcsolatok hálózatát jelenti, amely a migránsok között szövődik egyrészt a célországban élő korábbi migránsok, másrészt a származási országban élő potenciális migránsok között (Tilly 2007).

bizonyos célországok. Amint azonban a folyamat öngerjesztővé-önfenntartóvá válik, vagyis a migrációs hálózat fokozza a migráció valószínűségét, amely további fejlődésen megy át a hálózat növelésével és így tovább, kialakul egy ördögi kör. Amint a migránsok száma elér egy úgynevezett kritikus mértéket (Massey és szerzőtársai 2007), akkor a hálózat terjedésével csökkennek a migrációs mozgás költségei és kockázatai. Nos, ezzel az említett ördögi körrel a migráció egyre inkább különválik, függetlenedik az eredeti, a folyamatot elindító egyéni vagy strukturális faktoroktól – valójában intézményesül. Ez egyben azt is jelenti, hogy megváltozik az a társadalmi kontextus, amelyben a migráció mint jelenség létezik, hiszen létrejönnek a migrációt támogató intézmények (illegális, mint pl. az embercsempészet). Ezzel a migrációra vonatkoztatva döntések is születnek, amelyek kiváltják a kumulatív okság mechanizmusának létrejöttét (Gödri 2010). Massey és szerzőtársai megfogalmazásában az említett hálózatok bővülése, valamint az, hogy létrejönnek és fejlődnek a migránsokat támogató intézmények, a nemzetközi migráció azáltal tartja fenn magát, hogy az időben előrehaladva folyamatosan nő annak a lehetősége, hogy további mozgások generálódnak (Massey és szerzőtársai 2007). A szakirodalom hat olyan okot sorol fel, hat olyan társadalmi-gazdasági tényezőt, amely az említett kumulációért felelős lehet: (1) jövedelemeloszlás (önmagához és a környezetéhez képest jövedelemnövelés a migráns célja); (2) a föld eloszlása (földvásárlási cél inkább presztízs céllal); (3) a mezőgazdasági termelés szerkezete (tőkeintenzív módszerek használata, az emberi munka kirekesztődése); (4) a migráció kultúrája (értékrendváltozás); (5) a humán tőke regionális eloszlása (a humán tőke kimerülése a küldő országban), valamint (6) a munka társadalmi címkézése (stigma bizonyos munkakörökre, amelyeket bevándorlók töltenek be – emigránsok). Hein de Haas ugyanakkor a már említett 2010-es tanulmányában az első, a Myrdal által kidolgozott[23], Massey teóriájánál lényegesen tágabb értelemben vett elméletéből kiindulva jut el a kumulatív okság hatásainak elemzéséhez. Ezen kutatáshoz is e tágabb értelemben használt definiálás áll majd közelebb. E miatt a hatás miatt nevezi egyébként pesszimista látásmódnak azt a valószínűséget, amelyet megfogalmaz. Okfejtése szerint a myrdali kumulatív okság elmélete alapján a kapitalista fejlődés elkerülhetetlen velejárója az a jóléti egyenlőtlenség, amely országokon belül, területenként meghatározható. Ez a helyzet „kétpólusú mintázatot" (de Haas 2010: 59) eredményez: egyrészt a központi régióban gyorsabb növekedési ütemet és jobb létet, míg a periférián élő szegényeknek a helyzete továbbra sem megoldott. Az ördögi kör álláspontja szerint azzal indul, hogy az előnnyel rendelkező területeken és országokban végzett gazdasági környezet elszívja a befektetéseket a perifériára szorultak elől és nagyobb ösztönzést ad a tehetségesebbek (szellemi elit) elvándorlására, ami egyben erősíti is a potenciális migrációt, hiszen a migránsok nem is keresnek sokszor otthon megfelelő lehetőségeket. Ezzel a jelenséggel e

[23] A „Myrdal (1957) által kidolgozott kumulatív okok elmélete szerint a »kapitalista fejlődésre elkerülhetetlenül jellemző a különböző területek közötti elmélyülő jóléti egyenlőtlenség. […] erős állami beavatkozás/politikai döntés nélkül a kapitalista rendszer a területi egyenlőtlenségeket növeli« [uo. 59]. Nemzeti szinten vizsgálódva ez az elmélet rokon vonásokat mutat a centrum-periféria modellel és a neomarxista fejlődéselmélettel, de megjelenik a fenntartható fejlődés gazdasági vonatkozású fogalmi rendszereiben is." (Tarrósy 2015: 15)

kutatás kapcsán is találkozunk, amikor a strukturált interjúkban a fiatalok első munkahelyével kapcsolatos kérdésekhez tartozó kategóriákat állítjuk majd fel (munkatapasztalat itthonról és munkatapasztalat kizárólag külföldön). S bár pozitív hatások is érzékelhetőek a migráció önfenntartó forgása kapcsán, például a nyersanyag-kereskedelem a perifériákról vagy a hazautalt pénz mennyisége, ugyanakkor de Haas siet megjegyezni, hogy ezen pozitív hatás mértéke azért igen csekély, másrészt a helyzet azért nem ennyire egyszerű, mitöbb, ez utóbbi esetén becsapós, mert erősíti a potenciális migrációt – épp azzal, hogy a migrációban gondolkodók már nem otthon keresik az életkezdéshez szükséges utakat.

Myrdal ezért látja úgy, hogy „erős állami beavatkozás/politikai döntés nélkül a kapitalista rendszer a területi egyenlőtlenségeket növeli" (de Haas 2010: 59). Ugyanakkor azt is hangsúlyozza de Haas, hogy a migráció pesszimista látásmódja szerint a nemzetközi vándorlás ezen kumulatív okság elméletéből kiindulva azért is érezteti negatív hatását, mert a regionális nemzeti gazdaságok megsínylik, hogy elveszítik a számukra értékes emberi és anyagai tőkéjüket. A periférián lévő országoknak nő a függőségük a centrumhoz tartozó országoktól – ennek a függőségnek a hazautalt pénz mindössze az egyik megnyilvánulása –, s mindezen kívül az elszegényedés további bátorítást jelent a kivándorlásra. „Ez felfedi azt a ki nem mondott feltételezést is, mely szerint a migráció majdhogynem egyenes következményei a területek közötti lehetőségbeli egyenlőtlenségek, az elmaradottság és a szegénység" (de Haas 2010: 59). Ezt az önmagába visszatérő cirkulációt (migráció – további fejletlenség – további migráció), amelyet a migráció rajzolatával mintázhatnánk, a szakirodalom Reichter (1981) nyomán migránsszindrómának nevezi, pontosabban a migráció ördögi körének. Azonban – állítja de Haas tanulmánya – a migráció hozzájárulhat az úgynevezett kibocsátó (származási ország) közösségein belüli nagyobb egyenlőtlenségek gerjesztéséhez is. Az egyéni boldogulás kérdését tekintve pedig szintén az egyenlőtlenség felé tolja el a vándorlás az eséllyel élés lehetőségét, ahogy de Haas tanulmánya hangsúlyozza, mivel a migránsok nagyrészt a már foglalkoztatottak, azaz a származási országban a munkaerőpiacon aktívan jelenlévők köréből kerülnek ki, mert esetükben nagyobb a vállalkozó kedv, nyitottabb a gondolkodásuk, általánosságban magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek. Így tehát már a hazautalásokból és más előnyökből is eleve a jobb módúak részesülnének (de Haas 2010). De Haas azt a következtetést vonja le mindezekből, hogy a migráció „nem járul hozzá a szegénység mérsékléséhez" (de Haas 2010: 61). A szakirodalom kitér arra a viselkedésformára is, amely a migránsok által a származási országba visszautalt pénzek felhasználását jellemzi. Ezen pénzek sorsa – a családok költése – is fontos információként szolgál a befektetés-megtérülés viszonyának elemzéséhez. Igaz, Lipton 1980-as, ez irányú tanulmányát de Haas nagy hatásúnak írja le, mert valóban egyfajta visszajelzésként szolgálnak az eredmények a kutatói hipotézisekre, azonban e liptoni tanulmány megjelenése óta is változott a migráció jellege, így annak hatásai is. Mindenesetre de Haas megjegyzi: azonkívül, hogy a hazautalt pénzekkel gazdálkodó családok és a nem migráns családok közötti egyensúlytalanság fokozódása volt megfigyelhető, ugyanakkor az is igaz, hogy a hazautalt pénzekből először a tartozásokat fizették ki a családok, vagyis az adósságterheket kompenzálták elsőként, azokat az adósságokat, amelyek a migrációval járó vagy annak beruházási részeként, a gyermekek oktatásába fektetett kiadásokat jelentették. A pénzküldemények kilencven száza-

lékát ugyanakkor a mindennapi megélhetésre fordították az itthon maradt családtagok (de Haas 2010). Nagy valószínűséggel ezen empíriák ismeretében okkal vonta le Lewis azt a következtetést, hogy a migráció okozta családi jólét, bármennyire is pozitív hatásnak tekinthető, feltehetően csak ideiglenes, hiszen mesterségesen fenntartott a felszínen mozgó lehetőség a családok számára (Lewis 1986).

A fentebb leírt, a fejlődés és a migráció kapcsolatával összefüggő szakirodalmi viták, amelyek a periférián lévő és a központi országokra gyakorolt pozitív-negatív hatásokat – mint a determinisztikus elmélet elemeit – kívánták tárgyalni. Illetve a migránsok szempontjából áttekintett gazdasági, kulturális és egyéb előnyök-hátrányok szempontjából vizsgálták a folyamatokat, a mai korra jellemző igen diverzifikált okokra és tényezőkre bomló migráció esetében még érzékenyebb következtetések irányába tolták a kutatói gondolkodást. Ahogy de Haas is megfogalmazza 2010-es tanulmányában, a fejlődés és a migráció kapcsolati viszonya annyira heterogén, hogy nem lehet egyértelműen letenni a voksot sem az optimista, sem a pesszimista determinisztikus megközelítés mellett. Mindkettőnek megvan a maga kritikára érett eleme. Hiszen ellentmondásokkal teli pozitív és negatív hatásokat fedezhetünk fel például a hazautalás elvileg pozitív hatása és az ezzel együtt tapasztalt, a családok közötti egyenlőtlenséget növelő hatás között, vagy akár a migráció önfenntartó, látszólag véget nem érő ciklikussága között.

1.4.2.4 Transznacionális elméletek – mobilitás vagy migráció?

A már említett hálózatelmélet tipológiai különbséget tesz a küldő és fogadó hálózatok közötti kapcsolatból kiindulva: telepes, kényszer-, körkörös, lánc- és karriermigráció között[24]. A kapcsolat aspektusa szerint pedig kétféle módon szemlél: a kivándorlók milyen mértékben képesek megtartani a küldő hálózatban elfoglalt helyüket, illetve az áttelepülés végleges-e és milyen mértékben? Akkor ugyanis, amikor a migráns fenntartja a küldő hálózatban a megszerzett helyét – teljesen átmeneti áttelepülés –, a szakirodalom nem migrációnak, hanem mobilitásnak minősíti. Ugyanakkor a másik végletet nagyon ritka eseményként írja le, amikor az áttelepült teljesen elveszti a kapcsolatot a küldő hálózattal (teljesen végleges áttelepülés) (Tilly 2007). A migráció ezen *eltérő fajtái* kutatási témánk kategóriáinál szintén visszaköszönnek majd, igaz, vizsgálatunkban a kapcsolatok a hazai családdal, egyéb baráti hálózattal gyakran erős, mégis, mindezeken belül igen eltérő intenzitást mutat, amely hatást gyakorol a külföldön élő fiatal

[24] *Telepes migráció:* amikor az adott népesség olyan területre települ, ahol előtte egyáltalán nem voltak jelen; *kényszermigráció* – amikor a származási hellyel a kapcsolatok erőszakosan szakadnak meg, a befogadó hellyel semmilyen kapcsolat nincs (rabszolga-kereskedelem, politikai események); *körkörös migráció:* amikor az otthoni bázis megmarad, a migránsok megőrzik otthoni kapcsolataikat, s egy-egy hosszabb időszak után (munka) rendszeresen oda térnek vissza. *Láncmigráció:* egymással rokoni kapcsolatban álló egyének – háztartások – láncolatai következtében az új helyszínre megérkező migránst, megfelelő előkészítés után az érkezési helyen élő lakosság segíti (információ, lakhatás, bátorítás stb.); *karriermigráció:* olyan egyének – háztartások – jellemzője, akik azért változtatják a helyzetüket, hogy a legjobb lehetőségeket ragadják meg a nagyvállalati struktúrákon belül.

közérzetére, gondolkodására, azonban nem látszik hatást gyakorolni a hazatéréssel kapcsolatos döntési lehetőségeire. Ezt a gondolatmenetet, értekezésünk empirikus részében hosszabban is tárgyaljuk majd. A fentebb említett öt migrációs típus nyilvánvalóan nem tisztán jelenik meg, hanem átfedésekkel. A Tilly által leírt tipizálás mellett a globális versenyben zajló áttelepülések különös kötődési formákat is létrehoznak. A terület és közösség kapcsolatát a migráció a kapcsolódó gazdasági átalakulásban többféleképpen kódolhatja. A szakirodalom legújabb irányzata szerint a világ globális változásaival, a kommunikáció és az utazási technikák hirtelen, mintegy ugrásszerű fejlődésével kialakult és elterjedt az a transznacionálisnak hívott életforma, amelyben a vándorló, egy földrajzi, politikai és kulturális határok feletti „társadalmi mezőt" (Pitó 2015: 19) hoz létre. Feltételezhető, hogy ebben, a jelenleg minden konvenció felett álló, különös rendszernek az elemei is különösek, esetleg átalakuló értékekkel és kötődési pontokkal. Ez a szemlélet szakít minden korábbi elmélettel, amely a „nemzetállami" gondolkodást képviselte (úgy, mint területi szuverenitás, politikai-kulturális homogenitás, sokszínű együttélés stb.). A transzmigráció nem átmeneti időre szóló áttelepülést jelent, hanem egy életformát. Ebben a helyzetben a migrációs folyamat nyitott végű (Pitó 2015), ami annyit jelent, hogy a kivándorlást választó egyén szabadon mozog az országhatárok és kultúrák között, beépülése az adott társadalomba – értelmezésünk szerint – két oldalról is fejlődésfüggő. Egyrészt azért, mert az adott helyi közösség nyitott hozzáállásától is függ – ha a migráns sokat vált helyzetet, mindig lesz helyi közösség, ahová be kell épülnie adott esetben –, s ezért tehát egyénfüggő, hogy hol, milyen mértékben asszimilálódik, fogadja el a terület és az adott közösség sajátosságait. Ezért is tulajdonít a szakirodalom jelentőséget annak, hogy a fentebb említett migrációs formák melyikével érkezett a vándorló az adott területre és közösségbe. Portes egyébként a fentebb említett migrációfajtákat mintegy átértelmezi a transznacionális migrációs formára, e szerint pedig összesen hármat különböztet meg: politikai, gazdasági és a kulturális transznacionalizmust (Pitó 2015; Portes és szerzőtársai 1999). Ugyanakkor a szakirodalom a migrációs folyamatok transznacionális üzletággá válását is legalább olyan érdeklődéssel tárgyalja (Melegh 2011). Ez az üzletág mintegy intézményesíti és fenn is tartja a migrációt, hiszen egyszerre több szinten és több intézmény bevonásával szervezi a vándorlás folyamatait – az emberek áramlását a tőkejavak mozgása mellett. Ebben a folyamatban részt vesznek a küldő és fogadó országok állami intézményei – mint erre már fentebb utaltunk –, multinacionális cégek, a munkaerő szervezésével, kölcsönzésével, közvetítésével foglalkozó cégek, ügynökségek, nemzetközi migrációs szervezetek, segélyszervezetek, egyházak, de még az embercsempész-hálózatok is. Az információtechnológia átalakulásával megváltozott a bevándorló közösségek társadalmi, kulturális jellege is. Amely Melegh (2011) értelmezésében annyit jelent, hogy úgynevezett diaszpóraközösségek jönnek létre mind nagyobb számban, amelyek jellegzetessége, hogy olyan etnikai csoportokat takar, amelyeknél jellemző, bár térben messze találhatóak, mintegy elszakadtak – az eredeti (anyaországbeli) közösségeiktől, azonban kulturális, társadalmi és gazdasági kötődések megmaradtak. A jelenséggel ezen kutatás elemzése közben is találkozunk, ezek a kötődések a fiatal diplomások esetében igen-igen erősek.

Az elméletek egymásra épülő gondolati körének bemutatása során láthattuk, hogy a migrációs folyamatokban a társadalmi tőkeként meghatározott fogalom két szerepre utal: a sze-

mélyközi kapcsolatokra, valamint a kapcsolatok erőforrás szerepére. Ugyanakkor azt a massey-i gondolatot is igazolva láttuk, amely szerint a nemzetközi migrációnak ma nincs egységes, átfogó elmélete, csak elmélettöredékek születtek egymástól gyakorlatilag elszigetelten (Massey és szerzőtársai 2007).

A migrációs elméletek értelmezési kerete saját kutatás relációban

Az általunk a kutatásban megszólított diplomás fiatalok – elsősorban nők – időlegesből tartóssá váló lakókörnyezet-váltása a Cseresnyés-féle értelmezésben válik valóban migrációvá (Cseresnyés 2005). Ezért nem mobilitásként, hanem migrációként tekintünk a fiatalok hosszú távú külföldi munkavállalására. Ezt erősíti a transznacionális elméletek közül a Tilly-féle migrációs kapcsolat aspektus tipizálása is (Tilly 2007), amely a migráció fajtáit elemzi. A teljes átmeneti áttelepülés, valamint a végleges áttelepülés árnyalatainak Tilly-féle értelmezésében a küldő ország hálózatában betöltött kapcsolati szerepe határozza meg a migráció fajtáját. Ezt a szemléletet több ponton is fókuszba helyezzük disszertációnk empirikus elemzésében, amikor a külföldön élő (a mintában szereplő) fiatalok közérzetét, gondolkodását igyekszünk bemutatni az itthon maradt családtagokkal, egyéb baráti hálózattal tartott erős, mégis, mindezeken belül igen eltérő intenzitást mutató kapcsolataik alapján. A Tilly-féle tipizálásból meghatározó összefüggésként használjuk a láncmigráció[25], illetve a karriermigráció[26] jelenségét. Értelmezési keretünkben alapelemként szerepel a transznacionálisnak hívott életforma, amelyben a vándorló, az utazási technikák és telekommunikáció fejlődésével egy földrajzi, politikai és kulturális határok feletti „társadalmi mezőt" (Pitó 2015: 19) hoz létre. Ebben a mezőben szemlélve Európa térképét, még inkább érdekessé válik a Melegh-féle értelmezésben (2011) vett bevándorló közösségek társadalmi, kulturális jellege, amelyek jellegzetessége, hogy olyan etnikai csoportokat takar, amelyeknél jellemző, hogy bár térben messze találhatóak, mintegy elszakadtak az eredeti (anyaországbeli) közösségeiktől, azonban kulturális, társadalmi és gazdasági kötődéseik megmaradtak. Ezen kötődések mintáit látjuk viszont a kutatás alanyainak csoportjaiban, ezek a kötődések ugyanis a fiatal diplomások esetében igen erősek.

Az egyéni érdekeket szolgáló, ravensteini push-pull tényezők szempontrendszere, a pull hatás tekintetében a befogadó ország által nyújtott munkaerőpiaci vonzás, s az ezzel kölcsönhatásban álló materiálisan megfogható, illetve ideálisan megjelenő (munkakörnyezet, személyes kapcsolatok, vezető-beosztott viszony, megbecsülés) életkezdési esélyek lehetősége hangsúlyt kap a kutatás empirikus részének leírásában. Támaszkodunk a mikrogazdasági modell – nemzetközi migrációs modelljének – keresetek-foglalkoztatási ráták közötti, kiegyenlítetlen viszo-

[25] Az egymással rokoni kapcsolatban álló egyének – háztartások – láncolatai következtében az új helyszínre megérkező migránst, megfelelő előkészítés után, az érkezési helyen élő lakosság segíti (információ, lakhatás, bátorítás stb.).

[26] Olyan egyének – háztartások – jellemzője, akik azért változtatják a helyzetüket, hogy a legjobb lehetőségeket ragadják meg a nagyvállalati struktúrákon belül.

nyokra visszavezető értelmezésére, amely dimenziókat nyit a humán tőkére jellemző tulajdonságok (iskolázottság, képzettség, nyelvtudás) tekintetében. E szerint nagyobb a valószínűsége a migrációnak, ha képzett, s a nyelvtudás képességének birtokában indul el az egyén, mert a célországban is nagyobb valószínűséggel foglalkoztatják, a remélt magasabb bérért, mint a származási országban. Ennek alapján a kutatás iránya a célcsoport tekintetében, bár szűkített, mégis erősen releváns.

Míg kontrollcsoportunk – középfokú végzettségű fiatal munkavállalók – szempontjából a kumulált okság elméletét a Gödri-féle értelmezésben használjuk, a diplomával rendelkező fiatal külföldi munkavállalók esetében de Haas „kétpólusú mintázata" (de Haas 2010: 59) válik erősebb magyarázó tényezővé. Előbbi értelmezésben maga a migráció hoz létre olyan átalakulást a kapcsolatokban, amely miatt a kötelék erőforrássá válik. Így a kivándorolt személy a saját kapcsolatrendszerében a migráció szempontjából központi szereplővé válik a hálózatában – információ, segítség formájában. S a társadalmi tőke elmélete nyomán azok a személyek, akik maguk a kivándorlók vagy kapcsolatban állnak korábban migrációt választó személyekkel, olyan társadalmi tőkét képesek erőforrásként alkalmazni, amely növeli annak az esélyét, hogy maguk is migránsokká válnak. Gödri meglátásában ez nem pusztán annyit jelent, hogy ez az erőforráslánc magyarázó erővel bír a migrációs hullámok méretét tekintve, hanem azt is, hogy miért népszerűek bizonyos célországok. Amint azonban a folyamat önfenntartóvá válik – mint említettük a kumulált okság elméletének kifejtésénél, vagyis a migrációs hálózat fokozza a migráció valószínűségét, amely további fejlődésen megy át a hálózat növelésével és így tovább –, kialakul az ördögi kör, mint arra a kutatás empirikus részének idevonatkozó leírásában részletesen említést teszünk. A diplomás fiatalok esetében a de Haas-féle „kétpólusú mintázat" (de Haas 2010: 59) abból indul ki, hogy a központi régióban gyorsabb növekedési ütem és jobb lét jellemző, míg a periférián élő szegényeknek helyzete továbbra sem megoldott. Az ördögi kör álláspontja szerint azzal indul, hogy az előnnyel rendelkező területeken és országokban a gazdasági környezet elszívja a befektetéseket a perifériára szorultak elől, és nagyobb ösztönzést ad a tehetségesebbek (szellemi elit) elvándorlására, amely egyben erősíti is a potenciális migrációt, hiszen a *migránsok nem is keresnek sokszor otthon megfelelő lehetőségeket*. Ez a mozzanat a kutatásban leginkább a fiatalok első munkahelyével kapcsolatos kérdésekhez kötődően jelenik meg. A kumulált okság elméletét de Haas egyenlőtlenség értelmezésében vizsgálva, az egyéni boldogulás fókuszában tekintjük át. A származási országban jellemzően a munkaerőpiacon aktívan jelenlévők köréből kikerülő migránsok nagyobb vállalkozó kedvvel, nyitottabb gondolkodással, általánosságban magasabb iskolai végzettséggel indulnak el és állnak helyt. Erre a jelenségre a kutatásban is rávilágítunk. Az ehhez az értelmezéshez szorosan kapcsolódó hazautalások és más előnyök, amelyek de Haas szerint eleve meghatározzák ezen javak használóinak körét (a logika mentén eleve a jobb módúak részesülnének e javakból [de Haas 2010]), a kutatási minta szempontjából nem kifejezetten relevánsak, lévén fiatal, többnyire a pályájuk elején lévő munkavállalókról beszélünk.

2. fejezet
MIGRÁCIÓS POTENCIÁL, MIGRÁCIÓS HAJLANDÓSÁG ÉS TÉNYLEGES MIGRÁCIÓ MAGYARORSZÁGON – NEMEK SZERINTI KÜLÖNBSÉGEK DIMENZIÓIBAN

2.1 Migrációs hajlandósági mutatók – a tervek és a valóság számai a nemek tekintetében

Mielőtt a hazai és néhány európai statisztika ismertetésébe kezdenénk, fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a mérések módszertani szempontból gyakran eltérőek, a felmérések, külföldi, magyar diaszpórák diverzifikáltsága és benne az egyének válaszolási hajlandósága miatt nem lehetnek pontosak. Ezért mi összehasonlításra nem vállalkozhatunk pusztán a meglévő adatsorok ismertetésére, a teljes kép megismerése céljából.

A Tárki 2015-ös, a lakosság körében végzett migrációs kutatás gyorsjelentése szerint, a kutatás évében a kivándorlási *szándék* a rendszerváltás óta elért legmagasabb értéket mutatta. Az Omnibusz felvétel adati szerint, míg a 2011–2012-es eddigi csúcsidőszakban 7%-os volt ez az arány, 2015-ben 10% választaná a kivándorlást. S bár csökkent a rövid távú munkavállalás célú migrációs hajlandóság, növekedésnek indult a hosszú távú munkavállalási kedv. Célországként Ausztria, Németország és Nagy-Britannia állt az első 3 helyen, bár összsúlyában kisebb mértékben, mint 5 éve, ami arra utal, hogy más országok nagyobb súllyal kerültek a választandó országok közé. A kivándorlás gondolatával leginkább a férfiak, a munkanélküliek, a fiatalok, a bérlakásban élők és a roma/cigány származásúak foglalkoznak (Tárki 2015). A migránsok társadalmi összetételét tekintve a szakirodalom szinte mindenütt a férfiak nagyobb arányáról ír. Ahogy a Blaskó–Ligeti–Sik szerzőhármas is ezt említi 2014-es összehasonlító tanulmányában, amelyben öt, olyan kutatási eredmény számait hasonlították össze, amely már *kivándorolt,* külföldön munkát vállalt magyarok adatait tartalmazza. Az elemzésben a nemek arányát tekintve a fentiekhez hozzáteszik a tanulmány írói, hogy a férfitöbblet mértéke a külföldre távozottak körében *eltérő*. Amelyet egyrészt az adatfelvételek eltérő attribútumaival magyaráz, másrészt Magyarország tekintetében hangsúlyozza, hogy az utóbbi évek felgyorsult kivándorlása nyomán a migráció első időszakára jellemző férfitöbblet a kivándorlási folyamat terebélyesedésének arányában veszít az erejéből (Blaskó–Ligeti–Sik 2014), különös tekintettel a hosszabb távú migrációra, illetve a teljes kivándorolt háztartásokat is magába foglaló csoportokra. A migráció gyorsulásával a kivándoroltak között tehát érzékelhető a férfi dominancia gyengülési folyamata. A szakirodalom alapján a későbbiekben is több helyen említjük meg, hogy az utóbbi időben a férfiak külföldi munkavállalási kedvén is túltesz a fiatal nők migrációs hajlandósága – legalábbis ami a fiatal korosztályokat illeti. Az említett 2014-es tanulmány – mint említettük néhány sorral feljebb –, mindezt úgy pontosítja, hogy ennek oka nagy valószínűséggel a kivándorlás utóbbi két évben tapasztalt, az eddigieknél is nagyobb gyorsulása,

amely kiterjedtebb, mint a vándorlás kezdeti időszakában[27]. Ugyanakkor megemlíti azt is, hogy a férfiak aránya a rövid távú munkavállalás esetén szignifikánsan magasabb, míg a hosszú távú, illetve a kivándoroltak csoportjában arányuk láthatóan mérsékeltebb. Sik Endre és szerzőtársai a különböző kutatások eredményeit összehasonlítva (SEEMIG[28], SEEMIG Omnibusz, Népszámlálás, NKI Omnibusz, Tárki Monitor) azt a megállapítást teszik, hogy korosztályban a 25–50 évesek indultak legtöbben útnak és dolgoznak külföldön. Az iskolai végzettséget tekintve a diplomások aránya minden összehasonlító adat esetén magasabb, mint a középfokú vagy képzetlen migránsok esetén. A tanulmány megállapítja, hogy a 18–65 éves népességet alapmodellként tekintve: (1) az életkor előrehaladtával a migráció esélye nagyobb mértékben csökken, (2) a diplomások és a szakmunkás végzettségűek négyszer nagyobb eséllyel mennek külföldre, mint a legalacsonyabb iskolai végzettségűek, de a középfokú végzettségűeknek is kétszeres az esélyük az előző csoporthoz képest. A célországok, e kutatási összehasonlítás szerint Németország, az Egyesült Királyság és a harmadik helyen Ausztria szerepel. Társadalmi összetétel szerint e három országra nézve a 18–65 évesek között a nők, a fiatalok és a felsőfokú végzettségűek aránya Németországban a legkisebb, Ausztriában hasonlóak az arányok, azonban az Angliában tartózkodók mások az előző két országban tartózkodókétól. Nagy-Britanniában a férfiak és a nők aránya kiegyenlítettebb, lényegesen magasabb a fiatal korosztály, a 18–31 évesek aránya (63%), és az összehasonlító adatok szerint a felsőfokú végzettségűek aránya is lényegesen eltér: több mint duplája a Németországban tartózkodókénak. A Budapestről és a megyeszékhelyekről kint munkát vállalók aránya kisebb: Németországban 26%, Ausztriában 23%. Az Angliában tartózkodók között viszont ez az arány 41%. „Németországba Észak-Magyarországról (19%), Közép-Magyarországról (16%) és az Észak-Alföldről (15%) érkeznek a legtöbben, ugyanakkor az Ausztriában tartózkodók 67%-a valamelyik dunántúli régióból származik, Angliába pedig főként Közép-Magyarországról (27%) mennek a magyarok" (Blaskó–Ligeti–Sik 2014: 368).

A kifejezetten a fiatal korosztályra koncentrálva, amelyről majd kutatási anyagunk elemzése is szólni kíván, fontosnak tartjuk a Magyar ifjúság 2012 tanulmánykötetben összefoglalt adatok ismertetését, amely a Tárki Omnibusz felvételéhez hasonlóan a *vágyakról, a jövőbeni elképzelésekről szól.* Ennek egyik oka, hogy ezek az adatok meglehetősen részletesen mutatják meg a kétezres évek második évtizede fiataljainak szemléletét a magyar társadalmi viszonyokról. Másik oka, hogy ezek az adatok, az előző kutatási összehasonlítással ellentétben a fiatalok a felvétel időpontjában elképzelt jövőjéről szólnak ugyan, azonban a jelen helyzetből kiinduló vágyakat tartalmazza, s mint ilyen, hiteles tükröt tart a magyar társadalom állapotának.

---

[27] A szakirodalom az összehasonlításokat 1993-tól nézi, illetve a 2008-as válságtól vagy 2010-től napjainkig.

[28] „A SEEMIG a South East Europe transznacionális együttműködési program keretében, az Európai Unió és Magyarország társfinanszírozásával megvalósult stratégiai projekt. A nyolc ország tizennyolc partnerintézményét összefogó SEEMIG-projekt Délkelet-Európa hosszabb távú migrációs és demográfiai folyamatait, illetve humán erőforrásait vizsgálta a munkaerőpiac, valamint a nemzeti és regionális gazdaságok szempontjából. A projekt átfogóan támogatja a közszférát olyan közpolitikák és stratégiák kialakításában és kivitelezésében, amelyek jó minőségű adatbázisokon és empirikus alapokon nyugszanak. A projekt vezető partnere a Központi Statisztikai Hivatal." (KSH 2014)

A kutatók nagymintás, 8000 fős vizsgálatban kérdeztek meg 15–29 év közötti fiatalokat a többi között a „menni vagy maradni" (Székely 2012) kérdéskörében valamint a jövővel kapcsolatos elképzeléseikről. A válaszok alapján kiderül, hogy azonkívül, hogy a magyar fiatalok 52 százaléka, vagyis több mint fele menne külföldre dolgozni, az eredményekből látszik az is, hogy a nem és az életkor alapján szignifikáns összefüggés állapítható meg. A *nők ugyanis nagyobb arányban tervezik a jövőjüket Magyarországon, mint a férfiak.* Azonban a férfi válaszadók hosszabb időre vagy akár örökre – vagyis a végleges letelepedés szándékával – hagynák el az országot (Ruff 2012). Különbség van a diplomás és szakképzett fiatalok migrációs hajlandóságában is. A tanulmánykötet szerint utóbbiak inkább kipróbálnák magukat külföldön, miközben a fenti számok azt mutatják, hogy a diplomások jóval nagyobb arányban hagyták és hagynák el az országot, mint a szakmával, középfokú végzettséggel rendelkezők. A négy évvel későbbi, 2016-os, ugyancsak 8000 fős mintavétellel készült magyar ifjúságkutatás a megszokottól eltérően viszonylag korlátosan adja közre az eredményeket[29]. A közölt adatok szerint a 15–29 éves korosztályból minden harmadik (33 százalék) magyar fiatal tervei között szerepel a külföldi tanulás vagy munkavállalás. Általános jellemző, hogy hosszabb távra terveznek (83 százalék), illetve a migrációt tervezők csaknem fele letelepedési szándékkal választaná a kivándorlást. A diplomás válaszadók jelentős része (63 százalék) az életminőséget meghatározó kritériumként említette a kivándorlás okaként, a jobb megélhetés, a nyelvtanulás, a tapasztalatszerzés és a karrierépítés mellett. Ugyanakkor a 2012-es kutatásban szereplő válaszokból látható, hogy azon diplomások esetén, akik inkább az itthon boldogulást preferálnák, a nem feltétlen megfelelő nyelvtudás meghatározza a választás lehetőségét, hiszen nyelvtudás nélkül a diplomával kompatibilis – fehér galléros – állás megszerzése nehézségekbe ütközik. Az ifjúsági kutatás – de a 2014-es Eurostat vizsgálat is – azt az eredményt hozta, hogy szignifikáns kapcsolat mutatható ki az idegennyelv-tudás és a mobilitási, migrációs hajlandóság között. Az idegen nyelvet nem beszélők 45 százaléka nem tervezi a külföldi munkavállalást, 40 százaléka vállalná az elindulást. Míg a korábban külföldön tanultak populációjából 71 százalék menne, ha lehetősége lenne rá, a külföldet megjárt hallgatók nagyobb hajlandósággal képzelik el a jövőjüket külföldi munkahelyeken. Erre utalt egyébként A hallgatói mobilitás esete a Bolognai folyamattal című tanulmányában Ulrich Teichler is. Eltérő a migrációs hajlandóság azonban az ország különböző területein a fiatalok körében. Régiós összehasonlításban a közép-magyarországi régiót leszámítva – ahol a jobb lehetőségek miatt kisebb mértékben terveznek külföldre menni a fiatalok (36%) –, országosan gyakorlatilag jóval 40 százalék fölött mennének ugyanakkor, sőt egyes keleti területeken 50 százalék fölötti az arány, fejlettségtől, településtől függően. De befolyásoló tényező a gazdaságilag aktív/passzív térségek helyzetén kívül a család vagy az egyén anyagi helyzete, illetve a családban levő kiskorú gyermekek száma (több gyerekkel

[29] A 2016-os magyar ifjúság kutatásról készült összefoglaló szignifikánsan kevesebb adatot közöl, mint a 2012-es tanulmánykötet, így a változások és az összefüggések pontos összehasonlítása pusztán óvatos megközelítésben sem látunk reális esélyt, ezért e disszertációban csak néhány, a dolgozat szempontjából releváns adat tényszerű leírására vállalkozhatunk. (Magyar ifjúságkutatás 2016, http://www.ujnemzedek.hu/sites/default/files/magyar_ifjusag_2016_a4_web.pdf – utolsó letöltés: 2017. november 9.)

kevésbé indulnának el) (Ruff 2013). S míg a 15–19 éveseket visszatartaná az információhiány, addig a felsőoktatásba járók esetén ez a helyzet nem releváns, így számukra a visszatartó erő inkább a családi, baráti kapcsolatok erőssége. Az életkor emelkedésével tehát, különösen a házasok, családosok esetében csökken a külföldi munkavállalási kedv. Ahogy írtuk, ezt a 2015-ös Sik és társai által készített összehasonlító elemzés is hangsúlyozza. Gazsó elemzése szerint továbbá az egyedülállók 54 százaléka tartotta elképzelhetőnek, hogy más országban vállaljon munkát, míg a családosok vagy elváltak, ugyanilyen arányban csak Magyarországon tudják elképzelni a munkavállalást. Ugyanakkor a laza családi kötelékekben élők – elváltak, hajadonok, nőtlenek – szintén nagyobb arányban töltenének akár hosszabb, 5 éven túli időt is külföldön (Ruff 2013). A Magyar ifjúság 2012 tanulmánykötet adatai szerint a Magyarországról kivándorló migránsok Németországba, Ausztriába és Nagy-Britanniába mennek nagyobb arányban, de gyakorlatilag szinte az összes ország célállomás, ahol a gazdasági „gravitáció" elve működni látszik. Legnagyobb mértékben a 25–34, illetve a 34–44 éves korosztály indult el az elmúlt években Nyugat-Európába. Azonban az empirikus adatok szerint Angliában a kifejezetten fiatalabb korosztály (25–29) próbált szerencsét, míg az akár 40 sőt 50 fölöttiek nagyobb számban Németországban is megtalálhatóak (Ruff 2013).

A mobilitási attitűdök vizsgálatának elemzését olvasva két jelenség tűnik fel: (1) A megkérdezettek több mint fele elhagyná Magyarországot (53%), ami nagyon jelentős szám, s a fent említett vizsgálat is hasonló eredményt mutatott. (2) A fiatalok 12 százaléka bizonytalan abban, hogy mennyi időre is lenne érdemes külföldre távozni, rövidebben, évekre vagy végleg. Ugyanakkor tendenciaszerűen látszik, hogy az életkor előrehaladtával egyre kevésbé vonzó a külföldi munkavállalás, míg a 15–19 évesek 55 százaléka menne, addig a 25–29 éveseknél ez az arány 44 százalék (Ruff 2013). Hiszen nem mindegy, hogy karrierépítés vagy „menekülés" áll a külföldi munkavállalás hátterében. A mintában szereplők közül a rendezettebb családi háttérrel (stabil partner, megfelelő körülmények) kevésbé lennének hajlandóak elmenni, mint a rendezetlenebb háttérrel rendelkezők (pl. gyermektelen elváltak, egyedülállók) (Ruff 2013).

2.2 A diplomások migrációs potenciálja

A The Network (Európa egyik piacvezető állásportálokat tömörítő szervezete) és a Boston Consulting Group által készített, néhány évvel későbbi, Magyarországon is végzett nemzetközi összehasonlító kutatás még erősebben mutatta ki az elvágyódással összefüggő számokat[30]. Azonban a nemek tekintetében (az egyetemi diplomával rendelkező kivándorlókat tekintve) már egy megfordult trend kirajzolódását láthatjuk, amely tendencia legalábbis e felmérések adataiból kiolvashatóan egybecseng néhány frissebb magyar nyelvű szakirodalom ez irányú megállapításaival (Czibere–Rácz 2016). A The Network és a Boston Consulting Group 189

[30] A kutatás eredményei a Boston Consulting Group weboldalán érhetőek el: https://www.bcg.com/publications/2014/people-organization-human-resources-decoding-global-talent.aspx; a részletekért lásd a szakirodalmi részt The Network és a Boston Consulting Group felmérés (2014) címmel.

országban készített felmérést a migrációs szándékok lehetséges okairól, 200 000 fő megkérdezésével, 2014-ben. Magyarországon 5000 fő került a mintába[31]. A felmérésből kiderült, hogy *Magyarország tekintetében a külföldi munkavállalás lehetőségét a megkérdezettek 58 százaléka választaná,* ez Európában a 23. helyet jelenti, holtversenyben a svédekkel. A hollandok és a franciák igen vállalkozó szelleműek, 94 százalékuk dolgozna országhatárokon kívül. Az Európán kívüli országok közül azonban Pakisztán gyakorlatilag „kiürülne", mert a megkérdezettek 97 százaléka menne – ha lehetne. Magyarországról *a nők 57 százaléka, a férfiak 43 százaléka keresne más országban állást,* vagyis a nők ebben a kutatásban láthatóan megelőzték kiutazási szándékban a férfiakat (Schranz 2015[3]). Az nem egyértelmű a kutatásból, hogy a megkérdezettek a „vágyak" szintjét vagy már a konkrét terveik szintjét közvetítették a válaszaikban. Az viszont az adatokból egyértelműen kiderül, hogy a férfi, női válaszadók 30 százaléka gyermek nélküliként indulna útnak. De 25 százalékban mozdulnának azok is, akik gyermeket vinnének magukkal, illetve párban mennének (Schranz 2015[3]). Vagyis a szinglik inkább választanák a „kalandozást", mint a gyermekesek vagy a párban élők.

E nemzetközi kutatás számai szerint ugyanakkor azok, akik a mintából a távozásra voksolnának, csaknem 50 százalékban valamilyen felsőfokú diplomával rendelkeznek (főiskola, egyetem, PhD-fokozat) és mindössze 26 százalékuk középfokú végzettségű. Ez az arány nagyjából megfelel a Sik és munkatársai által leírt valós adatok összehasonlítása után összegzett eredményeknek. Az, hogy a diplomások lényegesen magasabb arányban vállalnának külföldön munkát – mint fentebb erre az összefüggésre már utaltunk –, az emberitőke-elméletből levezethető. Ahogy az is, hogy birtokában vannak annak az információnak, amely szerint a diploma, különösen a hiányszakmákban (természettudományos végzettség, pénzügyi, gazdasági ismeretek) Európa minden országában értéket képvisel, vagyis a tudás magasan honorált. Ehhez a tudáshoz a nyelvi ismeretekkel együtt nagyobb anyagi elismerés párosulhat, mint amilyet itthon kaphat egy pályakezdő vagy néhány éve a munkaerőpiacon dolgozó fiatal. Másrészt az anyagiak mellett, vagy esetleg azon túl is vonzóbb lehet az a környezet, amelyben a munkavégzés zajlik. Itt nem feltétlen a fizikálisan érzékelhető terekről, mint inkább arról az igényről lehet szó, amely motiváló erőként hat, mint a jó munkahelyi kapcsolatok, a munkáért járó elismerés, esetleg a megbecsülés megfelelő közvetítése. Ez utóbbi feltételezést egyébként e kutatás részletes elemzésekor igyekszünk minél pontosabban alátámasztani. A vizsgálatunk során a diplomásokkal készített interjúk jelentős részében ugyanis központi helyre kerül a megbecsülés és a munkahelyi jó kapcsolatok kérdése, az aktuális munkahely és a Magyarországon tapasztalt munkaélmények összehasonlításában. Az ottani, lényegesen nagyobb elégedettségre okot adó környezet erősen belejátszik a visszatelepülést a közeli és/vagy a távolabbi jövőben nem tervező válaszok sokaságába.

Ez utóbbi kérdéskör az emberitőke-elmélet aspektusából vizsgálva azért is érdemel külön figyelmet, mert a kivándorlók fiatal korát tekintve érthető, hogy a megtérülés viszonylatában

[31] Lásd szakirodalmi rész (Miért indulnak útnak a magyarok címmel); a témában született magyar nyelvű (nem tudományos) cikk a hataratkelo.blog.hu oldalon jelent meg.

jobb lehetőség fiatalon elindulni, hiszen a megtérülés realizálódásának így nagyobb az esélye (Blaskó–Gödri 2014).

2.3 Migrációs potenciál és migrációs jellemzők a nők körében

A nemek részaránya a migrációt tekintve, a szakirodalomban fellelhető források szerint azonfelül, hogy mind a kibocsátó, mind a célországokat nézve jelentősen eltérőek, a különbségek időszakokra vetítve és országonként is eltérő mértéket mutatnak (Blaskó–Gödri 2014). Mivel a témával foglalkozó szakértők ennek magyarázataként nem tekintik elégségesnek az emberitőke-elméletet, bár annak kiindulópontját fontosnak tartják[32], kutatásuk iránya történelmi, társadalmi, kulturális háttérvizsgálatok felé fordult (Osihi 2002). A nemzetközi vándorlási folyamatokban a nők nagyobb számú és arányú migrációja a ’60-as évektől jelenik meg mint független döntéshozói attitűd (Gödri 2005; Blaskó–Gödri 2014). Az okokat igen sokrétűnek írja le a szakirodalom. Megjelenik magyarázatként a kibocsátó ország oldaláról a nők magasabb (egyre nagyobb arányban emelkedő) iskolai végzettsége, az erősödő munkaerőpiaci részvétel – amelyhez a nemzetközi migrációban meghatározóan női munkának minősülő, alacsony presztízsű gondozói munka társul (Gábriel 2016) –, s a mindezekkel párhuzamosan átalakuló nemi szerepek. Mindezen jelenségek miatt emlegeti a szakirodalom a migráció feminizációjaként (Castles–de Haas–Miller 2014) a folyamatot. Ezen mozzanatokkal párhuzamosan, az átalakulás következtében vált megfigyelhetővé (országonként változóan) a családfenntartó nők számának növekedése, valamint új fenomenonként a kibocsátó országok tekintetében a szegénység feminizációja[33] (Blaskó–Gödri 2014). A befogadó országokat tekintve ez a folyamat vezetett az olcsónak minősített női munkaerőt alkalmazó ágazatok (például háztartási alkalmazotti státusz a délkelet-ázsiai térségben [Gábriel 2016]) fellendüléséhez. Illetve az olyan típusú szolgáltatások erősebb térnyeréséhez a fejlettebb országokban, mint az ápolási tevékenység (care-chain), illetve az úgynevezett gondoskodás-elszívás (care-drain) jelensége, amely a bevándorló női munkaerőt célozta/célozza a kibocsátó országok felől. Szemléletes példája a care-drain jelen-

---

[32] Az emberitőke-elmélet kiindulópontjaként tartja számon a szakirodalom a migrációs mozgás kiváltó okaként megfigyelt jövedelemkülönbségeket s a foglalkoztatás valószínűségének különbségeit. A migrációs döntésben befolyásoló tényező tehát a célország szempontjából a várható magasabb jövedelem és a munkanélküliségi kockázat legjobb variánsa (Blaskó–Gödri 2014).

[33] A szegénység feminizálódása (Szelényi 2001): azokban a háztartásokban, ahol családfőként áll helyt a női családtag, megnő az elszegényedés esélye. A szegény háztartásokon belül ugyanakkor a szegénység terheit is a nők viselik inkább, mint a férfiak. Szelényi Iván A szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban című tanulmányában nem vitatkozik a feminista irodalom azon tézisével, amely szerint a családon belül sem a férfiak, hanem a nők szenvednek inkább a szegénységtől. Meglátása szerint tehát azokban a családokban is megjelenhet a szegénység feminizálódása, ahol a családfő férfi, azonban a hangsúlyt arra a különbségre teszi, amely a felbomlott családok tartósabb feminizációs szegénységét ábrázolja a neopatrimoniális rendszerekben (míg a neoliberális rendszerekben, a tanulmányban leírt kutatás alapján nem volt látható szignifikáns differencia az elszegényedés mértékét tekintve a férfi illetve női háztartásfővel rendelkező családokban).

ségnek az osztrák idősgondozási minta. Ausztria az elmúlt évtized második felében változtatott a szabályozási rendszeren, és a sokáig feketemunkának számító házi gondozás tevékenységét, legális munkavégzésnek ismeri el, ezzel ösztönözve a munkavállalást az elsősorban kelet- és közép-európai országokból várt szlovák és magyar idősgondozói munkaerő számára (Gábriel 2016). A tradíciókon alapuló, az osztrákoktól elvárt, német nyelven kommunikáló idős házi gondozás elsősorban készpénzért végzett munkát jelent a bevándorlók számára (cash-for-care). Ennek előnyeként írja le a szakirodalom, hogy az idős, beteg gondozott az otthonában maradhat, a készpénzes fizetés ugyanakkor vásárlóerőt jelent az osztrák gazdaságnak. Mivel a 2017. januári statisztikák szerint Ausztria valamivel több mint 8,7 millió lakosságának 18,5%-a (1,626 millió fő) volt 65 év feletti[34], a születés alapján várható élettartam a jelenleg elérhető, hivatalos adatokat tartalmazó 2015-ös statisztikai évkönyv szerint (Demographisches Jahrbuch Herausgegeben von Statistik Austria) a férfiaknál 78,6 év, a nőknél 83,6 év. Ami azt jelentheti, hogy számítani lehet a különböző, többnyire időskori betegségekre. Mivel az idősoros adatok szerint mind a születéskor várható élettartam, mind a 60 év felettiek élettartama növekedést mutat (Gábriel 2016) – sok más európai országéhoz hasonlóan (KSH évkönyv, 2015) –, a társadalom öregedése Ausztriában is érzékelhető. S mivel – mint az imént említettük – Ausztria lakosságának közel 20%-a 65 év feletti, akik a WHO eddigi statisztikái szerint (Gábriel 2016: 235) kevésbé számíthatnak fertőző, mint túlnyomórészt fizikai, illetve időskori demenciával összefüggő betegségre, ez a tény várhatóan nem csökkenti, inkább növeli a házi gondozók iránti igényt a közép-kelet-európai térségből, így Magyarországról is. A szakirodalomban egyelőre becslések sincsenek arra vonatkozóan, hogy hány fő dolgozhat Ausztriában házi gondozóként Magyarországról. A KSH 2016 első félévének munkaerő-felmérése (MEF)[35] adatai szerint mindössze az látható, hogy a mintegy 28 ezres ausztriai háztartásban összeírt foglalkoztatotthoz még hozzávették a magyar munkaerő-felmérésben ausztriai munkahelyet megadók számát, azt feltételezve, hogy valaki vagy háztartásával együtt él Ausztriában, vagy magyarországi háztartásából jár Ausztriába dolgozni (tükörstatisztika). Ausztriában a MEF szerint a legtöbb magyar munkavállalót a szálláshely-szolgáltatás, a vendéglátás, illetve az építőipar foglalkoztatta. A házi gondozás adatai becslés szinten sincsenek említve tehát a jelenlegi adatok szerint. Mindössze arra vonatkozóan találhatóak becsült számok, hogy nemzetiségtől függetlenül hány osztrák háztartásban dolgozott 2006-ban migráns idősgondozó. Ez a szám az akkori becslések szerint mintegy 15 ezer háztartást s körülbelül 30 ezer, a házi idősgondozásban munkát vállaló bevándorlót jelentett (Gábriel 2016).

Mind a care-chain, mind a care-drain folyamatát – a vonzó fizetéssel, Ausztriában legális munkaként elismert gondozói munka lehetőségével – továbbra is inspiráló erőként tartja számon a szakirodalom, a jelenleg Európán belül zajló, keletről nyugat felé áramló női migráció szempontjából (Blaskó–Gödri 2014: 277). Az alacsony presztízsűnek tekintett, női dominan-

---

[34] Forrás: https://www.statistik.at/web_en/statistics/PeopleSociety/population/population_change_by_demographic_characteristics/population_by_age_and_sex/index.html – utolsó letöltés: 2017. november 7.

[35] Forrás: KSH 2016, http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mpf/mpf1606.pdf. (itt jegyezzük meg, hogy a KSH által publikált adatok nem minden esetben korrelálnak az adott ország tükörstatisztikáival).

ciájú munkának minősülő (Lutz 2013) gondozói munkavégzés[36], amelynek egyik fajtájaként említi a szakirodalom a házi gondozást (life-in care work[37]), s amely sok esetben megbecsülésben és fizetésben sem érte/éri el a munka értékének megfelelő szintet, sajátos, úgynevezett körkörös migrációs mintát mutat a közép- és kelet-európai migrációs térképen (Gábriel 2016). A váltásos rendszerben (Bahna 2015) dolgozó munkavállaló – két hét külföldi munka, két hét itthon, illetve négy hetet vagy akár több hónapot is magába foglaló külföldi munka, amely a leginkább attól függ, hogy a gondozó milyen messze vállalja a származási országtól a gondozási munkát – nem pusztán azt vállalja, hogy napi 24 órás szolgálatban gondozza az alkalmazóját, hanem azt is, hogy hetekre, hónapokra rendszeresen távol marad a saját családjától. Az így kialakított transznacionális családi életforma[38] (Isaksen 2010) ugyanakkor a gondozást vállaló számára, a szakirodalomban leírt kutatások szerint, a rendszeres hazatérés miatt nem jelent migrációt. Pontosabban sok esetben nem tartja magát migránsnak a külföldön munkát vállaló házi gondozó, számára ugyanis a periodikusan visszatérő külföldi munkavállalás nem jelenti azt, hogy valaha is elhagyta volna a kibocsátó országot (Gábriel 2016). A szakirodalomban azonban hangsúlyt kapnak azok a kutatói kérdések, amelyek a házi gondozói munkát vállaló nőket családanyaként állítja középpontba. Hangsúlyozva ezzel a globális egyenlőtlenségi viszonyrendszerből adódó kiszolgáltatottságot[39], hiszen a többnyire idősgondozást vállaló nők jórészt a saját gyermekük/gyermekeik jövője érdekében hozzák meg azt a gazdasági döntést, amely miatt a családjukat hátrahagyva a – sok esetben tartós – külföldi munkát elvállalják, s amely egyben legitimizálja is a családanyák – illetve az apákkal együtt a szülők – döntését. Ez azonban azt is jelenti, hogy esetükben a tradicionális családi elvárások komplett teljesülése hiányt szenvedhet (Gábriel 2016; Lutz–Möllenbeck 2012). Ez a tény, valamint az a kétfelé oszló felelősség, amely jelenti egyrészt az otthon maradottak anyagi támogatását, valamint a fogadó országban ellátott család gondozását, egyben új, pontosabban megváltozott szerepkörrel ruházza fel ezen női munkavállalókat. A szakirodalomban új genderelrendezésnek (new gender arrangement) (Lutz 2011) nevezett jelensége szerint az alany mentesül ugyan a hagyományos női szerepek alól, azonban a női szerepek a fogadó ország szempontjai szerint továbbra is a

---

[36] „A napi életkörülményeket segítő, sokoldalú munkaerőt jelenti, amely az alapvető emberi egészség és jólét megteremtését teszi lehetővé" (Zimmermann et al. 2006: 3–4).

[37] „A gondozói munka azon fajtája, amikor a gondozó is a gondozásra szoruló otthonában él" (Gábriel 2016: 232).

[38] A transznacionális család jellemzői: legalább egy tagja külföldön szerez jövedelmet, így a családtagok nem azonos országokban élnek, azonban a kivándorló tag éppúgy a családi közösség tagjának tekinti magát, hiszen a távolság ellenére felelősséget vállal a családtagok jóllétéért. A többi családtag otthon szocializálódik és fogyaszt (Isaksen 2010).

[39] A kiszolgáltatottság élményét növelik azok a szakirodalomban említett kizsákmányolási formák, amely esetekben a kivándorolt női munkavállalók a befogadó országban a munkaadó családnál, a munkahelyükön, esetenként a közvetítő cég által szenvednek el bántalmazást, szexuális visszaélést, vagy amely élmény megnyilvánulhat a munka-, illetve lakhatási körülmények megalázó voltában. A szakirodalom ugyanakkor ezt a jelenséget nem specifikálja kizárólag a nőkre: a férfi munkavállalók globális érintettsége ugyanúgy fennáll (Gábriel 2016).

nőkhöz tartoznak, pusztán más országbeli, így más társadalmi és etnikai hátterű nők veszik át ez utóbbi felelősséget.

A migráció feminizációja az otthon maradt családtagok szemszögéből

Az otthon maradt családtagokat illetően ugyanakkor a szakirodalom, egyrészt a hagyományos női-anyai szerepek átalakulása miatt, a család egységét megbontó transznacionális életformához köti az „euroárvák" kifejezést (Lutz–Möllenbeck 2012), amely a hátrahagyott gyermekek státuszára utal, akiket a szüleik az euróban kapott fizetésért hagytak hátra[40]. Másrészt nemcsak hátrahagyott gyermekek, hanem hátrahagyott apák (férjek), nagyszülők, gyermekvigyázó barátok és más családtagok maradtak otthon, amelyekhez a Lutz–Möllenbeck-féle szakirodalom a migráció következtében kialakult tipikus vagy kevésbé ismert családi mintákat köti, például a Skype-anyák megnevezéssel. A szakirodalom a szülő-gyermek viszony intimitásvesztésével magyarázza ugyanakkor, hogy a gyermekek a „transznacionális anyasággal" (Gábriel 2016: 249) megélt érzelmi hiányok miatt az őket gondozó családtagot (pl. nagymamát) tekintik anyának. A gyermekek részéről elvárás az anyai jelenléttel, gondoskodással összefüggő hagyományos életforma (Parrenas 2001; Gábriel 2016). A hazautalt pénzből fakadó előnyök a gyermekek számára nem feltétlenül – vagy csak részben – kompenzálják a szülő(k) (egyik, másik vagy mindkettő) hiányából fakadó mentális (pszichés) hátrányokat (Blaskó–Gödri 2011). A hátrahagyott apák tekintetében a szakirodalom egyrészt említi azt a státuszvesztéssel összefüggő válságjelenséget, amelyet a maszkulin identitásban keletkezett zavarral magyaráz, hiszen a szerepcsere következtében a családfenntartói státusz ingott meg (Schranz 2014). Másrészt a gyermeknevelés hoz kötődő kihívások is megviselhetik az erre érzelmileg nem felkészült apákat. A kutatások alapján felállított három típus – a gyermekeiket egyedül nevelő, a gyermekeiket segítséggel nevelő és a gyermekeiket elhagyó apák – krízisé hez társul a gyermeknevelés hez szükséges erőforrások felismerésének hiánya (Lutz–Möllenbeck 2012).

A hazai adatokat tekintve a külföldi munkavállalás miatt gyermeket hátrahagyó migráció Magyarországon is ismert jelenség (Blaskó–Gödrei 2014), s mint a 2011-es népszámlálás adataiból kiderül, elsősorban a férfiak vállalnak külföldön munkát a házastárs/család nélkül. 2011-ben 1 056 674 családban nevelkedett 18 év alatti gyermek Magyarországon. Közülük, ideiglenes tartózkodás (legfeljebb 1 év) miatt 11 064 családból hiányzott egyik vagy mindkét szülő. 2947-re becsülték a szakértők azon családok számát, ahonnan tartós távollét miatt hiányzott legalább az egyik szülő. Az érintett kétszülős családok közül túlnyomórészt az apa élt külföldön, 10 002 ideiglenesen, míg 2391 családban feltehetően tartósan. 413 kétszülős családban vállalta az anya a külföldi munkavállalást rövid távon, 211 családban pedig feltételezhetően hosszú távon, tartósan. 530 család esetében regisztrálták mindkét szülő ideiglenes vagy tartós külföldi munkavállalását. Lényegesen kisebb számban, de volt gyermekét egyedül nevelő szü-

[40] A kelet-európai térségben (Ukrajna) a 2000-es évek közepén zajló migrációs folyamatokhoz köthető a pejoratív csengésű elnevezés (Gábriel 2016).

lő, aki gyermekét hátrahagyva, ideiglenesen külföldön vállalt munkát – az apák esetében 124 család, az anyák esetében azonban *több mint duplája, 340 család*. A gyermekek számát tekintve jóval több 18 év alatti gyermek élt egyik vagy másik, esetleg mindkét szülő nélkül Magyarországon a válaszadás időpontjában. Összesen mintegy 18 000 gyermek volt érintett: 16 721-nek az apja, 776-nak az anyja, 245 gyermeknek pedig mindkét szülője élt ideiglenesen vagy tartósan külföldön *(2. táblázat)*. Területi megoszlás szerint a szülői migrációt választó családok nem egyenletesen oszlanak meg, Pest és Győr-Sopron megyében viszonylag alacsony, Tolna, Borsod, Veszprém és Baranya megyében viszont viszonylag magas volt a kétszülős családok körében a külföldi munkavállalás, foglalkozás szerint az érintett családokból az apák 64%-a szakmunkás végzettségű volt (Blaskó–Szabó 2016).

2. táblázat. A Magyarországon élő kiskorú gyermekeket nevelő családok száma, benne foglalva a szülők migrációs helyzete szerint alakult összesítéseket

	Család	0–6 éves	0–14 éves	0–18 éves
Mindkét szülő a családban él	811 017	559 977	1 137 743	1 393 252
Egyszülős család/otthon él a gyereket nevelő szülő	231 991	93 845	256 365	347 818
Kétszülős család/apa ideiglenesen külföldön él	10 002	6 164	13 321	16 556
Kétszülős család/anya ideiglenesen külföldön él	413	147	435	611
Mindkét szülő ideiglenesen külföldön él	185	67	152	245
Egyszülős család csak apával, aki ideiglenesen külföldön él	124	48	96	165
Egyszülős család csak anyával, aki ideiglenesen külföldön él	340	82	268	452
Kétszülős család/apa tartósan külföldön él	2 391	1 128	2 942	3 641
Kétszülős család/anya tartósan külföldön él	211	61	197	296
Kétszülős család/mindkét szülő tartósan külföldön él*	345	n.a.	n.a.	424
Együtt	1 057 019	661 519	1 411 519	1 763 460

* 18 év alatti gyermekkel élő háztartások, szülő nélkül, és a lakásból legalább két személy tartósan külföldön él.

Forrás: Népszámlálás, 2011. Blaskó–Szabó 2016 táblája alapján saját táblázat.

A magyarországi családi migrációs stratégiák vizsgálatai a nemek tekintetében igyekeztek mind pontosabb képet rajzolni az egyenlőtlenségek felől közelítve a migráció kérdését. A kutatások szerint, míg az egyedülálló nők és férfiak külföldre távozása azonos valószínűséget mutat, a házasok esetén a két nem között szignifikáns különbség mutatható ki. A házas férfiak, a nőkhöz viszonyítva két és félszer nagyobb valószínűséggel vállalnak külföldön munkát, amelynek legfőbb motiváló ereje nagy valószínűséggel a megszerezhető keresetekben található (Blaskó–Gödri 2014). A fentebb említett, gyermeket hátrahagyó apák száma a 2011-es népszámlálás adatai alapján is ez utóbbi állítást igazolják. Azonban, ha a férfi–nő különbséget

nem és korcsoportok szerint, nem és iskolai végzettség szerint, valamint nem és családi állapot szerint vizsgáljuk, a kutatási adatok alapján lényegesen árnyaltabb képet kapunk. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a migrációs potenciált tekintve az életkor jelentősége elsődleges (Blaskó–Gödri 2014). Míg a húszas, harmincas éveikben járók között a migrációs esélyeket illetően a kutatók nem találtak különbséget, a 40-es kor felett a migráció valószínűsége erőteljesen csökken. Az iskolai végzettség tekintetében pedig – mint arra fentebb már utaltunk –, az alapfokú végzettségűekhez képest a szakmunkások és az érettségizettek két és félszeres, a diplomások viszont három és félszeres eséllyel vállaltak külföldön munkát. Tekintve, hogy a statisztikák szerint iskolázottság szempontjából iskolaévekben mérve a nők iskolázottsága meghaladja a férfiak iskolázottságát, amely különösen a fiatalabb korosztályoknál mutat jelentős különbséget a nők javára (Koncz 2004), mindez magyarázza azt a kutatások által alátámasztott tényt, amely szerint a Magyarországról külföldre távozó kivándorlóknak nem minden csoportjára jellemző a férfitöbblet. Ez leginkább a házas, harmincas szakmunkások jellemzője, akik célország szerint Németországban felülreprezentáltak (Ausztriában a számuk lényegesen mérsékeltebb). A Magyarországról kivándorlók közül, 2009–2013 között az oda költözők kétharmada volt férfi. A kivándorolt populáció másik nagymintáját jelentő Egyesült Királyságban élő (2009 után kiköltözött) migráns magyarok csoportja az előbbi példától jelentősen eltérő képet mutat. Körükben kiemelkedő az érettségizettek, főiskolát végzettek aránya, életkorukat tekintve fiatalok, kétharmaduk még a harmincas éveik előtt érkezett, a nemek aránya – mint említettük – kiegyenlített, az 52%-os férfiarány szinte azonos a tükörstatisztikákban megjelenő százalékos aránnyal (54%). *A többi európai ország tekintetében azonban a kutatások erős nőtöbbletet mutatnak és viszonylag fiatal korosztályba tartozó (46%-uk 30 év alatti), egyetemi diplomával rendelkező külföldi munkavállalói csoportot jelölnek.* Előbbi magyarázza, hogy körükben magas az egyedülállók és alacsony a házasok aránya (Blaskó–Gödri 2014). A KSH Népességtudományi Kutatóintézetének 2015-ös adatai szerint Magyarországról a női migráció felülreprezentált Olaszországban (72%-os arány), valamint előbbinél kisebb arányban, mégis számottevően Spanyolországban, Svájcban, Ausztriában és Hollandiában (53-54%). Életkor tekintetében a 2015-ös adatokat összesítve a külföldön élő magyarok 53%-a a húszas-harmincas éveiben járó (20–29 éves) fiatal, új célországként választották a hollandiai, írországi, dániai (68%), valamint spanyolországi és olaszországi lehetőségeket. Az egyébként valamennyi célországra jellemző magasabb fiatal korosztályi arányt (Gödri 2015) annak tükrében érdemes vizsgálnunk, hogy eközben a magyarországi népességnek mindössze 28%-a[41] tartozott ebbe a korcsoportba. Eszerint tehát a külföldön élő magyarok populációja a hazai átlagnál fiatalabb, s a felsőfokú végzettségűek jelentősen emelkedett aránya miatt (32%)[42] iskolázottabb (a magyar-

[41] A 20–39 éves korosztályban a legújabb célországok tekintetében kiugróan magas a fiatalok aránya: Hollandia 73%, Írország és Dánia 68-69%, Spanyolország és Olaszország 58%. A hagyományosnak számító célországokban a fiatalok aránya alacsonyabb: Ausztria, Németország, Svédország 47–51% (Czibere–Rácz 2016: 66).

[42] A SEEMIG-projekt adatainak forrása: http://www.ksh.hu/docs/szolgaltatasok/sajtoszoba/seemig_sajto_reszletes.pdf.

országi arány 18%) (Czibere–Rácz 2016). A fiatal korosztályok és a diplomások elvándorlása a SEEMIG-jelentés interpretálásában jelentős veszteséget jelent Magyarország számára. Hiszen a migráns fiatalok összetételét, valamint eszerint a társadalmi-demográfiai-gazdasági hatásokat tekintve *pozitív szelekciónak*[43] minősíthető vándorlás, a magyar fiatalok korosztályain átívelő migráció. Ehhez kapcsolható a KSH Népességtudományi Kutatóintézetnek a gyermekvállalási hajlandóságról szóló elemzése is, amely az említett veszteséget részben a gyermekvállalási kedv időben elnyújtott tendenciájában látja. A 2015-ös jelentés szerint ugyanis egyrészt a kivándorlást választó fiatalok körében magasabb a gyermekvállalási kedv, mint a Magyarországon élők körében, másrészt a tömeges migráció nagyrészt a gyermekvállalási korban lévő korosztályt érinti. Konkrét példaként a tanulmány az Egyesült Királyságban, Wales tartományban élő magyar állampolgárságú diaszpórát említi, ahol a 2011-ben bevándorlókra számolt teljes termékenységi arányszám 1,63 volt, amely jelentősen meghaladta a Magyarországon, hasonló időszakra számolt 1,24-es értéket (Czibere–Rácz 2016).

Jóllehet a migrációs tervek és a ténylegesen megvalósult migráció közötti diszkrepancia jól nyomon követhető az elvándorlással foglalkozó vizsgálatok alapján. Hiszen nem minden vágyból lesz valóság. Azonban az adott időszakban mért migrációs szándékok indikátorai lehetnek a későbbi, megvalósuló kivándorlásnak. A migrációt tervező fiatal (30 év alatti) korosztályba tartozók csoportjában igen nagy a későbbiekben hosszabb-rövidebb időre tanulás vagy munka céljából valóban külföldre távozók aránya (Czibere–Rácz 2016). *A nemek tekintetében a nők körében szignifikánsan magasabb a külföldi tanulást tervezők aránya:* 12% – mint erre már az előző fejezetekben utaltunk –, míg ez a férfiaknál 8,5%. Munkavállalási szándékkal viszont a férfiak mennének többen (52%), szemben a nők 46%-os terveivel (Ruff 2012). A KSH Népességtudományi Kutatóintézetének adatai szerint 2013-ban a 18–40 éves korosztály mintegy harmada tervezte, hogy munkavállalás vagy kivándorlás céljából elhagyja az országot (Gödri 2015), amely a KSH számításai szerint közel 370 ezer főt jelent. Ugyanakkor a Tárki migrációs potenciál vizsgálatai szerint a 2013-as volt az az év, amikor 2010-hez viszonyítva, kisebb visszaesés után a 16–40-es korcsoport teljes népességre vetített 33%-ából, 16%-nak szerepelt a terveiben elvándorlás vagy külföldi munkavállalás (Czibere–Rácz 2016). Hozzátéve, hogy mint néhány sorral feljebb említettük, a Magyarországról megvalósult migráció egyik nagy problémája, hogy a pozitív szelekció folytán nagy arányban távoztak képzett, felsőfokú végzettségű fiatalok az országból, amely csoportnak nagyobb része a diplomás, szülőképes korban lévő női munkavállaló. A kérdés az, kialakulóban van-e a magyarországi női migrációs potenciál, valamint a fogadó országok munkaerőpiaci kereslete tekintetében a *brain drain je-*

[43] A migrációval kapcsolatban a szakirodalom megkülönbözteti a pozitív és negatív szelekció fogalmát, amelynél az elvándorlás nagyságrendje mellett fontos tényező a migránsok csoportjának összetétele. Pozitív szelekcióról akkor beszélünk, ha az elvándorlók csoportja a fontosabb tényezők tekintetében – mint pl. az iskolai végzettség, munkaerőpiaci státusz, jövedelmi-anyagi helyzet – előnyösebb összetételű, mint a kibocsátó ország népességének egésze. Ennek ellentéte esetén beszélünk negatív szelekcióról (Czibere–Rácz 2016).

lenség[44] (Rohr 2012) *feminizálódása?* A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján láttuk, hogy a tendencia ebbe az irányba halad. A kutatásban – mint látjuk majd – vissza is köszönnek az erre a fenomenonra utaló jelek. Azonban figyelembe kell vennünk azt a Sik–Szeitl (2016) tanulmányban megfogalmazott körülményt, amely szerint a migrációs folyamatok elemzésében lényeges az időtáv faktora. Az, hogy a migráció bonyolult jelenségét tekintve a rövid és hosszú távú folyamatok igen eltérően alakulhatnak, valamint azt, hogy mérhetőség szempontjából ki tekinthető migránsnak. A statisztika ugyanis hajlik arra, hogy az egy éven belüli mozgások mérhetetlensége miatt, az azon túl külföldön munkát vállalót nevezzük annak (Sik–Szeitl 2016).

Munkapiaci tényezők nemek szerinti különbségei: bérek, hazautalások

A női migrációval foglalkozó, e fejezet elején részletesen tárgyalt, transznacionális családi életformára vonatkozó kutatások mellett jelentős hangsúly helyeződik a migrációt indukáló gazdasági szempontokat elemző kutatásokra is. Azok a kutatások, amelyek számba vették, hogy milyen tényezők befolyásolják a családot támogató, hazaküldött összegek nagyságát, két fontos tényre világítottak rá: (1) Bár országspecifikusan változó, s a rokoni kapcsolatok szorosságától meghatározott, általánosságban mégis jellemző, hogy a külföldön vállalt munka ideje befolyásolja a hazaküldött összeg nagyságát. A rövid időre az anyaországot elhagyók több pénzt küldenek haza, mint akik hosszú távú munkavállalás (letelepedés) miatt távoznak (Kajdi 2016 hivatkozása az IMF-tanulmányra 2009[45]). (2) A nők jellemzően megbízhatóbbak hazautalások terén, egyenletesebben segítik az otthon maradt családi háztartást (Kajdi 2016). A jelenség azon kutatások tükrében tűnik izgalmasnak, amelyek azt vizsgálták, hogy a kivándorlás milyen bérmozgásokat indukál a küldő és a fogadó ország munkaerőpiaci viszonyaihoz képest. Az empirikus tanulmányokban leírt vizsgálatok szerint a kivándorlás növeli a béreket a küldő országban. Ezt látták Lengyelországban a nagyobb létszámú középfokú végzettséggel rendelkezők távozása után az 1997–2007 közötti időszakot vizsgálva, és hasonló eredményre jutottak az 1970–2000 közötti adatokat elemezve a Mexikóban végzett kutatások nyomán, a kivándorlás hatására létrejött 10%-os létszámcsökkenés kb. 4%-os bérnövekedést eredményezett (Bognár–Szabó 2014). Egy, a nemek közötti bérkülönbségek aspektusait fókuszba helyező vizsgálat 2010-ben a litván munkaerőpiaci adatokat elemezve azonban arra az eredményre jutott, hogy a Litvánia EU-csatlakozását követően Nyugat-Európába irányuló vándorlási hullám nyomán a tartós külföldi munkavállalás csak a férfiak bérére volt pozitív hatással. A nők bérére vonatkozóan ez a hatás nem volt kimutatható. A litván népességhez viszonyítva innen indult el a legtöbb kivándorló Európa országai felé a csatlakozás után. A kivándorlási rátában mért min-

[44] Az „agyelszívás" jelenségét immár fél évszázada vizsgálják szociológiai, kulturális, valamint közgazdaságtani szempontok szerint az emberi tőke elvándorlása, a felsőfokú képzettségűek migrációja tekintetében (Csanády 2008).

[45] International transactions in remittances: Guide for compilers and users. International Monetary Found Washington.

den egy százalékpontos növekedés a reálkeresetek 1 százalékos növekedését eredményezte, de csak a férfi munkavállalóknál (Bognár–Szabó 2014).

Magyarországra vonatkozóan nem találtunk hivatalos, számszerűsíthető adatot arra vonatkozóan, hogy van-e és milyen mértékű a kivándorlás bérekre gyakorolt hatása. A Magyar Nemzeti Bank 2014-es tanulmánya szerint ennek oka részben az, hogy valódi adatok csak a kivándorlók egy részéről (ingázók) áll rendelkezésre. Azonban a szakirodalom, valamint a külföldön dolgozók jellemzői alapján úgy tűnik, hogy Magyarországon is az említett lengyelországi helyzethez hasonlóan, a kivándorlás miatt lehetnek magasabbak a bérek, ám ezt a munkapiaci indikátorok minden esetben befolyásolják (pl. megfelelő szakemberek hiánya). Mivel a kivándorlással csökken a gazdaságban elérhető munkaerő mennyisége, ez növeli az itthon maradottak munkaerőpiaci elhelyezkedésének esélyét azokban a csoportokban is, ahol a kedvezőtlen lehetőségek miatt jött létre az inaktivitás. Azonban ennek hatását csökkentheti a munkaerőpiac illeszkedési problémája, hiszen a kivándoroltak tudása, tapasztalata a hazai munkaerőpiacon nem feltétlenül pótolható – mint erre a SEEMIG-jelentés kapcsán utaltunk is. A 2014-es MNB-tanulmány a rövid távon esetlegesen tapasztalható pozitív hatás említése mellett hangsúlyozza, hogy a folyamat hosszú távú hatását tekintve a versenyképesség és a növekedés bizonytalan faktorai meghatározzák a kilátásokat. Különösen azt figyelembe véve, hogy az aktív munkavállalók csökkenésével s a kivándorlók számának gyors növekedésével az ellátórendszerek fenntarthatósága kerül veszélybe (Bognár–Szabó 2014). A nemek aspektusa ilyen bizonytalan tényezők mellett ebben a tanulmányban nem került látótérbe. Azonban a 2015-ös Munkaerőpiaci tükör visszatérő kivándorlókkal foglalkozó tanulmánya szerint (Horváth 2015), mivel 2001 - 2012 között a külföldi munkát vállaló magyarok több mint 70%-ban Németországot, Ausztriát vagy Angliát (Egyesült Királyság) választották fogadóországként, s mint fentebb már többször említettük: nagyobbrészt férfitöbbségű migrációról beszélhetünk ezen országok tekintetében (Blaskó–Ligeti–Sik 2014) a férfi szakmunkának köszönhetően, ennek megfelelően több férfi visszatérőről beszélhetünk, mint nőről. Azonban a tanulmányban megjelenő adatok szerint a visszatérők közül a férfiak nem kaptak magasabb béreket az itthoni munkahelyeken az eleve itthon maradt társaiknál. Ezzel ellentétben a külföldről *visszatérő, s itthon ismét állást vállaló magyar nőkkel, akiknek a bére 40%-kal is magasabbra nőhetett a visszatérés után, az otthon maradottakéhoz képest, s akik jellemzően a pénzügyi szektorban helyezkedtek el* (Horváth 2015). A visszatérők jellemzőjeként írja a tanulmány, hogy itthon nagyobb arányban váltak vállalkozóvá, mint alkalmazottakká, tipikusan stabil párkapcsolatban (házasság) éltek, közel kétharmaduk gyermek(ek)kel tért vissza, a hazatérés motivációjaként a család és barátok hiányát jelölték meg. A visszatérők arányának megítélése tekintetében ugyanakkor a tanulmány óvatosan közelít a becsült számokhoz. A tükörstatisztikákat és a hivatalos magyar statisztikákat alapul véve a válságot követő időszakban a kivándorlók 25–42%-a közötti értékre becsüli a visszatérőket, hangsúlyozva, hogy országonként is eltérő értékek voltak megfigyelhetőek. 2007 után Ausztriából többen, Németországból arányaiban lényegesen kevesebben tértek vissza, és azóta is csökkenő mértékű a visszatérők aránya, akik többségükben férfiak.

2.4 Migrációs statisztikák a London és környékén élő magyarok körében: végzettség – munkaerőpiac

2014-ben az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete által *London és környékén élő* migráns magyarok körében készített vizsgálatot (Kováts–Papp 2016). Az 5200 fős mintán végzett online kérdőíves kutatás eredménye szerint is az látszik megalapozottnak, hogy téves az a Nagy-Britannia felé irányuló, felgyorsult migrációs folyamat kapcsán elterjedt nézet, amely szerint *Angliába* az alacsony végzettségűek mentek „szerencsét próbálni, takarítani". A válaszadók 53,2 százaléka ugyanis felsőfokú vagy posztgraduális végzettségű. Átlagéletkoruk 33 év (az online kérdőív kitöltők közel háromnegyede, 72,2 százaléka 25–40 év közötti volt[46]). Vagyis az igaz, hogy a munka szempontjából legterhelhetőbb, fiatal pályakezdő vagy már tapasztalt diplomások mentek el, tömegével. A kivándoroltak csaknem 14 százaléka a munkanélküliség elől, 70 százalékuk a munkájuk megbecsülését kifejező magasabb bér és jobb életszínvonal reményében. A megkérdezettek háromnegyede, valamivel több mint 70 százalék *soha* nem térne vissza – a megadott válaszok szerint –, de legalábbis a következő öt évben biztosan nem, 20,8 százalékuk néhány év múlva esetleg, s mindössze 6,1 százalékuk nyilatkozott úgy, hogy egy éven belül hazatérne[47].

A hazai munkaerőpiaccal összefüggő adatok lényeges elemei annak a láncolatnak, amelynek mentén a fiatalok migrációs vágyait és a megvalósult kivándorlás statisztikáit napra készen megérthetjük. Azonban itt is jeleznünk kell, hogy a mérések módszertani szempontból gyakran eltérőek, a felmérések a diaszpórák diverzifikáltsága és benne az egyének válaszolási hajlandósága miatt nem lehetnek pontosak. Ennek ellenére a közeli években készült néhány adatfelvétel, amelyet – legalábbis tájékozódásként – mindenképpen érdemes megemlítenünk. A pontos helyzetképhez a hazai foglalkoztatási számok ismertetésével szükséges kezdenünk az adatsorokat, hogy pontosan lássuk, miért nyújthat motivációs ingereket a kutatási célcsoportunk 22–35 éves diplomás korosztálya részére az itthoni helyzet. A ma elérhető KSH-statisztikáknál lényegesen pontosabb, részletesebb adatokra lenne szükségünk. Így jelenleg csak arra vállalkozhatunk, hogy ismertetjük a birtokunkban álló legfrissebb adatokat, és egy átfogó kutatás részeredményeit mutatjuk be háttérként. A KSH 2016/2. negyedéves jelentése a 2015. december – 2016. február közötti időszakra a foglalkoztatás bővüléséről és a munkanélküliségi ráta további csökkenéséről számol be, érintve ezekkel a pozitív változásokkal a 15–25 éves fiatal korosztályt is. Az egy évvel korábbi, azonos időszak adataihoz képest a foglalkoztatottak száma 111 ezerrel volt több (4,241 millió fő – 15–64 éves korosztály, 2,25 százalékos növekedés). Ebből 62 000

---

[46] Az 5200 fős mintában a nemek aránya kiegyensúlyozottnak tekinthető, a válaszadók 49,2 százaléka volt nő és 50,8 százaléka férfi (Kováts–Papp 2016).

[47] A kutatás a Spaekeasy Projekt által készített „Menjek/maradjak" dokumentumfilm-sorozat londoni epizódjához, az ott élő és dolgozó magyarok körében készített film riportalanyaihoz kapcsolódóan mutatja be azokat a statisztikai adatokat, amelyek a magyar lakosságot érintő migrációs/mobilitási motivációk és folyamatok hátterét és indikációját teszik egyértelműbbé. A film és a kutatás kapcsán készült (nem tudományos) cikk, a harmadik, a kutatás eredményeinek publikálásához engedélyt kapott fél a hataratkelo.blog.hu oldalán is olvasható – lásd szakirodalmi rész (Az ország gerince megy el című hivatkozás).

fő a munkaerőpiacon, 45 000 fő a közfoglalkoztatásba bevonva talált munkát. A 15–24 évesek foglalkoztatási aránya 26,3%, munkanélküliségi rátája 14,45 százalékos volt. A hivatal statisztikái szerint a munkanélküliek száma országosan csökkent ez idő alatt, a 25–54 éves korosztály esetében 5,5%-ot. A gyorsjelentés azonban számunkra valóban csak tájékoztató adatsorként használható, mert nem tér ki a diplomások munkanélküliségi adataira, és nem részletezi más korosztályos bontásban a teljes fiatal (15–29 év) korcsoport foglalkoztatási, munkanélküliségi adatait. A 2015-ös Human Capital Index[48] adatai szerint, amely 124 ország oktatási és munkaerőpiaci adatait hasonlította össze, az adatsoron az látszik, hogy az oktatás és a munkaerőpiac összhangját tekintve Magyarország a 32. helyen szerepel (Ausztria, Szlovénia és Ukrajna is előbb van a listán),[49] a magyar diplomások és inaktívak aránya igen magas, 23%-ot mutat. Ezen belül *a 25 és 34 év közötti diplomások 16 százaléka inaktív, és magas a pályakezdő diplomások munkanélkülisége is, jóllehet ez az arány közelít az EU-átlaghoz*[50]. Egy másik 2015-ös, tavaszi gyorsfelmérés az index.hu internetes portálon külön stábként dolgozó hello90.blog munkatársai által, anonim kérdőíves módszerrel készített statisztika szerint a 15–29 éves korosztályban a munkanélküliség kétszeres a teljes felnőtt lakosság munaknéküliségi rátájához képest, minden hetedik, harminc év alatti fiata munkanélküli. Ez a felmérés külön a diplomás adatokra nem tér ki.

A fiatalok és benne a diplomások csoportjával a Magyar ifjúság 2012 tanulmánykötet munkaerőpiaci elemzése azonban részletesen foglalkozik. Meg kell jegyeznünk, hogy a fiatalok körében végzett kutatási adatok – már nem először – arra engedtek következtetni, hogy ez a korosztály „túlképzett" a magyar munkaerőpiacra. Gazsó Tibor tanulmányában többször is kiemeli ugyanakkor, hogy Magyarországot illetően fontos: nem hozhatjuk összefüggésbe általánosságban a „felülképzettséget" a diplomás munkanélküliség jelenségével, illetve azzal a ténnyel, hogy a gazdasági válság hatására a diplomások álláskeresési ideje megnőtt. A tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy a gond egyik része a felsőoktatási kibocsátás szerkezeti problémájából adódik. Mondhatnánk rögtön, hogy „még mindig", bár a bolognai folyamat bevezetése óta már 10 év telt el. Gazsó Tibor kutatásai szerint 2012-ben a nem dolgozók-nem tanulók csoportjába tartozók több mint egyharmada mindössze általános iskolai végzettséggel rendelkezik. Egynegyedük szakiskolát vagy szakmunkásképzőt végzett. Ezen fiatalok fele a legidősebb vizsgált korcsoportba, a 25–29 évesek csoportjába tartozik, és a tanulmány szerint 42 százalékuk községi lakos. A számokat elemezve Gazsó Tibor a következőket írja tanulmá-

---

[48] A World Economic Forum friss jelentése, amely a munkaerőpiaci részvétel, illetve az oktatás és a munkaerőpiac összhangját mutatja.

[49] Ebben a kutatásban az országok szociális védőhálójának megítéléséről is készült adatfelvétel. A megkérdezett magyar válaszadók egy 1–7-ig terjedő skálán, átlagosan 2,85-re értékelték Magyarország szociális védőhálóját, míg a finnek 6,13-ra, a norvégok 6,14-re, a svájciak pedig 6,03-ra értékelték a sajátjukat. Az osztrákok 5,85, a románok 3,84, a szlovákok 3,83, a horvátok 3,15 pontos értékelést adtak. Forrás: http://eduline.hu/felsooktatas/2015/5/18/human_capital_index_2o15_7F5EII.

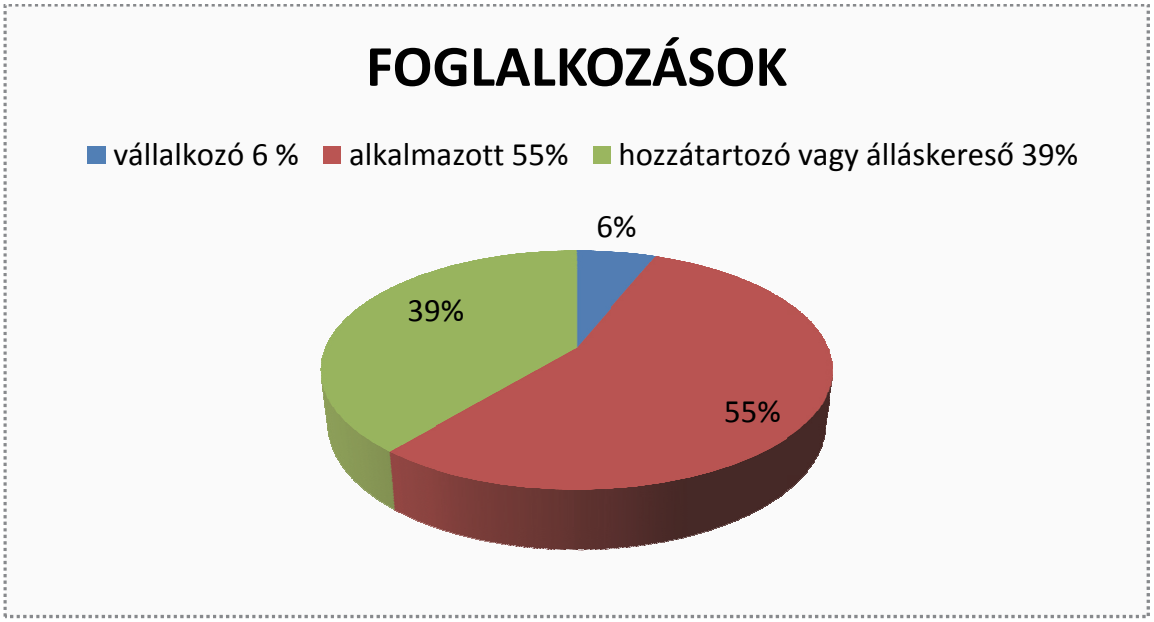
[50] A 25 év alattiak körében 21,9% volt az átlagos munkanélküliségi ráta az EU-ban, itthon ugyanebben a korcsoportban 19,8%. Most spanyol fiatalnak lenni a legrosszabb, náluk a 25 év alattiak több mint fele nem talál munkát. Forrás: http://eduline.hu/felsooktatas/2015/3/29/.

nyában: *„…az adatok világosan jelzik, hogy a magyar társadalomban a gazdasági aktivitás leépülésével perspektíva nélkül maradt, vidéken élő, alacsony iskolai végzettségű csoportok körében töretlenül újratermelődik a halmozottan hátrányos társadalmi helyzet, amelynek egyik fő ismérve a munkához jutás rendkívüli nehézsége”* (Gazsó 2012: 141).

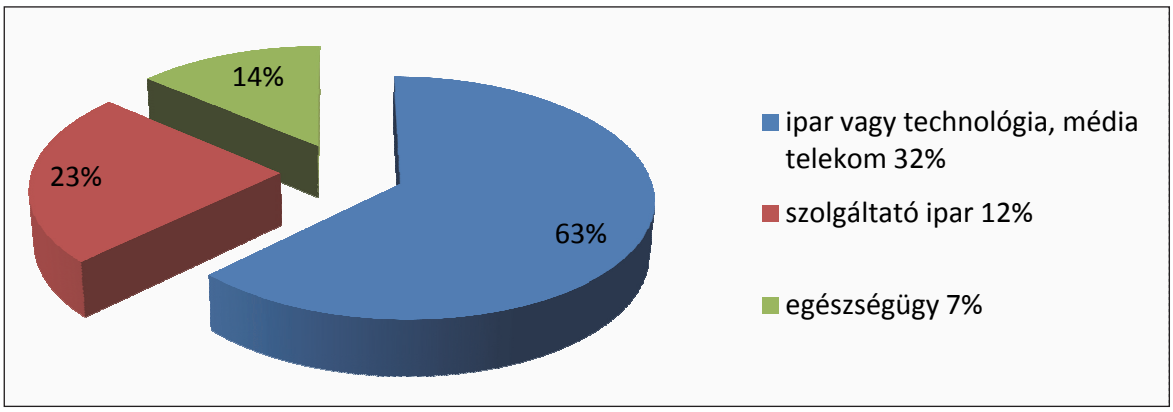
A kép különösen akkor disszonáns, ha megnézzük a magyarországi diplomás kutatások adatait (Gazsó 2012; Magyar ifjúság tanulmánykötet 2012), amelyek szerint ugyanakkor, amíg 2008-ban 3% volt a felsőfokú diplomával elhelyezkedési nehézségekkel küzdő pályakezdők aránya, addig ez az arány 2012-re 10%-ra emelkedett. Méghozzá úgy, hogy közben a felsőoktatásban a felvett hallgatók száma már a megelőző évektől csökkenőben volt. Az adatok szerint (Veroszta 2013; Eurostat 2012) például a 2012-es évben több mint 20 ezer diákkal kevesebbet vettek fel a felsőoktatásba, mint az azt megelőző két évben. S mint utaltunk rá az előző alfejezetben, a számok a következő iskolaévekben sem felfelé mozdultak.

Foglalkozás szerinti megoszlás a migráns magyarok körében

A fentebb már említett NBC Group, Európa egyik piacvezető állásportálokat tömörítő szervezete által készített 2014-es felmérésében, a külföldön élő magyarokról szóló vizsgálat a célországban elfoglalt munkahelyi státusz alapján is készített statisztikát. E szerint a külföldön élő magyarok közül nem mindegyikük van állásban (egyharmad hozzátartozó vagy épp állást keres a felmérés szerint), 6 százalékuk vezet valamilyen vállalkozást és 55 százalékuk alkalmazott *(1. ábra)*. A legtöbben az iparban vagy a technológia, média, telekom cégeknél állnak alkalmazásban (32 százalék), de sokan dolgoznak a szolgáltató iparágban is (12 százalék), és kevesebben az egészségügyben (7 százalék) *(2. ábra)*.

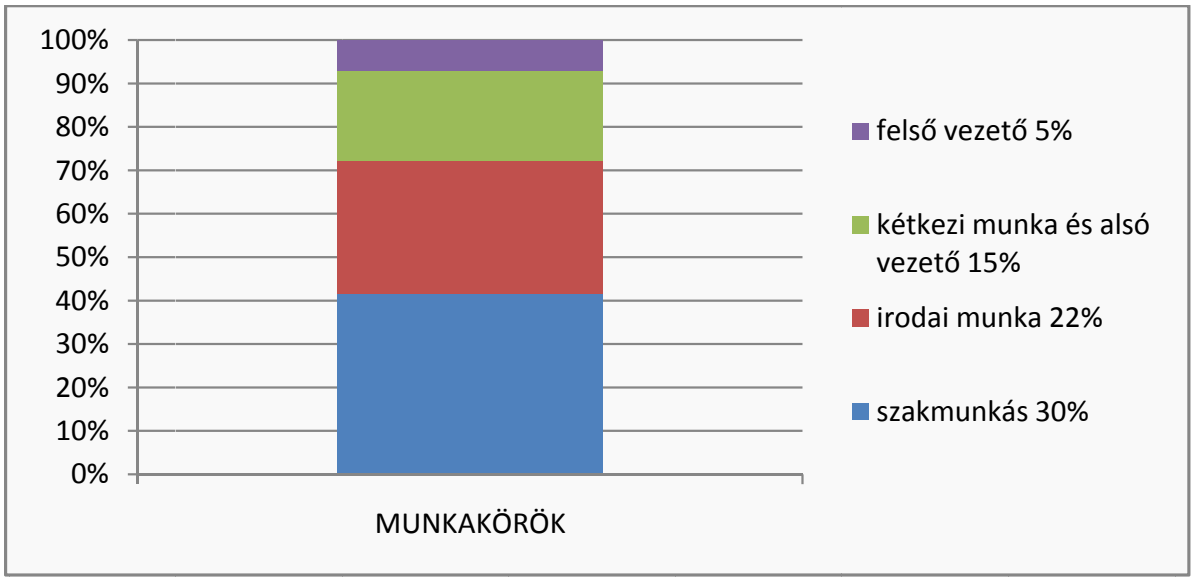

1. ábra. Külföldön élő magyarok foglalkozás szerinti megoszlása
Forrás: NBC Group adatfelvétel 2014 (saját ábra)

2. ábra. A külföldön alkalmazásban álló magyarok elhelyezkedése – ágazati szektorok szerint
Forrás: NBC Group adatfelvétel 2014 (saját ábra)

A legtöbben szakmunkásként dolgoznak (közel 30 százalék), a többiek irodai munkát (22 százalék) vagy kétkezi munkát látnak el (15 százalék), illetve alsó vezetői munkakörben vannak. Körülbelül 5 százalékuk helyezkedik el a presztízs piramis csúcsán mint felső vezető – a felmérés adatai szerint *(3. ábra)*.

3. ábra. A külföldön élő magyarok különböző munkakörei
Forrás: NBC Group adatfelvétel 2014 (saját ábra)

A magyarországi foglalkoztatási adatok, bár mint említettük, jelenleg nem feltétlen alkalmasak arra, hogy pontosan megítélhessük a fiatal korosztály és ezen belül a diplomás pályakezdők és/vagy diplomás fiatalok helyzetét és lehetőségeit, azonban a felsőoktatási adatok és a munkaerőpiaci tendenciákat érzékeltető adatok tükrében érhetővé válhat, miért foglalkoznak újabb és újabb tanulmányok a fiatalokat érintő közérzeti kérdésekkel. Ennél is árnyaltabb ugyanis a kép, ha megnézzük, a fenti adatokból kiindulva milyen perspektívát látnak maguk előtt azok a fiatal generációk, amelyek – mint azt a Magyar ifjúság 2012 kutatásban is láttuk – már 15–19 évesen nagy arányban a külföldi munkavállalásban gondolkodnak.

3. fejezet
A KUTATÁS MÓDSZERTANA

3.1 Problémafelvetés, kutatási célok, a kutatás indokoltsága

A fiatal diplomások, szakképzett munkavállalók 2011 után felgyorsult, tömeges külföldi munkavállalása tünetként vet fel kérdéseket a magyar társadalom gazdasági-társadalmi viszonyainak érzékelt átalakulása tekintetében. A diplomás fiatalok közül a nők nagyobb mértékű, gyakorta egyedül vállalt, a választott országban kialakított kapcsolatokat nélkülöző (Gödri 2010) migrációja, előrevetíti az agyelszívás (brain drain) feminizációjának gondolatát – a Magyarországról elvándorolt értelmiségi fiatal nők tekintetében. A Magyarországon felnőtt, diplomás nők migrációs jelenségének elhelyezése a 2010-es évek migrációs folyamataiban igen indokolt a nemzetközi vándorlást a migrációs politikákon túl meghatorzó tényezőket is figyelembe véve. Determinálják az európai országokban tetten érhető munkaerőpiaci struktúrák, a bérkülönbségek, illetve az ehhez sokszor kapcsolódó egyenlőtlenségek, a munkaerő-kereslet/kínálat, a társadalmi biztonság vagy bizonytalanság, az ehhez köthető bizalmi és egyéb (gazdasági) válságok, esetleges konfliktusok, közpolitikák (de Haas 2011). A migrációs statisztikákban a nemek részarányainak változását követve a nők, különösen az egyedülálló nők javára elbillent mérleg a kibocsátó és célországokra vetítve összefügg a nők egyre nagyobb arányú függetlenedésével, illetve az elvándorlással kapcsolatos független döntéshozói megjelenéssel (Blaskó–Gödri 2014). Ezért ezek, a szakirodalomban leírt számszerű megállapítások terelték e felé az irány felé a figyelmünket, vagyis – mint e disszertáció bevezetőjében jeleztük – nem genderkérdések felől közelítettünk a témához. A magyarországi 2012-es, fiatal generációk migrációs potenciál vizsgálatai szerint a 15–29 év közötti fiatal korosztály férfi tagjai lényegesen nagyobb arányban szándékoztak külföldön munkát vállalni. Míg a nők nagyobb százalékban tervezték inkább itthon a jövőt. Mint a disszertáció bevezető gondolataiban már említettük, a KSH 2015 tavaszán megjelent adatai szerint[51] egy kisvárosnyi fiatal (31 500 fő, 20–39 év közötti korosztály) választotta az elvándorlást külföldre[52] csak a 2014-es évben, amely szám másfélszer több mint a 2013-as év mérlege, és a 2009-es évhez képest hatszoros növekedés. A társadalmi összetételt tekintve a szakirodalom – mint említettük –, a férfiak nagyobb arányú elvándorlásáról ír.

Azonban már a Blaskó–Ligeti–Sik szerzőhármas 2014-es összehasonlító tanulmányában[53] olvasható – amelyben öt, olyan kutatási eredmény számait hasonlították össze, amely már

---

[51] Itt is megkívánjuk jegyezni, hogy a KSH migrációval kapcsolatos adatai - a módszertani szempontból egyébként sem pontosnak tekinthető, a migráció kutatásban mégis támpontul szolgáló – tükörstatisztikák adataitól eltérőek lehetnek. Ennek ellenére az a hivatkozáshoz tartozó adat önmagában figyelem felhívó.

[52] Itt is meg kívánjuk jegyezni, hogy a Ruff-tanulmány (2012) arra hívja fel a figyelmet, hogy a számok pontosságát óvatosan kezeli a szakirodalom, a migrációra – külföldi munkavállalásra – vonatkozó survey-vizsgálatokkal kapcsolatban. Ha a teljes család távozott külföldre, nincs kit megkérdezni, ami miatt a mintából hiányzók torzíthatják az eredményeket.

[53] SEEMIG, SEEMIG Omnibusz, Népszámlálás, NKI Omnibusz, Tárki Monitor tanulmányok összehasonlítása.

kivándorolt, külföldön munkát vállalt magyarok válaszait tartalmazza –, hogy a férfiak aránya a külföldre távozottak populációjában már igen *változó,* vagyis nem egyértelműen domináns. A változást a szerzőhármas a nem egységes mérési módszerekkel, valamint a kivándorlásnak, az előző két évben az eddigieknél is nagyobb gyorsulásával, kiterjedtebbé válásával magyarázza. Azonban a fiatal (30 év alatti) korosztályokat illetően a szakirodalom már több helyen is kiemeli, hogy a fiatal (elsősorban magasan iskolázott) nők többségi migrációs kiáramlása egyes európai országok felé egyértelműen erősödő tendenciát mutat. Ilyen új célországok például Olaszország, Hollandia vagy Dánia. A férfiak aránya a rövid távú munkavállalás tekintetében továbbra is szignifikánsan magasabb. A 2014-es Sik és szerzőtársai által összehasonlított eredmények szerint: korosztályban a 25–50 évesek indultak legtöbben útnak és dolgoznak külföldön. Az iskolai végzettséget tekintve a diplomások aránya minden összehasonlító adat esetén magasabb, mint a középfokú vagy képzetlen migránsok esetén.

Jelen kutatás céljaként határoztuk meg, hogy feltárjuk, milyen, az integrálódást segítő attraktivitások – pull hatások – figyelhetőek meg a migrációt választó diplomás fiatalok külföldi életkezdési folyamataiban. Túl azon, hogy az anyagi boldoguláshoz vezető, lényegesen járhatóbb útként értékelik más országbeli (EU) munkaerőpiaci szereplésüket - amely tényről a survey típusú kutatások eredményei kapcsán számos szakirodalom ír-, milyen közérzeti tényezők megjelenésére lehet reflexió a rövidebb, vagy hosszabb távú kitelepülés? A 2016-os ifjúságkutatási adatok szerint[54] – mint már utaltunk rá – a 15–29 éves korosztályból minden harmadik fiatal tervei között szerepel a külföldi tanulás vagy munkavállalás (33%). A külföldi tervekben gondolkodó fiatalok jelentős csoportja tervezi hosszabb távra a külföldi munkavállalást (83%), és közel felük (45%) tervezne letelepedést a választott országban a 2016-os ifjúságkutatás eredményei alapján. A diplomások 63%-ban az életminőséget meghatározó kritériumként említették a kivándorlást okként, a jobb megélhetés, a nyelvtanulás, a tapasztalatszerzés és a karrierépítés mellett. Ugyanakkor a tanulmány kiemeli, hogy a legutóbbi ifjúságkutatási eredményekhez képest nem változott, vagyis továbbra is alacsony a fiatalok részéről az intézményi bizalom, különösen azon közintézmények tekintetében, amelyek közvetlenül a politikához kötődnek (országgyűlés, kormányzat, politika), s legnagyobb a bizalom a családon belüli mikrokörnyezetben. De gyenge a bizalmi kötődés a különböző csoportok, szervezetek felé is a 15–29 éves fiatal korosztályok körében (Magyar ifjúságkutatás, 2016).

Az elméletek kapcsolódási pontjai: a nemzetközi vándorlásokkal kapcsolatos kutatások interdiszciplináris megközelítéséről az elméleti részben, a migrációs elméletek közgazdaságtani megközelítését tárgyalva hosszan írtunk. Hiszen egymásba érnek a különféle cselekvési formák és társadalmi viszonyok, emiatt annak megragadása és megértése is eltérő módon történhet (Boswell–Mueser 2008). Így nem kerülhető el, hogy a migrációs elméletek – a közgazdaságtantól a szociológián és a politikatudományon keresztül –, mind a maguk tudományos szempontjai és módszerei szerint foglalkozzanak a nemzetközi vándorlással mint kutatási témával (Pitó 2015). Jelen kutatás mikroszinten vizsgálódik. Alapoz a bourdieu-i beruházás-megtérülés

[54] 8000 fős mintán végzett kutatás adatai: Magyar ifjúságkutatás 2016, http://www.ujnemzedek.hu/sites/default/files/magyar_ifjusag_2016_a4_web.pdf – utolsó letöltés: 2017. november 9.

viszonyra, a putnami társadalmi tőke – bizalom, közösséget, társadalmat összetartó kohézió, személyközi és intézményi bizalom kérdésére, a Sik-féle kapcsolati tőke, a nemzetközi migráció neoklasszikus elméletei közül a push és pull hatásra vagy a transznacionális elméletek Tilly-féle mobilitás vagy migráció kérdéskörére.

A kutatás egyik kiindulópontja a migráció mint az emberitőke-beruházás egyik formája[55], amely eredőjeként szerepel a diplomás fiatalok beruházás-megtérülés relációjának. Másik kiindulópontja viszont épp ezen utóbbi reláció életciklushoz igazodásának hiányosságait kívánja elemezni. A mikro- és makroszinten is kétirányú hatást gyakorló migráció (Pitó 2015), mikrogazdasági modell szerint (Sjaastad 1962) az egyéni cselekvésekből, döntésekből indul ki. Mindezek mellett fel kívántuk tárni azokat a motivációkat, amelyek nem szorítkoznak kizárólag az anyagi boldogulás szűk keresztmetszetére. Mindezt úgy, hogy feltárjuk a személyes múltat, a jelent és a jövőt, hogy megtudjuk azokat az egyéni mozgatórugókat, amelyek miatt abban az országban élnek, ahol az interjú időszakában módunkban állt beszélni velük. Kiderítsük a különbséget a diplomás női válaszadók múltjában, jelenében és jövőjében (lakhatás, mindennapi megélhetés, integráció, jövőkép), ha már párkapcsolatban élnek (házastárs, komoly partner) vagy ha egyedül mentek és egyedül is élnek, s hasonlóképpen a mintában szereplő fiatal diplomás férfiakkal (férfi–nő relációban) összehasonlítva. S kiderüljön az is, milyen alapvető különbségeket találunk a kontrollcsoporttal (középfokú végzettséggel kivándorolt fiatalok) kapcsolatban. A migrációs motivációk diverzifikációján túl a „meddig tervezi külföldön" és a „mikor jönne haza" kérdés mellett megtudjuk a *kérdőíves felmérésekből ki nem nyerhető információkat*. Hogyan gondolkodnak, miért úgy gondolkodnak, milyen motivációk, tényezők játszanak szerepet az egyéni sorsok alakulásában, amely jelenséggé áll össze – a diplomás fiatal nők egyre konzekvensebb külföldi munkavállalása kapcsán. Megtudjuk, milyen életciklusbeli elcsúszások azok, amelyek számukra egyformán kedvezőtlenek, s amelyekkel akár egyedül, szülői és baráti kapcsolatok nélkül is, inkább egy másik ország másik „dzsungelharcában"[56] kívánnak megbirkózni. Hogyan játszanak szerepet a döntéseikben a hazai társadalmi – közpolitikai –, munkaerőpiaci, gazdasági, baráti, családi, kapcsolati viszonyok, a megtapasztalt különböző, ám láthatóan mégis egy irányba mutató itthoni élmények, függetlenül attól, hogy milyen diplomával vágtak neki Európának, milyen családi-anyagi háttérrel, vagyis függetlenül attól, honnan jöttek.

Módszertani nehézségek a nemzetközi migrációs kutatásban

A nemzetközi migrációs kutatásban az elvándorlás adatainak mérése azon kívül, hogy a nemzetközi ajánlások ellenére országonként eltérő (l. Rédei 2016), valamennyi kibocsátó országban nehézségekbe ütközik, hiszen sem a migrációt választók számáról, sem azok összetéte-

---

[55] In Sik Endre (szerk.): A migráció szociológiája 1., http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_1.pdf.

[56] Idézet a 12. számú fiatal diplomás női válaszadónk interjújából, aki a németországi munkaerőpiaci helyzetet jellemezte ezzel a szóval.

léről nem áll rendelkezésre pontos adat (Gödri–Feleky 2013). A statisztikák elkészítéséhez a kutatások a befogadó országok tükörstatisztikáit, részben azok munkaerőpiac által befolyásolt területi torzító hatása miatt, óvatosan kezelik (Lakatos 2015). A tükörstatisztikák elemzései arra is felhívják a figyelmet, hogy a befogadó, illetve kibocsátó országok adatainak mátrixba rendezett összehasonlítása komplexitásánál fogva nem adhat egzaktként kezelhető adatsorokat (l. Rédei 2016). A kibocsátó országok részéről – a szakirodalom szerint, a kvantitatív elemzésekhez használt módszerek alkalmazásával – a migráció folyamatát vizsgálva két szakasz elemzésének elkészítése lehet javasolt. (1) A tervező (döntéshozó) fázis – amelyben elkülöníthető a fontolgatás és a tényleges tervezés időszaka –, így ezen keresztül az adatok segítséget nyújtanak a migrációt befolyásoló egyéni döntések felismerésében (jellemzők, várakozások, szociodemográfiai attitűdök). (2) A megvalósulás fázisa/a tényleges migrációhoz (Kley–Mulder 2010). A kettő közötti szelekciós folyamat feltárásához panelvizsgálat elvégzésével nyomon követhető a potenciális migránsok érzelmi/racionális döntési változásainak dinamikája. Így kiderülhetnek azok az összetevők, amelyek a migrációs tervek kialakulásához vezetnek, illetve azok, az említett szempontoktól feltehetően különböző tényezők, amelyek a migráció tényleges létrejöttéhez járulnak hozzá (Gödri 2015). A kutatások eredményeinek hitelessége szempontjából azonban további kérdés, hogy „mennyiben tekinthető a migrációs potenciál a migrációs folyamatok előrejelzésére alkalmas mérőszámnak" (Gödri 2015: 283). A migrációs potenciál eltérő típusainak mérési lehetőségei ugyanis differenciált megvalósulási arányok eredményeit hozhatják (Gödri 2015).

Példaként említjük a latin-amerikai térségben tapasztalt migrációs adatgyűjtéssel és elemzéssel kapcsolatos aggályokra választ kereső, módszertani újítások egyikét. A térségben, attribútumok szerint erős a belső migráció, a rurálisból urbánus környezetbe vándorló fiatalok push és pull hatásokat tükröző mozgása állandó változásban tartja a lakosság szociodemográfiai összetételét (Rodríguez–Vignoli–Rowe 2017). A három országot (Ecuador, Panama, Mexikó) érintő vizsgálatban, a kutatók a népszámlálási adatokból kiindulva, új módszertan bevezetésével igyekeztek mérni a vándorlás hatását a lokális populációk szociodemográfiai struktúráiban, nyolc nagy latin-amerikai városra vetítve. A kutatás eredménye szerint, a belső vándorlás kismértékben okozza (1) a nemek arányának elbillenését a nők javára (feminizálódás), (2) a nagyvárosokban a helyi iskolázottsági szintek csökkenését, valamint (3) a foglalkoztatási arányok változását a nagyvárosba érkező fiatal felnőtt lakosság számának emelkedésével. A kutatási metódus a legutolsó népszámlálási adatfelvételt kezelte úgy, mint a migráció bekövetkezte utáni állapotokat tükröző adatsort (nullpont). Állandónak vették a populációs attribútumokat – mint pl. a nem –, illetve az idővel egyenletesen változó kor, illetve az idővel változónak tekinthető foglalkozási mutatók. A kutatást leíró tanulmány szerint ezzel a módszerrel lehetséges hatékonyan elkülöníteni a belső migráció hatásait az által, hogy kikerül a nemzetközi migráció, a születés és halálozás effektusa, valamint, hogy részleteiben szétválaszthatóak egy térség szociodemográfiai változásain belül a kifelé és befelé irányuló migráció hatásai (Rodríguez–Vignoli–Rowe 2017).

Az Európán belüli, jellemzően munkavállalással összefüggő vándorlás – különös tekintettel az Európai Unióhoz a több mint egy évtizede csatlakozott országok, így Magyarország esetében is – a schengeni övezet szabad mozgási lehetőségeit kihasználva nem alkothat hiteles regisztert a külföldre távozók bejelentései alapján. A fogadó országok tükörstatisztikái az

eltérő definíciók, egyéb harmonizációs gondok miatt EU-n belül is hiányosak, jóllehet fontos adatforrások. Az egyéb becslési metódusok – s vele a globális migráció statisztikai adatbázisai/mátrixai (ENSZ, OECD, Világbank), amelyek lényegesek, azonban születési ország és nem állampolgárság szerint kezelik az adatokat – módszertani szempontból torzító hatásúak, illetve nem feltétlenül validálhatóak (KSH–SEEMIG 2014). Ennek okán a néhány oldallal feljebb már többször is említett SEEMIG projekt olyan komplex elemzési technikát dolgozott ki, amely (1) nemcsak áttekintette és értékelte a térség adatbázisait, s javaslatokat tett azok fejlesztésére, szorgalmazva egy komplex, nemzeti, lokális és transznacionális szinten is létrehozandó, integrálható adatbázist, annak reformja keretében (adatrendszer harmonizáció). (2) Új metodológiai elemként létrehozott egy olyan kérdésmodult is, amelyet a hazai, a KSH által rendszeresen készített nagymintás, reprezentatív munkaerő-felméréshez (MEF) illesztettek. A 30 ezer háztartás lekérdezésével készített felmérésben[57] (SEEMIN pilot – survey, 2013. I. negyedév), a háztartások külföldön élő családtagjairól (elvándorolt testvérek, közeli családtagok) gyűjtöttek adatokat. E metódus szerint, a projekt keretein belül Szerbiában is hasonló adatfelvétel történt. Az itthon maradt családtagok válaszai alapján igyekeztek azután a kutatók az attribútumok leírása mellett, differenciált eljárással megbecsülni a kivándoroltak számát, illetve további adatforrások bevonásával (NKI ÉF-modell, ESR országok tükörstatisztikái[58]) pontosítani a becsléseket. Így az elvándorolt magyarok összetételének jellemzőit tekintve (iskolai végzettség, életkor stb.) megbízható becslés elvégzésére nyílt lehetőség.

A vándorlás folyamatának befejeztével megvalósult migráció (Rédei 2015) mint statisztikákban megjeleníthető adat módszertani pontosítása, a társadalmi tényezők összefüggéseinek felismerésére lehetőséget ad. Azonban a statisztikai adat „nem ad választ arra, hogy a migrációt kiváltó megfontolások közül (…) melyek voltak a döntőek és miért" (Rédei 2015: 39) a migrációs processzus során. Mint ahogy arra sem, mikor nevezhetjük sikeresnek a migrációt a bevándorlás és a befogadás/integráció tekintetében (Rédei 2015). A statisztikák ismertetése mellett, az adatsorok, makrostruktúrák komplexitásának mélyebb megértéséhez fontos kiegészítőként jelenik meg tehát – igényszerűen – a migrációkutatás módszerei között a kvalitatív szemlélet (Moreh 2014), az egyéni döntések mögött meghúzódó tapasztalatok, vágyak, értékek antropológiai szemléletű vizsgálata.

3.2 A kutatás célcsoportja

Értekezésünk korcsoportját a diplomás lét, a kitolódott pályaválasztás és családalapítás, valamint a munkaerőpiaci viszonyok vizsgálata miatt nem kívántuk behatárolni a szigorúan vett ifjúsági korcsoport felső határával (29 év). Ezért létre kívántunk hozni e kutatáshoz egy sa-

[57] Azokról a kivándorlottakról kaptak információt a projekt kutatói, akiket a családtagok megemlítettek, így a szelektív információ miatt a kutatás nagy valószínűséggel alulbecsüli a korábbi időszakokban migrációt választók számát (KSH–SEEMIG 2014).

[58] Életünk fordulópontjai című adatfelvétel 2014; Európai Statisztikai Rendszer tükörstatisztikái.

játos korcsoportot, a 22–36 éves korosztály diplomásait tekintve célcsoportnak. Egyrészt azért, mert már a bolognai folyamat első mesterdiplomásai is stabilan jelen lehetnek a magyar és így az európai munkaerőpiacon. Éppen ezért azokra a fiatalokra külön fókuszálunk a kutatási anyagon belül, akik esetleg már a mesterdiplomájukat (esetleg már alap- egyetemi végzettséget) is külföldön szerezték, mert a vizsgálataink szerint a külföldön szerzett egyetemi diploma még nagyobb motiváció a külföldi munkaerőpiaci elhelyezkedésre. Másrészt azért, mert a már említett kitolódott tanulási, pályaválasztási és családalapítási életszakasszal valóban azt tudjuk vizsgálni, hogy milyen diplomákkal lehet a végzettségnek megfelelően elhelyezkedni, integrálódni Európa munkaerőpiacán.

A kutatás során részben az elvándorlási motiváció, valamint, ahogy fentebb, az első fejezetben már említettük, az integráció és a jövőbeni kilátások álltak a középpontban. Erős információértékkel bír, hogy azok számára, akik a diplomájuknak megfelelő állásokban helyezkedtek el, mennyiben számított bele a külföldi munkavállalási döntésükbe az egyetem alatt az időszakos tanulmányi célú mozgás (Erasmus, Campus Hungary vagy egyéb ösztöndíjak).

E kutatás a 2015. október–decemberi időszakban, valamint 2016 áprilisában készült, 50 egyéni interjú rögzítésével. Közülük 44 olyan, Magyarországon felnőtt, 18 éves koráig itthon élő, *22–36 éves, diplomás (BSc, MSc, PhD) fiatallal* (kétharmaduk lány, egyharmaduk fiú) *volt módunk félig strukturált, anonim, Skype-interjúkat készíteni, akiknek mindegyike* külföldön él, tanult és/vagy dolgozik évek óta, vagy épp állásváltás, kismamastátusz közben vannak, abban az országban, ahol jelenleg élnek[59]. A kontrollcsoportba 6 olyan fiatal került, akik diplomával nem, csak középfokú végzettséggel rendelkeznek, közülük ketten jártak felsőfokú intézménybe, de nem szerezték meg a végzettséget igazoló diplomát. E 6 fiatalból 4 lány és 2 fiú válaszadóról beszélhetünk. A statisztika általában a fiatal korosztályt 29 éves kornál lezárja – ahogy a bevezetőben már említettük. Azonban úgy véltük, figyelembe kell venni az általunk vizsgálni kívánt korosztálynál azokat a tényezőket, amelyek már egy jó ideje formálják a gondolkodást ezen a téren. Így a későbbre tolódott családalapítási tendenciák, a későbbi házasságkötési és gyermekvállalási kedv (Utasi 2002), amely szerte Európára jellemző, valamint a fiatalok hosszabb útkeresési időszaka, amelyhez hozzájárul a növekvő fiatal munkanélküliek száma – mint fentebb már jeleztük a diplomásoké is – Magyarországon.

A mintában szereplő fiatalok – ahogy már a bevezetőben és e fejezet elején is írtuk, többségük női válaszadó – a fővárosból, a többiek Bács-Kiskun, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Borsod, Baranya, Fejér, Vas, illetve Győr-Sopron megye városaiból, illetve nem ritkán kisebb falvaiból kerültek ki az európai munkaerőpiacra.

A célállomásokat tekintve Németország (München, Frankfurt, Berlin és kisebb települések), Hollandia (Hága, Amszterdam, Rotterdam), Svájc (Zürich, Bázel) és természetesen Anglia (London, Oxford és kisebb települések), valamint Franciaország kisebb városai adnak jelenleg otthont az általunk megkérdezett, kivándorolt magyar fiataloknak. *(3. táblázat)*

---

[59] Nem mindegyikük felelt meg az általunk felállított kritériumoknak, így a válaszok értékelhetőségi szempontjai szerint 36 fő válaszait dolgoztuk fel minden szempont szerint.

3. táblázat

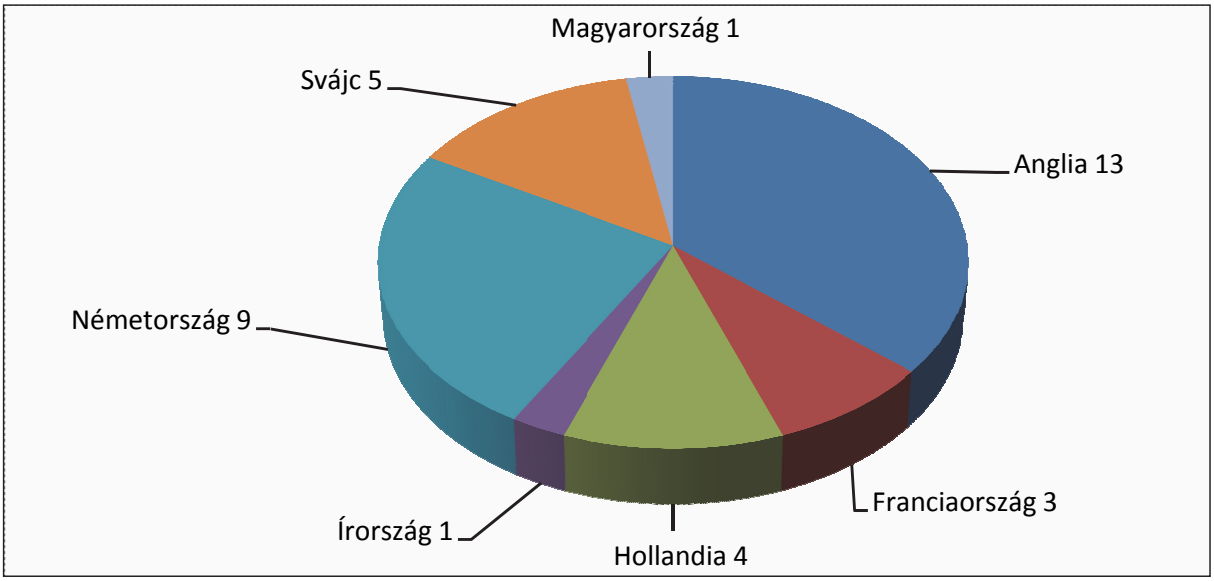
A kutatás statisztikai adatokat tartalmazó táblázata: nem, kor, a válaszadás időpontjában külföldön töltött évek, a jelenlegi lakhely, szakma, foglalkozási státuszok, iskolai végzettségek szerint

(A táblázatban a színek jelentései: zöld – párban élő női válaszadók; rózsaszín – szingli válaszadók; kék – férfi válaszadók; narancs – kontrollcsoport – diploma nélküliek csoportja.)

sorszám	Nem	Kor	Tanulói státusz	Éve él külföldön	Él-város - az interjú időpontjában	Él-ország -az interjú időpontjában	Állás státusza	Szakmájában dolgozik	Munkahely tipusa	Iskolai képzettségi szint	Végzettsége	Bolognai rendszer	végzettség#1	Végzettség #1helye	végzettség #2 szintje	Végzettség #2helye	végzettség #3 szintje 1	Végzettség #3helye
14	L	26	Nem	4	Zürich	Svájc	Van	Igen	Bank	Dip	Nemzetközi gazdálkodás	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Svájc		
8	L	30	Nem	2,5	Zürich	Svájc	Van	Igen	Egyetemi kórház	Dip	Bio mérnök	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország		
16	L	32	Nem	3	Oxford	Anglia	Van	Igen	K+F cég	Dip	Vegyész mérnök	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország	Phd	Anglia
13	L	28	Nem	3	Zürich	Svájc	Van	Igen	Kozmetikai cég	Dip	Nemzetközi gazdálkodás	I	Bsc	Magyaro.				
7	L	28	Nem	4	Brighton	Anglia	Van	Igen	Szociális intézmény	Dip	Szociál politika	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország		
6	L	32	Nem	8	Hága	Hollandia	Van	Igen	PÜ Multi cég	Dip	Pénzügy számvitel	N	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország		
4	L	25	Igen	2	München	Németország	keres	n/a	n/a	Dip	Nemzetközi gazdálkodás	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Németország		
28	L	33	Nem	3	Bázel	Svájc	Van	Nem,dipl.munk	Gyógyszeripari cég	Dip	Nemz. kapcs.szakértő	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország		
24	L	29	Nem	4	Nizza	Franciaország	Nincs,kismama	n/a	n/a	Dip	Nemzetközi tanulmányok	I	Bsc	Magyaro.				
22	L	36	Nem	5	Hága	Hollandia	Van	Igen	Telekommunkációs c	Dip	HR	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Hollandia		
38	L	26	Nem	0,2	Dublin	Írország	Van	Nem,nem dipl.r	Call center	Dip	Angol ének-zene tanár	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország		
37	L	28	Nem	3	London	Anglia	Van	Igen	Borászat	Dip	Kertészmérnök	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország		
15	L	28	Nem	0,75	Amsterdam	Hollandia	Van	Igen	Amerikai Multi cég	Dip	Nemzetközi gazdálkodás	I	Bsc	Magyaro.				
12	L	27	Igen	2	München	Németország	keres	n/a	n/a	Dip	Közgazdász/Nemzetk.tan	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Németország		
3	L	27	Nem	2,5	Stuttgart	Németország	Van	Igen	Földmérő cég	Dip	Geográfus	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország		
30	L	31	Nem	5	Sheffield	Anglia	Van	Igen	Egyetemen	Dip	Szociológus	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország	Phd	Anglia
26	L	33	Nem	5	London	Anglia	Van	Igen	Bank	Dip	Hitel elemző	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország		
23	L	23	Nem	4	Berlin	Németország	Van	Igen	Német Internetes cég	Dip	Nemzetközi gazdálkodás	I	Bsc	Olaszország				
20	L	27	Nem	5	London	Anglia	Van	Igen	Nyugdíj alap - befekte	Dip	Pénzügy számvitel	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Spanyolország		
19	L	24	Nem	0,75	n/a	Anglia	Van	Nem, diplomás	Gyermekszociális inté	Dip	Szociális munkás	I	Bsc	Magyaro.				
39	L	28	Nem	5	Hertfordshir	Anglia	Van	Igen	Önkormányzat	Dip	Szociál politikus	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország		
17	L	25	Igen	1	München	Németország	Van	Igen	Tanácsadó cég	Dip	Közgazdász	I	Bsc	Magyaro.	Msc/fo	Németország		
35	L	25	Nem	1,5	Párizs	Franciaország	Keres	Nem, nem diplo	n/a	Dip	Közgazdász	I	Bsc	Magyaro.	Msc/fo	Belgium		
34	L	31	Nem	5	Párizs	Franciaország	Van	Igen	Kutatóintézet	Dip	Biológus	N	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország	Phd	Anglia-
29	L	22	Igen	3	London	Anglia	Van	Igen	Jogász	Dip	Jogász	I	Bsc	Anglia	Msc/fo	Anglia		
31	F	32	Igen	5	Liverpool	Anglia	Ösztöndíjas áll	Igen	Egyetem	Dip	Közgazdász	N	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország	Phd	Anglia
27	F	30	Nem	7	London	Anglia	Van	Igen	Mérnöki iroda	Dip	Földmérő mérnök	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország		
25	F	29	Nem	2,5	Leeds	Anglia	Van	Igen	Piackutató cég	Dip	Szociológus	N	Bsc	Magyaro.	Msc	Magyarország		
21	F	26	Igen	4	Rotterdam	Hollandia	Van	Igen	Egyetem	Dip	Közgazdász	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Hollandia	Phd	Hollan
18	F	27	Nem	5	Zürich	Svájc	Van	Igen	Pénzügyi tanácsadó c	Dip	Nemzetközi gazdálkodás	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Németország		
11	F	25	Nem	5	Frankfurt	Németország	Van	Igen	Könyvvizsgáló cég	Dip	Pénzügyi elemző	I	Bsc	Magyaro.	Msc	Belgium		
10	F	34	Nem	2	Stuttgart	Németország	Van	Nem,dipl. munk	Autóipari cég	Dip	Közlekedés mérnök	N	Bsc	Magyaro.				
9	F	22	Nem	3,5	Berlin	Németország	Van	Igen	Internetes startup cég	Dip	Közgazdász	I	Bsc	Anglia				
5	F	26	Nem	1	Burghausen	Németország	Van	Igen	Építőipari cég	Dip	Gépészmérnök	I	Bsc	Magyaro.				
2	F	32	Igen	10	London	Anglia	Nincs (tanul)	n/a	n/a	Dip	Közgazdász	N	Bsc	Magyaro.	Msc	Hollandia		
1	F	22	Nem	4	Budapest	Magyarország	Keres	n/a	n/a	Dip	Kognitív tudományok	I	Bsc	Anglia				
56	L	21	Nem	1	London	Anglia	Van	Nincs szakmája	Kávéház	Ner	Nincs	-	É. N.	Magyaro.				
53	L	31	Nem	10	London	Anglia	Van	Nem, nem diplo	Kereskedelem	Ner	Nincs	-	Érett	Magyaro.				
54	L	27	Nem	2	Edinburgh	Skócia	Van	Nem, diplomás	Magánóvoda	Ner	Gyógymasszőr	-	Érett	Magyaro.				
55	F	24	Igen	3	London	Anglia	Van	Igen	Szinház Étterme	Ner	Szakács	-	Érett	Magyaro.				
51	L	30	Nem	4	London	Anglia	Van	Igen	Filmgyár	Ner	Gyártásvezető	-	Érett	Magyaro.				
52	F	35	Nem	4	London	Anglia	Van	Igen	Reklámfilm cég	Ner	Újságíró, vágó	-	Érett	Magyaro.				

Forrás: Saját kutatás (2015–2016. évben felvett interjúk alapján), saját táblázat.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy bár a kutatás kezdetén úgy véltük, a mintában felülreprezentáltak lesznek a Londonba és környékére költözött fiatalok, mint már fentebb utaltunk is rá, a válaszadási hajlandóság lényegesen nagyobb volt a német nyelvterületen (Németország, Svájc) és környékén (Hollandia) élő magyar fiatalok között. Így a mintában szereplők aránya ezekből az országokból a The Network és a Boston Consulting Group által készített felméréssel cseng össze, amely a Magyarországról választott célországok sorrendjében első helyre tette Németországot, Svájcot (és Ausztriát), azután az Egyesült Államokat, s csak ezek után következik a sorban az Egyesült Királyság. E jelenség valódi okát egyelőre csak feltételezzük. A álaszadási hajlandóságnak ezt a tapasztalatát egyelőre nem tudjuk mással magyarázni, mint az országok közötti különböző munkakultúra jelenségével, konkrétabban a munkával kapcsolatos feladat és a mindennapi élet szervezése, a munkaidőre és a pihenésre szánt idő szakmákra és munkakörökre jellemző különböző sajátosságaival *(4. ábra)*.

4. ábra. A mintában szereplő, külföldön dolgozó diplomás válaszadók Európa országai szerinti megoszlása/fő (Angliában 13 fő, a német nyelvterületen – Németország, Svájc – 14 fő/kiegyenlített)
Forrás: Saját kutatási anyag, saját ábra.

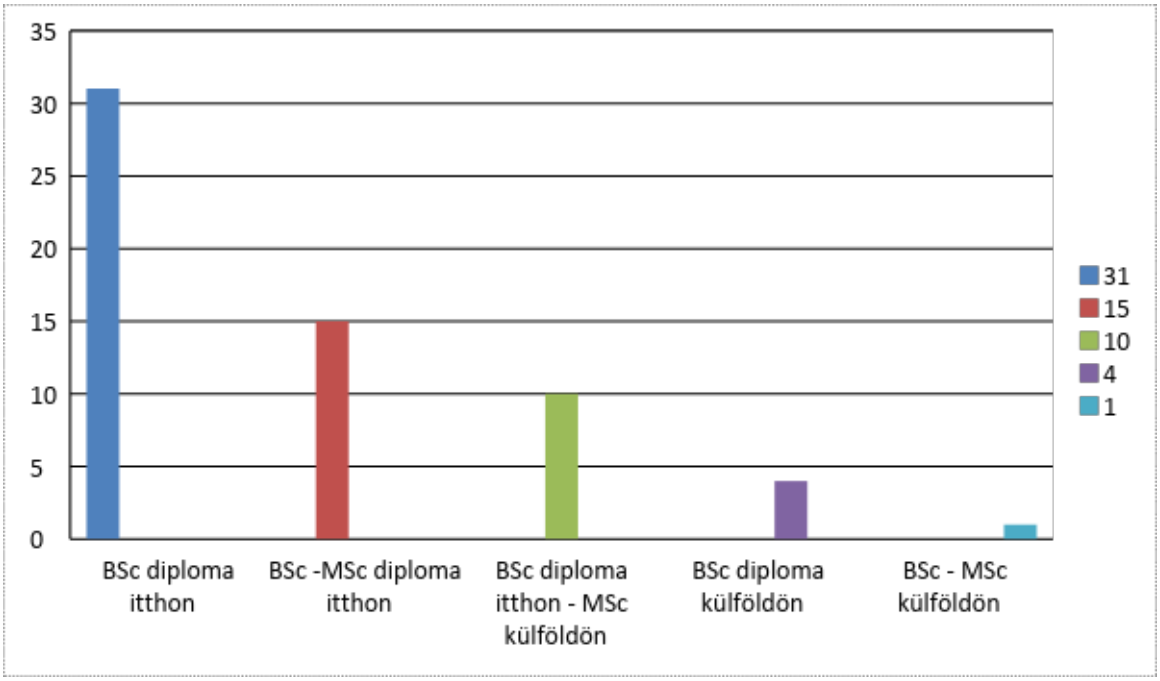
Azért véltük egyébként valószínűnek, hogy az interjúk nagyobb része a Nagy-Britanniában, leginkább Londonban dolgozó fiatalok között készül majd, mert a Magyarországon végzett felmérések, amelyek a kiutazási szándékokról, a külföldi munkavállalás esélyeiről, vagyis a vágyakról kérdezték meg a fiatalokat[60], Londont vagy Angliát nevezték meg első helyen mint lehetséges munkavállalási helyszín. A vágyak és a valóság közötti különbség okaként két tényezőt említhetnénk. Az egyik, hogy az itthon készült, vágyakról szóló kutatásokban mind fiatalabb (15–25 éves) korosztályokat kérdeztek meg, sokuk még a középiskolát sem fejezte be a kérdezés időpontjában, körükben az angol nyelv tanulása elterjedtebb, az angol munkaerőpiac pedig így vonzóbb. Ugyanakkor Magyarország tradicionálisan német nyelvű orientáltsága miatt az általunk megkérdezett, felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatalok szinte mindegyike

[60] Magyar ifjúság 2012. Tanulmánykötet.

beszélte mind az angol, mind a német nyelvet, a csoport 22–36 év közötti fiatalokból állt, így a multinacionális környezethez igazodva mindkét nyelven képes volt állásokra jelentkezni. Azonban a saját mintában szereplő fiatal diplomások közül azok, akik az interjú időpontjában német nyelvterületen dolgoztak (Svájc), korábban megtapasztalták az angol munkaerőpiaci részvételt, lényegesen kedvezőbbnek ítélték a munkafeltételeket és a megkapaszkodási lehetőségeket is a jelenlegi helyzetükben. Mindezen kívül közrejátszik az is, hogy multinacionális környezetben az angol nyelv mint munkanyelv szerepel, így néhány esetben nem volt kizáró ok, hogy a német városban levő céghez németül nem vagy kevésbé jól, angolul viszont kiválóan beszélő magyar fiatalt felvegyék. Fordított eset nem volt jellemző a mintára. (Angliában angolul nem, de németül jól beszélő magyar munkatárs.) S mindössze egy olyan fiatallal találkoztunk, aki Angliában a német nyelvtudása miatt kapta meg kifejezetten azt az állást, amelyben az interjú idején dolgozott, mert a munkavégzéshez a német nyelv használata elengedhetetlen volt.

A megkérdezett diplomás fiatalok szakmai végzettsége igen diverzifikált. Többen közgazdász vagy pénzügyi végzettségűek, de beszélgettünk földmérést végző mérnökkel, gépészmérnökkel, biomérnökkel, kertészmérnökkel, vegyészmérnökkel, közlekedésmérnökkel, könyvvizsgálóval, szociológussal, pszichológussal, geográfussal, diplomás szociális munkással, szociálpolitikussal, pénzügyi elemzővel, HR- és nemzetközi kapcsolatok szakértővel. Akik állásban voltak a válaszadás időpontjában, azok közül öt fiatal – ebből 4 női válaszadó – kivételével mindegyikükre jellemző, hogy *a szakmájában helyezkedett el, vagyis végzettségének megfelelő munkát végez.* Csaknem mind alkalmazott értelmiségiként, néhányan közülük már középvezetői menedzser szinten dolgoznak. 4 válaszadó (2 férfi, 2 nő) esetében pedig munkakeresési vagy vállaltan tanulói (1 fő) státuszt jelöltünk a válaszadáskor. Harmaduk szeretne további tanulmányokat folytatni, azonban közülük senki sem jönne haza ezért. Mindegyikük külföldön szeretné ezeket a további tanulmányokat elkezdeni, akkor is, ha nem egy továbblépéshez szükséges tanfolyamról, hanem a fizetős mesterképzésről van szó, amelynek költségeit magának a fiatalnak kell – adott esetben – állnia.

A kutatás szempontjából lényeges, hogy alap- vagy mesterképzés után vállalt-e munkát külföldön a fiatal és az is, hogy hol végezte a felsőoktatási tanulmányait – itthon vagy esetleg külföldön. Ebből a szempontból három fő kategóriát állítottunk fel. A „külföldön, itthon, illetve vegyesen" kategóriákat, s ezeken belül is alkategóriákat, hiszen a BSc-MSc végzettség is megszerezhető bontásban itthon és külföldön *(5. ábra).*

5. ábra. Itthon és/vagy külföldön szerzett diploma a mintában; (N = 36)
Forrás: Saját kutatás, saját ábra

Az elméletekben hosszan leírt transznacionális életforma egyik fontos indikátora esetükben, ahogy a minta adottságai alapján látszik, a külföldi egyetemen végzett szemeszterek vagy alap- és vagy mester- és vagy PhD-képzések alatt szerezett tapasztalatok. Ezért is tettük fel az itthon, a felsőoktatási intézményekben megszerezhető külföldre szóló ösztöndíjakkal kapcsolatos kérdéseket. Szerettük volna látni, hogy a tanulmányok alatt külföldön végzett szemeszterek mennyiben befolyásolják a későbbi döntést a kiköltözéssel kapcsolatban. Azt mondhatjuk, hogy *a mintában szereplő fiatal felnőttek nem mind vettek részt külföldi tanulmányúton* – van a mintában olyan fiatal, aki határozottan elutasította mind az öt év alatt, hogy külföldre menjen huzamosabb időre –, *azonban minden, ösztöndíjjal külföldet megjárt fiatal rövidebb időn (2-3 éven) belül külföldön keresett és kapott állást – s él kint a mai napig.* Az más kérdés, hogy ténylegesen hány magyar fiatal él például az Erasmus- vagy más ösztöndíj pályázati lehetőségével (a statisztikák szerint a magyar hallgatók mindössze körülbelül 4 százalékáról beszélünk[61]) (Schranz 2015), hiszen ezek az ösztöndíjak többnyire nem elegendők ahhoz, hogy a diák külföldi tanulmányai alatt a teljes költséget fedezzék, ezért támogatói, vagyis általában szülői háttér függvénye, melyik hallgató foglalkozhat egyáltalán a kiutazás gondolatával. A családi

[61] Az Educatio Kht. V. Eurostudent kutatásának magyarországi eredményei szerint (adatfelvétel 2013; 16 745 válaszadó), akik külföldön tanultak egy félévet, vagy esetleg többet, az a válaszadók 4%-a volt (16 745-ből 692 fő). Ezen 4%-nak, vagyis 692 fő 74%-a EU-ösztöndíjjal utazott, 14% más lehetőséggel (pl. Fulbright – USA) és 12%-uk nem vett részt ilyen szervezett támogatású ösztöndíjas rendszerben (magán). 76,2%-ban a külföldön tartózkodás költségeit a családi támogatás egészítette ki. Más források az ösztöndíjjal valamenynyi időt külföldön töltő diákok arányát kevesebbre, mindössze 2%-ra teszik, szemben az EU-tagországok 10–15%-os átlagával (Tóth 2005).

hátteret, a szülők iskolai végzettségét firtató kérdések után ezért tehát hosszabb időt szenteltünk – különböző kérdések segítségével – a család anyagi helyzetének feltérképezésére.

S bár a mintának jelentős részében tűnik úgy a válaszokból, hogy megfelelő, sőt kifejezetten jó anyagi körülmények között nőtt fel a válaszadók nagyobb része, azok is jónak ítélték meg a helyzetüket még itthon, akik összegszerűen lényegesen kevesebb havi jövedelemmel rendelkező családból származnak, így nem meglepő, hogy általánosságban az egyetem alatti zsebpénz is kiegyenlítettnek mondható a mintában. Akik pedig kifejezetten jó anyagi háttérrel rendelkeztek itthon, az esetek nagy részében arról számoltak be, hogy mindez nem jelentette a család számára a „nagylábon élés" lehetőségét. Nem feltétlen mentek luxusutakra, bár természetesen utaztak, színházba, moziba jártak együtt, rendszeresen. Ezt, a „beosztónak" is nevezhető szemléletet sokan viszik tovább a válaszadó fiatalok közül, az általuk most már megteremtett s mindenképpen preferált életszínvonal ellenére. Pénzkezelési szokásaikra is rákérdeztünk, amelyek a válaszok alapján nagyban változtak, amióta egyedül, de legalábbis a szülőktől távol élnek.

A minta válaszai alapján a női válaszadók kiutazásának és külföldi munkavállalásának okai igen különbözőek. Az egyetemi tanulmányoktól a jól felépített karrierlehetőségen át, a cégen belüli munkahelyváltásig, sőt a férfi partner követéséig és természetesen az itthon megélt munkaerőpiaci kudarcig, a hosszas munkanélküliségi élményre keresett vigaszig tart a válaszok diverzifikációja. A partnerrel élő női válaszadók közül – akik egyébként kisebb csoportot alkotnak a mintában, mint az egyedül élők –, mindössze három válaszadó él már saját gyermekkel, közülük egy esetben gyermekekkel a családban. Jellemzően sem a házasságot, sem a tartós partnerkapcsolatot nem sietik el a mintában szereplő fiatal nők. Függetlenül attól, hogy esetlegesen a külföldi munkavállalásnak közvetlen kiváltó oka volt-e a partner követése Európa országaiba. Igen vegyes a kép a tekintetben egyébként, hogy a házastárssal vagy partnerrel élő nők még itthon, vagy már külföldön ismerték-e meg a jelenlegi társukat. Esetükben a kategóriák elemzésénél külön kitértünk arra, hogy befolyásolja-e a külföldi munkavállalás körülménye a párkapcsolati esélyeket, összehasonlításban a fiatal férfiak válaszaival.

Jövedelmi viszonyaik függenek a végzettségtől, az életkoruktól, valamint attól is, hogy melyik európai országban vállaltak hosszabb távon munkát, ám ezen kategóriák mellett érdekes összefüggéseket mutat a foglalkozás és a társsal együtt élés korrelációja. A jelenlegi státuszukat firtató kérdésekre, valamint a közérzeti kérdésekre adott válaszaik visszacsatolhatóak az itthoni társadalmi állapotokra, ezért a magyar társadalommal kapcsolatos bizalmi kérdéskörre mind a migráció – munkaerő – piac viszonylatában, mind a személyes közérzeti kérdéseket elemezve kaphattunk adekvát válaszokat mind a diplomások, mind a kontrollcsoport, a középfokú végzettséggel külföldön munkát vállalók esetében *(4. táblázat)*.

4. táblázat

A kutatás válaszai főbb motívumok szerint: munkahelyi elégedettség, jövedelem, hazaküldött támogatások, családi állapot, jövőbeni tervek a külföldön tartózkodásra, család tervezésére, annak nehézségeire, szubjektív kérdések – elégedettség, siker, személyiség.

(A táblázatban a színek jelentései: zöld – párban élő női válaszadók; rózsaszín – szingli válaszadók; kék – férfi válaszadók; narancs – kontrollcsoport – diploma nélküliek csoportja.)

Munkájával elégedett	Jövedelmével elégedett	Támogatást küld-e haza	Család_ ma	Család a jövőben	Eleve meddig tervezte külföldön?	Meddig tervezi jelenleg?	Elégedett-e most	sikeresnek érzi-e magát	Személyiség kérdés 1	Személyiség kérdés 2	Szeret küzdeni?
Elégedett	Igen	Szükségszerűen	Talált párt külföldön - Külföldit	Család 5-10 év múlva	2-3 év	Öt éven túl	Igen	Igen is + nem is	Optimista	Extrovertált	Igen
Nem elégedett	Nem	Nem	Talált párt külföldön - Külföldit	Nem tart még ott	3-4 év	Örökre	Igen is + nem is	Igen	Optimista	Extrovertált	Igen is + nem is
Nem elégedett	Igen	Nem	Talált párt otthonról	Család közel jövőben	3-4 év	Örökre	Igen is + nem is	Igen is + nem is	Realista	Extrovertált	Igen
Nem elégedett	Igen	Nem	Talált párt külföldön - magyart	Család közel jövőben	n/a	Nem tudja	Igen	Igen	Optimista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Talált párt külföldön - Külföldit	Család közel jövőben	n/a	Örökre	Igen	Igen	Optimista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Talált párt otthonról	Család közel jövőben	2-3 év	Nem tudja	Igen	Igen	Optimista	Introvertált	Igen
n/a	n/a	Nem	Talált párt otthonról	Család 5-10 év múlva	2-3 év	Nem tudja	Igen is + nem is	Igen	Optimista	Introvertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Talált párt otthonról	Család 5-10 év múlva	1,5 év	Örökre	Igen	Igen	Optimista	Introvertált	Igen
n/a	n/a	Szükségszerűen	Talált párt külföldön - magyart	Család van	n/a	Örökre	Igen is + nem is	Igen is + nem is	Optimista	Extrovertált	Igen
Nem elégedett	Igen	Nem	Talált párt külföldön - Külföldit	Család van	2-3 év	Örökre	Igen is + nem is	Igen is + nem is	Optimista	Extrovertált	Igen
Nem elégedett	Nem	Nem	Talált párt Mo - Külföldit	Család 5-10 év múlva	n/a	Nem tudja	Igen	Igen	Realista	Introvertált	Nem
Elégedett	Igen	Nem	Talált párt otthonról	Család van	n/a	Nem tudja	Igen	Igen	Optimista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Tervezi, hogy párt talál - nehéz	Család 5-10 év múlva	n/a	Akár öt év	Igen	Igen	Optimista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Talált párt otthonról	Család van	n/a	Nem tudja	Igen	Igen	Optimista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Tervezi, hogy párt talál - nehéz	Család 5-10 év múlva	n/a	Akár öt év	Igen	Igen	Optimista	Extrovertált	Igen
n/a	n/a	Nem	Tervezi, hogy párt talál - nehéz	Nem tart még ott	2-3 év	Nem tudja	Igen	Igen	Optimista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Igen	Szükségszerűen	Tervezi, hogy párt talál - nehéz	Nem tart még ott	n/a	Öt éven túl	Igen	Igen	Optimista	Introvertált	Igen is + nem is
Elégedett	Igen	Szükségszerűen	Tervezi, hogy párt talál - nehéz	Nem tart még ott	Örökre	Örökre	Igen	Igen	n/a	Extrovertált	Nem
Elégedett	Igen	n/a	Tervezi, hogy párt talál - nbefoly	Nem tart még ott	n/a	Örökre	Igen	Igen	Optimista	Introvertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Tervezi, hogy párt talál - nbefoly	Család 5-10 év múlva	Örökre	Örökre	Igen	Igen	Optimista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Igen	Igen	Nem tervezi	Nem tart még ott	2-3 év	Öt éven túl	Igen is + nem is	Igen is + nem is	Realista	Introvertált	Nem
Elégedett	Igen	Szükségszerűen	Tervezi, hogy párt talál - nbefoly	Nem tart még ott	0,5 év	Öt éven túl	Igen	Igen is + nem is	Optimista	Introvertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Tervezi, hogy párt talál - nbefoly	Nem tart még ott	1,5 év	Örökre	Igen	Igen is + nem is	Optimista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Tervezi, hogy párt talál - nehéz	Család 5-10 év múlva	n/a	Nem tudja	Igen	Igen	OPT is + PESZ is	Extrovertált	Igen
n/a	n/a	Nem	Nem tervezi	Nem tart még ott	n/a	Öt éven túl	Igen is + nem is	Igen is + nem is	OPT is + PESZ is	Introvertált	Nem
Elégedett	Igen	Szükségszerűen	Nem tervezi	Nem tart még ott	Örökre	Örökre	Igen	Igen	Optimista	Introvertált	Igen
Elégedett	n/a	Nem	Tervezi, hogy párt talál - nehéz	Nem tart még ott	Örökre	Örökre	Igen	Igen	OPT is + PESZ is	Extrovertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Talált párt otthonról	Család 2-3 év múlva	4 év	Egy-két év	Igen is + nem is	Igen is + nem is	OPT is + PESZ is	Introvertált	Igen
Elégedett	Nem	Nem	Tervezi, hogy párt talál - nehéz	Család 2-3 év múlva	0,75 év	Egy-két év	Igen is + nem is	Igen	Optimista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Talált párt otthonról	Család 2-3 év múlva	n/a	Akár öt év	Igen is + nem is	Igen	Optimista	Introvertált	Nem
Elégedett	Igen	Nem	Nem tervezi	Nem tart még ott	Örökre	Örökre	Igen	Igen	Pesszimista	Introvertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Talált párt külföldön - magyart	Család 5-10 év múlva	2-3 év	Örökre	Igen is + nem is	Igen is + nem is	Optimista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Talált párt külföldön - magyart	Család 5-10 év múlva	2-3 év	Örökre	Igen	Igen	Realista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Nem	Nem	Talált párt külföldön - magyart	Nem tart még ott	n/a	Nem tudja	Igen is + nem is	Igen	Optimista	Introvertált	Nem
Elégedett	Nem	Nem	Tervezi, hogy párt talál - nehéz	Család 5-10 év múlva	n/a	Akár öt év	Igen is + nem is	Igen	Optimista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Nem	Nem	Nem tervezi	Nem tart még ott	n/a	Öt éven túl	Igen	Igen	Pesszimista	Introvertált	Igen
n/a	n/a	Nem	Talált párt otthonról	Nem tudja	1 év	Nem tudja	Igen is + nem is	Igen is + nem is	Pesszimista	Extrovertált	Igen
n/a	n/a	Nem	Nem tervezi	Nem tart még ott	3 év	Öt éven túl	Igen is + nem is	Igen is + nem is	Optimista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Igen	Szükségszerűen	Talált párt otthonról	Család 5-10 év múlva	1 év	Nem tudja	Igen is + nem is	Igen	Pesszimista	Introvertált	Nem
Elégedett	Nem	Nem	Tervezi, hogy párt talál - nehéz	Család 5-10 év múlva	2-3 év	1 éven belü	Igen	Igen is + nem is	Optimista	Nem tudja e	Igen
Elégedett	Nem	Nem	Tervezi, hogy párt talál - nehéz	Család 5-10 év múlva	n/a	Akár öt év	Igen is + nem is	Igen	Optimista	Introvertált	Igen
Elégedett	Nem	Nem	Tervezi, hogy párt talál	Család 2-3 év múlva	Örökre	Örökre	Igen	Igen	Optimista	Nem tudja e	Nem
Elégedett	Igen	Nem	Talált párt otthonról	Nem tart még ott	n/a	Örökre	Igen	Igen is + nem is	Optimista	Extrovertált	Igen
Elégedett	Igen	Nem	Talált párt otthonról	Nem tart még ott	n/a	Örökre	Igen is + nem is	Igen	Optimista	Extrovertált	Nem

Forrás: Saját kutatás (2015–2016. évben felvett interjúk alapján), saját táblázat.

3.3 A kutatás módszerei

Mivel a külföldi munkavállalás témakörében az utóbbi években, különböző időszakokban készültek kérdőíves, survey-felmérések – leginkább a 15–29 éves korosztályt figyelembe véve –, s gyakorlatilag kérdőíves módszerrel, ezeknek az eredményeknek az ismertetése a szakirodalmi részben megtörtént. Az itthon elkészíthető újabb survey-módszerrel felvett adatok elemzésének vagy meglevő kutatás másodelemzésének a kutatás fő iránya szempontjából nem lett volna relevanciája. S tekintve, hogy a szakirodalmi részben írtunk arról a vizsgálatról, amely a London környékén élő magyar populáció körében készült (sok más populáció megkérdezésével egyetemben)[62], így, ha szűkített körben is (hiszen más országban élő magyarokat nem vontak be a kutatásba), de kaphattunk képet a munkaerőpiaci helyzetükről és jövőbeni – hazatelepüléssel kapcsolatos – terveikről. Mivel azonban a fentebb említett diverzifikált részletek egyéni interjúkban mutatkoznak meg valójában, ezért arra vállalkoztunk, hogy nem statisztikákat készítünk, hanem interjúkat a miértekről és a hogyanokról.

A félig strukturált interjúk *hólabdatechnika* segítségével, *szakértői mintavétellel* jöhettek létre, az ország bármely pontjáról elszármazott fiatalokat tekintve. Bár a kutatás kezdetén többirányú próbálkozásokat tettünk azért, hogy ismeretlenül a Facebook mint modern technikai eszköz segítségével teremtsünk kapcsolatot például a Londonban és környékén élő magyar fiatalokkal, ez a próbálkozási technika nem bizonyult sikeresnek. Erős volt a bizalmatlanság. Másnak tűnt ugyanis egy személytelen kérdőív kitöltése – erre vállalkoztak volna leginkább, többen is –, és más beszélgetni, véleményt mondani, személyes történeteket mesélni – úgy is, hogy közben *garanciaként jelöltük meg* a *válaszadók anonimitását*. Ennek a láncolatnak az elindítása végül szintén ismerősökön, egyetemi közegből elindult csatornákon keresztül sikerült. Így a referenciák oda-vissza működésével szépen lassan, estéről estére megnyíltak a kapuk, és ugyancsak a modern technika segítségével létrejöhettek a Skype-interjúk. A technika a multinacionális cégek globális világában nem ismeretlen, a fiatalok hozzászokhattak a Skype-on keresztüli HR-interjúkhoz egy-egy állás pályázatával összefüggésben, de alkalmazzák már nyelviskolák is, nem interjúkészítés, hanem oktatás céljából. A hang rögzítését, a szöveg szó szerinti leirata miatt Skype-recorder program használatával oldottuk meg. Megfigyeltük továbbá, hogy bár a hólabdatechnika és a baráti kapcsolatok segítségével országokat és több ezer kilométereket ugrottunk át estéről estére, vagy épp estéről reggelre, hiszen egyik nap Berlinben, másik nap Provance-ban, majd Svájcban, Münchenben vagy Londonban élő fiatallal készítettük a félig strukturált interjút, a megkeresések tükrében a válaszadási hajlandóság a német nyelvterületen élők körében mérhetően nagyobb volt. Ennek egyik lehetséges okára a későbbiekben – néhány sorral lejjebb – még részletesen kitérünk. A válaszadás időpontjában egyébként nem mindegyikük tartózkodott a célországban, jellemzően az álláskeresésben, állásváltásban levők közül kerültek ki azok, akik itthon, a család támogató segítsége mellett gyűjtöttek erőt az ismételt elindulásra a már elnyert külföldi állás vagy az állásinterjú felé.

---

[62] NBC Group survey-vizsgálata – lásd szakirodalmi rész.

Az interjúzás nehézségei

A kontrollcsoportba tartozó középfokú végzettséggel rendelkező fiatalok mérsékelt válaszadási kedvét tekintve lényegesen nehezebb volt a dolgunk, mint a diplomások csoportjával. Ezt, meglátásunk szerint, két okra vezethetjük vissza. Egyrészt arra, hogy tapasztalataink szerint semmilyen módon nem működött a hólabdatechnika – sem. Egy-két kivételtől eltekintve, ahol a kutatónak ismeretségi úton ajánlott fiatal még egy fiatalhoz el tudta juttatni az interjúzás lehetőségét, gyakorlatilag minden elindított út az első fiatalnál megrekedt. Sem a Facebook-megkeresések, sem az e-maliek, sem a Viber-üzenetek nem vezettek eredményre, vagyis nem lett az üzenetváltásból – ha egyáltalán eljutottunk idáig – valóságos Skype-interjú, ha a külföldön dolgozó fiatal az őt ajánló személyhez nem nagyon közeli baráti vagy rokoni kapcsolattal kötődött. Próbálkoztunk például innen Magyarországról felvenni a kapcsolatot különböző – a célországok szerint létrehozott – Facebook-csoportok megkeresésével (angliai magyarok csoportja stb.). Felvettük a kapcsolatot a hataratkelő.blog.hu szerkesztőivel, akik személyes, ellenőrizhető e-mail-cím megadása után felajánlották, hogy segítenek a kutatáshoz válaszadókat találni és a saját belső (hírlevél, e-mail) rendszerükön keresztül eljuttatták a felhívást (általunk megfogalmazott szöveg) a célcsoporthoz. Ennek ellenőrzésére nem volt módunk, mindenesetre nem jártunk sikerrel. A kérés továbbadása, továbbajánlása, a kérés elfogadása vagy akceptálása véleményünk szerint 3 ok miatt akadt el. (1) A diplomások csoportjától eltérően, a középfokú végzettségű fiatalok számára kevésbé vagy egyáltalán nem volt értékelhető szempont, hogy készül egy vizsgálat a külföldön dolgozó fiatalok csoportjáról, amely felmérés jelentőségét az egyetemi közegből kinőtt fiatalok a jelek szerint átérezték. (2) A személyes szívesség, amelyet a válaszaikkal a fiatalok végül 6-an mégis megtettek, a közvetítő barát vagy családtag felé volt elköteleződés. Ellentétben a diplomás fiatalok szemléletével, akik szinte kivétel nélkül közvetítették érdeklődésüket, szolidaritásukat maga a PhD-kutatás és annak készítője, a kutató felé is, függetlenül attól, hogy hányadik közvetítőn keresztül talált egymásra a beszélgetéssel a két fél. Míg a diplomás fiatalokkal készült beszélgetés alatt a kutató impressziója az volt, hogy egy „sikeres emberrel", sikeres pálya előtt álló fiatallal beszélget – akkor is, ha a fiatal még az álláskeresés fázisában mesélt a tanulmányairól és a jelenlegi életéről –, a középfokú végzettségűekkel folytatott diskurzus alatt ez az élmény, két fiatal körülményeitől eltekintve nem volt elmondható. Akkor sem, ha már hosszabb, akár 10 éves folyamatos munkaviszonyt tudhatott maga mögött egy-egy középfokú végzettségű fiatal. (3) A harmadik ok igen prózai, nevezetesen az idő. Ugyanis ezek a fiatalok, foglalkoztatásukat tekintve többnyire lényegesen jobban ki voltak szolgáltatva a hektikus munkabeosztásnak. Nemritkán a három műszak miatt fennálló idő szűke (szállodaipar), a pihenésre fordítható idő hiánya (hétvégén is nyitva tartó kávézó), vagy épp a három műszakban végzett munka után a szabadidőhöz való feltétlen ragaszkodás mondatta azt egy-egy fiatallal, hogy az interjút nem tudja vállalni, illetve, ha vállalta is, hosszú heteket vett igénybe az egyeztetés. Ez utóbbi, a diplomás fiatalok esetében egyáltalán nem volt jellemző.

Valójában ehhez tartozik szorosan a fentebb említett okok – az interjúk létrejöttét gátló tényezők – másik fele. Az, hogy amíg az egyébként 44 diplomás fiatallal – egy kivételével – egy bő hónap alatt elkészültek a Skype-interjúk, addig a mindössze 6, középfokú végzettségű fiatallal, a számos egyeztetés, a lemondások, elcsúszások és hiábavaló megkeresések miatt ugyanennyi idő alatt tudtuk elkészíteni a beszélgetéseket. A kilátásban levő interjúkat, újabb és újabb sikertelen próbálkozás után kénytelenek voltunk végül teljesen elhalasztani. Így most nincs más dolgunk, mint kétféle tanulságot levonni: (1) Előfordulhat, hogy nem megfelelő közegből kiindulva kerestük a válaszadó fiatalokat. Azt vettük figyelembe, hogy az előzetes kutatási adatok szerint a fiatalabb korosztály (19–24 év) a Brit-szigeteken, Londonban és környékén vállalt munkát az elmúlt pár évben nagyobb tömegben, az idősebb korosztály (30–45–50) inkább a német nyelvterületeken dolgozik. Ezért indultunk el London és környékén élő fiatalok felé a kapcsolatkereséssel, kapcsolatépítéssel. Ugyanakkor, mint arról később részletesebben írunk, a diplomások esetében is az volt a tapasztalatunk, hogy a német nyelvterületen élők lényegesen készségesebben állnak kötélnek vagy adják tovább az ajánlást a barátaiknak, mint a Nagy-Britanniában élők. Ennek okaként egyelőre csak sejtjük, hogy szintén a munkaidő-szabadidő kapcsolat állhat a háttérben, bár ez szakmaspecifikus. (2) Az általunk tapasztalt helyzet esetén nem zárhajuk ki annak a bizalmatlansági faktornak a jelenlétét sem, amely az itthon, a külföldi munkavállalás nyomán keletkezett gazdasági-társadalmi viszonyokkal kapcsolatban megjelent sajtóhírekkel hozható összefüggésbe. Ez utóbbi feltételezésünket azonban csak egy hasonló kutatás célzott kérdésfeltevésének eredményei alapján lehetne valóban igazolni.

Meg kívánjuk ugyanakkor jegyezni, hogy *a kutatás során nem kívántunk foglalkozni a Magyarországról az egészségügyi szakmát képviselő kivándorlókkal,* egyrészt, mert az ő esetük egy külön csoportot képez és más társadalmi gondokat is feszeget. Valamint azért sem, mert az orvosképzés osztatlan képzésben zajlik, így semmiképpen sem adott volna alapot a későbbiekben az alap- és mesterszakokat végzettek összehasonlítására.

3.4 Kutatási kérdések – a kutatás dimenziói

A félig strukturált interjúkhoz négy nagy egységből álló kérdéskört állítottunk össze, amelynek első része a demográfiai adatok felvételét tette lehetővé, a második egység az elindulás előtti, családi, kapcsolati hátteret és hálót kívánta feltárni, a harmadik a jelen helyzetet, valamint a beilleszkedés, integráció elemeit és lehetőségeit kívánta nagyító alá venni, és végül a jövőbeni tervek kérdéssora zárta a beszélgetést. Menet közben azonban elrejtettünk a kérdéssorok között úgynevezett „lelkiállapotot"-közérzetet feltáró kérdéseket, illetve a kérdéssor legvégén az egyén személyiségére utaló kérdéseket állítottunk össze. Így nagy valószínűséggel megállapíthatóak azok a közös jellemzőnek tekinthető tulajdonságok, amelyek e vállalkozó szellemű fiatalok részéről a „miértre" adhatják meg a választ. S feltehetően szerepet játszhatnak abban, hogy ezek a diplomás fiatalok az adott szituációban a külföldi munkavállalás mellett döntöttek – bárhol Európában. Ahogy fentebb, e fejezet elején említettük, a migrációs kutatások

módszereinek használatakor nem idegen az interdiszciplináris megközelítés, ezt használtuk ki egy igazán rövid pszichológiai kérdéssor beillesztésével.[63]

A beszélgetések során igyekeztünk nem túl mereven ragaszkodni a strukturált kérdésekhez írt, a válaszadás továbblendítése érdekében felsorolt kérdésekhez. A kérdező felé sugárzott válaszadói bizalmat ugyanis nem kívántuk befolyásolni egy-egy, a válaszadóban megindult gondolatkör megzavarásával, amely befolyásolta volna a téma őszinte kifejtését (például, miért nem tartja valószínűnek, hogy visszatelepül?). A beszélgetések indításakor nagyon különböző reakciókat tapasztaltunk ugyanakkor az első, a bemutatkozást segítő kérdésre, a rövid, tömör statisztikai információktól az érzelmekkel teli, hosszabb monológokig (narratívákig). De hasonló tapasztalataink voltak a kifejtős kérdések esetén is (például: mit jelent számodra a siker?).

A félig strukturált interjúk elemzésekor ugyanakkor igyekeztünk rendszerezni. Az interjúk egyenkénti kódolásos kijegyzetelése után az adatokat/a kódolásra alkalmas kulcsszavakat (Excel) Pivot táblában[64] rögzítettük, így könnyen átláthatóak voltak a csoportonként más-más színnel jelölt alapcsoportok (diplomás női – szingli, párban élő –, diplomás férfi, kontrollcsoport) válaszadói. S átláthatóan kereshetővé váltak a kutatás motivációk mentén felállított, öt kategóriájának elemei. Így a kategóriák jellemzői is letisztultan visszakereshetőek voltak a kulcsszavak segítségével. A Pivot táblában a kategóriákon belüli szűrések pedig lehetővé tették a sorszámokkal jelölt válaszadók megtalálását, például kategória (alkategória) a váltásnál. Használtunk nyílt vagy kezdő kódolást – initial coding[65] –, és az említett átláthatóság érdekében strukturális kódolást, bár ezt valójában a szűrést segítő, Pivot táblába bevitt, kategorizálható kulcsszavak alapján el is hagyhattuk. Ahhoz, hogy az interjúk közötti hasonlóságok és különbségek megtalálhatóak legyenek, a szövegeket (az adott kérdéshez tartozó szövegrészeiket) kisebb egységekre bontottuk, ebben segített a nyílt kódolás. Az említett rendszerezést pedig az eredmények összevetésére használható strukturális kódolás, illetve, mint említettük, leginkább a Pivot tábla szűrhetősége segítette.

A fiatal diplomás nők migrációs jelenségének okát, annak sokoldalúságát kvalitatív módszerrel kívántuk tehát feltárni. A mikroteényezőket úgy kívántuk megismerni, félig strukturált interjúk segítségével, ahogy említettük e fejezet elején, a kutatás célcsoportjánál, hogy közben minél pontosabban legyünk képesek kategorizálni az elemzések során a migrációs motivációkat, a döntési mechanizmusokat, a kivándorláshoz használt eszközöket, az azt elősegítő tőkéket.

---

[63] A méréshez például a következő kérdések szerepeltek a strukturált kérdéssorban: Milyen alkatnak ismeri magát? (1. *optimista, 2. pesszimista)* Milyen típusú embernek ismeri magát? *(1. extrovertált, 2. introvertált, 3. érzelmileg stabil, 4. érzelmileg labilis)* Szeret küzdeni? (1. igen, 2. nem) Hogy ismeri magát, jól tűri a stresszt? (Ha stresszes a munkája?) Mit szeretne elérni rövid távon és mit hosszú távon?

[64] Lásd pl. a 3., 4., vagy a 11. sz. táblázatot.

[65] A kvalitatív interjú kódolására vonatkozó információkat a következő tanulmányból néztük meg: The Coding Manual for Qualitative Researchers (Saldana 2009) (lásd szakirodalom).

Kutatási kérdések – fő kérdések – kutatói kérdések

A kutatás során arra törekedtünk, hogy (1) megértsük a külföldön állást vállalt fiatal diplomás nők motivációinak természetét, (2) leírjuk e csoport egyes jellegzetességeit, és (3) kísérletet tegyünk a fiatalok tipikus karrierútjait létrehozó folyamatok megragadására, a társadalmi háttér és jelenkor, az ehhez kapcsolódó dinamika feltérképezésére.

A *kutatási kérdéseket* a szakirodalomban ismertetett, a fiatalok elvándorlását célzó vizsgálatok eredményei alapján tettük fel:

- A 2008-as válság utáni Európára és így Magyarországra is jellemző társadalmi-gazdasági munkaerőpiaci helyzet változása szólt bele jelentősen a migrációs döntésbe, vagy a motivációs hangsúly más tényezői – családi, baráti, egyéb kapcsolatok, közérzeti kérdések, álláspontok – hatásaiban befolyásolták a döntésüket?
- A Magyarországon több mint 10 éve, 2005-ben bevezetett bolognai folyamat az eredeti céloknak megfelelően segíti a munkavállalást Európa munkaerőpiacán, vagy az egyéni életutak a háromciklusú képzéstől függetlenül is hasonlóan alakulhattak volna?
- A külföldi munkavállalás nagyobb biztonságot jelent-e ezen fiatalok, elsősorban nők számára, mintegy ellentételezve ezzel azt a bizonytalansági faktort, amelyet az ifjúságkutatás (2012) egyértelműen kimutatott az új magyarországi nemzedék vizsgálatakor.
- Kényszer vagy kalandvágy, a lehetőségek megragadása, illetve mint egyetlen lehetőség játszik szerepet a külföldi tanulás és életkezdet?
- Hogyan válik a tanulás rövidebb, illetve hosszabb távú munkavállalási periódussá, mikor, milyen feltételekkel jönnének vissza, illetve miért választják jelentősebb számban a végleges kitelepülést? Különös figyelemmel az egyedül, párkapcsolat nélkül külföldön élő fiatal, magyar, diplomás nőkre.
- Milyen társadalmi jellemzők váltották ki azt az impressziót, amely miatt a külföldi állásokra a megmérettetés kisebb kihívásnak tűnhet, mint a sokkal kisebb hazai munkaerőpiac?

Fő kérdések:

(1) Az alap-, illetve mesterdiplomával rendelkező fiatal (22–36 éves) nők külföldi (európai) munkavállalásának közvetlen okai nem pusztán a magyar munkaerőpiac bizonyos szakmák szerinti telítettségében keresendő és nem is a jobb anyagi lehetőség a legfőbb motiváció. Sokkal inkább az életciklus szerint általuk elvárható önállósodási törekvés ütközik mind materiális, mind mentálisan befolyásoló akadályokba. Így a fiatalok számára nincsenek meg a feltételek a jelenlegi, a magyar gazdaság teremtette – munka – bér – stabilitás – biztonság adta keretekben, a megfelelő életkezdet-reláció lehetőségei. Különösen az alsóbb társadalmi rétegből, vidéki kistelepülésekről származók – elsősorban fiatal nők, de valójában mindkét nem – esetében. Így a megszerzett diploma – amely önmagában előrelépést jelent számukra a társadalmi ranglétrán a szülők iskolai végzettségéhez képest – egyben „útlevél" is céljaik eléréséhez.

(1.1) Az életpályák (családi háttér, iskolák) a szakmai életutak/identitás alakulása nyomán felállított kategóriák kirajzolhatják a diplomás pályakezdő és pályája elején járó fiatalok családból hozott értékeinek azonosságait. Így a migrációs folyamat mögött megjelenő társadalmi jelenségek s azok egy irányba mutató hatásai is leírhatóak (diplomás brain drain feminizációs folyamat).

(1.2) Ahogy a fiatalok életciklus szerint betöltendő feladatainak akadályozó tényezői is kirajzolódhatnak.

A kutatás dimenziói a kutatói kérdések szerint

Az alábbi kérdésekre kívántunk válaszokat kapni:

Elvárások – felnőtté válás folyamata – betöltött szerepek – kapcsolati háló.

(2.1) Az európai munkaerőpiac által megszerezhető jobb életkörülmények, valamint az értelmes, megtanult szakma szerinti munka lehetősége azzal együtt biztosabb talajt jelent a fiatalok számára, hogy nagyon nagy részük barátok, támogatók és család nélkül, egyedül indul el és ismeretlenek közé érkezik. Az albérletkeresésétől az ügyeik intézéséig. A boldogulástól az életminőségük/életszínvonaluk emeléséig. Azok a jövőtervek, amelyek a karrierterveket megalapoznák, a lehetőségek hiánya miatt nem megvalósíthatóak. Az általuk érzékelt akadályok, korlátok, gátolják őket a kibontakozásban – a biztonságos karrier és családépítésben – magánéleti és munkaerőpiaci karrierek és jövőtervek építésében. A felnőtté válási folyamatban ugyanakkor kevesebb elakadással kívántak számolni ezen fiatalok. Annak ellenére, hogy a folyamatban az életkezdetkor a karrierépítés nagyobb hangsúllyal szerepel, mint a folyamatba tartozó többi, szintén életciklus-szerűen megjelenő szükséges elem, így például a családalapítás, gyermekvállalás. Az életciklusbeli feladatok, kihívások terhei vajon könnyebben megoldhatóak-e külföldön a nők számára, mint itthon?

(2.2) Esetükben átalakulnak a *kapcsolati hálók* funkciói. A kapcsolati hálót nem pusztán a család, az itthoni ismerősök vagy barátok által szerzik meg a célországba érkezve és ott munkát vállalva, hanem vagy már az egyetemi tanulmányok alatt szerzett, a gyakornoki időben megerősödött eleve új kapcsolatokra alapozva választják a kinti munkakeresést, állásvállalást, vagy az itthonról érkező anyagi támogatás segítségével megszerzett állásokban szerzett ismeretségeket használják. De semmiképpen nem kötődik az itthonról származó családi, és csak igen kis mértékben a szintén itthon megszerzett szoros baráti (párkapcsolati) kapcsolati tőkéhez, legalábbis a kiutazás időszakát tekintve. A társadalmi tőkének ez a funkciója, ezen diplomás fiatalok esetén – saját döntéseik nyomán – megszűnik. Ugyanakkor a későbbiekben ők maguk lehetnek a segítő kapcsolati háló a fiatalabb testvéreknek vagy rokonoknak, az addigra már integrálódott, helyi hálózataik révén.

(2.3) Mindezek mellett nem feltétlen anyagi értelemben, a támogató családi, baráti kapcsolatok erőssége az itthon maradottakkal megmarad, illetve a barátok esetében gyengül, ugyanakkor az esetleges, a kinti keresetek miatt megvalósítható anyagi visszasegítés (szülő, testvér) a családi kommunikációs cirkulációban megerősödik.

(2.4) Így a migráns fiatalok nem szakadnak el, sőt erősen kötődnek az itthoni családi kapcsolatokhoz, amelyek továbbra is alternatívát jelentenek, ha valamilyen okból meg kívánnák szüntetni a külföldi munkavállalást, tartózkodást.

(2.5) Számukra ez *nagyobb biztonsági hálót jelent,* mintha itthon élnének külön lakásban, önálló munkával a mindennapokban. Számukra ez jelenti a stabil életkörülmények és az önfenntartás lehetőségét.

(2.6) Kérdésként vetődik fel, hogy vajon oka lehet-e a főként egyedülálló, női migrációnak, illetve a tartós külföldi munkavállalásnak, hogy ezek a fiatal nők a nőiségük miatti hátrányokat kevésbé tapasztalják meg az európai munkaerőpiacon. Az itthon megélt élmények, érzékelt karrierfékek és az esetlegesen a fizetésekben megmutatható hátrányok – a férfiakhoz képest megszerezhető jövedelem egyes szakmákban –, szemben a külföldön elérhető komoly szakmai és emberi sikerekkel, vajon milyen összefüggést mutat a migrációval?

A versenyelőnyszerzés kutatási kérdései – itthon és az európai munkaerőpiacon

(3.1) Az utóbbi 5-6 évben átstrukturálódott, fiatal diplomásokat foglalkoztató munkaerőpiac megváltoztatta az okokat, amelyek miatt a friss diplomás fiatalok esetleg munkanélküliként kezdik az életüket. Eltolódtak a munkaerőpiaci hangsúlyok, a munkáltatók más elvárásokat fogalmaznak meg a diplomás fiatalok felé. A munkáltatói elvárások elmozdultak az általánosabb tudást nyújtó diplomák elfogadása felé. A nem kizárólagosan a szakmai tudás dominanciája azt jelzi, hogy a hazai munkáltatók a bolognai folyamat hatására már igazodnak a Nyugat-Európában bevett gyakorlathoz, amely szerint a szakmai specifikációra gyáron/cégen belül képzik ki a felvett diplomás munkaerőt. Ezen túlmenően jellemzőbbé vált olyan képességek, személyiségjegyek előtérbe helyezése a válogatásnál, amelyeket nem a szakmai tudás elsajátítása során szereztek meg a fiatalok. Ez, a versenyhelyzet miatt átstrukturálódott munkaadói igény újabb filterként jelenik meg a munkaerőpiaci kiszorító hatás gyakorlatában.

A diplomás új generáció azon csoportjai, amelyek itthon nem is próbáltak meg állást találni, hanem egyből egy európai ország munkaerőpiacán próbálkoztak, *nem a kiszorító hatás miatt keresték tehát máshol a helyüket, hanem annak a gondolkodásnak a mentén, amely szerint nem bíztak eléggé a hazai munkaerőpiaci szereplők munkáltatói oldalának őket befogadó, valóban a szakmára megtanító hajlandóságában, képességében*?

(3.2) Fogalmaztunk úgy is, hogy ambíciójuk a legmegbízhatóbb terep megtalálására sarkallta őket, hogy előbb elérjék a (tanulási) *befektetésük ár-érték arányát*.

(3.3) Ez az ambíció nagy valószínűséggel családi indíttatásból ered, de nem függ össze feltétlenül és közvetve a szülőktől hozott mintákkal.

(3.4) Azon csoport pedig, amely itthoni munkatapasztalat után döntött a külföldi munkavállalás mellett, már meglévő, magabiztos szakmai tudással indult el álláspályázat útján (munkahelyi áthelyezés nyomán) külföldre, hamar alkalmazkodott azokhoz a viszonyokhoz, amelyeket az új helyzet teremtett és ezzel együtt teljes mértékben tisztázta a saját tudása és munkája értékét is az adott munkaerőpiacon. A változott életminőség és elismertség megváltoztatta a saját személyiségéhez fűződő viszonyát, amely miatt *nem keres itthon további fogódzókat.* Ezek adják annak a kijelentésnek a magabiztosságát, amely szerint a kint dolgozó fiatalok – különösen európai egyetemeken, felsőfokú képzésben részt vett, majd szintén európai munkaerőpiacon helyet talált fiatal nők és férfiak – nem gondolkodnak a hazatérés lehetőségén?

(3.5) Az európai munkaerőpiac egyértelműen megmutatja a fiatalok számára a BSc-, MSc-diploma értékét (presztízs, jövedelem, társadalmi státusz, megbecsültség). S a tisztázott munkahelyi-emberi erőviszonyok között *könnyebb számukra az eligazodás,* mint itthon. Ebben a nyelvi hiányosságok sem akadályozzák a diplomás munkavállalókat. Milyen érvényesülési alternatívák lehetnek vonzóak számukra? – olyannyira, hogy az utóbbi néhány évben mintha megfordulna a trend a nemek arányát tekintve, s a 2010-es évek közepére már a fiatal magyar diplomás nők külföldi munkavállalási kedve látszik erősebbnek. Milyen befektetés-megtérülési elvek mentén gondolkodnak azok a mai fiatalok, akik egy vagy két diplomával, gyakran konkrét elképzelésekkel, mégis bevált kapcsolati háló nélkül indulnak el Európába, a különböző országok munkaerőpiacán? Illetve számít-e és milyen mértékben honorálja az európai munkaerőpiac, hogy milyen végzettséggel (alap- vagy mesterdiploma) vágnak neki az álláskeresésnek?

(3.6) A diplomásként megbecsült szakmának számító szociális terület nagyobb elismertsége (Németország, Anglia) visszaigazolja az attitűddel szakterületet választó – első generációs értelmiségi fiatal – és családja számára is az oktatásba való befektetés megtérülését, függetlenül attól, hogy ezekben a szakmákban a fizetések kint is az alsó harmadba tartoznak – különösen a kezdők esetében.

(3.7) Azon fiatalok pedig, akik itthon és Európa munkaerőpiacán is a megfelelően fizetett foglalkozással keresik meg a jövedelmüket (pénzügy, jog, üzleti, banki szféra), visszalépésként élnék meg, ha hasonló munkakörben itthon vállalnának állást – akkor is, ha ez jövedelemben nem jelentene jelentős különbséget (multinacionális vállalati pozíció)?

Bizalom – társadalmi bizalom – intézményi bizalom – interperszonális bizalom

(4.1) A társadalomban mért bizalmatlansági faktor befolyásolhatja a migrációs hajlandóságot és magát a kiutazást, a próbálkozást. A meggyengült munkahelyi megbecsültség érzése, a közbeszédbe a hírekből átkerült munkahelykeresési és életkezdési nehézségek ugyanakkor nincsenek közvetlen összefüggésben az egyén ambícióival. Egyenes kapcsolatot feltételezhetünk az említett tényezők és a család támogató magatartása között -függetlenül a fiatal egyén társadalmi hovatartozásától?

(4.2) A magyar társadalom valódi kohéziójának meggyengülése, amely hatással van a gazdasági teljesítményre, az integrációra, a közmorál állapotára, valamint az egyéni sikerek lehetőségére, közvetlen összefüggést mutat a hazatérést nem szorgalmazó jövőképpel.

(4.3) A társadalompolitikai érdemi válaszok hiánya pedig, kapcsolódva a migráció önfenntartó cirkulációjához, további diplomás fiatalokat segít eljutni a külföldi munkavállalás gondolatához.

(4.4) Az élet- és pályakezdés gazdasági összetevői, a bizalmatlanság és bizonytalanság érzése amellett, hogy mind a döntésben, mind a kinti hosszú távú letelepedésben, illetve végleges távozásban elsődleges helyet foglal el, e tényezők megoldatlanságot sugalló jövőképe szerepet játszik ezen fiatalok transznacionális gondolkodásának erősödésében. Mindez pedig összefüggést mutat az egyén megbecsültségével és biztonságérzetével. Ez az állapot összefügg a kommunikációs eszközök technikai robbanásával, amely virtuálisan közel hozza néhány másodperc alatt az egyén szűk családi, baráti körét, ugyanakkor leveszi róla a felelősséget a családtagok mindennapjai iránt. Hasonló élményt jelent a közlekedés újszerű viselkedési szokásokat bevezető technikai változása (fapados repülőjáratok).

Integráció – alkalmazkodás – siker

(5.1) A külföldön boldogulni kívánó fiatal diplomások, ezen belül is a nők részéről nagy fokú alkalmazkodási képességet kíván a beilleszkedés, ugyanakkor ez nemcsak kihívást jelent számukra, hanem megfelelő terepet is a bizonyítási vágyak kiteljesedésében. Ezért az ő részükről az integráció tágabb fogalmat takar, s gyakorlatilag azzal a lépéssel elkezdődik, hogy az aplikált állásra felvételt nyernek. Kívülről, nagyon nagy százalékban kapcsolati háló nélkül, kizárólag a diploma, a tudás, a feltételezett erős kognitív képességeik és személyiségük által. S a végén az elégedett pillanatnyi életükkel zárul.

(5.2) Saját beilleszkedési folyamatukat az egyedül vagy társsal vállaltan természetes folyamatként élik meg.

(5.3) A kitolódott családalapítási tendenciák miatt átértékelődött életkezdet s célorientált döntéseik miatt nem érzik a nehézségét az új közösségbe (munkahely, lakókörnye-

zet, baráti kör) illeszkedési gondoknak. Olyan életszakaszban indulnak el, amikor a személyes kapcsolatok építésébe természetes folyamatként épülnek be a más nemzetiségű barátok, bátrabban, könnyebben tájékozódnak és nem mulasztják el a számukra továbbra is fontos itthoni kapcsolatok ápolását.

(5.4) Ők maguk is könnyebben elfogadóak, s mivel gyakran a legmagasabb iskolai végzettség birtokában indulnak versenyre a jól fizető állásokért vagy akár nehezebb (szociális) munkákért, a diplomájuknak szóló „tisztelet", amelyet tapasztalnak a munkájuk révén, a személyüknek szóló tiszteletté alakul, ami segít a mindennapi jó érzés megteremtésében, az elégedettség érzésének kialakulásában.

(5.5) Mivel sokan közülük multinacionális környezetben dolgoznak, az integráció kérdése más dimenzióban vetődik fel, hiszen szinte minden munkatárs a világ különböző országából származik. Ezért ebben az esetben az integráció egyfajta elfogadás és nagyobb alkalmazkodó készséggel járó befogadást jelent.

(5.6) A diplomás munkanélküliség elől külföldre távozott fiatal nők esetén pedig meghatározza a külföldi munkavállalás élményét az itthon már megtapasztalt kudarc, az itthoni valódi integráció élményének hiánya, az ottani közeg elfogadó magatartása erősebb kötődést alakít ki a befogadó környezet iránt.

4. fejezet
EMPIRIKUS KUTATÁS A KÜLFÖLDÖN MUNKÁT VÁLLALÓ FIATALOK – ELSŐSORBAN NŐK – KÖRÉBEN

Kutatásunk elemzésében determinált szerepet kap a migrációs motiváció, amely egyrészt alapja kutatási alanyaink tipizálásának. Másrészt a disszertációban ezen migrációs motivációk mentén elemezzük későbbi döntéseik, lehetőségeik alakulását. A KSH 2017-es adatai szerint csak a 2016-os évben 29 400 magyar állampolgár távozott külföldre. S bár azt a Központi Statisztikai Hivatal hivatalos adatainak közlésekor hangsúlyozza, hogy a kivándorlás pontos mérése nehézségekbe ütközik, a 2015-ös évben rögzített kivándorlási számokhoz képest ez a szám 10 százalékos csökkenést mutat. Abban azonban nincs változás, hogy az Európa különböző országaiba költöző magyarok túlnyomó része a fiatal korosztályokhoz tartozik, 45 százalékuk 30 év alatti, 74 százalékuk pedig még nem érte el a 40 éves kort. Kormegoszlás szerint ezek az arányok jelentősen eltérnek az itthoni lakónépesség kor szerinti megoszlásától (32, illetve 46%). A kivándorlók 53 százaléka a férfi lakosság köréből került ki (KSH 2017), ez az arány minimálisan magasabb a női migránsoknál (SEEMIG 2014; Blaskó–Ligeti–Sik 2014) túlnyomó részük (64%) nőtlen, hajadon (KSH 2017). Iskolai végzettség szerinti megoszlásukat tekintve a kivándorlók körében koncentráltan vannak jelen a diplomások, vagyis iskolai végzettségük az átlag feletti (SEEMIG 2014; Blaskó–Ligeti–Sik 2014). Azok a geográfiai regionális egységek, amelyek a globalizációval összefüggésben jöttek létre (például az EU), a tőke, munka, munkaerő szinte szabad áramlását teszik lehetővé (Melegh 2012; Pitó 2015), s ezzel együtt az egyre több országot érintő migrációval, a kivándorlásban/mozgásban részt vevők jellemzői is szélesebb spektrumon mozognak társadalmi, gazdasági, kulturális összetevőik szerint. E szélesebb választék egyben azt is jelenti, hogy nő a földrajzi terek közötti mozgás terjedelme, volumene, amely magába foglalja az elnőiesedő migráció (Pitó 2015; Gábriel 2016) jelenségét. Ahol a nők a munkaerő-vándorlásban jelentősen kiveszik a részüket, a háttérbe kerül a családegyesítés céljából vagy a menekültként vállalt migrációs szerep jelenléte (Hárs 2010; Pitó 2015). A Magyarországról az utóbbi évtizedben 2007 után nagyobb arányban (Blaskó–Ligeti–Sik 2014), majd felgyorsult ütemben 2010–2011 után (Gödri 2015; Czibere–Rácz 1016) zajló kivándorlás tekintetében azt látjuk – mint fentebb jeleztük –, hogy az alapfokú végzettségűekhez képest a szakmunkások és az érettségizettek két és félszeres, a diplomások viszont három és félszeres eséllyel vállaltak külföldön munkát. S tekintve, hogy ők jórészt a fiatal korosztály képviselői, s iskolázottság szempontjából iskolaévekben mérve a nők iskolázottsága meghaladja a férfiak iskolázottságát, amely – mint említettük – különösen a fiatalabb korosztályoknál mutat jelentős különbséget a nők javára (Koncz 2004), magyarázza tehát azt a kutatások által alátámasztott tényt, amely szerint a Magyarországról külföldre távozó kivándorlóknak nem minden csoportjára jellemző a férfitöbblet.

Vizsgálat a motivációk mentén – az ösztönző tényezők diverzifikációja

Az empirikus kutatásban először bemutatjuk a migrációs motivációk alapján felállított öt kategória jellemzőit. Azokat a külső-belső tényezőket, amelyek a külföldi munkavállalás ösztönzőjeként rajzolják ki a fiatalok itthoni életkörülményeit (demográfiai adatok, családi háttér, társadalmi státusz, közérzetet tükröző gondolkodás), egyben megmutatják azokat a diplomás női és férfi minta válaszai alapján látszó különbségeket és egyezéseket is, amelyek a csoportok jellemzőivé válnak az analízis során. Összehasonlítva a kontrollcsoport, a középfokú végzettséggel rendelkező fiatalok külföldi munkavállalási motivációinak sajátosságaival. A családi háttér, valamint az életkörülmények közötti különbségek leírásával, valamint az elégedettség/elégedetlenség szubjektív kategóriáinak attribútumaival kiegészülve, az elemzés három dimenzióban halad. Ez (1) egyrészt megmutatja a minta migrációs motivációi alapján felállított kategóriáinak különbségeit, (2) összevetve a Magyarországon megélt és a választott országban megszerzett életkörülményekkel (lakhatás, munkahely, jövedelem), illetve (3) elemzi a férfi-női s a kontrollcsoport almintájának válaszait egyezések és diverzifikációk szerint. Ezen jellemzők összegzése után térünk át a jövő terveire, a pártalálás, a családtervezés kérdéskörére, s ezzel kapcsolatban a hazatérés szelekciós tényezőire, valamint a migrációs motiváció alapján felállított öt kategória integrációját feltérképező kapcsolati hálók közötti különbségek elemzésére. Bemutatjuk a diplomás fiatalok férfi-női összehasonlításban végzett, jövőbeni (várható vagy tervezett) státuszainak lehetőségeit (jövőkép) szubjektív kategóriák szerint. S ezekkel a válaszokkal szoros összefüggésben elemezzük a fiatalok közérzetét meghatározó, a társadalmi bizalom kérdésköréhez kapcsolható véleményegyezéseket és különbségeket a munkaerőpiaci tapasztalatok (Magyarország – európai munkaerőpiac), a humán tőke – tudás és megbecsülés – értékpreferenciáinak szubjektív szűrőn keresztül mért összehasonlításában. Ez utóbbi összefüggés magyarázza leginkább a mintában szereplő fiatalok válaszait a migrációs motivációval s az ezzel szorosan összefüggő, választott kapcsolatokat (Albert–Dávid 2015) inkább preferáló, döntően transznacionális életformát (Tilly 2007; Melegh 2011; Pitó 2015) választó, s a haza nem térés dilemmáját a jövő történéseire bízó fiatalok életvitelével kapcsolatban. Amely, mint az empirikus elemzésünkben megmutatkozik, értelmezésük szerint vélhetően kevesebb diszkrepanciát okoz az életüknek ezen periódusában, mint azok az események, amelyeket a magyarországi gazdasági – munkapiaci – humán tőke értékpreferencia – életkezdési esélyek relációban tapasztaltak.

A humán tőke, mint a Rosen-féle (1998) értelmezésben megfogalmazott (tanulásba) befektetés megtérülésének értéke, a minta diplomás fiataljainak migrációs motivációinak mozgatójaként hatást fejt ki a gondolkodásukra, de nem szűkíti erre a területre a mozgásterüket. Vizsgálatunk a 22–36 év közötti, diplomás fiatalokra, elsősorban nőkre kiterjedően a következő kutatási kérdést állítják középpontba: a már bemutatott, nemzetközi és hazai kutatásokban leírt anyagi előnyök mellett a fiatalok elvándorlását azok a külső-belső tényezők motiválják, amelyek befolyásolják a mintában szereplő fiatal nők és férfiak életérzését, közérzetét (Sik–Szeitl 2016). S amelyek az általuk elvárható – életciklus diktálta – önállósodási törekvés akadályainak felismerését is indukálják. Így válnak mind materiálisan, mind mentálisan befolyásoló té-

nyezőjévé az általuk hozott döntéseknek. A 2010-es évtized első felének elmaradt gazdasági növekedése, a munkaerőpiacra belépni szándékozó fiatalok előtt megjelenő nehézségek, illetve a felsőoktatásban bevezetett, lehetőségeiket korlátozó reform (Czibere–Rácz 2016) s a korosztályt érintő, az európai viszonylatban is magas munkanélküliségi arány[66] a migrációs potenciált mérő kutatásokban a hosszú távú külföldi munkavállalás nagyobb arányú növekedését jelezte (Czibere–Rácz 2016). A magyar gazdaság teremtette keretek, a munka – bér – stabilitás – biztonság tényezőit tekintve, a fiatalabb korosztályok, s különösen a diplomások reflexiói alapján tehát érzékelhetően nem jól tolerálhatóak (Schranz 2015[3]). A számukra nem megfelelő életkezdet-relációk, amelyek magukba foglalják a magyar társadalomra jellemző alacsony intézményi bizalom és ugyancsak csekélyebb egymás közti bizalom bizonytalanságot előidéző szintjét (Hajdu 2012; Ságvári 2012), a kutatás migrációs motivációinak markáns jellegét adják. A kutatási minta egyik jellemzője tehát, hogy sem a magyar munkaerőpiac tekintetében, sem a korosztály életfeladatai szempontjából fontos állomások szükségszerű megvalósítását illetően nem látják adottnak a megfelelő feltételeket – értve ez alatt az adekvát, motiváló (első) munkahely megszerzését; az előrelépési lehetőségeket; a külső-belső stabilitás megélését a későbbi otthonteremtésre, családalapításra. A jelenség magyarázataként a szakirodalom az 1989–90-es rendszerváltásig nyúl vissza, s 25 év távlatában hiányolja azt az értékrendet, amely erősítette volna az önmegvalósítás, az értékes munka és a szabadság dimenzióit a magyar társadalomban (Szabari 2015). Ehhez szorosan kapcsolódik a kutatási minta fiatal válaszadóinál megnyilvánuló közérzeti „tünet", amelyet úgy fogalmazhatnánk meg: a fiatalok a társadalomban feltételezhetően jelen levő normák (Szabari 2015) mentén a weberi hagyományokban gyökerező[67], a családból hozott elsődleges értékek (viselkedési szabályok, törvények betartása, tisztelet) devalválódását tapasztalták meg, a családon kívüli, elsősorban munkahelyi, másodsorban lazább kapcsolati hálózati körben tapasztalt viselkedési és értékpreferencia-deficit miatt. Az elkészült interjúk összegzése tükrében úgy is fogalmazhatunk, hogy a megrekedtnek tűnő gazdasági és közösségi viszonyok azok, amelyek miatt a fiatal korosztály, többségében egy vagy akár két diplomával a zsebében elindul, hogy olyan helyen használja fel az erejét, a tudását és gyakran személyisége integráló erejét (Kapitány–Kapitány 2016), ahol a befektetett munkáért (tanulás és munkahelyi rátermettség) járó megbecsülés sem marad el – hangsúlyozottan nem pusztán anyagi szempontból. Ha ezáltal nehezebbnek is tűnik egy lényegesen nagyobb munkapiacon megméretni magukat, valóságosabb esélyt látnak arra, hogy a munkának (tanulásnak, a beilleszkedési kényelmetlenségeknek, a heti 50–60 órás effektív munkavégzésnek) meglehet a valódi gyümölcse, mert az általuk preferált vagy elfogadható, működő játékszabályokhoz kell

---

[66] 2012-ben a munkanélküliségi arány a 15–24 éves korosztályban elérte a 28,8 százalékot az Eurostat adatai szerint, szemben az EU-összehasonlításban mért 23,2 százalékkal (Matheika 2013).

[67] Andorka Rudolf A társadalmi integráció gyenge kötései – rendszerátalakulás Magyarországon című tanulmányában Weber meggyőződését idézi: „…a modern társadalom igényli a Max Weber-féle protestáns etikát, vagyis azt a meggyőződést, hogy a társadalom tagjai nemcsak részt vehetnek, hanem részt is kell venniük társadalmi környezetük alakításában, azt, hogy ne érezzék magukat a hatalom kiszolgáltatottjainak, hanem alakítsák saját sorsukat, végül, de nem utolsósorban – hogy bizonyos alapvető erkölcsi normákat az üzleti életben és a politikában kötelezőeknek fogadjanak el" (Andorka 2004: 817).

alkalmazkodniuk. Kutatási mintánk elemzéséből láthatjuk: az a döntés, hogy az életfeladat-szerűen tanulással, felsőoktatási tanulmányokkal töltött idő alatt elmegy-e a húszas évei elején járó fiatal huzamosabb időre külföldre – a későbbi európai munkavállalás reményében, nem minden esetben korrelál a stabil (szülői) anyagi háttér jelenlétével. Sokkal inkább összefügg a környezet adta lehetőségekkel, az adott személy életét befolyásoló kényszerhelyzetekkel, valamint azokkal a kognitív képességekkel, amelyek miatt az egyén az adott tanulmányi/munkakörnyezetben is a jól teljesítők között lehet. Ez utóbbi vonatkozásában erős korrelációra látunk példát a bourdieu-i (1978), roseni (1998) befektetés-megtérülés elmélet alapján az egyén és környezete érdekeit harmonizáló döntésre, amikor például a család (nagyszülő), a kisebb testvérek segítése a szülők korai elvesztése miatt a hosszú távú tervek megvalósításához megoldásként az európai munkaerőpiaci feltételek és diplomás elhelyezkedési esélyek nagyobb mozgásteret engednek a minta válaszadó fiatalja számára, mint a hazai, vagyis ahol a lehetőségek és a kényszer egymást erősítik (Sik–Szeitl 2016).

Azonosságok és diverzifikációk a férfi és női alminták, diplomások és középfokú végzettségűek között

A kutatási minta életkörülményeinek leírásához, a férfi-női populáció, valamint a diplomás és a kontrollcsoport, a középfokú végzettségűek közötti különbségek és hasonlóságok vizsgálatához, pontosabban az itthoni, valamint a külföldön megteremtett élethelyzetek, státuszok összehasonlításához a hradili értelemben vett miliőfogalom szerint vizsgáltuk az objektív-szubjektív tényezőket. Hradil, mint azt az elméleti részben is kifejtettük, a társadalmi egyenlőtlenségek dimenzióvizsgálatainál, csoportok elkülönítésére használja a szociológiában nem ismeretlen társadalmi miliő fogalmát. Annak újraételmezésével a „közös életstílus" (Hradil 2010: 420) azonosság alapú fogalmát igyekszik meghatározni. A közös életforma, Hradil értelmezésében úgy jön létre az emberek alkotta csoportokban, hogy a kollektív életstílus jellemzőit a külső életkörülmények és belső beállítódások azonosságai adják (Hradil 2010). A hradili miliőfogalom – bár a fókusz az indivídumra helyeződik – cselekvéselméleti elképzeléssel összhangban az elmélet azt feltételezi, hogy a vizsgáló (szociológus) olyan objektív tényezőket, cselekvési körülményeket, célokat és összefüggéseket is képes figyelembe venni, amelyeket maga a cselekvő nem feltétlenül értelmez megfelelően – az adott helyzet korrelációjában. A jobb vagy rosszabb élet kritériumainak megismerését Hradil a társadalmi egyenlőtlenségek dimenzióinak meghatározásához vonatkozási pontként kezeli. Felhasználva azokat a korábban elfogadott nézeteket, amelyek szerint az egyén cselekvési képességeinek kritériumaként azok az életkörülmények számítanak előnyösnek, amelyek a cselekvése során tetszőleges célok elérését teszik lehetővé az egyén számára. Hradil az említett életcélokat teszi a társadalmi egyenlőtlenségeket meghatározó kritériumok fókuszába. Elmélete szerint „azok az életkörülmények és cselekvési feltételek a kedvezőbbek, amelyek az életcélok elérését nagyobb mértékben segítik elő" (Hradil 2010: 398). Az egyenlőtlenségkutatás átfogóbb elemzése válik így valóra – Hradil felfogása szerint –,

ahol az életcélok jelentik a vonatkoztatási pontot. Így az elemzésbe lényegesen több tényező vonható be, mint a céltudatos emberi cselekvés alapjai.

A kutatási mintában szereplő fiatalok itthoni életkörülményeit elemezve a hradili társadalmimiliő-fogalom szerint – a külső tényezőket erősen bevonva s összetársítva a szubjektív (elégedettségi) kritériumokkal –, a közös életstílus-vizsgálat igen diverzifikált képet mutat. A párkapcsolatban élő, illetve szingli, fővárosból, nagyvárosból származó női válaszadók – néhány kivételtől eltekintve – nagy többségében megfelelőnek ítélték a magyarországi életkörülményeiket, hasonlóan a diplomás férfi válaszadókhoz, közülük többen átlag fölötti életszínvonalat említettek jellemzőként az itthon, családdal töltött éveket illetően[68]. Ez az elégedettségi, szubjektív megítélésen alapuló válasz értelmezésben nem volt függetleníthető a család anyagi lehetőségeitől, azonban nem kifejezetten az objektív tényezők (ház, lakásméret, testvérek száma, saját vagy közös szoba, szülők együttesen/elvált szülő által biztosított havi jövedelem) szerepelt a megfelelés kritériumaként a válaszokban. Belejátszott ebbe a jó/nem felhőtlen kapcsolat a szülőkkel vagy a szülőt pótló nagyszülőkkel, a lakóközösségben (település, iskolai, baráti környezet) szerzett társadalmi státusz, gyakran a család megbecsültsége is (a lakókörnyezetben). Ez a szubjektíve jó helyzet ugyanakkor nem szerepelt befolyásoló tényezőként a későbbi, a választott országban megszerezhető lakhatási státuszt illetően. Hiszen – mint azt később részletesebben is kifejtjük, az itthon kiválónak ítélt lakhatási/családi körülmények sem riasztották vissza *jellemzően a szingliként külföldön élő* női válaszadóink jó részét, illetve néhány férfi válaszadónkat is beleértve, hogy az önállóan kialakított életükben, társbérletben lakjanak, akár úgy is, hogy itthon önálló fővárosi lakással vagy a szülői házban önálló apartmannal rendelkeztek. A Hradil által fentebb már említett életcélok elérését fókuszba helyező miliődefinícióhoz illeszkedve az egyén cselekvése, a lehetőségeinek kihasználásához objektív rosszabb, számára a „szubjektíve észlelés" (Hradil 2010: 400) szerint mégis a célok elérését segítő releváns cselekvésnek megfelelő lépés, a kialakított objektív körülmények (az adott élethelyzetben megszerezhető anyagi fedezet) figyelembevétele. Ez az objektív körülmény azonban az esetek legnagyobb részében nem befolyásolta a vágyott, nagy egészről (jobb élet reménye) kialakított közérzeti képet, hiszen – mint később látni fogjuk – minden (esetleg negatívnak látszó) változás ellenére is jobbnak ítélt szubjektív kép alakult ki a kutatási minta alanyaiban, saját cselekvési lehetőségeiket illetően. A kisvárosból, illetve kisebb településekről származó diplomás nők közül az előbbiek almintájában egyenlő arányban oszlott meg a megfelelőnek, illetve nem megfelelő körülményűnek ítélt itthoni serdülő- vagy fiatal felnőtt kor. A faluról származó diplomás női válaszadók csoportjába tartozók viszont – csakúgy, mint a férfiak – szinte egyöntetűen nem megfelelőnek jelölték az itthoni körülményeiket. Ennek okaként szerepeltek az alacsony szülői jövedelmek, így a szerény zsebpénz, a lakókörnyezeti miliőt tekintve ugyancsak szerény lakhatási körülmények (például több testvérrel egy szobában), illetve valamelyik szülő hiánya (válás, haláleset) miatt előállt, többnyire az anyagiak nyomán kialakult családi feszültségek, vagy a Magyarországon végzett felsőoktatási évek alatt elszen-

[68] A mintában szereplő fiatalok a fővárosból, illetve Bács-Kiskun, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Borsod, Baranya, Fejér, Vas, illetve Győr-Sopron megye városaiból, illetve kisebb falvaiból származnak.

vedett – többnyire anyagi támogatást jelentő – hiányok. A kontrollcsoport, a középfokú végzettséggel külföldre távozók almintájának fele származik faluról, a másik felének nagyobb része a fővárosból, kisebbik része nagyvárosból. Azonban mindegyikükre jellemző, hogy meg voltak elégedve az itthoni életkörülményeikkel. A minta e kisebb csoportjára jellemző ugyanakkor az is, hogy a fővárosból kivándoroltak beszélték a munkavállaláshoz szükséges szinten a választott ország nyelvét első naptól fogva, így esetükben az új környezetbe illeszkedés, majd a munkahelyhez kötődően a lakhatási körülmények változtatása, megteremtése (társbérletből önálló albérletbe költözés) gördülékenyebben ment, mint e csoport többi tagjának.

Általánosságban elmondhatjuk ugyanakkor a választott országban[69] létrejött életkörülmények kapcsán a kutatási mintában szereplő férfi-női populáció, valamint a diplomás és a kontrollcsoport (középfokú végzettségűek) különbségeit és hasonlóságait vizsgálva, hogy míg a mintában szereplő párkapcsolatban élők, többnyire lakást vagy kisebb apartmant bérelve élnek (ez esetben előfordul, hogy a bérleményt a munkahely, cég fizeti). A diplomás férfi válaszadóink jelentős része is megengedheti magának az egyedül bérelt apartman anyagi terhét, az egyedül élő, szingli nőknek ugyanakkor zömében társbérletben éri meg a lakhatásra költeni. Többnyire egy szobát bérelnek egy többszobás lakásban, legtöbbjük más országbeli diákokkal vagy szintén magyar anyanyelvű munkavállalókkal, esetenként albérlőként élnek helybeli családoknál. Általában erős a törekvés ezekben a fiatal nőkben arra, hogy önálló apartmanba költözhessenek, különösen azoknál az eseteknél, ahol a társbérlet valójában ágybérletet jelent, vagyis közös szobát egy szintén migráns, más országbeli fiatallal – bár ez utóbbi inkább a középfokú végzettségű szingli nőkre jellemző. A válaszok szubjektív megítélési mechanizmusából adódik az a látszólagos ellentmondás, amely szerint azokban az esetekben is elégedettnek ítélték meg válaszukban a fiatalok a jelenlegi helyzetüket (diplomával vagy anélkül, nemre való tekintet nélkül), ha az egykori, itthoni életkörülményeikhez képest rosszabb feltételekkel élik a mindennapjaikat (itthon saját szobájuk volt a szülői házban, vagy saját lakásban, kiváló családi-anyagi körülmények között éltek). Így a kutatásban érdemesnek találtuk hosszabban összevetni a diplomások almintájában a párban élők, a szinglik és a mintában szereplő férfiak válaszait a jelen állapot, lakhatás, általános elégedettség, a fizetésükkel való elégedettség szerint, hogy a csoportok jellemzői kirajzolódjanak.

A kutatási mintában szereplő diplomás férfi-női csoport különbségeit és azonosságait vizsgálva szembetűnő, hogy a hosszú távú külföldi munkavállalás erősen korrelál a magas iskolázottsági szinttel. A különösen magasan képzett (PhD) fiatalok (nemre való tekintet nélkül) szinte kivétel nélkül „örökre" tervezik a jövőt külföldön, ahogy a külföldön mesterdiplomát szerzett fiatal férfiak almintája, valamint az alapdiplomát már külföldön végzett fiatal női válaszadók is. Az itthon diplomázott fiatal férfiak kötődése erősebb a családi kapcsolatokhoz, ezért bizonytalanabbak abban, hogy meddig terveznek pontosan külföldön maradni. A női (szingli)

[69] A célországokat tekintve Németország (München, Frankfurt, Berlin és kisebb települések), Hollandia (Hága, Amszterdam, Rotterdam), Svájc (Zürich, Bázel), Anglia (London, Oxford és kisebb települések), valamint Franciaország (Párizs és attól délebbre), kisebb városokban laktak az interjúkészítés időpontjában a kivándorolt magyar fiatalok.

válaszadók esetében pedig erősebben befolyásolják a jövő terveit a válaszadás időpontjában még bizonytalannak látszó magánélet várható variánsai, ezért vagy nyitva hagyják a kérdést, vagy határozottan a letelepedés mellett kívánnak dönteni. A párkapcsolatban élő női válaszadók a mintában akkor bizonytalanok, ha a gyermekvállalás vagy a gyermek iskoláztatása került szóba. Ez a két eset gondolkodtatja ugyanis el a gyermekkel családban élő, vagy a közeljövőben gyermeket vállalni kívánó fiatal női munkavállalókat. Ennek egyik oka a választott országban, a hazai rendszertől eltérő, gyakran kevésbé előnyös gyermekvállalási támogatás[70].

Míg a diplomások, elsősorban a diplomás nők csoportjában jellemzően a transznacionális elméletek közül a karriermigrációt (Tilly 2007) helyeztük fókuszba, a diploma nélküliek kontrollcsoportjában a láncmigrációt (Tilly 2007) nevezhetjük meg szignifikánsan megmutatkozó attribútumként. A diplomás női válaszadók két csoportja (szinglik és párkapcsolatban élők), valamint a diplomás férfi válaszadók közül markánsan a szingli női diplomás válaszadók feleltek határozott igennel a kint megszerezhető havi jövedelmük, valamint az általános elégedettséget firtató kérdésekre. A diplomás férfiak ezekben a kérdésekben diverzifikáltabb képet mutatnak, hasonlóan a kontrollcsoport válaszadóihoz, ahol az életkörülmények és a párkapcsolati nehézségek (pártalálás) erősebben játszott szerepet az általános elégedettség megítélésében. Az otthoniak rendszeres pénzbeli támogatására vonatkozó kérdést illetően egyértelműen kiderült, hogy ez a gesztus nem jellemzője a mintában szereplő fiatalok csoportjaira. Az egyedül élő női válaszadók közül az itthon maradottak körülményei és a családi viszonyok függvényében részesültek a családtagok rendszeresen, nagyobb arányban szükségszerűen támogatásban (elvált, munkanélküli anya, kisebb, középiskolás testvér, hátrányos helyzetű településen élő szülők). A teljes mintára jellemzőnek mondható ugyanakkor, hogy azok vállalták a párban – itthonról, Magyarországról – vagy a párjukat követve a külföldi életkezdetet, illetve azok igyekeztek minél gyorsabban párt találni, akiknek családtörténetében szerepelt a szülők válása mint biztonság deficit. Ez a biztonsági deficit azonban nem feltétlenül az anyagi támogatás, mint inkább a „pszichés biztonság megrendülését" (Gáti 1987: 29), hiányát jelentheti.

A kutatási minta azon válaszadói – nemre, végzettségre való tekintet nélkül –, akik nem tudnak, nem akarnak már az itthoni feltételek közé visszailleszkedni, vagyis hosszú távon külföldön tervezik az életüket, erősebb kritikával illették válaszaikban a magyar közállapotokat. Elsősorban a munkaerőpiaci elhelyezkedési nehézségek vagy kudarcaik körülményeit, illetve az ezzel kapcsolatos – általuk normaszegésnek tartott (Hajdu 2012; Ságvári 2012; Kapitány–Kapitány 2016) – helyzeteket említették, mint a toleranciaszintjüket meghaladó szituációk. Így elemzésünkben a társadalmi bizalom, s benne az intézményi és személyközi bizalom kérdései a migrációs motivációk hátterének feltérképezésében determináló erőként jelennek meg. Ez, a magyar társadalomban érzékelhető, a társadalmi bizalomvesztésből adódó dezintegrációs folyamat (Hajdu 2012), valamint a Furlon által „legsebezhetőbbnek" tartott társadalmi csoport (Furlon 2002), vagyis a *fiatal* generáció normákról és értékekről alkotott véleményében megfogalmazottak jelennek meg a kutatási minta válaszaiban is. A normaszegéssel és értékvesztéssel

[70] Svájcban és Angliában, Hollandiában például néhány hónapot tölthetnek otthon a fiatal anyukák a csecsemőikkel, szemben a magyarországi 2 éves gyesrendszerrel.

(Ságvári 2012; Kapitány–Kapitány 2016), valamint a szűkebb (családi) környezetből hozott, a társadalmi normákat nagyon is érző és a mintában jellemzően inkább szem előtt tartó gondolkodás között megjelenő, ellentmondásos helyzetek feldolgozatlansága testesül meg – a többi ok között – reflexióként a fiatal, migrációt választó diplomás válaszadóink hosszabb távú külföldi munkavállalásában.

A fentiek alapján a migráció motivációira vonatkozó válaszokat a következő kategóriák alapján soroltuk be:

(1) **jobb életkezdési esélyek** (idetartozónak vettük a pénzhiányt, valamint a cégen belüli előmenetelért elvállalt, külföldön végzett munkavégzés miatt megvalósult kiköltözést is – karriermigráció), 26. számú női diplomás válaszadónk egyik példája e kategóriának:

„Azt láttam, ha én szeretnék kiköltözni abból a 30 négyzetméterből, akkor nem fogom tudni összerakni rá a pénzt. Ez volt az egyik. A másik meg az, hogy volt egy limit, van egy tanulási görbe, és onnantól kezdve nincs továbblépés otthon. Az a terület, amit én csináltam, kezdett nagyon unalmassá válni, mert csak ismétlődtek a dolgok, és már tudni lehetett, hogy Londonban vagy máshol sokkal érdekesebb ügyletek vannak, többet lehet tanulni, többet kell dolgozni. De ha az ember megállja a helyét, akkor jobb lehet."

(2) **önmegvalósítók** (benne a kalandvággyal), 7. számú női válaszadónk példája:

„…sose volt nekem elég Magyarország, meg a lehetőségek sem voltak olyanok, hogy normális életszínvonalon lehessen élni [….] főleg a szociális szférában. […] …nyilván nem akartam örökre a szüleimmel élni, hogy Ők tartsanak el, az meg, hogy ugyanolyan életszínvonalon éljek, mint ahogy felnőttem, ahhoz nem elég a magyar fizetés. […] anyukám a gyerekvédelemben dolgozott [...] belenőttem a szociális szakmába, tehát így éreztem, hogy ez az elhivatásom, tehát ebben van tehetségem, az emberek megbíznak bennem, kinyitnak felém, van empátiám […] nem érdekelt, hogy nem leszek belőle milliomos, de ezt így éreztem, hogy ezt kell tennem."

(3) **menekülők** (kifejezetten a munkaerőpiaci kudarcok elől vállalt külföldi munkavállalást tekintetve), 35. számú női válaszadónk példája:

„…Hát rengeteg helyen voltam, ilyen interjúkra is jártam nagyon sok helyre, de ahogy én látom, nem olyan egyszerű ez, mint amilyennek hangzik. Főleg hogy ha az ember internetről jelentkezik. Magyarországon mindenhol, hogy kinek az ismerőse vagy, tehát, volt ahol kifejezetten ellenségesek voltak velem, mert mondjuk külföldön éltem és ez nem volt szimpatikus…"

(4) **egyetemi tanulmányok,** 21. számú férfi válaszadó a mintából:

„…egy topegyetemen akartam végezni, ugye, hogy emeljem az esélyeimet a munkaerőpiacon [...] és Hollandia volt az az ország, ahol a legolcsóbb képzést kapják az EU-s diákok... […] Nekem ez volt a kevésbé valószínű opció a fejemben, hogy hazajövök. […] …én meg akartam próbálni kint maradni. […] Ha otthon lettem volna, akkor nem ezt csinálnám. Tehát nem hiszem, hogy éhezek, mert mást csinálnék, csak én ezt szeretem csinálni."

(5) **párját követte,** 22. számú női válaszadó:

„…szerelmes lettem 9 évvel ezelőtt egy holland pasiba, akivel 4 évig távkapcsolatban voltunk, aztán a lehetőségek úgy hozták, hogy lépésről lépésre egyre közelebb tudtunk kerülni."

4.1 A motivációk kategóriáinak típusai

A külföldi munkavállalás motivációi tekintetében az elemzéskor kettő, egy erősebb és egy gyengébb motivációt jegyeztünk fel elsőként. A hangsúlyok jelölését azért láttuk célszerűnek, mert egyrészt az első, tartósnak szánt kiutazások a mintában nagy időintervallumot ölelnek fel – a legrégebben külföldön élő 10 éve ment el, a legkésőbb távozó, az interjú időpontjában 2 hónapja. Vagyis eltérő társadalmi, gazdasági, környezeti hatások érhették a fiatalokat, így szükségesnek láttuk figyelembe venni a teljes képhez, hogy egy-egy egyéni döntés mögött nem feltétlenül egy ok húzódhat meg. Ez az elképzelésünk egyébként minden részletében összhangban van a Rédei által leírt migrációs definícióval (Rédei 2007). Hiszen egy-egy fiatal története, az interjúk időben és térben való kiterjesztése nyomán igen komplexen képes bemutatni úgy a makrokörnyezeti, mint a mikrokörnyezeti állapotokat, amelyek nagy valószínűséggel minden egyes esetben együtt gyakorolt hatást a fiatal munkavállalóra. Ezért kerestük meg a motivációk között a legerősebbet és az arra ható, olykor magyarázó erővel is bíró gyengébbet. Másrészt azt figyeltük meg, hogy a mintában a női válaszadók között rendkívül nagy a diverzifikáció a motivációt illetően, ellentétben a fiatal férfi válaszadókkal, ahol a többség döntése inkább a pénzügyi előnyök lehetőségével összefüggésbe hozható racionális alapon nyugszik. Ezt a meglátást támasztja alá, hogy a kutatási minta diplomás férfi válaszadóinak döntéseiben markánsan rajzolódik ki az orientáció a külföldi (európai országbeli) felsőfokú tanulmányok felé. Majd a külföldi egyetemi diploma után a megszerezhető, a magyarországi lehetőségekhez képest előnyösebb munkavállalói pozíció, s az ezzel járó kereseti/jövedelmi motiváció, illetve egyáltalán a végzettség szerinti munkavállalás lehetősége. Így vált érzékelhetővé, hogy a női válaszadók – különösen a pár nélkül külföldön boldogulók – migrációs döntései mögött jobban kivehető a bizonytalankodás, illetve az útkeresés. Ugyanakkor egységesen, minden egyes kategória mögött megjelenik mintegy közös szálként az életkezdési esélyek dilemmája.

A kategóriák elemzésekor az elsődleges, erősebb motiváció szerint kategorizáltuk az interjúkat. A kategóriák összevonásához paralel oszlopokat készítettünk egy táblázatban, amelyek színekre bontva mutatják a párkapcsolatban élő nők (zöld), a szingli nők (lila), a férfiak (kék) és a diploma nélküliek (lazacszín) csoportját, valamint az elsődleges és a másodlagos motivációkat *(5. táblázat)*.

5. táblázat. A motivációs kategóriák típusai (N = 42)

	Elsődleges motiváció 1	Másodlagos motiváció 2	Külföldi élet motivációi 5 kategóriában
Sorszám	**Párkapcsolatban élő diplomás nők**		
14	Önmegvalósítás	Párját követte	2. önmegvalósítás
8	Jobb életkezdési esély	Egyetemi tanulmányok	1. jobb életkezdési esélyek
16	Menekülés	PhD elvégzése	3. menekülés
13	Kalandvágy	Párját követte	2. önmegvalósítás
7	Kalandvágy	Menekülés	2. önmegvalósítás
6	Párját követte		5. párját követte
4	Egyetemi tanulmányok	Idegen nyelv ismerete	4. egyetemi tanulmányok
28	Cégen belüli előmenetel	Jobb életkezdési esély	1. jobb életkezdési esélyek
24	Jobb életkezdési esély	Idegen nyelv ismerete	1. jobb életkezdési esélyek
22	Párját követte		5. párját követte
38	Párját követte	Jobb életkezdési esély	5. párját követte
37	Párját követte	Kalandvágy	5. párját követte
	Egyedül élő diplomás szingli nők		
15	Kalandvágy	Menekülés	2. önmegvalósítás
12	Egyetemi tanulmányok	Jobb életkezdési esély	4. egyetemi tanulmányok
3	Menekülés – állástalanság elől	Jobb életkezdési esély	3. menekülés
30	PhD elvégzése	Idegen nyelv ismerete	4. egyetemi tanulmányok
26	Cégen belüli előmenetel	Jobb életkezdési esély	1. jobb életkezdési esélyek
23	Kalandvágy	Önmegvalósítás	2. önmegvalósítás
20	Jobb életkezdési esély	Önmegvalósítás	1. jobb életkezdési esélyek
19	Önmegvalósítás	Menekülés	2. önmegvalósítás
39	Kalandvágy	Önmegvalósítás	2. önmegvalósítás
17	Jobb életkezdési esély	Kalandvágy	1. jobb életkezdési esélyek
35	Menekülés	Kalandvágy	3. menekülés
24	PhD elvégzése	Önmegvalósítás	4. egyetemi tanulmányok
29	Egyetemi tanulmányok	Önmegvalósítás	4. egyetemi tanulmányok
	Férfiak – diplomával		
31	PhD elvégzése	Önmegvalósítás	4. egyetemi tanulmányok
27	Pénzhiány	Menekülés	1. jobb életkezdési esélyek
25	Kalandvágy	Önmegvalósítás	2. önmegvalósítás
21	Egyetemi tanulmányok	Jobb életkezdési esély	4. egyetemi tanulmányok
18	Egyetemi tanulmányok	Jobb életkezdési esély	4. egyetemi tanulmányok
11	Egyetemi tanulmányok	Önmegvalósítás	4. egyetemi tanulmányok
10	Cégen belüli előmenetel	Menekülés	1. jobb életkezdési esélyek
9	Egyetemi tanulmányok	Kalandvágy	4. egyetemi tanulmányok
5	Cégen belüli előmenetel	Önmegvalósítás	1. jobb életkezdési esélyek
2	Egyetemi tanulmányok	Kalandvágy	4. egyetemi tanulmányok
1	Egyetemi tanulmányok	Menekülés	4. egyetemi tanulmányok
	Középfokú végzettségűek vegyes kontrollcsoportja		
56	Párját követte	Menekülés	5. párját követte
53	Párját követte	Kalandvágy	5. párját követte
54	Párját követte	Pénzhiány	5. párját követte
55	Szakmájában nem kapott állást	Menekülés	3. menekülés
51	Párját követte	Jobb életkezdési esély	5. párját követte
52	Kalandvágy	Jobb életkezdési esély	2. önmegvalósítás

Forrás: Saját kutatás – saját táblázat.

4.1.1 Jobb életkezdési esélyek kategóriája

Mint azt korábban az első fejezetben, az emberitőke-elméletek fogalmi változásai kapcsán bemutattuk, az oktatással összefüggésben a beruházás – megtérülés viszony jövedelemtermelő hozamát egyrészt az érték oldaláról közelítik, az egyén tudásának, szakértelmének függvényében (Rosen 1998), amely így a piacgazdaságon belül (és azon kívül szintén) növelni képes a gazdasággal összefüggésben hozott döntések effektivitását (Rosen 1998). Ugyanakkor a korábbi beruházások – tanulásba befektetett erőforrások – kompenzációit is bemutató elmélet mellett a tőke közvetlen fogyasztás-hasznossága dimenziójából vizsgálva a kérdést (Becker 1975), a két részre bontható emberi tőke – személyi és társadalmi tőke – hasznosságát Becker inkább a jelennel, mint a múlttal hozza összefüggésbe, összekapcsolva a tárgyi tőkével mint erőforrással, amely új dimenziót nyitott az egyéni célok eléréséhez szükséges eszköztár tekintetében. Az egyén cselekvéseinek hatását a kapcsolati hálók alakulása mentén értelmezett társadalmi tőkét (Becker 1975) tekintve Coleman az oktatás társadalmi kontextusában értelmezi az egyéni célok elérhetőségének lehetőségét. Kiterjesztve e gondolatmenetet a társadalmi tőke *közjószág jellegével,* megkülönböztetve ezzel minden más tőkétől. Az egyén számára az idő- és erőforrás-ráfordítás arányában lehetősége lesz jobban fizető állás, magasabb társadalmi státusz megszerzésére. A társadalmi tőke legtöbb formájára jellemző közjószágjelleg azonban épp abból adódik, hogy akik létrehozták a társadalmi tőkét, azok annak csak kis részét élvezik. Ennek eredménye lehet, hogy „az egyének a szükségesnél kevesebbet fektetnek be a társadalmi tőke létrehozásába" (Coleman 1998: 41). A minta női válaszadói közül azok, akik a *jobb életkezdési esélyeket* első helyen nevezték meg, második nyomós okként az egyetemi tanulmányokat, a cégen belüli előmenetel lehetőségét, az önmegvalósítást, illetve egy esetben az idegen nyelv tökéletes elsajátítását társították. Esetükben a racionális döntés motívuma, amelyet feljebb már említettünk elöljáróban a mintába került fiatal férfi válaszadókhoz kapcsolódó jellemzőként, az emberitőke-beruházás, -megtérülés viszonyában tekintett, roseni, beckeri, bourdieu-i – és a közjószágjellege nélkül – colemani értelmezésében hozható összefüggésbe a külföldi munkavállalás lehetőségének keresésével, megragadásával. Foglalkozásuk szerint e kategóriában szinte minden női válaszadó pénzügyi vagy nemzetközi gazdálkodás területhez kötődő végzettséggel, állással rendelkezett a válaszadás időpontjában. Azonban ha összehasonlítjuk az ebbe a kategóriába sorolt fiatal diplomás nők itthoni élet- és családi körülményeit, feltűnő, hogy nagy többségüknél találunk családi traumákat. Az általuk nem minden esetben megfelelőnek ítélt gyermek- vagy fiatal felnőttkori családi és/vagy anyagi körülmények, mint például a szülők válása vagy – mint egy, a 26. számú válaszadó esetében – a szülők elvesztése egyénenként változó módon volt hatással az életükre. A foglalkozás presztízsén mért jó iskolázottsági szintjük (Flap–de Graaf 1998) azonban egyformán segítette őket abban, hogy a külföldi munkavállalás lehetőségét jobb életkezdési, a Flap–de Graaf értelemben vett, a társadalmi tőkében megmutatkozó jobb életminőségi opció felé orientálódjanak. Flap–de Graaf elméletéhez kapcsolódva ezen a ponton vetettük fel a kérdést fentebb, hogy vajon azok a fiatalok, akik a diplomával – sokszor nagyon jó, piacképes diplomával – a külföldi munkavállalás pályázati rendszerben működő karrierútját választották/választják, itthon milyen erőforrások hiányát észlelték, amelyek

miatt a migráció mellett döntöttek – azon a jól körülhatárolható, az imént részletesen tárgyalt roseni, beckeri, colemani befektetés-megtérülés elven túl természetesen, amely a diplomákkal szerzett tudás és a magyar fizetésekben mérhető érték közötti feszültségben kivehető. A diploma értékének vagy a kapcsolati tőkének a hiánya játszhat szerepet a döntésben, esetleg mindkettő? Miért tűnik járhatóbb útnak egyedül nekivágni az európai munkaerőpiacnak, mint itthon, támogató családi közegben megszerezni a munkahelyi státuszt s vele a vágyott presztízst? Milyen, a társadalmi státuszszerzéshez szükséges folyamatokban érzékelnek aránytalanságokat, esetleg torzulásokat, amelyre az elvándorlás a reflexió? A jobb életkezdési esélyek kategóriájába eső diplomás, női válaszadók ezen felsorolt kérdésekhez jelentős részben adják meg a válaszokat. A tanulmányaikhoz szükséges diákhitel vagy egyénenként a szülők felé érzett támogató felelősségvállalás, emellett a biztos anyagiak, a létbiztonságot feltételező (Kapitány–Kapitány 2016), kiszámíthatóbb jövő iránti vágy fogalmazódik meg ugyanis válaszaikban, amelyekből nem csupán a család anyagi erőforrásának hiánya jelenik meg, hanem a magyar társadalom mechanizmusaival, gazdasági beágyazottságával összefüggő diszkrepanciák bizonytalanító tényezői is. Három példa az egyéni helyzetek mintáinak diverzifikáltságára:

„Vannak olyan dolgok, amiken már nem tudok változtatni, mint például a (diák)hitelem. […] ahhoz, hogy én meg tudjak élni és anyukámnak is tudjak pénzt küldeni, ehhez ez tűnt így egy logikus variációnak, hogy külföldön kell, hogy legyek hozzá. Nem tudom, hogy otthon ez mennyire tudna működni." (20. számú, 27 éves válaszadó, 5 éve él külföldön, az interjú időpontjában Londonban pénzügyi elemző)

„…az egyetem elején siralmas volt a helyzet, mert gyakorlatilag csak ilyen diákmunkákat csináltam, amiből nem tudom, pár tízezer forint jött be, nem is havonta, hanem random, és amellett volt a diákhitel, azt hiszem, akkor maximum összeg volt 25 000 forint, szóval volt egy ilyen 30–40 000 forintom havonta, mindenre. […] Hát azért gyakorlatilag sehogy [sem jött ki belőle], de ilyen túlélő üzemmódban […] ugye ott voltam az egyetemen egész nap, az egyetem a város másik oldalán […] hogy hazaugrok enni, az másfél óra […] aztán nem is tudom mikor, valamit elkezdtem dolgozni egy diagnosztikai laborban […] heti 20 órát és akkor azért is kaptam, nem tudom, olyan 30–40 000 forintot. […]

…én igazából Erasmusra is akartam jelentkezni, csak gyakorlatilag a tanulmányaimmal nem álltam úgy, mivel dolgoztam mellette, meg az Erasmus is olyan, hogy azért azt úgy lehet meglépni, ha az embert a szülei támogatják […] de hogyha a szülők nem tudnak hozzátenni, még egy annyit, akkor igazából reménytelen…

[…] …gyakorlatilag úgy volt, hogy elkezdtem a PhD-mat és a kutatással nem nagyon haladtam, csak azt a munkát csináltam, ami a cégnek kellett …úgy voltam vele, hogy hát ebből soha nem lesz cím, soha nem lesz semmi […] és akkor megpályáztam egy svájci ösztöndíjat. […] itt dolgoztam egy évet […] számomra világos volt, hogy ha mód van rá, akkor szeretnék itt maradni […] mivel a PhD-ösztöndíj […] a doktori az gyakorlatilag munka, tehát az itteni intézménytől kaptam fizetést, amiből ők levonják […] a szociális biztosítás(t), ami után, hogyha az ember munkanélküli lesz, akkor kap munkanélküli segélyt […] mivel ezt vonták az ösztöndíjból, ezért jelentkezhettem munkanélküli segélyre […] elkezdtem munkát keresni […] voltam interjúzni kb. tízszer […] itt kezdtem el dolgozni áprilisban […] gyakorlatilag egy fél év (volt),

míg kerestem. […] Svédországba szerettem volna menni, vagy nem is tudom. Igazából valahova Nyugat-Európába, ahol a kutatásnak van jövője, van rá pénz." (8. számú, 30 éves női válaszadó, biomérnökként végzett)

„…nagymamám nyugdíjas volt […] Az árvasági segély 3 gyerek után, plusz az Ő nyugdíja, max. 200 000 forint [volt a havi jövedelme a családnak].

Elég szerény színvonalon [éltek itthon]. Amikor már egyetemre jártam, én magamat eltartottam már nagyon régóta. Már 14 éves korom óta, amikor a kollégiumba mentem, akkor önálló életvitelt folytattam. […] …én azt [az árvasági segélyt] beosztottam, kifizettem a kollégiumot, tankönyveket, ruhát vettem, ebédet fizettem, ilyenek. […]

[a testvérek] Ők felnőttek már, ők is külföldön élnek. […] Öcsém 4 évvel fiatalabb, Ő is itt él Angliában, a húgom 5 évvel, Ő pedig Lengyelországban. […] [a külföldi munka] szerintem életszínvonal kérdése. Mind a hárman úgy gondoltuk, hogy sokkal jobb …szerettünk volna magunknak egy fenntartható életszínvonalat teremteni, és a húgom, főleg a területén nem talált olyan állást Magyarországon, azért ment ki […] az öcsém pedig szintén nehezen talált otthon állást, mert Ő nem is járt egyetemre, elkezdte a főiskolát, aztán abbahagyta. […] Ő kijött, minden munkát megcsinált, fölment a létrán kb., dolgozott autókereskedésben és ma már saját vállalkozása van. […]

[…] Egyetem után voltam állásban [Magyarországon]. Pont az volt a baj, hogy pont akkor jött a pénzügyi válság […] de aki engem fölvett, az külföldi volt. Nála kezdtem gyakornokként.[…]

[...] Az [volt a gondolata], hogy én többre vagyok képes, és meg akarom mutatni, hogy el tudok érni bizonyos szintet, és ez lehet, hogy önző dolog, de úgy éreztem, hogy az ember mindenre képes. Persze az etikai keret között, ami sokszor hiányzik egy adott környezetben. […] De ma már úgy gondolom, hogy kinek mutassam meg? Mindig az ember önmagához képest megy előre, nem pedig másokhoz képest." 26. számú, 33 éves női válaszadó, szülei 6 éves korában egy baleset következtében elhunytak, az interjú időpontjában Londonban pénzügyi elemző)

A jobb életkörülmények utáni vágy ugyanakkor nem állítható párhuzamba a kutatási minta válaszai alapján, a szülői, illetve anyagi háttér hiányával – ahogy erre fentebb utaltunk már e fejezet elején. A szakirodalom, a magyar társadalomban fellelhető diszkrepanciák kapcsán az alternatív életstratégiát követőkhöz (Kaptány–Kapitány 2016) sorolja azokat a mainstreamtől eltérő autonómiával rendelkezőket, akik a belülről vezérelt élet igényével élnek, egy „belső iránytű" (Kapitány–Kapitány 2016: 2) segítségével tájékozódnak, amely segít megteremteni a környezetet a belső rend, az altruizmus, örömképesség megőrzéséhez, szociális érzékenységük erős, a környezetük tisztelete alapértéknek számít (Kapitány–Kapitány 2016). 25 éves, diplomás női válaszadónk életkörülményei saját, szubjektív megítélése szerint kiválónak voltak mondhatóak, előző példáinkkal ellentétben tehát nem az anyagi háttér, hanem a megszerzett tudás értékben mért hasznosítása miatt, a belső iránytű vezette értékek követése miatt került a jobb életkezdési esélyek kategóriájába. Inkább a Becker-féle, a jelen helyzeteinek megragadását segítő, személyi és társadalmi, valamint a tárgyi tőke összekapcsolása mentén létrejött hasznosulást követő logika mentén.

„…a kilátásaim sokkal jobbak, és a nyelvtudás, beszélek franciául, németül. A nyelv meg a külföldi ismeretek után az önéletrajzom meg a tényleges tudás, ami a külföldi kultúrákkal együtt jár, az, ami igazán hozzáadott…" (17. számú női válaszadó, egy tanácsadó cégnél dolgozik közgazdászként, Németországban)

Az e kategóriába sorolt fiatal diplomás nők migrációja a Sik-féle kapcsolatitőke-értelmezésben (Sik 2012) különös térbe kerül. Mivel beszámolóik szerint szinte kivétel nélkül alapos kapcsolati, hálózati tőke nélkül, kizárólag a saját tanulmányaik, képességeik és diplomáik munkaerőpiaci értékében bízva indultak neki a külföldi álláskeresésnek. Sik szerint a kapcsolati tőke valódi, a közgazdaságtani megfogalmazáshoz közelítő tőkeként értelmezhető, amely, bár így leszűkíti annak jelentését, azonban segíti annak mérhetőségét. Ugyanakkor kiemeli a kapcsolati tőke statikus jellegét, mert miközben maga nem alakul át, termékek és szolgáltatások jönnek létre átala. Illetve hanagsúlyozza annak kockázatos beruházásként megfogalmazható jellemzőit, mivel meglátása szerint a majdani haszonért kreált kapcsolati tőke azon kívül, hogy áldozattal jár, a haszon megvalósulásáért tett erőfeszítések nem garantálják annak biztos sikerét is. Ezért nevezi azt „kockázatos beruházás"-nak (Sik 2012: 17). Ennek tükrében, értelmezésünk szerint felértékelődik ezen fiatal válaszadók migrációs motivációk mentén elemezhető értéke, s előtérbe kerül az általuk preferált meritokratikus szemléletből adódó, lehetőségekben való hit. A migrációs motivációk mentén vizsgált döntéseikben megjelenik az emberitőke-elméletekből ismert, Rosen által elemzett befektetés-hozam következmény-párhuzam felismerése: a jövedelmek összessége, a megelőző beruházások ellentételezései (Rosen 1998). Ezért is jelöltük fentebb a jobb életkezdési esélyek kategóriát, a *racionális döntés* motívumát erősen hordozó kategóriaként.

„…végigmentem rendesen az interjúprocesszen, teljesen így…(…)…. Szóval mindegyiket úgy kaptam, a NATO-tól elkezdve, ami az első szakmai gyakorlatom, végig az összes többin, hogy utánajártam. …" (20. számú, 27 éves válaszadó, 5 éve él külföldön, Londonban pénzügyi elemző)

A jobb életkezdési esélyek iránti vágyként, a fentebb elemzett, az anyagi hátteret nem megfelelőnek ítélő női válaszadók mellett kifejezetten a pénzhiányt, a fiatal diplomás férfi válaszadóink egy csoportja esetén jelöltük mint a migrációs motiváció egyik alkotóeleme.

„…leginkább én az miatt jöttem külföldre, mert itt először azt ígérték, hogy ez is egy helyi munka, mármint hogy legtöbbször csak B [város neve]-ban kell lenni. Ugyebár nekem az volt sok, hogy mindig utazni kellett balra-jobbra, meg hogy otthon már csak projektekre vettek fel mindig, tehát nem volt egy olyan cég, ami mondjuk, tudta volna garantálni, hogy öt-tíz évre vagy csak pár évre előre is folyamatos munkát tud adni. Nem mindig csak ilyen 3-4-5-6-8 hónapos projektek voltak, aztán az elég bizonytalan volt, mert nekem volt akkoriban egy lakáshitelem, és szerettem volna egy stabilabb munkahelyet, és ez elég stabil volt […] Én akkoriban a legógyár építésén dolgoztam Nyíregyházán, és akkor felhívott egy haverom kb. 2-3 hét volt hátra a projektből. Megkérdeztem az akkori főnökömet, hogy ez után a projekt után lehet-e esetleg egy másik munkát […] és mondta, hogy hát kb. 30–40%-ra tudná [mondani]. Itt meg a haverom mondta, hogy egy skype-os interjú lenne, aztán utána egyből megmondanák egy-két napon belül, hogy jöhetek-e vagy sem, és az interjú után egyből mondták, hogy részükről

jöhetek, és akkor nem is játszottam tovább, mert nem akartam tovább a hitelem miatt ebbe a bizonytalanságban élni." (27. számú válaszadó, férfi, 30 éves, 2 éve él Londonban, földmérő mérnökként dolgozik)

Ezen férfi válaszadónk példája azonkívül, hogy teljes egészében az ellentéte a kapcsolatok nélkül boldoguló diplomás női válaszadók ezen kategóriába tartozók mintájának, a Tilly-féle migrációs háló/hálózat teóriájához illeszkedve a migránsok között szövődő, egyrészt a célországban élő korábbi migránsok, másrészt a származási országban élő potenciális migránsok közötti interperszonális kapcsolatok hálózati mintázatát mutatja (Tilly 2007). Ez a jelenség az ebbe a kategóriába tartozó női válaszadók esetében *teljességgel hiányzott*.

A jobb életkezdési esélyek kategóriájába sorolt válaszadók jellemzőjeként ugyanakkor mind a női, mind a férfi válaszadók között megtaláljuk a karriermigráció jellemzőit. A karriermigráció, mint lehetőség, a hálózatelméletek transznacionális vonalán haladva olyan egyének-háztartások jellemzőjeként jelenik meg, akik Tilly (2007) értelmezése szerint azért változtatják a helyzetüket, hogy a legjobb lehetőségeket ragadják meg a nagyvállalati struktúrákon belül. Mivel ezt is a racionális döntések közé soroljuk, hiszen az anyagi gyarapodás lehetősége, amely egy, a cégen belül megszerezhető előrelépéssel/pozícióváltással függhet össze, erősen segíti a jobb életkörülmények utáni vágy elérését. Három példánk három országban megélt karrierutat mutat be:

„…azért mentem ki, mert úgy volt a lehetőség [bankon belül], hogy akkor ott én leszek a szenior. […] határozatlan idejű szerződés volt. […] akkor már nyugati fizetést kaptam. […] Ausztriában egyedül laktam egy egyszobás lakásban, itt Londonban kétszobás lakásban lakok.

[…] Az a tapasztalat, amit szereztem, az érdekelt egy másik céget […] elmentem interjúra és felvettek. […] [Ez] sokkal jobb. […] Anyagiakban jobb, meg lehetőségekben is. Itt az ember folyamatosan fejlődik…" (26. számú diplomás női válaszadó, 5 éve él külföldön, a válaszadás időpontjában Londonban, hitelelemzőként dolgozik)

„…folyamatosan haladtam előre ott, a pesti irodában, meg más területbe is belekóstoltam, és egyszer csak kérdezték, hogy nem akarok-e kimenni, merthogy indul egy projekt, amire pont kellene egy olyan ember, mint én. És végül is először 18 hónapra írtam alá, hogy akkor kijövök. […] kiderült, hogy ez egy tök jó lehetőség, nagyon szerettem itt a munkát, szeretem Baselt, és akkor végül is úgy döntöttünk, hogy ő meg [értsd a párja] közben megutálta az otthoni munkáját, úgyhogy így logikus volt, hogy akkor felszámolunk otthon mindent, és akkor ő is költözik. […] folyamatosan bővült maga a projekt […] Az én szerződésemet is folyamatosan hosszabbították, és végül is tavaly januárban kaptam ezt a lehetőséget, hogy felajánlották ezt az itteni szerződést, és végül is ez volt a második ilyen döntési pontunk, hogy akkor úgy döntöttünk, hogy akkor Svájcban maradunk. […] Hát, mert egyszerűen... Hogy mondjam? Az árakhoz képest az itteni fizetésem jóval magasabb, mint az otthoni árakhoz képest az otthoni fizetésem volt." (28. számú diplomás női válaszadó, Svájcban él, egy gyógyszeripari cégnél dolgozik)

„…már egy ideje járkáltam az […]-től külföldre, példaképpen háromhetes indiai út, többszöri kiruccanás Svájcba ügyféllel tárgyalni, Németbe is voltam, ugyanúgy Bukarestben is, és tudtam, hogy gyakorlatilag fillérekért adnak el minket ott, sokkal többre vagyok képes, és ráadásul vannak rejtett lehetőségeim. Én például… német miatt vettek fel, de valahogy a

menedzsment elfelejtette, hogy németes vagyok, én meg nem is hangsúlyoztam, egyszerűen, volt előnye a dolognak, és érdekelt a külföldi munka. Viszont már megszerettem külföldet, aztán személyes problémák is voltak, ilyen családi jellegű problémák, meg satöbbi, túlterheltség, és belekeveredtem egy olyan spirálba, ottani munka, magánélet, meg ilyesmi, hogy nekem váltanom kellett. Kellett a környezetváltozás, az egyik volt diákom, mivel oktató is voltam […] ráírtam, ő mondta, hogy van felvétel, küldjek el önéletrajzot, elküldtem, két nap múlva rám írt, hogy biztos fel fognak venni angol, német nyelvtudással. Kezdjek készülődni, hogy ki kell jönnöm Németbe, jól van, akkor megnéztem, hogy milyen céghez jelentkeztem, mert addig azt se tudtam. Ott egy kicsit padlót fogtam, hogy hoppá, melyik az az indiai cég, mert már hallottam róluk, volt közös projektünk is a múltban, és végül is akkor még vacilláltam, de az interjú során sok olyat mondott a cég, ami megtetszett és felkeltették az érdeklődésemet és gyakorlatilag ki akartam próbálni." (10. számú fiatal diplomás férfi válaszadó, Németországban egy autóipari cégnél közlekedés mérnökként dolgozik)

4.1.2 Az önmegvalósítók

Kézenfekvő lenne az egyensúlyelméletekként ismert, ravensteni push-pull tényezők szempontrendszere alapjain nyugvó, a társadalmak közötti, térbeli egyenlőtlenségek következtében létrejött migrációval (Hárs 1992; de Haas 2011; Pitó 2015) összefüggésbe hozni a kutatásban szereplő „önmegvalósítók" csoportját – amely, mint az elméleti részben hosszabban kifejtettük általában olyan egyéni érdekeket szolgál, ahol a pull hatást a befogadó ország által nyújtott munkaerőpiaci vonzás éppúgy jelenti, mint ezen a gazdasági orientáción túl a célország politikai jellemzői (pl. fegyveres konfliktusok). A nem gazdasági bevándorlók éppen ezért a visszatérés szándékával választják a migrációt (Hautzinger–Hegedüs–Klenner 2014). Push hatásként ugyanis a materiálisan megfogható objektív tényezők (jövedelmi viszonyok, egyéni javadalmazás, életminőségi lehetőségek) erősen jelennek meg e magasan képzett, diplomás csoport gondolkodásmódjában. Azonban értelmezésünkben, a *transzmigráció mint életforma* jellemzőbb közös többszörös e csoport attitűdjét tekintve. A nem átmeneti áttelepüléssel járó, választott életformában, nyitott végű migrációs folyamat (Pitó 2015) attribútumaként a kivándorlást választó egyén szabadon mozog az országhatárok és kultúrák között, asszimilációja attól függ, hogy az adott (aktuálisan megtalált) közösség mennyire nyitott, s az egyén menynyire fogadja el a konkrét közösség sajátosságait. Megfigyeléseink szerint e „nemzetállami" gondolkodással szakító elmélet három migrációs formája – politikai, gazdasági, kulturális (Pitó 2015 utal Portes és szerzőtársaira 1999) – keveredik az önmegvalósítók kategóriájába kerültek sajátosságaihoz kapcsolódva.

Az önmegvalósítók csoportja számban megegyezik az első, a jobb életkezdési esélyekért országot váltók mintaszámával. Az ebbe a kategóriába sorolható válaszadók több esetben is egymás kiegészítőiként jelölték meg az interjúk során az önmegvalósítás és a kalandvágy motívumát. Néhány esetben az önmegvalósítás és a kalandvágy egymás kiegészítőiként, illetve felváltva jelenik meg az erősebb és gyengébb motivációk sorában. Szembetűnő, hogy a

külföldi munkavállalás okaként ebbe a kategóriába kerültek mintegy fele valamilyen módon kapcsolódik végzettsége és jelenlegi foglalkozása szerint a szociális területhez. Szinte mindegyikük a végzettségének megfelelő állásban helyezkedett el, azonban a kivételek is szociális területen dolgoznak (sérült gyermekek otthona). Útkeresésnek, fejlődésnek, igazi önmegvalósítási lehetőségnek tartják a külföldi munkát, és a külföldön élés lehetőségét. A transznacionális életforma, különösen a kalandvágyból távozók esetén, amely földrajzi, politikai és kulturális határok feletti társadalmi mező (Pitó 2015) létrehozását tette lehetővé – a szakirodalom legújabb irányzata szerint –, a világ globális változásaival, a kommunikáció és az utazástechnikák hirtelen fejlődésével segíti is a konvenció felett álló, az átalakuló értékekkel és kötődési pontokkal működő önmegvalósító életkezdetet. Az e kategóriába tartozó fiatal diplomások migrációs motivációinak közös eredője, hogy minden csoportnál komolyabban veszik azt a szakmát, amit egyetemi szinten sajátítottak el. Különösen jellemző ez a szociális, társadalomtudományi területen végzettekre. Azonban az itthoni gazdasági-társadalmi körülmények között nem látták elérhetőnek az egyéni ambíciók, a szakmaszeretet és az életkezdéssel járó célok és lehetőségek megvalósítását. Ezért választottak más megoldást. Migrációjuk – meglátásunk szerint – tehát nem pusztán egy- vagy kétdimenziós, vagyis nem jelenthetjük ki a gazdasági okokat (munkalehetőség, fizetés mint elsődleges migrációs motivációt. Az egyéni érdekekbe belejátszottak szubjektív, igényként jelentkező kulturális tényezők, valamint az egyes válaszokban felfedezhető – mint arra a magyar társadalmat ért kritikai hangnem alapján következtethetünk – közérzeti kérdésekkel összefüggő, közélet sarkallta migrációs motiváció is. Ez, értelmezésünkben részben alátámasztja a kutatási kérdések negyedik pontjában szereplő feltételezésünket, a magyar társadalom bizalmatlansági faktorával (Hajdu 2012; Ságvári 2012) összefüggésbe hozható migrációs hajlandósággal.

„…Bécsbe a tanulás miatt költöztem… […] …voltam [itthon állásban], és sose volt nekem elég Magyarország, meg a lehetőségek sem voltak olyanok, hogy normális életszínvonalon lehessen élni […] főleg a szociális szférában. […] …nyilván nem akartam örökre a szüleimmel élni, hogy Ők tartsanak el, az meg, hogy ugyanolyan életszínvonalon éljek, mint ahogy felnőttem, ahhoz nem elég a magyar fizetés. […] anyukám a gyerekvédelemben dolgozott […] belenőttem a szociális szakmába, tehát így éreztem, hogy ez az elhivatásom, tehát ebben van tehetségem, az emberek megbíznak bennem, kinyitnak felém, van empátiám […] nem érdekelt, hogy nem leszek belőlem milliomos, de ezt így éreztem, hogy ezt kell tennem.” (7. számú női válaszadó, végzett szociálpolitikus, Angliában dolgozik, a végzettségének megfelelő munkakörben)

Az önmegvalósítók kategóriájának fentebb elemzett gondolkodása, viselkedése alapján ugyanakkor részint igazolni látjuk fő kutatási kérdésünk egyik pillérét is, amely szerint az alap-, illetve mesterdiplomával rendelkező fiatal (22–36 éves) nők külföldi (európai) munkavállalásának közvetlen okai nem pusztán a magyar munkaerőpiac – bizonyos szakmák szerinti – telítettségében keresendő, és nem is a jobb anyagi lehetőség a legfőbb motiváció. Inkább az életciklus alapján elvárható önállósodási törekvés ütközik mind materiális, mind mentálisan befolyásoló akadályokba. A fiatalok számára így nincsenek meg a feltételek a jelenlegi, a magyar gazdaság teremtette – munka – bér – stabilitás – biztonság adta keretek között, a számukra, a hradili mi-

liő értelmezésében vett, szubjektíven megfelelő (Hradil 2010) életkezdetnek. A kutatási minta szerint különösen az alsóbb társadalmi rétegből, vidéki kistelepülésekről származók – elsősorban fiatal nők, de valójában mindkét nem – esetében. (Ezért szerepeltetünk két példát alább e válasz igazolására.) Így válik a megszerzett diploma útlevéllé a kitűzött célok eléréséhez, mindamellett, hogy az egyetemi végezettség a szülők iskolai végzettségéhez képest is előreléptést jelent.

„ …amikor munkanélküli voltam pár hétig, utána találtam munkát. Tehát nem ez játszott abban közre, hogy külföldre… […] jöttem vagy jöttünk… Hanem a barátnőmmel, akivel már előtte is együtt laktam […] nagyon régóta beszéltük. […] Valamennyire jó bulinak is gondoltuk, mind a kettőnknek volt munkája. Mondjuk, az hozzátartozik, hogy se Ő, se én nem szerettem a munkámat igazán, különböző okok miatt. Ez mondjuk elég fontos volt, mert tényleg, hogyha imádom a munkámat, meg elégedett vagyok vele szakmailag, emberileg, anyagilag, akkor biztosan nagyon nehéz lett volna felmondani. Így nem volt igazán nehéz." (25. számú férfi válaszadó, szociológus, a szakmájában dolgozik Angliában)

„Énnekem az, hogy külföldre jöjjek, sose a pénz motivált elsősorban, hogy itt jobban keresek vagy, hogy… nem, mások, tudom, hogy azért jönnek, tudom, hogy otthon nem jók a munkalehetőségek, de én magam miatt jöttem ki, hogy tapasztaljak… […] hiszen […] kisvárosból jöttem." (19. számú női válaszadó, végzett szociális munkás, jelenleg Angliában dolgozik)

A kutatási mintában az önmegvalósítók csoportjába soroltak másik fele a keményebb szakoknak tartott egyetemi képzés után, gazdasági vonalon talált helyet magának a választott országban. Egy kivétellel nemzetközi gazdálkodás szakon végeztek, s annak ellenére, hogy többségük, szubjektív megítélés szerint kiváló, jó vagy elfogadható színvonalon élt itthon, mégis – vagy éppen ezért – közérzeti kérdésként kezeli a külföldi életet, amelynek egyik feltételezett oka, hogy nagyobb részük a tudás/diploma értékét tekintve Európa legjobb havi jövedelemlehetőségét nyújtó országai között találta meg a helyét, Svájcban, illetve Hollandiában. A transznacionális életforma feltételezhetően átalakuló értékekkel és kötődési pontokkal hozza létre – jelenleg minden konvenció felett álló – különös rendszerét, s ez a már említett társadalmi mező (Pitó 2015) a bizonytalanabbnak tűnő kötődési pontok (a család mentális és anyagi segítő hálójának hiánya, közeli barátok hiánya stb.) ellenére is vonzó lehetőségként jelenik meg az e kategóriába került fiatalok gondolkodásában.

„…amúgy most úgy látom, hogy ha nem is hosszabbítják meg a szerződésem, én akkor se mennék haza, tehát semmiképpen sem mennék vissza Pestre, hanem akkor keresnék itt egy másik munkát. […] mert valahogy jobb. Tehát jobb a közérzetem, jobb az egész lét itt." (15. számú női válaszadó, 28 éves, közel 1 éve él Hollandiában)

Ugyanakkor a minta e kategóriájának attribútumaként látjuk viszont az emberitőke-elméletekben részletesen tárgyalt roseni, befektetés-hozam elmélet (1998) alapjaira épülő, a kutatási kérdések harmadik fő pontjában felvetett egyik állításunkat: e szerint fiatal válaszadóinkat ambíciójuk a legmegbízhatóbb terep megtalálására sarkallta, nevezetesen, hogy előbb elérjék a tanulásba *befektetett anyagi és más erőforrásbeli ár-érték arányt*. Ez erős mozgatórugóként jelenik meg mind a külföldi munkavállalásban, mind a haza nem térés motívumában – mint erre a későbbiekben, az elemzés jövőt boncolgató részeiben még kitérünk. Azokra a válaszadókra

jellemző leginkább ezen karakterisztika a kategórián belül, akik külföldi egyetemeken végezték a mesterképzésüket.

„Korábban nem is voltam Svájcban, nem tudtam róla semmit és nem is érdekelt különösebben, hogy itt maradjak, csak az egyetem miatt jöttem ki. Végül is úgy alakult, hogy itt kaptam szakmai gyakorlatot, nyilván ez valamilyen szinten egyértelmű volt, hogy itt maradjak, mert a diplomám itt ér a legtöbbet, a munkakörülmények is nagyon jók, ez így ment magától. […] ...jelentkeztem ehhez a másik bankhoz, ami a legnagyobb Svájcban, ennek rengeteg pozíciója volt különböző területeken, és utána maradtam... […] jól érzem itt magam, olyan nincs igazából, hogy nagyon sürgős lenne, hogy elmenjek innen." (14. számú női válaszadó, 26 éves, 4 éve él Svájcban)

4.1.3 A menekülők

A motivációk mentén felállított kategóriák közül a harmadik, a munkaerőpiaci kudarcok elől menekülők csoportja[71], ahol markánsan mutatkozik meg a külföldi munkavállalás ösztönzőjeként az a szubjektíven különböző, objektíven egyformán jelen levő kudarcélmény, amelyet a fiatal, pályakezdő – gyakran első munkahelyet kereső – diplomások nemcsak negatív impresszióként őriznek meg és emlegetnek, hanem egyben összekötik a sikertelen életkezdéssel, illetve a szakmai előmenetel eredménytelenségével. A menekülés/migráció, mint reflexió, a duális munkaerőpiac makroszintű elmélete alapján természetes következménynek tekinthető a modern társadalmak munkaerő-szükséglet természete szerint (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007). A munka és tőke dualizmusából adódó tényezők, illetve a modern foglalkozási hierarchiára jellemző gondok, a piacgazdaságok belső dualizmusával együtt járó strukturális inflációval együtt olyan jellemzők, amelyek folyamatosan fenntartják az igényt azok iránt a munkavállalók iránt, akik hajlandóak alacsony bérekért, kedvezőtlen, instabil környezetben dolgozni – legyenek azok akár bevándorlók (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007). A külföldi munkavállalók számára ugyanakkor mindez, az elmélet szerint jelentheti azt, hogy úrrá lehetnek az anyagi és ezzel az élet más területein megélt nehézségeiken. A jelenség fontos, sajátos mintázatát adja a menekülők kategóriájának csoportja. A kutatási mintában ugyanis elenyésző számban találunk olyan fiatal diplomást (nőt vagy férfit), aki nem a végzettségének megfelelő, diplomás állásban dolgozott az interjú időpontjában vagy a külföldi munkavállalás első szakaszában. Ezen kis alminta – külföldön középfokú végzettségű állásra applikálók – nagyobbik része azonban itt, a menekülők kategóriájában található. Közös jellemzőjük, hogy Magyarországon, az aktív, az átlagnál hosszabb idejű álláskeresési idejük alatt sem sikerült egyetlen megvalósuló állásajánlatot kapniuk – nemcsak a végzettségüknek megfelelő, hanem középfokú végzettséget igénylő munkakörökben sem. Esetükben

[71] Pontosításként jegyezzük meg, hogy a kategória elnevezését nem hoztuk összefüggésbe a migráció kutatásban használt menekülés (pl. politikai) értelmezéssel. Kifejezetten a munkaerőpiaci motiváció szerint jelöltük a kategóriát.

nem működött a piaci viszonyokat feltételező pályázati utak s a bourdieu-i társadalmitőke-státusz szerinti kapcsolatrendszerére épülő (Bourdieu 1998), általunk kerülő utaknak fogalmazott csatornák sem – bár ez utóbbit a legtöbb esetben el is utasították a fiatalok. Kutatói kérdéseik között azt feltételeztük, hogy a külföldön boldogulni kívánó fiatal diplomások, ezen belül is a nők, s főként a szinglik részéről nagy fokú alkalmazkodási képességet kíván a beilleszkedés, amely nemcsak kihívást jelent számukra, hanem megfelelő terepet is a küzdeni, bizonyítani vágyó énjük kiteljesedésében. Így részükről a választott környezetbeli integráció tágabb fogalmat takar, s gyakorlatilag azzal a lépéssel kezdődik, hogy az aplikált állásra felvételt nyernek. Pályázati úton, ismeretség nélkül, kapcsolati háló nélkül, kizárólag a tudás, a feltételezett erős kognitív képességeik és a külföldi munkaerőpiacra és társadalmi környezetbe vitt integratív személyiségük (Kapitány–Kapitány 2016) által. A menekülők kategóriájának szingli, női alimtája ezt az utat járta, vállalva az alacsonyabb státuszú munkakilátásokat, külföldön, egyedül, támogatói kapcsolatok nélkül. Piore gondolatmenete szerint a küldő országok alacsony bérei vagy a magas munkanélküliségi ráta nem feltétlen lenne erős toló hatású, a befogadó országok munkaerő-keresleti húzó hatása nélkül (Piore 1979). Esetükben a menekülés, mint reflexió, az esélyek kiaknázása az egyetlen lehetséges utat jelentette.

„…rengeteg helyen voltam, tényleg multinacionális vállalatnál is […] meg kisebb cégeknél is. De valahogy soha semmi nem jött össze, és a végén besokalltam tőle, mert végül is én nem akartam volna hosszú ideig Magyarországon maradni, amúgy sem, a szüleim erőltették. De, úgyhogy aztán tényleg nem hagyok ott semmiféle karriert, így nem tartott vissza semmi. […] …most gyakorlatilag ugyanott vagyok, mint egy éve, akkor is Párizsban voltam, és akkor már találtam egy rendes lakást, mert itt ez a kérdés nagyon bonyolult, tehát lakást találni az egy külön kaland, ha az ember külföldi, akkor senki nem akarja neki kiadni a helyet, úgyhogy… na mindegy […] közben le is nyelvvizsgáztam franciából, hogy ne legyen ebből probléma itt, úgyhogy hát megpróbálok kialakítani egy új életet, ha már otthon úgysem sikerült. […] gyakorlatilag ilyen pincérnős munkákat már találtam egy-kettőt, ahol szerintem fogadnának, csak még várok választ egy helyről, ahonnan kellett volna már válaszolniuk, […] ez egy HR-es munka lenne, tehát ez inkább képzettségnek megfelelő, de addig nem akartam elkezdeni pincérkedni, amíg meg nem tudom, hogy ez sikerül-e vagy sem. […] [A szülei] Szerintem 100% ig támogatnak, Anyukám legalábbis biztos, Apukám is támogat és egy szót nem szólhatok, mert tényleg anyagilag most is finanszírozták, hogy kijöjjek, megpróbáljak újra kezdeni, inkább szerették volna, ha ott maradok, de aztán most szerintem rájöttek, hogy felnőtt nő vagyok, és előbb vagy utóbb úgyis eljövök, ha szeretnék. Mert hát látták, hogy mit szenvedtem Budapesten a munkakereséssel, teljesen tönkretett idegileg és egyébként, ez egy orvosilag igazolható tény, hogy a cukorbetegségre van genetikai hajlam a családomban, de senkinél nem jött ki ennyire fiatalon ez a probléma, és nálam is a stressz hozta ki. Tehát a munkakeresés miatti állandó stressz, és gyakorlatilag ettől alakult ki. Ők sem akarhatták azt, hogy még éveket várjak itt Budapesten arra, hogy valami csoda folytán valahova bekerülök, úgyhogy végül is igen, szóval ez így mindenképpen egészségesebb, hogy nem is élek velük, mert 25 évesen meg nem is szeretnék. Hogy ellássam magam egy minimum kijön a lakbér meg a heti ennivaló, akkor az teljesen jó." (35. számú női válaszadó, 25 éves, alkalmazott közgazdász diplomával, Párizsban él)

A diplomás pályakezdő állástalanság Magyarországon területfüggő. S bár a Központi Statisztikai Hivatal 2015-ös évet tükröző adatai szerint a foglalkoztatási és a munkanélküliségi ráta is pozitív változást mutatott az azt megelőző évekhez képest, az országon belüli területi különbségek mérséklődtek, az arányok azonban területfüggően továbbra is megmaradtak. Vagyis míg Közép-Magyarországon és Közép- és Nyugat-Dunántúlon volt mérhető a legalacsonyabb munkanélküliségi ráta (5,3%; 4,5%) és a legnagyobb foglalkoztatási arány, ezzel szemben az Észak-Alföldön volt jellemző továbbra is a legkisebb foglalkoztatási arány és a legnagyobb munkanélküliségi ráta (10,9%). Megyék szerint pedig továbbra is Szabolcsban a legnagyobb a munkanélküliségi ráta (13%). S bár ugyanezen statisztikai összeállítás szerint a 15–64 éves korosztályban a diplomás, felsőfokú végzettségűek munkanélküliségi rátáját (2,4%) „jóval átlag alatti" (KSH, Magyarország 2015: 32) – az előző évekhez képest –, ugyanakkor a kiadvány nem részletezi, hogy ebből mennyi például a pályakezdő diplomások aránya. E számok tükrében vizsgálva ezen kategória válaszadóival készült interjúkat, nem nevezhetjük véletlennek, hogy a pályakezdő diplomás álláskeresési nehézségek leglátványosabb példái a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből kivándoroltak közül kerülnek ki. A duális munkaerőpiac elméletében tárgyalt, a piacgazdaságok belső dualizmusával együtt járó strukturális infláció jelensége, illetve a fentebb már említett, a foglalkozási hierarchiával összefüggő gondok folyamatosan fenntartják tehát az igényt azok iránt a munkavállalók – így a bevándorlók – iránt, akik hajlandóak alacsony bérekért, kedvezőtlenebb környezetben dolgozni (Massey és szerzőtársai 2007). Ez az esély, a magasabb beilleszkedési nehézségek kockázata mellett, az itthoni körülményektől lényegesen eltérő élethelyzeteket feltételez a fiatal nők számára, mintegy a hradili miliőfogalom (2010) erős mintázataként, amely szerint a közös életstílust élők csoportja olyan külső életkörülményekkel/belső beállítódással rendelkeznek, amelyek alapot adnak a kollektív életstílus jellemzőire.

*„...ilyen internetes portálokon keresgéltem egyrészt, öööö másrészt ismerősök által, tehát mindenkinek mondtam, ha tudnak valamit, hallottak valamit, akkor szóljanak. Szóval kétfelől […] beszélgetésre csak úgy kerültem be, hogy ismerősök által, tehát hogy például Pesten volt egy ilyen recepciós állás, azt az egyik ismerősöm szervezte, mert ő ott dolgozott, mint biztonsági őr, tehát oda hívtak be. Voltam beszélgetésen, aztán még ugyanígy Pesten egy ismerősömnél […] végzettségemnek megfelelően semmilyen interjú nem volt. […] két nagy oka volt [hogy elment], az hogy ugye otthon voltam a családomnál falun, tehát a falu mint élettér, Debrecenhez képest, tehát egy városhoz képest, ahol éltem [az egyeteme alatt, a szerk.] és oda mentem, ahova akartam, ott voltak a barátaim. Hát a barátaim nagy része ugye ott maradt vagy ahhoz a helyhez köt*ődött, és amikor hazamentem az *ugye nem volt. Skype-on tartottam velük a kapcsolatot, meg üzeneteket váltottunk, és nekem ez így egy vissza-visszalépés volt, egy beszűkültebb élettér, mint amihez addig hozzászoktam. Amiből kijutni se igazán tudtam, amikor már nem volt pénzem, tehát már arra nem volt, hogy nem tudom, felutazzak Debrecenbe… Tehát az, hogy egyáltalán elhagyjam azt a helyet, ahol vagyok. [...] És ez, ez, ez eléggé rosszul érintett."* (3. számú diplomás női válaszadó, faluról származik, Németországban él, geográfus végzettségű)

A munkaerőpiaci kudarcok előli menekülés, mint reflexió, az adott társadalmi, gazdasági, közéleti környezetre a minta képzett fiatal női csoportjának ezen almintáját tekintve a diplomás

agyelszívás (Csanády 2008; Blaskó–Gödri 2014) rajzolatát mutatja. A kumulatívokság-elmélet myrdali alapokon nyugvó, de Haas által kétpólusú mintázatot (de Haas 2010) hangsúlyozó okfejtése szerint, az országokon belül (és országokon átívelve), a régiók szerinti felosztást figyelembe véve a központi régióban gyorsabb növekedési ütemet és jobb létet biztosít, míg a periférián élők (szegények) helyzetének megoldása továbbra is várat magára. Így alakul ki álláspontja szerint az az ördögi kör, amelyben az előnnyel rendelkező területeken és országokban a gazdasági környezet elszívja egyrészt a befektetéseket a perifériára szorultak elől, másrészt nagyobb ösztönzést ad a tehetségesebbek, hangsúlyozottan a szellemi elit elvándorlására, amely azzal erősíti a potenciális migrációt, hogy a migránsok gyakran nem is keresnek otthon megfelelő lehetőségeket. Az emberitőke-elméletből kiindulva a rokoni, baráti kapcsolatok – azok hálózata – a társadalmi tőke azon forrását jelentik, amely így a költségek és kockázatok csökkentését és a várt (pl. anyagi) haszon, illetve annak növekedését teszi lehetővé (Gödri 2010). A társadalmi tőke mint a migrációs háló erőforrása (Massey és szerzőtársai 1987; Gödri 2010), az interperszonális kapcsolatok révén (Tilly 2007) az információáramlás további migrációs cirkulációját idézi elő (Gödri 2010). A kivándorolt személy a saját kapcsolatrendszerében a migráció szempontjából központi szereplővé válik a hálózatában. A társadalmi tőke elmélete nyomán azok a személyek, akik maguk a kivándorlók vagy kapcsolatban állnak korábban migrációt választó személyekkel, olyan társadalmi tőkét képesek erőforrásként alkalmazni, amely növeli annak az esélyét, hogy maguk is migránsokká válnak (Gödri 2010). A folyamat öngerjesztővé válásával alakul ki a fentebb, a de Haas-féle gondolathoz kiindulópontként említett – a kumulatívokság-elmélet – myrdali ördögi köre (de Haas 2010), amelyben a migrációs hálózat fokozza a migráció valószínűségét, amely további fejlődésen megy át a hálózat növelésével és így tovább. A mintában megfigyelt, fentebb említett brain drain jelenséget (Blaskó–Gödri 2014) meglátásunk szerint közvetetten hozhatjuk kapcsolatba az emberitőke-elméletek alapjaiból felépített kapcsolati tőke (Sik 2012) koncepcióval. Azonban ha azt vesszük figyelembe, hogy a pozitív szelekció folytán nagy arányban távoztak képzett, felsőfokú fiatalok Magyarországról, amely csoportnak nagyobb részét kezdi képezni az elmúlt néhány évben a diplomás, szülőképes korban lévő, női munkavállaló (Czibere–Rácz 2016), s ha hozzátesszük azt, a migrációs kutatásokban statisztikailag alátámasztott és hangsúlyozott állítást (KSH 2015; Tárki 2015; The NBC Group 2015), amely szerint a migrációt az emberitőke-elméletek költségtényezőit tekintve az egyedülállók választják (Blaskó–Gödri 2014; Sik–Szeitl 2016), valamint azt a tényt, hogy Magyarországon több fiatal nő szerez diplomát a felsőoktatási intézményekben, mint férfi (KSH 2016), meglátásunk szerint kialakulóban van a magyarországi női migrációs potenciál, valamint a fogadó országok munkaerőpiaci kereslete tekintetében *a brain drain jelenség* (Csanády 2008; Rohr 2012) *feminizálódása*. A kapcsolati tőkén alapuló migrációs háló szívó hatásának működése a minta diplomás női válaszadóinak e kategóriában szereplő almintáját tekintve a Sik-féle kapcsolatitőke-tipizálás gazdasági szempontjai szerint – annak mérhetőségére helyezve a hangsúlyt –, az emberi tőke megvehető, azonban leginkább csak becsülhető, viszont tartós hatásának szerepe egyértelműen nyomon követhető (Sik 2012). A minta magasan kvalifikált, fiatal női kivándorlói szellemi tőkéjüket nem pusztán a roseni (1998) tanulásba fektetett munka ár-érték arányában kívánták felhasználni. Ennél erősebb motiváció volt számukra az életminő-

ségben is mérhető produktumok elérése, amelyek nagy valószínűséggel kumulálva mérhetővé válnak annak a gazdasági környezetnek az eredményeiben is, amelyben a szellemi tőkéjüket felhasználták – mint fentebb, az első fejezet szakirodalmi részének ismertetésekor, illetve számos más esetben, így ebben a fejezetben többször is hangsúlyoztuk.

„...amikor én végeztem, akkor kaptam egy hívást, a kémiai kutató igazgatójától akkor még a külföldi volt az igazgató, ami ugye eléggé meglepő, hogy az igazgató hívja a diákot. De azt mondta, hogy kapott egy listát a topdiákokról, és hogy ezt szeretné, behívni egy interjúra és elmentem és ő ajánlott egy pozíciót, ami egy doktorit is jelentett. Tehát ő a kémiai kutató beíratott engem az Oláh György kémiai Doktori Iskolába. És én közalkalmazott voltam és hát egy iszonyat nagy szenvedés volt az egész, tehát mert doktoránsként nekem volt, hogy napi 5-6 órát kellett az egyetemen oktatnom plusz volt egy főállásom, plusz nonstop franciát tanultam, mert ugye kell a második nyelvvizsga a doktorihoz. És hát az látszott, hogy ez így a világon sehogy sem megy, tehát mindent csináltam, csak éppen a saját doktori témámat nem. Úgyhogy én soha nem akartam külföldre menni, de az az igazság, hogy egy idő után beláttam, hogy fölkopik az állam, vagy csak egyszerűen belegebedek, plusz ebből maximum 5-6 év után lesz doktori, ha nagyon ügyes vagyok. […] két dolog miatt kezdtem el nézelődni. Két különböző ilyen behatás volt. Az egyik az, hogy a párom nagyon mondta, hogy szerinte aki ilyen hajtós és tudása van [...] az külföldön tud csak érvényesülni. Ő volt az, aki nagyon mondta, hogy külföld, külföld, külföld. Én meg nagyon mondtam, hogy de nem, nem, nem. És aztán emlékszem, egy ilyen karácsonyi sörözőskor leültünk egy volt évfolyamtársammal, aki pont Svédországba ment ki doktorit csinálni. És akkor ő mondta, hogy [...] menjél és itt egy telefonszám. Tehát adott konkrétan egy telefonszámot egy úriembernek a telefonszámát, akivel egy ilyen konferencián találkozott. [...] bioüzemanyagokkal foglalkoznak. És akkor gondoltam, hogy na, most akkor veszteni valóm aztán igazán nincsen. Felhívtam, elmondtam, hogy ki vagyok, mi vagyok. Mondta, hogy üljek fel egy gépre és menjek ki egy interjúra. Mondtam, hogy jó és pár héttel később kezdtem náluk. […] egy olyan ösztöndíjat kaptam [egyetem, PhD], amivel nem jelentett gondot, hogy lakásom legyen, hogy tényleg nem voltak megélhetési gondok, jöttem-mentem állandóan. […] Én, én soha nem vágytam külföldre. És soha nem értettem az évfolyamtársaimat, akik Erasmusszal jöttek ide. Ez olyan nagyon ijesztő volt, meg én sosem vágytam rá. […] Én olyan mélyponton voltam már otthon, hogy azt mondtam, bármit ajánl, én lépek...” (32 éves női válaszadónk 6 éve ment ki Angliába)

4.1.4 Az egyetemi tanulmányok miatt külföldre távozók

A kumulált okság elméletét de Haas egyenlőtlenségértelmezésében vizsgálva az egyetemi tanulmányok miatt külföldre távozók csoportját, elemzésünk az egyéni boldogulást helyezi fókuszba. De Haas felfogása szerint a származási országban, jellemzően a munkaerőpiacon aktívan jelenlévők köréből kikerülő migránsok nagyobb vállalkozó kedvvel, nyitottabb gondolkodással, általánosságban magasabb iskolai végzettséggel indulnak el és állnak helyt. Az ehhez az értelmezéshez szorosan kapcsolódó előnyös következmények, mint a hazautalások

és más privilégiumok, amelyek eleve meghatározzák ezen javak használóinak körét (jobb módúak) (de Haas 2010), a kutatás motivációk mentén haladó elemzése szempontjából nem feltétlenül relevánsak – a fiatal, sok esetben pályakezdő attribútumokkal rendelkező mintát tekintve. Az aspektust megfordítva azonban, a de Haas értelmezésében a jobb módúak – mint e meghatározott javakat használó kör – egyéni ambíciói előtt álló lehetőségek tekintetében azonban érdekes lenyomatot találunk. Az elemzésünk első oldalain feltett kérdések a külföldön szerzett diplomák – külföldi munka relációjában bonyolultabb képletet feltételez. A kérdések: miért akarta, akarja megszerezni/megtartani a fiatal azt a pozíciót, státuszt, amelyet a célországban megszerzett (a külföldön szerzett diploma, majd az állások) vagy megszerezhet. Milyen akadályai lehetnek annak, hogy a tudást, tapasztalatot most vagy akár évek múlva hazahozza? Aki elmegy és a végzettségének megfelelő státuszt szerez valamely európai ország munkaerőpiacán, annak jelentősége nemcsak abban van, hogy megfelelő nyelvtudás és szakmai kompetenciák nélkül nem kerülhetett volna a jelenlegi helyére – ahogy hangsúlyoztuk a migrációs elméletek kifejtésekor is –, hanem abban is, hogy az állásért az adott ország helybeli, fiatal diplomás elitjével is versenyre kelt. Ezt az objektív körülményt több – e kategóriába tatozó – fiatal is fókuszban kívánta tartani az interjúk során, mert álláspontjuk szerint a külföldi tanulmányokkal együtt járó több lehetőség, egyben nagyobb versenyt is jelent az európai munkaerőpiacon – de legalábbis a magyar álláspiachoz képest. Azonban nagyobb mozgásteret feltételeztek abban a tekintetben, hogy azt a tevékenységet végezhetik majd a tanulmányok után, amelyet szeretnének, vagyis a végzettségüknek és a vágyaiknak megfelelő állást kapják meg azzal az életszínvonallal, amiért a külföldi diploma megszerzését fontosnak tartották. Mindez azonban azt feltételezi, hogy a fiatal képzése, munkaerőpiaci felkészülése során olyan tudást, kompetenciát sajátított el, amely felerősítette annak lehetőségét, hogy megállja a helyét az európai munkaerőpiacon. A Mare-féle szelekciós folyamat hipotézise szerint a képzési hierarchia magasabb szintjén a tanulók erősen szelektált csoportját találjuk, amely csoport esetében a származás jelentősége egyre kisebb (Mare 1981). Az oktatási expanzióval azonban, amikor egyre többen jutnak el a magasabb tanulmányok szintjére, a szelektivitás hatása csökken, a származásé növekszik – Mare ezzel magyarázta, hogy az amerikai társadalomban nem csökkent a származás hatása a magasabb iskolai szinteken (Róbert 2001: 54). Az oktatási expanzió, hatásait tekintve nemcsak tényszerűen megváltoztatta a hallgatók társadalmi összetételét a felsőoktatásban, de átalakításra kényszerítette a felsőoktatási intézmények körét is (Hrubos 2012). A társadalmi-gazdasági igények különbözőségei, a megváltozott viszonyok, bizonyos szakokon a hallgatók kegyeiért folytatott és más erőforrásokért folytatott küzdelem hatására az intézmények is differenciálódtak. A változás egyrészről a különböző funkciók, missziók szerinti, horizontális differenciálódás, másrészről a presztízs szerinti, hierarchikus diverzitás megjelenése felé hatott (Hrubos 2012). A tudatos karrierépítő fiatal válaszadók a mintában e finomra diverzifikálódott horizontális, valamint a családok gazdasági háttere szerint szelektáló, illetve az európai munkaerőpiac szempontjai szerint mért presztízs-hierarchia relációban kívánták megtalálni a helyüket. Először többnyire mint diákok, majd mint a választott ország fiataljaival azonos diplomával rendelkezők, potenciális munkavállalókként. A külföldi tanulmányok (alap-, mester- vagy PhD-képzés) és ezzel együtt a külföldön elkezdett élet, a hosszabb külföldi tartózkodás reményében a fiatalok

egyrészt keresték a külföldi tanulmányi ösztöndíjak lehetőségét, másrészt viszont az ebbe a kategóriába tartozó fiatal nők és férfiak családjai csaknem mind olyan erős gazdasági háttérrel rendelkeznek, amely miatt meg is engedhették maguknak a fiatalok, hogy esetenként ösztöndíj nélkül is azokon az európai egyetemeken tanuljanak, amelyeket saját karrierjük szempontjából a legfontosabbnak ítéltek. Jellemző, hogy több a férfi válaszadó ebben a kategóriában, mint a női, vagyis a kutatási minta férfi válaszadóinak jelentős többsége, pontosabban több mint fele kifejezetten az egyetemi tanulmányokért és az ezzel megszerezhető előnyösebb munkaerőpiaci pozícióért indult útnak. A beruházásnak tekintett cambridge-i alapdiploma, a rotterdami, brüsszeli vagy más, Angliában szerzett mesterdiplomák és PhD-fokozatok elérhetőbbé tették azokat a munkaerőpiaci pozíciókat, amelyeket vágyaik szerint inkább Európában, mint Magyarországon kívántak megszerezni.

„…kerestem egy topegyetemet […] egy topegyetemen akartam végezni, ugye, hogy emeljem az esélyeimet a munkaerőpiacon [...] és Hollandia volt az az ország, ahol a legolcsóbb képzést kapják az EU-s diákok... […] Nekem ez volt a kevésbé valószínű opció a fejemben, hogy hazajövök. [...] ...én meg akartam próbálni kint maradni. […] Ha otthon lettem volna, akkor nem ezt csinálnám. Tehát nem hiszem, hogy éhezek, mert mást csinálnék, csak én ezt szeretem csinálni." (21. számú válaszadó, Hollandiában él 4 éve, a mester- és a PhD-képzését is ott végezte, a válaszadás időpontjában egyetemen tanít)

„…manapság már élete végéig kell tanulnia az embernek, mert különben lemarad. De egyébként meg főleg az hajt, hogy nemzetközi színtéren is versenyképes legyek. És mondjuk egy magyar […] papírral nem gondolom, hogy versenyképes az ember egyből külföldön […] Hollandiában mindenki beszél angolul nagyon jól […] tehát abból kiindulva, hogy nem beszéli az ember a helyi nyelvet, a hollandot, öööö valamennyire, nem is valamennyire, nagyon leszűkül a kör, ahol munkát tud keresni. […] …nekem az nagyon sokat segített ebben nyilván, hogy nekem megvolt az a helyi diplomám, mint azoknak az embereknek, azoknak a hollandoknak, akik itt dolgoznak. Tehát gyakorlatilag ugyanaz a papírom volt, mint a, mint a helyieknek." (2. számú válaszadó, 10 éve él külföldön, 32 éves, már a közgazdász mesterképzését Hollandiában végezte)

Az emberitőke-elméletek beruházás-megtérülés relációit előtérbe helyező gondolatmenet (Bourdieu 1978; Rosen 1998) az ebbe a kategóriába tartozó fiatal, diplomás férfiak esetében az önmegvalósítással, valamint a biztonságosabb életkezdéssel összefüggő döntésmechanizmussal párosul.

„…[külföldön] sokkal jobb az élet. Kiszámolja az ember, hogy mi mibe kerül, mennyit keres az ember, mennyi marad meg […] meg hát biztonságosabb […] jobban tudod beosztani azt, amit keresel…" (18. számú válaszadó, négy éve él külföldön, másfél éve Svájcban)

Az eredetileg első helyen a tanulmányokért külföldet választó diplomás női válaszadók kevésbé egységes képet mutatnak mind a családjaik gazdasági hátterét, mind az interjú időpontjában elért munkaerőpiaci pozíciójukat illetően. Bár mindegyikük iskolai és munkahelykereséssel járó karrierépítése valóban tudatos elemeken alapult, igazodva a transznacionális életforma (Tilly 2007; Pitó 2015) elemeihez, az interjú időpontjában többen is aktív álláskeresési fázisban voltak, ők eltökélten Németországban kerestek a diplomájuknak megfelelő állást, mert

a lehetőségeket és a megszerezhető tapasztalatokat, a későbbi, jövőbeni építkezésük alapjainak tekintették. Ugyanakkor az e kategóriába tartozó női válaszadók között a családok gazdasági erőforrásait illetően megtaláljuk a két végletnek tekinthető alaphelyzetet is. A már az alapképzést is Londonban vagy Európa más nagyvárosában, illetve a fizetős mesterképzést már például Németországban végzett, a tanulmányok alatt végig a szülők támogatását élvező női válaszadók karrierépítő tudatossága más forrásból táplálkozott, mint a vidékről a fővárosba érkezett, az egyetemi tanulmányok alatt végig dolgozni kényszerülő női válaszadók. Ez utóbbi csoport a push-pull tényezők egyéni érdekeket mozgató motivációi mentén, amely szerint az egyéni érdekek nem minden esetben gazdasági orientációt képviselnek, mert a célország politikai jellemzői szintén szerepet játszanak a migrációs döntésekben (Hárs 1992; de Haas 2011; Pitó 2015), nos e csoport a magyarországi közállapotokkal indokolta a migrációs döntést.

„…akkor én úgy jöttem ki, hogy ha nem utálom ezt az országot a szívem mélyéről, akkor nem költözök haza." (30. számú női válaszadó, jelenleg Nagy-Britanniában él)

Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy függetlenül a családi háttértől, végzettségtől és a diploma munkaerőpiacon mért, presztízsben jelentkező értékétől (Flap–de Graaf 1998; Hrubos 2012), valamint attól, hogy jelenleg melyik országban dolgoznak a fiatal diplomások, az ebbe a kategóriába tartozókra kollektíve jellemző volt a célorientált, kitartó munka az önálló élet elindításáért. Vagy azért, mert tudták, hogy nem számíthatnak a szülők segítségére, vagy azért, mert nem akarták, hogy a szüleik bourdieu-i (1988) vagy Sik-féle (2012) értelemben használt gazdasági, társadalmi, kapcsolati tőke legyen a segítségükre. Ez utóbbi nagyon erős motivációs hatásnak bizonyult, úgy is fogalmazhatunk, hogy ez sokuk esetében prioritást élvezett. Ugyanakkor, míg az előző kategóriákba eső válaszadóknál felvetődött az úgynevezett „B verzió", vagyis, ha nem sikerül kint, „haza mindig jöhetek" hozzáállás, az e kategóriába tartozó válaszadóknál a „B verzió" lehetősége fel sem merült. Azért tanultak s szereztek külföldön, más európai országban is diplomát, hogy a beruházásból a szabad választással összefüggő, jólét növelését célzó tőkét kovácsoljanak, amely az emberitőke-elméletek gondolatmenete szerint, a beruházás értékét is képes így növeli (Schultz 1998).

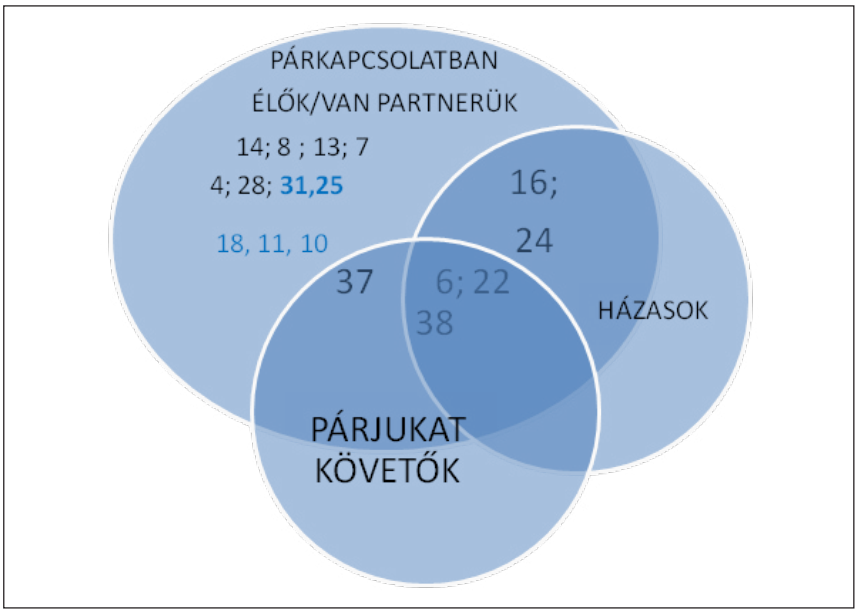
4.1.5 Akik a párjukat követték

A motiváció felől közelítve a külföldi munkavállalás kérdését, a kutatás szempontjából fontosnak tartottuk megvizsgálni, hogy a fiatal nők migrációját mennyiben befolyásolta házastárs vagy partner miatt vállalt külföldi tartózkodás, munkavállalás. Mivel a mintában vegyesen jelent meg (1) az itthoni ismeretségen alapuló azonos anyanyelvű partner követése, (2) az itthon megismert külföldi partner követése, illetve (3) a korábban külföldön megismert partner utáni kiköltözés – közösen fellelhető motivációnak a családalapítási szándékot illene említenünk. Azonban a mintában azok között is csak elvétve fordul elő a gyermekvállalás, akik házasságban vagy hosszabb ideje stabil párkapcsolatban és közös háztartásban élnek. Jellemzőbb a jobb élet, illetve a társadalmi tőkében megmutatkozó jobb életminőségi opció, a jövőbeni segítség várható értékében mért (Flap–de Graaf 1998), együtt könnyebb élet, valamint az egymást tá-

mogató karrierépítés reményének motívuma – az alapélmény, a partner/társ megtalálásának és megtartásának élménye mellett. Ugyanakkor fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a diplomás nők ezen csoportja biztos nyelv- és szakterületi ismerettel vágott neki a munkakeresésnek az adott európai ország munkaerőpiacán, ahol meg akarták találni a helyüket, valamint az integráció lehetőségét az újonnan megismert családi, baráti kapcsolati hálóba. A kiutazást esetenként segítette a Magyarországon is multinacionális vállalatként jelenlevő munkahely karriermigrációs (Tilly 2007) lehetősége.

„...szerelmes lettem 9 évvel ezelőtt egy holland pasiba, akivel 4 évig távkapcsolatban voltunk, aztán a lehetőségek úgy hozták, hogy lépésről lépésre egyre közelebb tudtunk kerülni. […] közgazdaságtant tanultam, HR-es lettem. […] A [munkahely megjelölése]...nál fiatal tehetségként lehetőségem volt, hogy elmenjek Németországban dolgozni […] közelebb volt Hollandiához, úgyhogy éltem vele. Arról nem is beszélve, hogy ez egy jó kihívás volt szakmailag is, […] akkor jött a következő lépés […] itt a holland leányvállalatnál [cég megnevezése] pont volt egy állás, ami tökéletesen a profilomba illett. […] júniusban volt 5 éve, hogy itt élek és itt dolgozom. Közben összeházasodtunk, van két gyerekünk." (22. számú női válaszadó)

A mintában a párjukat követők kategóriája és a házasságban élő női válaszadók almintája kis mértékben fedi egymást. Vagyis nem minden pár kötött házasságot, miután valamelyik fél követte a másikat – vannak olyanok, akiket a későbbi férj követett. Ahogy az is egyénenként változó, hogy milyen eséllyel találta meg a valamikor egyedül külföldre érkező női válaszadó, a választott országban saját anyanyelvi, a befogadó vagy egy harmadik országbeli partnerét, esetleg eleve külföldi partnerével hagyta el Magyarországot. A mintában, az interjú időpontjában együtt élő párok – beleértve a házasok is –, legnagyobb részben még itthon találtak egymásra, a külföldi álláskeresés (magába foglalva a külföldi partner esetén a magyar női válaszadó kinti életkezdéssel járó időszakát is) többnyire közös döntés eredménye *(6. ábra)*.

6. ábra. A minta párkapcsolatban élő vagy párt talált női (fekete számok) és férfi (kék számok) diplomás válaszadóinak almintája – csoportosítás szerint 1: házasságban élnek-e, 2: motivációjukat a partner követése jellemzi-e
Forrás: Saját kutatás – saját ábra.

Az emberi tőkébe való beruházás Sik (2012) értelmezésében a migrációs burkon belül hozza létre a kapcsolati tőkét és J. Borjas 1992-es tanulmánya (Ethnic Capital and Intergenerational Mobility) szerint az etnikai tőkét[72]. Az etnikai közösség időben és minőségben (erősségben) hosszan meghatározza az egyén társadalmi pozícióját (Sik 2012). Mivel a minta ezen kategóriájába tartozó női válaszadók, tekintve, hogy jórészt multinacionális környezetben találtak állást, a Borjas-féle etnikai tőkéjük – meglátásunk szerint – azonkívül, hogy differenciált, viszonylag beszűkült. Így óvatos közeledéssel kapcsolódunk a Borjas etnikaitőke-elmélet kapcsán felvetett Sik-féle kérdéshez: igaza van-e Borjasnak abban, hogy az elkülönítés révén az egyén számára lehetőség nyílik összefüggéseiben jobban megismerni a körülötte zajló társadalmi folyamatokat (Sik 2012). Tekintve, hogy a Magyarországról együtt külföldre távozó párok leginkább egymásra támaszkodhatnak/támaszkodhattak a kezdetektől, külföldi partner esetén pedig gyakran a közvetítő, harmadik nyelv is nehezítő tényezőként játszik szerepet a mindennapokban, az érzelmekkel megsegített helyzet, a majdani haszon reményében hozott áldozatokkal (Sik 2012) együtt is (családalapítás, gyermekek, anyagi biztonság) ezen kapcsolati tőke – Sik értelmezésében vett – kockázatos beruházására hívja fel a figyelmet.

„...Balázzsal egymásra támaszkodtunk, ami jó is volt, meg nem is volt jó, meg hát a családra azért távolról is lehet támaszkodni [...] azért nagyon sok mentális segítséget is tudnak adni." (6. számú női válaszadó, Hollandiában él 10 éve, gazdasági végzettségű, magas presztízsű állásban dolgozik)

4.1.6 A kontrollcsoport motivációi

A diploma nélkül külföldi munkát vállalók kontrollnak szánt csoportja a mintában igen egységes képet mutat. A női válaszadók ugyanis kivétel nélkül a párjukat követték – jellemzően Angliába vagy Skóciába, a férfi válaszadókat pedig vagy a szakmájukban végezhető állás (menekülés kategória), vagy az önmegvalósítás vágya vezette Nagy-Britannia felé. A piacgazdaság belső dualizmusára[73] jellemző tényezőkből adódóan a fogadó országban a csekély kvalitású munkát alacsony bérekért elvállaló, kedvezőtlen, instabil környezetben is dolgozni hajlandó (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007) bevándorlókká váltak a párjukat követő fiatal nők, középfokú érettségivel vagy érettségi nélkül érkezvén a szigetországba. Hiszen gyakorlatilag minden munkát elvállaltak, amelyet szerényebb nyelvtudással is el lehetett végezni (takarítás, kávéfőzés, kereskedelemben árufeltöltés stb.). Az nyithatta meg az ilyen jellegű, külföldről érkező munkaerő-áramlás előtt az utat, hogy az emberek „negatív kvalitásokat

[72] J. Borjas elmélete szerint az etnikai tőke az a környezet, amelyben a szülők, az emberi tőkébe való beruházásról – például a gyerekek tanulmányai – a döntést meghozzák (Sik 2012).

[73] A duális munkaerőpiac elmélete szerint a modern foglalkozási hierarchiára jellemző gondok, mint az alsóbb foglalkoztatási státuszban levők motivációs problémái, valamint a strukturális infláció miatt a piacgazdaságban működő országokban mindig fenntartják az igényt egyes munkákat alacsony bérért is elvégző migráns munkavállalókra (Massey és szerzőtársai 2007).

kapcsolnak" az alacsony bérezésű munkákhoz (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007: 18). Jóllehet ez egyben azt is jelentette a nagyjából egyetlen kapcsolati szállal rendelkező, párjukat követő nők számára, hogy a párkapcsolat háztartásában nőhettek a bevételek, úrrá lehettek az anyagi nehézségeiken (Massey és szerzőtársai 2007). A láncmigráció Tilly (2007) által leírt sajátosságai mellett a fentebb említett modelltől némiképp eltér a mintában annak a fiatal párnak a helyzete, ahol a hölgy partner olyan speciális szakmában dolgozott itthon is, amely nemzetközi protokollja miatt lehetővé tette, hogy tapasztalatát – a tulajdonosi kör hasznára – viszonylag könnyedén átültesse a multinacionális környezet egy másik földrajzi helyszínén (filmipar). Így a már itthon megszerzett nyelvtudás és kapcsolati háló, gyakorlatilag azonnali belépést jelentett egy – szintén azonos területen szolgáltató – nemzetközi vállalathoz. Mindennek azért van jelentősége a minta válaszai szempontjából, mert az évek alatt a partnerüket követő, középfokú végzettséggel (vagy azzal sem) rendelkező fiatal női válaszadók nagyrészt elvesztették azokat a férfipartnereket, akik miatt a külföldi álláskeresést, letelepedést elindították, a migrációt vállalták. Így a válaszadás időpontjában egyedül, egy lakásban vagy szobatárssal társbérletben, összetett helyzetekből kilábalóban keresték az új célokat, új utakkal, a célországban meglelt szakma végzéséhez a továbbtanulást (alapképzés) vagy esetenként inkább a visszaköltözést, hazatelepülést fontolgatva.

„…10 évvel ezelőtt elég nagy szó volt, hogy az embernek ugye megnyílt a kapu, hogy az EU-ba lehet menni bármerre dolgozni, az akkori párom az ide kijött dolgozni. És úgy gondoltam, hogy akkor én is megpróbálom. Aztán azóta én, tehát férjnél voltam, elváltam, […] Ő visszajött haza, én pedig maradtam." (53. számú női válaszadó, egy kis borsodi faluból származik, a válaszadás időpontjában Londonban él, az élelmiszeriparban kapott állást)

A diploma nélkül boldogulni kívánó fiatal nők helyzetét tovább bonyolította, ha a számukra felajánlott munka az alacsony presztízsűnek tekintett, női dominanciájú munkának minősülő (Lutz 2013) gondozói jellegű munka. S bár a gyermekek felügyeletével járó tevékenység (au pair) nem hozható párhuzamba az otthoni idősgondozói munkával (life-in care work), amely sok esetben megbecsülésben és fizetésben sem érte/éri el a munka értékének megfelelő szintet (Gábriel 2016), a megélhetés szempontjából a fiatal nők válaszai alapján nem látunk különösebb eltérést a két terület anyagi megbecsültségét tekintve, ugyanakkor perspektívában számukra kedvezőbb lehetőségeket kínál. A párjukat a migráció egyes szakaszaiban elvesztő fiatal nők élethelyzetét, fejlődési vágyait ugyanakkor minden szempont szerint nehezíti az ismeretlen jogszabályi környezet és a mindennapi megélhetés, lakhatás gondja.

„…kicsit több mint két éve költöztem ki, Angliában kezdtem el akkor dolgozni, mint au pair, az egy évig tartott, utána átköltöztem Skóciába, […] Az akkori barátom miatt költöztem át, mert Ő itt lakott, aztán időközben a kapcsolatnak vége lett, de én itt maradtam, mert nagyon szeretem magát a várost. Jelenleg gyerekekkel foglalkozom, egy óvodában… […] jövő februárban el tudom kezdeni itt az óvónőképzőt, ami főiskolai képzés..." (54. számú női válaszadó, szintén egy kisebb borsodi településről származik, a felsőfokú képzését a munkahelye fizeti Skóciában)

A mintából idézett két válaszadó példájával ellentétben azonban, a diploma nélkül külföldi munkát vállaló fiataloknál, azokban az élethelyzetekben, ahol a felsőfokú végzettség hiánya ellenére a speciális szakmai tapasztalat és tudás megalapozta a már néhány év után világosan

kivehető jövőt, vagyis a hosszú távú külföldi tartózkodást, a szakmai, valamint anyagi sikerek megerősítették a kapcsolatot.

„Most már házas vagyok, több mint egy éve. Egy lakást bérlünk itt egyelőre, bár azt hozzá kell tennem, hogy épp most vettünk egyet, felújításra szorul. […] Egy házikót, igen. […]

Négy éve költöztünk ki Londonba […] a párom kapott itt munkát, otthonról jelentkezett rá, megkapta, így jöttünk ki, én pedig itt kezdtem keresni. Mázlim volt, két hét alatt találtam a szakmámban munkát, és még csak vissza sem léptem." (51. számú női válaszadó, gyártásvezetőként dolgozik Londonban, itthon a fővárosban lakott)

A Tilly-féle hálózatmigráció (2007) attribútumai szerint az egymással rokoni kapcsolatban álló egyének – háztartások – láncolatai következtében az új helyszínre megérkező migráns fogadása az érkezési helyen élők részéről – akik információval, lakhatással, bátorítással, esetleg munkalehetőséggel segítenek –, megfelelő előkészítést jelent az érkezőnek. A párjukat követő női válaszadók esetén is láttuk, de különösen az állástalanság elől - csoportosításunk szerint- a menekülők kategóriáját erősítő, középfokú végzettséggel rendelkező férfi válaszadók esetén a láncmigráció jelensége impulzívabb. A Sik-féle közgazdaságtani megközelítéssel leírt: a kapcsolati tőke emberek közötti, kisajátíthatatlan hálózatának (Sik 2012) erőforrásjellege szerint a kapcsolati tőkét nem egyetlen tulajdonos birtokolja. Ehhez a sajátossághoz Sik a kapcsolati tőke átalakítóképessége, állandósága és elveszthetősége, rugalmassága és romlékonysága/ megbízhatósága felől közelítve jut el. Az emberek közötti hálózatba ágyazott kapcsolati tőke megbízhatóságát erősíti ugyanakkor értelmezésünk szerint, amikor nemcsak a fiatalok, hanem egy idő után a rokoni (testvéri) kapcsolatok segítése mellett, gazdasági, családegyesítési szempontok szerint, az idősebb generáció kitelepítése (teljes áttelepülés) (Tilly 2007) is megjelenik a migrációval kapcsolatban.

„…Ausztriában dolgoztam két évet, akkor 21 éves voltam, utána pedig, miután otthagytam Ausztriát, jöttem ki ide Angliába, és két éve vagyok azóta itt kint. […] Egyszer meghívtak engem ide nyaralni Angliába a nővéremék, akik már régóta kint éltek, a sógoromnak van egy kertészeti cége itt, beszéltek róla, hogy szeretnének embereket felvenni, mert már elég sok a munka, és felajánlkoztam, hogy lehetnék-e én, akit felvesznek. Azt mondta a sógorom, hogy ha szeretném, felvenne a vállalkozásba. […] …szerettem csinálni a kertészkedést, elég jó munka volt, plusz sokkal többet kerestem vele, mint szakácsként, viszont kevesebb lakbért fizettem, mivel akkor a sógorommal, nővéremmel laktam együtt… […] …kerestem az interneten állásokat. Úgy gondoltam, hogy akkor megpróbálok találni szakmán belül, interneten találtam ezt az állást, behívtak és felvettek egy interjú után. […]

A szüleim nagyon sajnálták, ők nem szerették volna, hogy elmenjek, viszont én mégiscsak így döntöttem, utána pedig két évre rá nővérem tervezte azt, hogy gyereket vállalna itt Angliában, szeretné, ha a szüleim segítenének neki, így a szüleim is kiköltöztek, most már lassan két hónapja." (55. számú férfi válaszadó, Pest megyei kistelepülésről, szakács, egy étteremben dolgozik)

4.2 Szülői háttér/családi háttér – a beilleszkedés dimenzióinak vizsgálata – lakhatás, munkahely, fizetés, életkörülmények: elégedettségi index a szubjektív kategóriák alapján

A kutatási minta Magyarországon jellemző életkörülményeinek vizsgálatakor a külső tényezőket a szubjektív (elégedettségi) kritériumokkal összevonva a hradili miliőelmélet mentén (2010) a közös életstílus elemeit tekintve analizáltuk. Három szubjektív kategóriát állítottunk fel, hogy a csoport attribútumai kirajzolódjanak: (1) itthoni kiváló életkörülmények, (2) itthoni megfelelő életkörülmények, (3) itthoni nem megfelelő életkörülmények. Elsőként a család havi jövedelmére kérdeztünk rá a strukturált interjúk mindegyikében, sávokban adva meg a válaszlehetőségeket.[74]

Azon fiatal diplomás női válaszadók, akik a fővárosból, nagyvárosból származtak – néhány kivételtől eltekintve – nagy többségében megfelelőnek ítélték a magyarországi életkörülményeiket. Hasonlóan a diplomás férfi válaszadókhoz. A minta ezen almintájának egy kisebb része említette a szubjektív megítélés szerint, valamint természetesen a család gazdasági pozíciója alapján vett, átlag fölötti életszínvonalat, mint jellemzőt az itthon töltött éveket illetően. Az elégedettséget tükröző válaszok, értelmezésben nem voltak függetleníthetőek a család anyagi lehetőségeitől, a Márfi (2007) által leírt materiális értéktől, azonban nem pusztán objektív tényezők (ház, lakásméret, testvérek száma, saját vagy közös szoba, szülők együttesen/elvált szülő által biztosított havi jövedelem) játszottak szerepet a szubjektív kategória említésében. A családi kapcsolatok minősége[75] (Marosi 2014), illetve a lakóközösségben (település, iskolai, baráti környezet) szerzett társadalmi státusz, s gyakran a család megbecsültsége (lakókörnyezet, szülők munkaerőpiaci státusza) (Hajdu–Sik 2016) s az intézményi bizalom (Márfi 2007) is megjelent a megfelelő/kiváló életminőséget jelölő válaszokban. Ez a szubjektíve jó helyzet ugyanakkor nem szerepelt befolyásoló tényezőként a későbbi, a választott országban megszerezhető lakhatási státuszt illetően. A választott életcélok elérését elősegítő életkörülmények (Hradil 2010) így akkor is előnyösnek számítanak, ha azok objektíve és tényszerűen rosszabb lakhatási/életfeltételeket jelentenek a minta ezen csoportjába tartozó fiataljai számára, mint amit a Magyarországon töltött évek alatt megtapasztaltak. Vagyis az itthon kiválónak ítélt lakhatási/családi körülmények ellenére sem riasztották vissza, *jellemzően a szingli-*

---

[74] A méréshez a válaszadók az alábbi kérdésekre válaszoltak: *Milyenek (voltak) a család itthoni jövedelmi viszonyai? (Szülő[k] összevont havi jövedelme):* 1. 50–100 ezer Ft között; 2. 100–200 ezer Ft között; 3. 200–300 ezer Ft között; 4. 300–400 ezer Ft között; 5. 400 ezer Ft felett. *Ennek tükrében milyen életszínvonalon élt itthon?* 1. kiváló; 2. megfelelő; 3. nem éltem jó színvonalon/nem megfelelő.
Megjegyzés: a fiatalok által a válaszokban szereplő havi jövedelemsávok mindössze direkcióként szerepeltek a kérdéssorban, hiszen nem pusztán a mérhető anyagiak alapján érezték szubjektív megítélés szerint megfelelőnek/kiválónak vagy nem megfelelőnek a családi viszonyokat, az életkörülményeiket, illetve az itthoni életszínvonalukat.

[75] 2013. augusztus és október között a magyar felsőoktatásban részt vevő hallgatók között, az Y generáció, valamint az idősebb korosztály közötti tudásáramlást igyekeztek vizsgálni a családi értékek szerepén keresztül, amelyben nézték a családon belüli kapcsolatokat, azok minőségét (kapcsolatindex) (Marosi 2014).

ként külföldön élő női válaszadók nagyobb részét, illetve a minta néhány – kiváló lakhatási és életkörülményekről beszámoló – férfi válaszadóját sem, hogy az önállóan kialakított életükben társbérletben lakjanak. Akkor sem, ha itthon önálló fővárosi lakással vagy a szülői házban önálló apartmannal rendelkeztek. A kisvárosból, illetve kisebb településekről származó diplomás nők közül előbbiek almintájában egyenlő arányban oszlott meg a megfelelőnek, illetve nem megfelelő körülményűnek ítélt itthoni serdülő- vagy fiatal felnőtt kor. A faluról származó diplomás női válaszadók csoportjába tartozók viszont – csakúgy, mint a férfiak ezen csoportja – szinte egyöntetűen nem megfelelőnek jelölték az itthoni körülményeiket. A feltehetően közös életstílus (Hradil 2010) jegyei így egyrészt okokként szerepeltek e szubjektív kritérium megnevezéseként, másrészt a miliőelmélet azonosságaként megjelölhetően, mintegy közös hiányosságként jelölhetjük meg az e csoportba tartozó fiatalok életében. Ez tehát: az alacsony szülői jövedelem, így a szerény zsebpénz, a lakókörnyezeti miliőt tekintve ugyancsak szerény lakhatási körülmények (például több testvérrel egy szobában), illetve valamelyik szülő hiánya (válás, haláleset). A kontrollcsoport, a középfokú végzettséggel külföldre távozók almintájának fele származik faluról, a másik felének nagyobb része a fővárosból, kisebbik része nagyvárosból. Mindegyikük jellemzőjeként elmondhatjuk, hogy meg voltak elégedve az itthoni életkörülményeikkel. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a minta e csoportjának jellemző attribútuma, hogy a fővárosból származó középfokú végzettségűek beszélték mindössze a választott ország nyelvét. Így – mint arra később részletesen is kitérünk – esetükben az új környezetbe illeszkedés, majd a munkahelyhez kötődően a lakhatási körülmények változtatása, megteremtése (társbérletből önálló albérletbe, majd saját lakásba költözés) gördülékenyebben ment – illetve egyáltalán megvalósulhatott –, különbözve e csoport többi tagjának életkörülmény szerinti alakulásától *(6. táblázat)*.

6. táblázat. Életkörülmény-táblázat: itthoni – választott országbeli élethelyzetek szubjektív dimenzióval (Az itthoni életkörülmények oszlopba azokban az esetekben jelöltük külön a családi háztartás havi jövedelmét, ahol a válaszadók átlagához képest kirívóan alacsonynak minősül az egy főre jutó jövedelem, illetve, ahol a válaszadó életminőségét a jövedelem szubjektív megítélés szerint, negatívan befolyásolta)*

Sor-szám	Magyar-országi lakhely típusa	Itthoni életkörülmények	Családi háttér/ szülői státusz	Szubjektív dimenzió – itthoni körülmények	Külföldi életkörülmények, lakhatás az interjú időpontjában
Párkapcsolatban élő diplomás nők					
14	Kisváros	Egyedüli gyermek, 100 m^2-es házban nőtt fel, saját szobával	Szülők együtt	Megfelelő	Egy szoba társbérlet
8	Főváros	Egyedüli gyermek, 70 m^2-es lakásban nőtt fel, saját szobával, a válás után az édesapjával élt, a háztartás havi bevétele (kb. 200 ezer Ft) nem volt megfelelő*	Szülők elváltak	Nem megfelelő	Apartmanbérlés
16	Főváros	4 gyermek közül a legkisebb (1 lány- és 2 fiútestvére van), a 100 m^2-es lakásban egy szobája volt a nővérével	Szülők együtt	Megfelelő	Apartmanbérlés
13	Kisváros	Egyedüli gyermek, 300 m^2-es házban, de alig 100 ezer Ft-ból éltek (rossz szülői befektetetés)*	Szülők elváltak	Nem megfelelő	Apartmanbérlés
7	Nagyváros	Egyedüli gyermek, a 130 m^2-es lakásban volt saját szobája	Szülők elváltak	Kiváló	Egy szoba társbérlet
6	Nagyváros	Két testvér közül az idősebb (egy fiútestvére van), 300 m^2-es házban élt, saját szobában	Szülők együtt	Kiváló	Lakást bérel
4	Nagyváros	Egyedüli gyermekként (egy féltestvére van) nőtt fel, 140 m^2-es lakásban külön szobával, már az egyetem alatt saját lakásban élt	Szülők elváltak	Kiváló	Bérleményét a cég fizeti
28	Nagyváros	Két testvér közül az idősebb, 54 m^2-es panellakásban laktak, egy szobában a fiútestvérével	Szülők együtt	Megfelelő	Bérleményét a cég fizeti
24	Főváros	Egyedüli gyermek, a 80 m^2-es lakásban volt külön szobája	Szülők elváltak	Megfelelő	Lakást bérel
22	Főváros	Két testvér közül a kisebbik (egy fiútestvér), 160 m^2-es házban éltek a nagyszülővel, külön szobában	Szülők együtt	Kiváló	Saját lakás
38	Kisváros	6 testvér közül a harmadik gyermek, 150 m^2-es házban 5 lánytestvérrel lakott egy szobában*	Szülők együtt	Megfelelő	Apartmanbérlés
37	Főváros	3 testvér közül a legkisebb (2 fiútestvére van), 65 m^2-es lakásban hárman voltak egy szobában a testvérekkel*	Szülők együtt	Kiváló	Lakást bérel

Diplomás szingli nők					
15	Nagyváros	Egyedüli gyermek, a 70 m^2-es lakásban volt külön szobája	Szülők elváltak	Kiváló	Egy szoba társbérlet
12	Nagyváros	Két testvér közül az idősebb lány, 250 m^2-es házban laktak, saját szobával	Szülők együtt	Kiváló	Egy szoba társbérlet
3	Falu	3 testvér közül a legidősebb (2 fiú testvére van), a 80 m^2-es házban volt külön szobája	Édesapja meghalt	Nem megfelelő	Egy szoba társbérlet
30	Kisváros	3 testvér közül a legidősebb (2 fiútestvére van), 120 m^2-es házban, saját szobában lakott	Szülők együtt	Nem megfelelő	Lakást bérel
26	Község	3 testvér közül a legidősebb, 100 m^2- es, kétszobás házban osztozott egy szobán a testvéreivel, a gyámügyi helyzet rendezése után, az egyetem alatt saját lakásban lakott, amelyet megosztott más diákokkal, lakbér fejében, az önfenntartáshoz*	Szülők elhunytak	Nem megfelelő	Lakást bérel
23	Főváros	5 testvér közül a harmadik gyermek, a 200 m^2-es házban – kamaszkorától – már volt külön szobája	Szülők együtt	Kiváló	A testvérével lakik, a bérleményt a testvére cége fizeti
20	Kisváros	4 testvér közül a legidősebb (ebből 2 féltestvér), 80 m^2-es házban volt saját szobája, azonban a család összjövedelme 80 ezer Ft volt havonta*	Szülők elváltak	Nem megfelelő	Egy szoba társbérlet
19	Kisváros	Két testvér közül a lánygyermek (ikrek), 86 m^2-es házban éltek, saját szobában. A család összjövedelme azonban alig több mint 100 ezer Ft volt*	Szülők együtt	Megfelelő	Egy szoba albérlete családnál
39	Falu	3 testvér közül a legidősebb (2 fiútestvére van), a 150 m^2-es házban volt saját szobája	Szülők együtt	Megfelelő	Egy szoba társbérlet
17	Főváros	Két testvér közül az idősebb lány, 150 m^2-es házban laktak, saját szobával	Szülők együtt	Kiváló	Egy szoba társbérlet
35	Nagyváros	Két testvér közül az idősebb (egy fiútestvére van), 180 m^2-es házban éltek, saját szobában	Szülők együtt	Megfelelő	Egy szoba társbérlet
34	Kisváros	Három testvér közül a legkisebb (2 fiútestvére van), a 160 m^2-es házban volt külön szobája	Szülők együtt	Megfelelő	Egy szoba társbérlet
29	Főváros	3 gyermek közül a legidősebb, 300 m^2-es házban éltek, saját szobával	Szülők együtt	Kiváló	Itthon családban/ albérletkeresésben külföldön

Diplomás férfiak					
31	Főváros	Két testvér közül az idősebb, a családi házban közös szobában lakott a fiútestvérével	Szülők együtt	Megfelelő	Lakást bérel
27	Kisváros	3 testvér közül a középső fiú, az ikertestvérével lakott egy szobában a 200 m^2-es házban	Szülők együtt	Megfelelő	Egy szoba társbérlet
25	Főváros	Két testvér közül az idősebbik fiú, az 57 m^2-es panellakásban volt külön szobája	Szülők elváltak	Megfelelő	Apartmanbérlés
21	Főváros	Két testvér közül a fiatalabb, 100 m^2-es házban lakott, saját szobával	Szülők elváltak	Kiváló	Lakást bérel
18	Kisváros	Egyedüli gyermek, 200 m^2-es házban volt saját szobája, már az egyetem alatt saját lakásban élt	Szülők elváltak	Megfelelő	Lakást bérel
11	Főváros	4 testvér közül a harmadik gyermek, nagy házban éltek (300 m^2), volt külön szobája	Szülők együtt	Kiváló	Több szoba társbérlet
10	Falu	3 testvér közül az első, két lány testvérrel, külön szobás házban laktak (100 m^2)	Szülők együtt	Nem megfelelő	Lakást bérel
9	Nagyváros	Két testvér közül a kisebbik fiú, saját szobás lakásban éltek	Szülők elváltak	Kiváló	Egy szoba társbérlet
5	Kisváros	Két testvér közül az idősebb, közös szobában laktak a 120 m^2-es házban	Szülők együtt	Megfelelő	Bérleményét a cég fizeti
2	Nagyváros	Két testvér közül a kisebbik (1 lánytestvér), 150 m^2-es házban, saját szobában lakott	Szülők együtt	Megfelelő	Apartmanbérlés
1	Főváros	3 testvér közül a legidősebb (két kisebb féltestvére van), 250m^2-es lakásban, külön szobában lakott	Szülők elváltak	Kiváló	Itthon családban
Kontrollcsoport – diploma nélküliek					
56	Község	3 testvér közül a középső lánygyermek (2 fiútestvér), saját szobás, nagyobb házban éltek	Szülők válófélben	Megfelelő	Egy szobában ketten társ/ágybérlet
53	Falu	2 testvér közül az idősebb – lány, 3 hálószobás házban éltek, volt külön szobája	Szülők együtt	Megfelelő	Egy szobában ketten társ/ágybérlet
54	Nagyváros	4 testvér közül a harmadik gyermek (2 lány, 3 fiú), a nővérével lakott egy szobában	Szülők együtt	Megfelelő	Apartmanbérlés
55	Község	Két testvér közül a fiatalabb – fiú, a nagyszülőkkel közös telken, saját házban (200 m^2) éltek, volt külön szobája	Szülők együtt	Megfelelő	Egy szoba társbérlet
51	Főváros	4 gyermek közül az első (3 fiú féltestvére van a szülők második házasságaiból), volt külön szobája	Szülők elváltak	Megfelelő	Lakást bérel
52	Főváros	Egyedüli gyermek, nagyszülőkkel közös házban éltek, volt külön szobája a 60 m^2-es lakrészben	Szülők elváltak	Megfelelő	Lakást bérel

Forrás: Saját kutatás – saját táblázat.

A választott országban megvalósított életkörülményeket illetően általánosságban elmondhatjuk, hogy míg a mintában szereplő párban élők (nők és férfiak) többnyire lakást vagy kisebb apartmant bérelve élnek (ez esetben előfordul, hogy a bérleményt a munkahely, cég fizeti), a szingli nőknek zömében társbérletben éri meg a lakhatásra költeni. Az egyedülállók többnyire egy szobát bérelnek egy többszobás lakásban, legtöbbjük más országbeli diákokkal vagy szintén magyar anyanyelvű munkavállalókkal, esetenként albérlőként élnek helybeli családoknál. Többnyire erős a törekvés ezekben a fiatal nőkben arra, hogy önálló apartmanba költözhessenek, különösen azoknál az eseteknél, ahol a társbérlet valójában ágybérletet jelent, vagyis közös szobát egy szintén migráns, más országbeli fiatallal (bár ez inkább a középfokú végzettséggel külföldön élő nőkre volt jellemző a mintában). Elemzésünkben elsőként a diplomás nők (párkapcsolatban élők és szinglik), valamint a mintában szereplő fiatal, diplomás férfiak válaszait vetjük össze a jelen állapot, lakhatás, jövedelem, általános elégedettség szerint, hogy a csoportok jellemzői kirajzolódjanak. S hogy a felállított – fentebb részletezett – három kategória alapján kapott válaszok, illetve azok összegző eredményei alapján valóban pontos képet kapjunk, nézzünk néhány, a teljes minta alapján vett jellemzőt. Ahhoz, hogy a későbbiekben pontosan értsük a migrációs motiváció itthoni életkörülményekkel összefüggő, elégedettséggel kapcsolatos válaszait, fontosnak tartjuk, hogy elsőként a választott országban elért körülmények jellemzőit ismerjük meg. Így valójában egy pillanatfelvételből indulva – az interjú időpontjában tapasztalt körülmények lenyomatát nyújtó szubjektív elégedettség –, majd onnan visszabontva a történeteket, a Magyarországról hozott miliő (Hradil 2010) élményekkel pozicionáljuk a kutatási minta válaszadóit.

4.2.1 Lakhatás, jövedelem, általános elégedettség

Ahhoz, hogy igazolva lássuk a minta alapján a kutatói kérdésekben több szempontból megközelített feltevést, amely szerint a diplomás külföldi munkavállalás, vagyis ezen migráció (Gödri 2015; Sik–Szeitl 2016) kérdése túlnő a megszerezhető anyagi megfontolás és munkalehetőség kérdéskörén (Kováts–Papp 2015), valamint, hogy e folyamat fontos szerepet játszik a fiatalok felnőtté válásának folyamatában (Spéder 2013), az életciklus szerint megjelenő feltételekkel – nos, mindehhez érdemesnek látjuk a teljes minta diplomás fókuszában kiindulópontként tisztázni a – választott országban előállt – jövedelem-általános elégedettség relációban kapott válaszokat. Ez a pillanatkép, meglátásunk szerint, magyarázza a nők-férfiak élethelyzetében található viszonyokat. Ennek értelmezése után, az általunk képzett csoportok szerint (diplomások: párkapcsolatban élő nők, szinglik, férfiak almintája – diploma nélküliek kontrollcsoportja) bontjuk ki azokat az attribútumokat, amelyek segítségével a kutatói kérdések egy része ebben a fejezetben igazolható.

A szubjektív kategóriába tartozó, elégedettséget[76] jelölő válaszok alapján, amelyek a választott országban megteremtett körülményeket igyekeztek feltérképezni, elmondhatjuk, hogy a mintára jellemző: a szingli nők, mint fentebb már említettük, társbérleti körülmények ellenére is elégedettebbek a jelenlegi helyzetükkel, mint a párkapcsolatban élő nők vagy a fiatal férfi válaszadók. A diplomák adott országbeli, munkaerőpiaci értékét (Hrubos 2012) és az elvárt, illetve megteremthető életszínvonalat vizsgálva hasonló következtetésre jutottunk. Az egyedül élő nők ugyanis, kevés kivételtől eltekintve, elégedettek a havi jövedelmükkel (a válaszuk egyértelmű igen a kérdésre) *(7. táblázat),* míg a párkapcsolatban élők az igenek mellett vagy ügyesen kikerülték a konkrét választ (a táblázatunkban ezt jelöltük „n. a."-val, vagyis nincs adat), vagy határozottan „nem"-mel feleltek, amely válaszadói magatartás a diplomás férfiakra még inkább jellemző volt. Jóllehet ez összecsengeni látszik a fentebb említett általános helyzetértékelő, elégedettséget jelölő válaszokkal, ahol a párban élő nők esetében az „igen is, nem is" válaszok markánsabban jelentek meg. S bár a legbizonytalanabbnak a fiatal, diplomás férfi válaszadók bizonyultak – körükben fordult elő ugyanis a legtöbb „igen is – nem is" válasz és viszonylag kevés határozott igen –, vagyis esetükben az elégedettség a jelenlegi helyzetükkel egyáltalán nem egyértelmű.

7. táblázat. A jövedelemelégedettséget – általános elégedettséget tükröző táblázat a minta diplomás válaszadói alapján (N = 38)

Sorszám	Jövedelmével elégedett	Elégedett-e most (általánosan az életével)
Párkapcsolatban élő diplomás nők		
14	Igen	Igen
8	Nem	Igen is + nem is
16	Igen	Igen is + nem is
13	Igen	Igen
7	Igen	Igen
6	Igen	Igen
4	N. a.	Igen is + nem is
28	Igen	Igen
24	N. a.	Igen is + nem is
22	Igen	Igen is + nem is
38	Nem	Igen
37	Igen	Igen

[76] Az elégedettség (életminőség)-mérések leggyakoribb tényezői: egészségi állapot, családi élet, lakhatás, jövedelem, életszínvonal, munka – tevékenység, élete addigi alakulása (Tárki Monitor vizsgálatok 2002, 2004, 2006, in Márfi 2007). Azonban az elégedettség nem materiális/érzelmi tényezők megítélésekor a társadalmi/intézményi bizalom, közérzeti kérdések is meghatározóak lehetnek (Márfi 2007).

Szingli diplomás nők		
15	Igen	Igen
12	N. a.	Igen
3	Igen	Igen
30	Igen	Igen
26	Igen	Igen
23	Igen	Igen
20	Igen	Igen is + nem is
19	Igen	Igen
39	Igen	Igen
17	Igen	Igen
35	N. a.	Igen is + nem is
34	Igen	Igen
29	N. a.	Igen
Diplomás férfiak		
31	Igen	Igen is + nem is
27	Nem	Igen is + nem is
25	Igen	Igen is + nem is
21	Igen	Igen
18	Igen	Igen is + nem is
11	Igen	Igen
10	Nem	Igen is + nem is
9	Nem	Igen is + nem is
5	Nem	Igen
2	N. a.	Igen is + nem is
1	N. a.	Igen is + nem is

Forrás: Saját kutatás – saját táblázat.

Azonban a jövedelemelégedettségre adott válaszokban a „nemek” száma közel sem fedi pontosan az általános elégedettségre vonatkozó „igen is, nem is” válaszokat (olyan válaszadó nem volt egyik csoportban sem, aki határozott nemmel felelt volna az általános elégedettséget firtató kérdésre). Vagyis sem a fiatal diplomás férfiak, sem a párkapcsolatban élő fiatal nők esetében nem jelenthető ki, hogy az általuk nem megfelelőnek ítélt megszerezhető havi jövedelem és az általános elégedettség szubjektív érzésére (Kováts–Papp 2016) adott „igen is, nem is” válasz között egyenes arányosság lenne. Ebből egyértelműen következik, hogy ennek inverze sem jelenthető ki, vagyis az, hogy a különböző csoportokban a havi jövedelmet és az általános elégedettséget firtató kérdésekre határozott igennel felelők – markánsan a szingli női diplomás válaszadók – kizárólag a megszerezhető anyagi stabilitás miatt érzik jól magukat, vagy érzik elégedettnek magukat életük ezen szakaszában. Ezzel igazolva látjuk a kutatói kérdésekben több oldalról is megközelített feltevést, amely szerint a diplomás külföldi munkavállalással összefüggő migráció (Sik–Szeitl 2016) kérdése túlnő a megszerezhető anyagi megfontolás és munkalehetőség kérdéskörén. E fiatalok felnőtté válásának folyamatában (Spéder 2013) meghatározó, hogy maguk teremtették meg a lehetőségét annak, hogy megkapják és akkor kapják

meg a – beszámolóik szerint – végzettségüknek megfelelő állást, az ezzel járó megszerezhető jövedelmet. Az önálló életkezdet, a szülőktől való elszakadás/külön költözés (Spéder 2013) így életciklus szerint jelenhet az életükben, amely az azonosságtudat megjelenéséhez, az önálló, felelősséggel teli döntések meghozatalának (Arnett 2000; Murinkó 2010) folyamatához elengedhetetlen lépés. A felnőtté válással foglalkozó szociálpszichológiai kutatások úgy látják, hogy az ember önmaga éretté tételének (Spéder 2013) processzusában az individualizálódás is kulcsszerepet játszik (Murinkó 2010; Spéder 2013). Ez a folyamat a kutatásban szereplő fiatalok részéről ugyan – mint azt a későbbiekben részletesen elemezzük – meglehetősen diverzifikált. Hiszen az említett processzusból nagyrészt kimarad a családalapítás, gyermekvállalás, így ezen életesemények elmaradásával (Spéder 2013), a megnyúlt fiatal életszakasz posztadoleszcencia (Somlai 2007) periódusa számukra éppolyan akadályok leküzdését jelentette, mint bármely más kortársuknak. Azonban a versenyképes alap-, illetve mesterdiploma, nyelvi készségek megszerzése, majd a destandardizálás[77] (Spéder 2013: 3) folyamatába ékelődött, megvalósult önálló munkavállalás és elköltözés nagyobb lehetőséget nyitott a processzus életciklus szerinti befejezésére – függetlenül attól, hogy az ország melyik részéből, milyen végzettséggel, milyen társadalmi helyzetből indultak neki a kihívást jelentő életkezdetnek, valahol Európában.

4.2.1.1 Nem megfelelő itthoni körülmények – a szinglik csoportjában

A minta csoportjait (diplomások [párkapcsolatban élő nők, szinglik, férfiak almintája], diploma nélküliek) tekintve, a választott országban a „közös életstílus" (Hradil 2010: 420) azonosságait hordozó legegységesebbnek látszó csoport az egyedülálló (szingli), fiatal diplomás nők tábora – szerzett fizetés és általános elégedettség szempontjából. E szubjektív kategória vizsgálatakor azonban, a migráció előtti, magyarországi életkörülményekre vonatkozó kérdéssor válaszait áttekintve igen erős diverzifikációt mutat ez a látszólagos egység. A „milyen életszínvonalon élt itthon" kérdésre a *„nem megfelelő"* kategória *(6–7. táblázat)* egyedül élő női válaszadóira jellemző, hogy egyikük sem a fővárosból származik. Falun, községben és kisvárosokban nőttek fel az egyetemista éveik kezdetéig, és kivétel nélkül mindüknek több testvére vagy féltestvére van, vagyis nagycsaládokból származnak. A szülőkre vonatkozóan nagyon különböző a háttér: a kisgyermekkorban több testvérrel teljesen árván maradt (szülők elhunytak), az édesapa korai halála miatt több testvérrel félárván maradt (8 általános végzettségű) édesanya, az elvált szülők – gyermeket egyedül nevelő anyákkal (Utasi 2001) – és az együtt élő szülők, vagyis a családi állapot minden változata megjelenik a minta ezen kategóriájában. Szinte kivétel nélkül dolgoztak már az itthoni egyetemi alapképzés évei alatt, hogy megszerezzék az első diplomájukat, amely belépőt jelentett a többnyire még itthon megszerzett mester-

[77] A destandardizálás tétele szerint a felnőtté válás folyamatát a gyermekvállalás/szülővé válás tette befejezetté. Ha ez a rend felborul – például a meg nem kötött házasságokból nem születik gyermek –, új szakaszok ékelődnek be a felnőtté válás folyamatába elköltözés, munkavállalás, párkapcsolat-alapítás előtt (Spéder 2013).

diplomához. Közös jellemző továbbá, hogy az egyénileg eltérő, mégis egyformán nehezített életkörülményeik, a megváltozott családi struktúrák (M. Nádasi 2016) okozta diverzifikációk ellenére mindegyikük a tanulás útján megszerezhető stabilabbnak, kiszámíthatóbbnak vélt élet reményében igyekeztek megszerezni az első alapdiplomát, majd a mesterdiplomát, s mindezzel a diplomásoknak járó magasabb fizetések lehetőségét (Varga 2006).

„Azt láttam, hogy vannak olyan gyerekek, akiknek könnyebb az egész, mert olyan iskolába küldik őket, meg másféle életkörülmények és feltételek közül indulnak, de én mindig azt mondtam, ha valaki az életben akar valamit, azt el tudja érni, még a legsötétebb pillanatban is. És ha nem sikerül, akkor még egyszer meg kell próbálni, és addig kell próbálni, amíg nem sikerül. Ezt megtanultam. Nem szabad feladni. Lehettek volna rendesebb ruháim, amiben iskolába járok, de ez nekem nem volt fontos, hogy nézek ki, ahogy megyek az iskolába, mert tudtam, hogy az a gyerek, aki most rajtam röhög, úgyis én fogok a végén röhögni, mert én tudom, hogy majd nem ott leszek, ahol most ő van. Még jobb helyzetben leszek, és majd más lesz egy napon. És lett is végül is. [...] Ezt eldöntöttem, hogy a Corvinusra megyek. Voltak válságos időszakaim, hogy ez az a terület-e, amit akartam csinálni, de ez volt az egyetlen kiutam, tehát középiskolában ez járt a fejemben, hogy oda menjek egyetemre. Másra nem is gondoltam." (26. számú női válaszadó, 3 éve Londonban él, hitelelemzőként dolgozik)

A szülők iskolai végzettségeit tekintve a családokban jellemzően az egyik fél középfokú, a másik felsőfokú végzettségű. Abból, a szakirodalom által több összefüggésben is hangsúlyozott állításból kiindulva, amely szerint a *diplomás szülők gyermekei nagyobb arányú diplomaszerzési rátája mellett, a fiatalok ezen csoportja* átlagosan több évet tölt iskolarendszerű tanulással (Andor 2002), a minta egyes eseteitől eltekintve úgy véljük, a magasabb végzettségű szülő munkakörülményei és lehetőségei modellként szolgálhattak a fiataloknak – egyik részről. Másrészről, mivel az egyedülálló szülők – s jellemzően az egyedülálló anyák esetében – a szegénységi kockázat számottevően nagyobb indexet mutat (Kósa 2010), s mindamellett a szelekciós hatás miatt annak a valószínűsége is erősebb, hogy maguk is egyedülálló anyává válnak, ez az érzelmi, anyagi determináció (Kósa 2010) a minta ezen csoportjába tartozó fiatal nőkben, mintegy dacként jelenik meg a változtatás szándéka. Annak a lehetőségnek a megragadása válik erős motivációs tényezővé, amely szerint akkor változnak meg az esélyeik, ha maguk teszik érte a legtöbbet.

„Én igazából akkor kezdtem ezt el értékelni, amikor elkezdtem magamra főzni, hogy az édesanyám mennyire a semmiből a valamit… Tehát ez a csodával határos módon… Szerintem ő megvont magától dolgokat. Ezt most utólag látom. Tehát azért is támogatom őt, mert akkor értettem meg, amikor felnőtté váltam, hogy igazából mit jelentett az a számára, hogy a semmiből valamit kellett előteremteni úgy, hogy mi tanulni tudjunk, és hát nem volt könnyű! Szóval mondom, ez nyilván hajtóerő volt utána. […] Én akkor úgy éreztem, hogy egy nyilván tinédzserként az ember ide akar menni a barátaival, meg oda, tehát nem volt egyszerű. Tehát ilyen… Az összeveszések, onnantól elkezdve hogy az osztálypénz, meg hogy buszbérletre… Tehát ilyenekért kellett küzdenem havi szinten, hogy be kell fizetnem az osztálypénzt, meg buszbérletet kell vennem. Nem volt egyszerű akkor. Arról itt szó nincsen, hogy a legújabb ruhákat… nyilván

ezt tinédzserként nem könnyen viseli el az ember. […] Nem, nem [élt jó színvonalon] Igen. Annyira nem." (20. számú női válaszadó, 5 éve Londonban él, pénzügyi elemző)

A nem megfelelő itthoni életkörülményeket elemezve, azon vidékről származó fiatal nők egy része is a kedvezőtlen helyzetűekkel sorolta magát a csoportban, ahol a szülők ugyan nem váltak el, de az otthon maradt gyermekek száma, valamint a munkanélkülivé vált apa helyzete erősen befolyásolta a család gazdasági lehetőségeit, így a családfő[78]-funkcióval tradicionálisan összeköthető (Nagy 2001) anyagi-támogatói szerep az apa részéről nem volt betölthető. Amely közrejátszott a másik szülő támogatói szerepének/akaratának kiteljesedésében is.

„Az az első évem végén [egyetemi tanulmányok] jöttek, azt hiszem, a gondok, hogy amikor anyu adott húszezer forintot, akkor mondta, hogy jó lenne, ha visszaadnám, mert nincs otthon elég pénz. […] És akkor volt az, hogy... nyilván az ember próbál szoc. támot szerezni először, de hát aztán gondolkoztam, hogy itt muszáj, muszáj dolgozni, és akkor mindenféle ilyen… Először próbálkoztam ilyen kávézós munkahelyekkel, de aztán az nem annyira jött össze, meg iszonyatosan sok energiát elvitt, és akkor utána nagy szerencsém volt, mert megismerkedtem a magasabb, tehát felső évesekkel, akik már dolgoztak projektekben, és akkor ők adtak le mindenféle ilyen minimál munkákat […] tulajdonképpen jó is volt, mert azt éreztem, hogy viszonylag a saját lábamon állok, tehát így tulajdonképpen valamennyire büszke is voltam magamra, és tudom, hogy anyuék nagyon rosszul élték meg, mert első gyerek voltam a családban, aki elmentem egyetemre. Anyukámnak különösen rossz volt, szegény, hogy nem tudott anyagilag támogatni." (30. számú női válaszadó, Angliában él, egyetemi kutató)

Az, hogy milyen végzettséggel, milyen munkakörben helyezkedett el a fiatal az adott ország munkaerőpiacán, a diploma piaci értékével (Kertesi–Köllő 2006) arányosan befolyásolja a megszerezhető havi jövedelmet s az ebből adódó pénzelosztási lehetőségeket is. A bolognai rendszer a felsőfokú végzettséget igénylő pozíciókra a BA/BSc diplomákat szánja (leginkább a tömegeknek) (Hrubos 2010). Az MA/MSc végzettség pedig növeli az esélyt a munkavállalásra az egyén számára legkedvezőbb területeken – ez leginkább Nagy-Britanniára igaz, különösen az üzleti szektorban –, illetve a magasabb pozíciók megszerzésére, amely a német nyelvterületre jellemző felfogás (Hrubos 2010; Teichler 2009). A mintában a pénzügyi-gazdasági végzettségűek többszörös éves fizetéssel rendelkeznek, mint például a szociális végzettséggel rendelkező fiatal külföldi munkavállalók. Azonban – mint az interjúkból egyértelműen kitűnik – nem a megkeresett pénz nominális értéke szolgálja az alapot ezen fiatal, egyedülálló nők elégedettségérzéséhez. Sokkal inkább a bizonyítás – élmény, a magyarországi körülményekkel összehasonlított, általuk jobbnak minősített (Kováts–Papp 2016) élethelyzet: a megvalósult

[78] „Definíció szerint: a családfő intézménye hierarchikus viszonyt fejez ki a családtagok között, amelynek értelmében a családfő irányító szerepet tölt be a családi közösség életében. A társadalom felé ő képviseli a családot, és ő vállal felelősséget családtagjaiért. A családfő intézménye tehát a tradicionális nemek közötti szerepmegosztást tükrözi a családban. A családfő pozícióját elsődleges jövedelemszerző feladata, illetve családfenntartó szerepe miatt hagyományosan a férfi, férj, családapa töltötte be. A válások számának emelkedésével, aminek következtében a gyermeküket egyedül nevelő szülők aránya is emelkedett, azonban az asszonyok/anyák is »előléphetnek« családfőként." (Nagy 2001: 156)

munka, munkakörnyezet, az otthon nagy valószínűséggel részükről egyedül nem produkálható, általuk jónak minősített élethelyzetek (Kováts–Papp 2016). Ezek összessége alakíthatta pozitív életszemléletüket, azt, hogy elérték vagy hamarosan megvalósítani látják mindazt, amit még itthon megtervezetten, a külföldi munkavállalás nyomán el kívántak érni.

„…igen, ezzel elégedett vagyok. Mert üüüm, igazából én elég maximalista típus vagyok, tehát nagyok az elvárások saját magammal szemben […] nekem az itteni életem az kevésbé szól a pénzkeresésről, inkább arról, hogy ö úgymond egy kicsit, nem kicsit az, hogy jobban megismerjem magam, kiteljesítsem az életem, ön-magabiztosabb legyek, hogy a saját lábamon meg tudjak állni, és ez inkább a személyiségfejlődéshez tartozik. (1. számú női válaszadó, Németországban él, geográfusként dolgozik)

Az, hogy a munkával való elégedettségre erős hatással van a migráns, diplomás magyarok között a posztgraduális végzettség, a fentebb részletesen bemutatott – London és környékén élő magyar munkavállalók körében készített – kutatás[79] plasztikus képet adott (Kováts–Papp 2016). Jelen kutatási minta válaszai sem térnek el az említett megállapítástól. Azonban az általunk végzett kvalitatív, félig strukturált interjúkkal készített vizsgálat árnyaltabb képet mutat. Amennyiben a munkával járó anyagi megbecsültség kérdése a Magyarországon élő fiatal generációk munka-, jövedelem-, életminőség-stabilitást, kiszámíthatóságot (Ságvári 2012) kereső tárgyköre ezen a ponton érinti az intézményi/személyközi bizalom (Csepeli 2010; Tönnies 2002; Hajdu 2012) kérdését, amellyel a későbbiekben külön fejezetben, részletesen is foglalkozunk. Meglátásunk szerint azzal, hogy a fiatal diplomásoknak (így a szinglik csoportjának is) a tanulási folyamat végén a diploma értékéről (Györgyi 2002) visszaigazolást ad az Európa más országaiban választott munkaerőpiac, megnyílik a lehetőség a biztosabban tervezés, a vágyott, kiszámítható jövőt (Kapitány–Kapitány 2016) jelentő mindennapok felé is. Ez egybecseng a kutatói kérdések között szereplő egyik központi felvetéssel[80], amely szerint azon csoport, amelyik itthoni *munkatapasztalat után* döntött a külföldi munkavállalás mellett, már meglévő, magabiztos szakmai tudással indult el álláspályázat útján (munkahelyi áthelyezés nyomán) külföldre, hamar alkalmazkodott azokhoz a viszonyokhoz, amelyeket az új helyzet teremtett, és ezzel együtt teljes mértékben tisztázta a saját tudása és munkája értékét is az adott munkaerőpiacon. A módosult életminőség és elismertség megváltoztatta a saját személyiségéhez fűződő viszonyát, amely miatt *nem keres itthon további fogódzókat.* Feltételezésünk szerint ezek adják annak a kijelentésnek a magabiztosságát, amely szerint a kint dolgozó fiatalok – különösen az európai egyetemeken, felsőfokú képzésben részt vett, majd szintén európai munkaerőpiacon helyet talált fiatal nők és férfiak – nem gondolkodnak a hazatérés lehetőségén (erre a későbbiekben még természetesen visszatérünk). Az európai munkaerőpiac egyértelműen megmutatta a minta diplomás fiataljai számára a BSc/MSc végzettség értékét (presztízs, jövedelem, társadalmi státusz, megbecsültség), s a tisztázott munkahelyi-emberi erőviszonyok között *könnyebb számukra az eligazodás* (Székely 2013), mint itthon.

---

[79] Menjek/Maradjak? – kutatássorozat.

[80] *A kutatás dimenziói* alcím alatt található a versenyelőnyszerzéssel kapcsolatos kutatói kérdések 3.4-es pontja, amely a 77. oldalon található.

„…itt azt érzem, hogy a munkámnak van valamifajta értelme, abban az értelemben, hogy használják azt, amit csinálok, tehát hogy látom, hogy ennek van valami relevanciája az intézmény számára, amit én dolgozom […] míg ezt otthon én sosem éreztem. És nyilván mindegyikünk szeretne olyan munkát, amiben azt érzi, hogy van értelme annak, amit csinál. És azt érzem, hogy ez itt megvan, ott meg nem volt, de egyébként, ha tisztán az anyagi részét nézem, akkor lényegesen biztonságosabb helyzetben vagyok, és sokkal magasabb életszínvonalat tudok fenntartani. Mindig a narancslén szoktam lemérni, hogy míg Magyarországon nem tudtam megengedni a narancslét, azt itt meg tudom venni. Mindig azt szoktam mondani, hogy a szörp számomra egy szegénységi mutató. Annyira utáltam gyerekként a szörpöt, mert mindig azt jelentette számomra, hogy nem engedhetjük meg magunknak a Coca-Colát." (30. számú női válaszadó, Angliában él, egyetemi kutató)

4.2.1.2 Megfelelő vagy kiváló itthoni életszínvonal – a szinglik csoportjában

A megfelelő vagy saját szubjektív értékelésük szerint kiváló itthoni életszínvonalon élt fiatal, diplomás nők ezen két kategóriájára egységesen jellemző, hogy családi hátterük (Murinkó 2012) lényegesen nagyobb stabilitásra épül, mint a fentebb említett és elemzett – nem megfelelő itthoni életszínvonal – kategóriába tartozóknál láthattuk. A szülők szinte kivétel nélkül együtt élnek, iskolázottságukra jellemző az egyetemi végzettség, középfokú végzettség mindössze a „megfelelő színvonalon élt" kategóriánál fordul elő. Többségében kisebb-nagyobb városban nőttek fel a fiatal, diplomás nők, kevés kivétellel a fővárosban. Igaz, indulásukat és végzettségüket tekintve igen *diverzifikált a kép, hiszen a vidéki egyetemen végzett, alapképzéssel rendelkező, Angliában dolgozó szociális munkás diplomástól, a Londonban jogi egyetemen tanult fiatal, kifejezetten jó anyagi körülményekkel rendelkező diplomáson át a Münchenben, az interjú időpontjában épp hónapok óta „apai ösztöndíjon" élő, álláskeresésben lévő közgazdászig tart a lista*. Mégis egységesen jellemző rájuk, hogy elégedettek azzal, amit addig elértek. Mert bár a családok anyagi kondíciói jelentősen eltérnek egymástól – mint azt az imént igyekeztünk érzékeltetni –, a családjuk itthoni státuszához képest a hradili miliőelmélet (Hradil 2010) szerint közelítve, a választott életcélok elérését elősegítő életkörülmények előnyösnek számítanak akkor is, ha azok objektíve és tényszerűen rosszabb lakhatási/életfeltételeket jelentenek, mint amit a Magyarországon töltött évek alatt megszoktak. Vagyis annak ellenére mindegyikük előrelépésként értékeli a helyzetét (életszínvonalat, lehetőséget), amit megszerezhetett, akkor is, ha itthon például a lakhatási körülményei lényegesen jobbnak voltak mondhatóak (például a fiatal felnőtt egy kertvárosban található nagy, saját családi házban, önálló élettérrel), mint ahogy a választott országban él – ahogy e fejezet első részében már említettük a szingli diplomás női válaszadók többnyire társbérletben laknak a célországokban. Mindamellett, hogy láthatjuk, a rendkívül különböző életpályák – a háttérben levő családok értékrendbeli egyezése ugyanakkor diverzifikált gazdasági lehetőségei – az eltérő iskolai végezettségek, szakmai életutak/identitás alakulása nyomán kirajzolódni látszik a diplomás pályakezdő és pálya elején járó fiatalok családból hozott értékeinek azonosságai. Így – ahogy a kutatói kérdések egyik

első pontjaként állítottuk a harmadik fejezetben (1.1) – a migrációs folyamat mögött megjelenő társadalmi jelenségek s azok egy irányba mutató hatásai is leírhatóak. Az általunk „diplomás brain drain feminizációs folyamatként”[81] felvázolt jelenséget a fiatal diplomások, szakképzett munkavállalók 2011 után felgyorsult, tömeges külföldi munkavállalása (Czibere–Rácz 2016; Sik–Szeitl 2016) tüneteként jelentkező, a magyar társadalom gazdasági-társadalmi viszonyainak átalakulását (Blaskó–Szabó 2016) eredményező migrációs processzusban, a fiatalok közül a diplomás nők mind inkább nagyobb mértékű (Czibere–Rácz 2016), jórészt egyedüli – s a mintára jellemzően – a választott külföldi környezetben ismeretség és kapcsolatok hiányában is vállalt elvándorlása jellemzi. Ez az az összefüggés meglátásunk szerint, amely az agyelszívás (Blaskó–Gödri 2014), brain drain feminizációjának magyarországi viszonyaira értelmezett attribútumait felveti.

„Nagyon [elégedett az életével]. Főleg akkor nagyon, amikor visszamegyek haza, és mondjuk általános iskolai meg gimis osztálytársaimmal találkozom, akkor látom, hogy sokkal több tapasztalatom van, hogy sokkal több nyelvet beszélek. Olyankor úgy tényleg jólesik, hogy a sok beletett energia megtérült.” (17. számú válaszadó, Németországban él, közgazdász, az interjú időpontjában álláskeresésben volt)

A brain drain feminizációjának jelenségét, jellemzői szerint a minta diplomásainak szingli csoportja támasztja alá a kutatásban. A magasan képzett, külföldön munkát vállaló fiatalok migrációs szándéka motiváció szerint diverzifikáltan jelenik meg – mint azt a második fejezetben, az összefüggések elemzése kapcsán láthattuk. Azonban a kivándorlás következtében megjelenő hatások: jobb fizetés, a szubjektíven számukra megfelelőnek ítélt szakmai fejlődés lehetősége (Csanády 2008) olyan fontos szemponttá vált, amelyért a becki (2003) értelemben vett, a hagyományos utak elhagyása, az individualizáció folyamatába illően, általuk vállalt tényezővé vált.

„Százszázalékosan [elégedett]. Tehát én úgy érzem, hogy sehol mással nem cserélném el.” (12. számú válaszadó, Németországban él)

4.2.2 A párban élő női válaszadók csoportja

A párban vagy házasságban élő, illetve külföldi vagy magyar partnerrel rendelkezők csoportja lényegesen vegyesebb képet mutat a mintában az elégedettséget firtató kérdések válaszait tekintve, mint az egyedül élő diplomás női válaszadók csoportja. Ugyanakkor körükben az itthon töltött éveket meghatározó családi háttér (Murinkó 2012) mondható stabilabbnak. Az itthoni életkörülmények, amelyek a kérdésekben magába foglalták – mint már említettük fentebb, a negyedik fejezet elején – a család jövedelmi, lakhatási lehetőségeit, utazást, életszínvonal, családi státusz körülményeit, szubjektív kategóriáink szerint (kiváló, megfelelő, nem megfelelő) közelítve, kevés kivétellel a „megfelelő” vagy a „kiváló” kategóriát nevezték meg

[81] Mint erről feljebb a 4. fejezetben a menekülők kategóriájának elemzésekor részletesen írtunk.

válaszaikban. Azonban e két kategórián belül sem szűkölködhetünk a válaszok alapján a szélsőségek bemutatásában. Az egyének számára megtapasztalt, a társadalom tagjainak viszonyához mért helyzetéből kiinduló, az egyenlőtlenség mentén vizsgálódó miliőelmélet (Hradil 2010) a fejlett társadalmakra jellemző egyenlőtlenségek szerkezetének feltárására tett kísérlete közben az egyenlőtlenségek objektív (lakhatás, munkahely, fizetés stb.) és szubjektív oldalának dimenzióit vizsgálta. E felfogás szerint az egyenlőtlenségek objektívek, mert az életcélok elérése felől közelítve a kérdést nem az életkörülmények és cselekvési feltételek egyéni percepciója számít, hanem kizárólag az, jelen vannak-e ezen feltételek az egyén életében. „Csak az tud pénzt költeni, akinek van is" (Hradil 2010: 145). A Hradil által leírt helyzetalapú modellekkel leírható életstílusok közelebb állnak az egyéni cselekvések által behatárolható, mélyebb elemzésekhez. Pontosabban ezen úton elkészíthető leírások Hradil interpretálásában kevesebb általánosságot tartalmaznak – mint például a rétegződésmodellekben (Ferge 2002) megfogalmazható elemzések. Ezért is használjuk a kutatás értelmezéséhez a miliőelméletnek ezt az individuumra fókuszáló, új felfogását. Különösen, hogy Hradil nem az objektív – szubjektív egyenlőtlenség megfogalmazások között kívánt igazságot tenni, hanem egy harmadik, az életcélok[82] felől közelítve az emberi szükségletek[83] pontos megfogalmazását helyezi fókuszba.

4.2.2.1 Megfelelő – kiváló életkörülmények itthon – vagy mégsem?

A deklarált életcélok (Hradil 2010) szerint középpontba helyezett emberi szükségletek közül a gazdasági célokat áttekintve, a párban élő női válaszadók csoportjából az itthoni körülményeiket kiválónak ítélők almintájából szinte minden fiatal nőnek volt már itthon állása a külföldi munkavállalás előtt. Többségük itthon sem pusztán átlagjövedelemmel rendelkezett, mert választott hivatása kedvezett az elhelyezkedésre a multinacionális vállalatok vagy iparágak körében (pénzügyi-gazdasági szféra, HR, borszakma). Ez az összehasonlítási lehetőség, valamint a helyben megtalált vagy megteremtett családi háttér magyarázza a csoport fentebb említett elégedettségét. Ugyanakkor alátámasztja azt a kutatói kérdések között említett tárgykört[84], amely szerint a külföldön boldogulni kívánó fiatal diplomások, ezen belül is a nők részéről nagy fokú alkalmazkodási képességet kíván a beilleszkedés (Hautzinger–Hegedűs–Klenner 2014), ami nemcsak kihívást jelent számukra, hanem megfelelő terepet is a küzdeni, bizonyítani vágyó énjük kiteljesedésében. Ezért az ő részükről egyrészt tágabb fogalmat takar az integráció gondolatköre, amely gyakorlatilag azzal a lépéssel elkezdődött, hogy az aplikált

---

[82] Hradil életcél-definíciója szerint: életcélok alatt *az életminőségre vonatkozó célképzeteket értjük, amelyek a politikai akaratképződési folyamatok során, dokumentumokban deklaráltan nyilvánulnak meg* (pl. törvényekben) (Hradil 2010).

[83] Az emberi szükségletek – Hradil táblázata alapján – gazdasági cél: anyagi jólét, siker, hatalom; jóléti állami cél szerint: biztonság, tehermentesítés, egészség, részvétel; társas célok szerint: integráció, önmegvalósítás, emancipáció (Hradil 2010).

[84] A kutatói kérdések között az „Integráció – alkalmazkosás – siker" dimenziójának első kérdésfelvetése 5.1-es jelzéssel.

állásra felvételt nyertek. Kívülről, nagyon nagy százalékban kapcsolati háló nélkül, kizárólag a diploma, a tudás, a feltételezett erős kognitív képességeik és személyiségük által. S a végén az elégedett pillanatnyi életükkel zárul. Másrészt az itthoni munkatapasztalat után vállalt külföldi állás már meglévő, magabiztos szakmai tudásra épült, így hamar alkalmazkodott azokhoz a viszonyokhoz, amelyeket az új helyzet teremtett, és ezzel együtt teljes mértékben tisztázta a saját tudás, valamint a munkájuk értékét is az adott munkaerőpiacon – ahogy fentebb, ezt az itthon már állást vállalt egyedülálló nők csoportjában is említettük e fejezetben. A változott életminőség és elismertség (s nem utolsósorban a párkapcsolat sikeressége) miatt a fiatal *nem keres itthon további lehetőségeket.*

Az életszínvonalukat vagy a családi hátteret itthon *megfelelőnek* minősítő női válaszadók csoportjára jellemzően vegyesebb a kép az említett munka-jövedelem relációban mért elégedettség tekintetében – a válaszok alapján *(6–7. táblázat)*. A megszerzett munkával való elégedettség függ attól, hogy valóban a végzettségének vagy a szaktudásának megfelelő állást sikerül-e betölteni, függ a munkahelyi körülményektől – leginkább emberi kapcsolatokon alapuló viszonyoktól –, valamint attól is, hogy a munkáért járó jövedelem megelégedésre ad-e okot. Azok, akik a munkájukkal nem, de a havi jövedelmükkel elégedettek, többnyire már az itthoni munkavállalás során is erős kritikát fogalmaztak meg a munkahelyi körülmények, emberi viszonyok alakulásának tekintetében. S mint majd a későbbiekben egy nagyobb fejezet erejéig kitérünk rá – mint az imént erre utalást is tettünk –, részben ők azok, akik a külföldi munkavállalás, a migráció kapcsán döntéseiket a társadalmi viszonyok, konkrétan a társadalom bizalmi indexével (Hajdu 2012) kapcsolatos kérdések és a hazatérés/haza nem térés gondolatkörének kérdéseivel kapcsolják össze.

A hradili emberi szükségleteket fókuszba helyező elmélet (Hradil 2010) mentén, szubjektív kategória szerint értékelhető, a magyarországi életkörülményekre vonatkozó válaszok alapján, látjuk, hogy a minta ezen csoportjában azok is megfelelőnek ítélték a magyarországi életkörülményeiket, akik nagycsaládban, egy vagy több testvérrel egy szobában lakva nőttek fel.

„Mi négyen vagyunk testvérek, és akkor lett külön szobám, amikor a testvérem költözött ki. […] mivel én 8. kerületi gyerek vagyok, mi, tehát a környezetünk sem volt nagyon jól eleresztve, tehát az ottani átlaghoz képest mi mindig egy picivel jobban álltunk […] emlékszem ezekre az iskolai felmérésekre […] de például a párom, aki 3. kerületi ilyen úri, budai gyerek, hozzá képest ez egy nagyon-nagyon szerény…" [körülmény volt]. (16. számú női válaszadó, házas, Angliában él, szülei tudományos fokozattal rendelkező értelmiségiek)

Egy 2007-ben készült európai bizottsági jelentés szerint Magyarországon „2005-ben a teljes lakosság mintegy 12%-a és az összes gyermek 19%-a, azaz 420 000 gyermek élt az általánosan elfogadott szegénységi küszöb alatt" (Darvas–Tausz 2007: 5). A szakirodalom a családban élő gyermekek száma szerint korreláló szegénységi rátát tényként kezeli (Darvas–Tausz 2007; Ferge 2017). A megélhetés nehézségeit a háztartások élelmiszerekre kiadott összegeinek nagysága szerint mérve az életminőségről kaphatunk képet – a hradili (2010) ételemben használt objektív mérőszámok alapján. A minta ezen csoportjába tartozó fiatal, diplomás, házasságban/párkapcsolatban élő nők esetén, ahol a fent leírt körülmények mellett a családok anyagi

forrásai nemegyszer meghaladták a kiadásokat, objektív mérték szerint nem beszélhetünk a felnövekvő gyermekek szempontjából megfelelő körülményről. A szubjektív, egyéni élmények azonban az életcél egyéni szükségletei szerint (Hradil 2010) mégis cáfolni látszanak a tényeket.

„…soha nem volt külön szobám, mi hatan vagyunk testvérek […] az összes lány, öt lány együtt lakott. […] nagyon keserűen tudnak visszaemlékezni a szüleim bizonyos időszakokra. Úgyhogy mi alig tudtunk kenyeret venni állítólag. Mi nem emlékszünk rá, mert nyilván egy szülő nem a kisgyerekével beszéli ezt meg. […] Hát megfelelő [életszínvonal] volt, mondjuk így, de nagyon… tehát, amikor én elkerültem otthonról 18 évesen, én teljesen tisztában voltam vele, hogy nekem saját magamnak kell megteremteni az anyagi dolgokat." (38. számú női válaszadó, házas, a szülők értelmiségiek, jelenleg Írországban él)

Ahogy e csoport elemzésének kezdetekor fentebb jeleztük, a társadalmi helyzetekből adódó szélsőségek igen intenzíven mutatkoznak meg az ezen almintába tartozó fiatal nők között. A jövedelem alapján bemutatott, relatíve megélt szegénység – kontra megfelelő körülmények mellett az objektív mutatók alapján vélhetően a magyar társadalom felső deciliséhez (Tóth 2016) tartozó azon válaszadók is megfelelőnek ítélték a körülményeiket a csoportban, akiknek a családja kifejezetten erős anyagi háttérrel segítette a pályaválasztást és az életkezdetet. A család mintegy orientálta ezeket a fiatalokat a befektetett anyagi javak és a megszerzett tudás roseni (1998), bourdieu-i (1998) értelmezésében fentebb leírt – az emberi tőkébe fektetett tudás – ár-érték arányának mind jobb kihasználására. Amely így a társadalmi helyzetből fakadó előny alapján lehetőséget teremt számukra, hogy meg is ragadják a társadalmi struktúrában elfoglalt helyüket, valamint a birtokolt társadalmi tőke mennyisége szerint (Sik 2010) a felkínált lehetőséget.

*„Egy bankban dolgozok, tulajdonképpen a legnagyobb svájci bankban. Otthon a [egyetem neve] … Egyetemen tanultam, a nemzetközi gazdálkodás szakon csináltam a bachelort, utána Svájcba jöttem a mastert megcsinálni… […] …szerencsés voltam olyan szempontból, hogy nem kellett azon izgulnom, hogy hogyan fedezem a tanulmányaimat, mert a szüleim segítettek… […] Most, hogy látom, itt, meg más nyugati országokban mekkora vásárlóerővel rendelkeznek az emberek meg a diákok, ahhoz képest az enyém nem volt túl magas." (*14. számú női válaszadó, Svájcban él)

A párkapcsolatban/házasságban élő vagy tartós párkapcsolattal rendelkező diplomás női válaszadók – akik egyébként lakhely szerint, kevés kivételtől eltekintve a fővárosban, illetve nagyvárosban nőttek fel itthon –, nagyobb részben kiválónak ítélték meg az itthoni életkörülményeikre jellemző státuszukat. Ők a külföldön állást vállaló női válaszadók „önmegvalósító", illetve „párját követő" kategóriáit erősítik – szinte kivétel nélkül. Közülük kerülnek ki a már gyermekkel/gyermekekkel rendelkező, házasságban vagy valóban tartós párkapcsolatban élők (Utasi 2004), ők azok, akik a legnagyobb részt elégedettek a jelenlegi, egyébként a végzettségüknek megfelelő munkájukkal és az ebből származó jövedelmükkel egyaránt.

„…nekem ez szakmailag előrelépés volt, ebből adódóan sokkal jobban érzem magam ebben a szituációban, mint otthon érezném magam. […] Mind abból adódik, hogy jobb állásom van, van értelme annak, amit csinálok, ezt pénzzel honorálják is, olyan mennyiségű pénzzel, amiből jól meg tudok élni, félre tudok tenni, anyagilag biztonságban érzem magam. Ettől ma-

gabiztosabb is vagyok. […] Ez az első alkalom, hogy félre tudok tenni, hogy elkezdtem gondolni a jövőre, megtakarítási számlát nyitottam." (37. számú női válaszadó, Angliában dolgozik, párkapcsolatban él, egy gyermek édesanyja)

A minta ezen csoportjában található, de itt is gyakorlatilag elenyésző mértékben azon válaszadók száma, akiknek esetében sem a megszerzett munka, sem a fizetés nem adott okot az elégedettségre *(7. táblázat)*. Ezen ritka esetek jellemzője, hogy nem sikerült sem a végzettségnek, sem általában a diplomásokat megillető munkakörben megfelelő állást találni.

4.2.2.2 A „nem megfelelő" kategóriát választók csoportja

Andy Furlong hosszasan elemzi tanulmányában (2004) a szülők szerepét a posztkommunista országokban. A szülők által szerzett kapcsolatok, a társadalmi tőke klasszikus, bourdieu-i (1998) értelemben vett előnyszerzésével[85], segítséget jelentenek az új generációnak megküzdeni a munkaerőpiacon jelentkező ugyancsak új kihívásokkal – mint az idegen nyelv ismerete (angol), az informatikai tudás. Ugyanakkor hangsúlyozza a személyiség, valamint a „szerencse" (Furlong 2004: 218) szerepét (jókor, jó helyen). A szülők – mint financiális háttér – ugyanakkor szerte Európa országaiban egyformán fontos szerepet töltenek be Furlong érvelése szerint a fiatal generációk életében – a munkanélküliség, a marginális (részmunkaidős vagy alulfizetett) foglalkoztatás vagy a kötelező korhatáron túli tanulás megsegítésére. Így tehát azok a fiatalok, akiket a szüleik nem tudnak (vagy nem hajlandók) támogatni, kiváltképp hátrányos helyzetbe kerülnek (Furlong 2004). Mindezek alapján talán nem véletlen, hogy a kutatási mintában a párkapcsolatban élő fiatal diplomás nők csoportjában meglepő összefüggést találtunk az itthon nem megfelelő életkörülményekről valló és külföldön – saját megítélésük szerint – a boldogulás nehézségeit kidomborító válaszok között. Azok, akik már a külföldi munkavállalás előtti években vagy fiatalabb diákkorukban negatív élményeket szereztek az életkörülményeik, családi/bizalmi viszonyaik (Utasi 2002) terén, amelyeket küzdelmes időszakoknak éltek meg, válaszaikban nem tartották megfelelőnek az itthoni életkörülményeiket, életszínvonalukat. A negatív élményeket jelentették: mindennapi megélhetési gondok a családban vagy az egyedül töltött egyetemi évek alatt, családi háttér csorbulása – elvált szülők miatt háttérbe szorult a családi szolidaritás (Utasi 2002) stb. S bár a magyarországinál jobbnak ítélték a külföldi munkavállalói létet, migráns társaiknál mégis küzdelmesebbnek találják azt. Feltételezésünk szerint ezen azonos irányba mutató attitűdjük a szülői háttér bizonytalanságként értelmezhető elégtelenségéből származhat, amelyet jelenthet a múltból eredő anyagi támogatás vagy a bourdieu-i (1978) társadalmi, illetve a Sik (2012) értelmezésében vett kapcsolati tőke hiánya éppúgy (amelyet később a migrációs kapcsolati tőke [Gödri 2010] hiánya követett), mint a családi szolidaritáson alapuló (Utasi 2002) védelmi rendszer hiánya. Így az eléjük kerülő munkahelyi vagy egyéb akadályokat annak ellenére hajlamosabbak nehezebb feladatnak megélni, hogy stabil párkap-

[85] Ehhez az előnyhöz a posztkommunista társadalmakban hozzátartozik a szülők által biztosított kapcsolatok a sikeresen privatizált, valamint a nyugati cégekkel, illetve az állami vállalatok vezetőivel (Furlong 2004).

csolati segítséget is igénybe vehetnek azok megoldására. Ez a szemlélet egyben meg is nehezíti a mindennapjaikat, befolyásolja a döntéseiket, így válaszaikban hangsúlyozottan nem voltak megelégedve se az adott országban megszerzett munkával, s részben az érte járó javadalmazással sem. Annak ellenére sem, hogy stabil párkapcsolatban éltek (nem feltétlen közös lakásban a párjukkal) – ahogy említettük –, bérelt, de főbérlő nélküli apartmanban, s a végzettségüknek megfelelő állásban dolgoztak.

„…hogyha az alapján nézem, hogy Magyarországon mi jelent gazdagságnak, akkor úgy érzem, hogy viszonylag szerény körülmények között éltünk, és még csak azt sem mondhatnám, hogy középosztály… […] csak olyan buliba mentünk, ami ingyen volt, ugye nem ittunk soha sört, csak ásványvizet, satöbbi, tehát, hogy, hogy én azt nem mondanám, hogy én középosztály voltam, mint azok a gyerekek, akikkel én együtt jártam, egy csoportba [az egyetemen]. […] …tény és való, hogy én mondjuk sokat tettem azért, hogy el tudjak menni [Amerikába], megdolgoztam azért, mert mosogattam, meg satöbbi… […] Hát 16 éves koromig biztos, hogy rengeteget [nélkülöztem], mert, hogy addig építettük azt a nagy házat, és akkor így minden, minden pénzünk, de így olyan szinten, hogy így karácsonyi ajándékot sem kaptam, meg semmi, ö, minden pénzünk így az építkezésre ment rá, és hát, ruhákat így az unokatesóméktól kaptam, tehát így nekem az nagyon nem volt, ö, szokványos, hogy mondjuk bemegyünk egy bevásárlóközpontba és akkor veszünk nekem farmert, vagy nem tudom, cipőt… […] Öt hónapja [dolgozik külföldön]. […] …valószínű, ha ilyen sales területen helyezkednék el, vagy egy tréning területen, ahol többet kell emberekkel kommunikálni, akkor lehet, hogy nem lennék ilyen elégedetlen, nevezzük így. […] Csak hát az a probléma, hogy én sem, tehát annyira keresem a helyemet… [...] de ez nem az ő hibájuk, hanem az én hibám, hogy nem megfelelően pályázok… [...] …ez egy nem könnyű út és én még nehezebbé teszem, mert, hogy nagyon sokat gondolkozom rajta, hogy mi az út." (13. számú válaszadó, Svájcban él, egy kisvárosban nőtt fel, a szülei elváltak)

4.2.3 A jellemzők összehasonlítása a mintában – jövedelem, támogató hazautalások

A fentieken túlmenően a házasságban, stabil párkapcsolatban élő női válaszadók abban különböznek jelentősen a szinglik csoportjától, hogy az *egyedülálló nők,* a mintában, *kivétel nélkül elégedettek a munkájukkal és az érte járó jövedelemmel* – mint fentebb részleteztük –, tartozzanak bármely kategóriába az otthon maguk mögött hagyott családi körülményeket tekintve. S bár *az otthoniak rendszeres pénzbeli segítése nem jellemzője a mintában* szereplő fiatalok csoportjainak, ez azonban nem azt jelenti, hogy szükségszerűen vagy kötelességszerűen ezt ne tennék meg. Míg azonban a párban élő nők közül inkább csak elvétve, s azt is alkalomszerűen küldik haza a szükségszerűvé vált anyagi támogatást az itthon maradt családtagok valamelyikének, a szinglik csoportjára jellemzőbb, hogy egyesek rendszeresen, nagyobb arányban szükségszerűen támogatják az itthon maradottakat (édesanya, nagymama, testvér) a jövedelmükből. S bár a teljes mintában szereplő fiatalok közül *feltűnően sokan nőttek fel egyszülős családban, elvált szülők gyermekeként* – ez utóbbi leginkább a párban élők és a fiatal férfiak csoportjára jellemző –, annál érdekesebb, hogy nem ők, hanem inkább az egyedülálló nők támogatják na-

gyobb arányban a többnyire együtt élő szüleiket *(8. táblázat)*. Ott, ahol a szülők elhunytak, a szinglik a testvéreket vagy a testvér elindulását segítették, hogy ugyancsak valamelyik európai ország munkaerőpiacán próbáljanak szerencsét, illetve a hazautalásokkal (Kajdi 2016) az őket felnevelő nagyszülőket támogatják. Az egyedülálló, elvált anyák az interjúkban szereplő fiatalok beszámolói szerint rosszabb helyzetben voltak/vannak (Vukovich 1999; Farkas 2008), mint az elvált apák vagy az együtt élő szülők. Ha volt már a családban valaki munka nélkül, akkor a válaszadók az édesanyát említették jóval nagyobb arányban, vagy jelölték meg jelenleg is betegnek, munkaképtelennek, mint aki a külföldön élő gyermeke segítségére szorul.

8. táblázat. A család támogatása a minta diplomás válaszadói között
(A táblázatban a színek jelentései: zöld – párban élő női válaszadók; rózsaszín – szingli válaszadók; kék – férfi válaszadók csoportja)

Sorszám	Családi háttér/ szülői státusz	Küld-e haza támogatást?	Nemek szerinti válaszok
PÁRKAPCSOLATBAN ÉLŐ NŐI VÁLASZADÓK			
14	Szülők együtt	Szükségszerűen	NŐK
8	Szülők elváltak	Nem	
16	Szülők együtt	Nem	
13	Szülők elváltak	Nem	
7	Szülők elváltak	Nem	
6	Szülők együtt	Nem	
4	Szülők elváltak	Nem	
28	Szülők együtt	Nem	
24	Szülők elváltak	Szükségszerűen	
22	Szülők együtt	Nem	
38	Szülők együtt	Nem	
37	Szülők együtt	Nem	
SZINGLI VÁLASZADÓK			
15	Szülők elváltak	Nem	NŐK
12	Szülők együtt	Nem	
3	Édesapja meghalt	Szükségszerűen/gyakrabban	
30	Szülők együtt	Szükségszerűen/nem gyakran	
26	Szülők elhunytak	N. a.	
23	Szülők együtt	Nem	
20	Szülők elváltak	**Igen, rendszeresen**	
19	Szülők együtt	Szükségszerűen/nem gyakran	
39	Szülők együtt	Nem	
17	Szülők együtt	Nem	
35	Szülők együtt	Nem	
34	Szülők együtt	Szükségszerűen/gyakrabban	
29	Szülők együtt	Nem	

FÉRFI VÁLASZADÓK			
31	Szülők együtt	Nem	FÉRFIAK
27	Szülők együtt	Nem	
25	Szülők elváltak	Nem	
21	Szülők elváltak	Nem	
18	Szülők elváltak	Nem	
11	Szülők együtt	Nem	
10	Szülők együtt	Nem	
9	Szülők elváltak	Nem	
5	Szülők együtt	Nem	
2	Szülők együtt	Nem	
1	Szülők elváltak	Nem	

Forrás: Saját kutatás (2015–2016. évben felvett interjúk alapján), saját táblázat.

A mintában a külföldön élő fiatal férfiak csoportjának tagjai egyáltalán nem küldenek vagy adnak pénzbeli támogatást az itthoni családtagoknak, alkalom- vagy szükségszerűen sem. Táblázatunkban az erre vonatkozó kérdések egységes „nem" oszlopot alkotnak *(8. táblázat)*. Ennek egyik magyarázata meglátásunk szerint, hogy a mintában szereplő fiatal férfiak nagyobb része az egyetemi tanulmányok miatt utazott először egy-három évre külföldre, majd maradt kinn a választott országban munkavállaló. (Jóllehet jellemző a csoportra, hogy a külföldi tanulást ösztöndíjas egyetemi félévek előzték meg, mintegy előkészítő/tájékozódásként a hosszabb külföldi tartózkodás felé orientálódva, ahogy tették ezt egyébként a női válaszadóink közül is igen sokan.) Ehhez szorosan kapcsolható az említett jelenség okaként a másik magyarázó tényező, amely ezen fiatal diplomás férfiak családi hátterében rejlik, s amely lényegesen egységesebb gazdasági-pénzügyi stabilitást biztosított ezen fiatal férfiaknak, ami az itthoni körülményeket, valamint az egyetemi tanulmányokat illeti, mint a fentebb részletesen elemzett fiatal, diplomás, összes női válaszadó esetében látható volt. Nézzük meg tehát, milyen jellemzők mondhatóak el a mintában szereplő diplomás férfi válaszadókról az itthoni körülmények, a családi háttér, a kinti lakhatás s a munkával, jövedelemmel elégedettség területén.

4.2.4 A fiatal diplomás férfiak csoportja – összehasonlításban

Mint e fejezet bevezető részében részletesen tárgyaltuk, a családok (szülők együttes) havi jövedelmét[86] jövedelemsávokba rendszerezve igyekeztünk felmérni a fiatalok gazdasági hátterét.

[86] A KSH 2005-ös kiadványában összefoglaltak szerint az anyagi jólét hétköznapi fogalma, ellentétben a szakmai-tudományos közvéleményben élő konszenzussal, nem azonos a jövedelemmel. Havasi–Altorjai tanulmánya szerint az egyének vagy háztartások kétszer annyira mért jövedelme nem jelenti azt, hogy kétszer akkora az anyagi jólét is – más egyén vagy háztartás összehasonlításában. „A jövedelem egy-egy forintja nem arányosan és nem azonos módon járul hozzá az egyének, illetve családok jólétéhez. Ugyanakkor az azonos összegű jövedelem is más értéket képviselhet, attól függően, hogy kiszámítható és tervezhető módon jut-e hozzá az egyén." (Havasi–Altorjai 2005: 11)

A hazai és nemzetközi gyakorlat is a háztartás tagjainak összes jövedelméből indul ki, amikor a lakosság jövedelmi helyzetét igyekszik meghatározni. Feltételezve, hogy az összjövedelem az együtt élő család/háztartástagok között arányosan oszlik meg (Havasi–Altorjai 2005). Az interjúk készítése közben, s az elemzésben is, hasonlóan a statisztikai pontosságú mérésekhez, az említett szempontokat vettük figyelembe (befolyt jövedelem/háztartás/fő). Mindemellett az említett jövedelemsávok az elemzésben valójában igazodási pontot jelentettek számunkra, hiszen a statisztikai jellegű válaszok a szubjektíven megítélt (kiváló, megfelelő, nem megfelelő) itthoni életkörülmények, életszínvonal kategóriáinak felállításához szolgáltak információval.

A mintában a fiatal diplomás férfiak csoportjának kinti lakhatási körülményeire jellemző, hogy néhány kivételtől eltekintve, akik egy vagy több szobát bérelve társbérletben laknak, döntően egy teljes lakást/apartmant bérelnek a választott országban. Ez a külföldi munkavállalás alatt megengedhető egyik legjobb lakhatási státusz. S tekintve, hogy a *mintában szerepelő fiatal diplomás férfiak döntő többsége egyedül él a bérelt lakásban/apartmanban,* akkor is, ha a válaszadás időpontjában volt partneri/szerelmi kapcsolatuk, érzékelhetően jobb körülményeket mondhat ez a csoport magáénak, mint a fentebb részletesen elemzett szingli nők almintája. Akik, mint említettük, döntő többségben társbérletben laknak, egy szobát bérelve – természetesen e csoportban is létezik az egyedül „egy stúdiólakásban/apartmanban" élők kisebb almintája. A házasságban, stabil partnerrel egy háztartásban élő fiatal diplomás férfiak, akik szintén lakást bérelnek – viszonylag kis almintának tekinthetőek a csoportban *(9. táblázat)*.

9. táblázat. Lakhatási körülmények, foglalkozás és partnerkapcsolat a minta diplomás válaszadói összehasonlításában (A táblázatban a színek jelentései: zöld – párban élő női válaszadók; rózsaszín – szingli válaszadók; kék – férfi válaszadók csoportja)

Sor-szám	Munkahely típusa	Végzettsége	Magánélet 1	Magán-élet 2	Lakhatás az interjú időpontjában	Választott ország
PÁRKAPCSOLATBAN ÉLŐ NŐK A MINTÁBAN						
14	Bank	Nemzetközi gazdálkodás	Egyedül él	Van partnere	Egy szoba társbérlet	Svájc
8	Egyetemi kórház	Biomérnök	Egyedül él	Van partnere	Apartmanbérlés	Svájc
16	K+F cég	Vegyész-mérnök	Házas	Férj	Apartmanbérlés	Anglia
13	Kozmetikai cég	Nemzetközi gazdálkodás	Párkapcsolatban	Nem házas	Apartmanbérlés	Svájc
7	Szociális intézmény	Szociálpolitika	Párkapcsolatban	Nem házas	Egy szoba társbérlet	Anglia
6	PÜ Multicég	Pénzügy számvitel	Házas	Férj	Lakást bérel	Hollandia
4	N. a.	Nemzetközi gazdálkodás	Párkapcsolatban	Nem házas	Bérleményét a cég fizeti	Németország
28	Gyógyszeripari cég	Nemz. kapcs. szakértő	Párkapcsolatban	Nem házas	Bérleményét a cég fizeti	Svájc

24	N. a.	Nemzetközi tanulmányok (diplomata-képzés)	Házas	Férj +1 gyerek	Lakást bérel	Franciaország
22	Telekommunikációs cég	HR	Házas	Férj + 2 gyerek	Saját lakás	Hollandia
38	Call center	Angol–ének-zene tanár	Házas	Férj	Apartmanbérlés	Írország
37	Borászat	Kertész-mérnök	Párkapcsolatban	1 gyerek	Lakást bérel	Anglia
SZINGLI NŐK A MINTÁBAN						
15	Amerikai multicég	Nemzetközi gazdálkodás	Egyedülálló	Nincs partnere	Egy szoba társbérlet	Hollandia
12	N. a.	Közgazdász/ nemzetk. tan.	Egyedülálló	Nincs partnere	Egy szoba társbérlet	Németország
3	Földmérő cég	Geográfus	Egyedülálló	Nincs partnere	Egy szoba társbérlet	Németország
30	Egyetemen	Szociológus	Egyedülálló	Nincs partnere	Lakást bérel	Anglia
26	Bank	Hitelelemző	Egyedülálló	Nincs partnere	Lakást bérel	Anglia
23	Német internetes cég	Nemzetközi gazdálkodás	Egyedülálló	Nincs partnere	Bérleményét a testvére cége fizeti	Németország
20	Nyugdíjalap – befektetési elemző	Pénügy-számvitel	Egyedülálló	Nincs partnere	Egy szoba társbérlet	Anglia
19	Szociális gyermek-intézmény	Szociális munkás	Egyedülálló	Nincs partnere	Egy szoba albérlő családnál	Anglia
39	Önkormányzat	Szociál-politikus	Egyedülálló	Nincs partnere	Egy szoba társbérlet	Anglia
17	Tanácsadó cég	Közgazdász	Egyedülálló	Nincs partnere	Egy szoba társbérlet	Németország
35	N. a.	Közgazdász	Egyedülálló	Nincs partnere	Egy szoba társbérlet	Franciaország
34	Kutató-intézet	Biológus	Egyedülálló	Nincs partnere	Egy szoba társbérlet	Franciaország
29	Jogász	Jogász	Egyedülálló	Nincs partnere	Itthon család-ban/kiutazóban ismét	Anglia

FÉRFIAK A MINTÁBAN						
31	Egyetem	Közgazdász	Párkapcsolatban	Nem házas	Lakást bérel	Anglia
27	Mérnöki iroda	Földmérő mérnök	Egyedülálló	Nincs partnere	Egy szoba társbérlet	Anglia
25	Piackutató cég	Szociológus	Párkapcsolatban	Nem házas	Apartmanbérlés	Anglia
21	Egyetem	Közgazdász	Egyedülálló	Nincs partnere	Lakást bérel	Hollandia
18	Pénzügyi tanácsadó cég	Nemzetközi gazdálkodás	Egyedül él	Van partnere	Lakást bérel	Svájc
11	Könyvvizsgáló cég	Pénzügyi elemző	Egyedül él	Van partnere	Több szoba társbérlet	Németország
10	Autóipari cég	Közlekedésmérnök	Egyedül él	Van partnere	Lakást bérel	Németország
9	Internetes startup cég	Közgazdász	Egyedülálló	Nincs partnere	Egy szoba társbérlet	Németország
5	Építőipari cég	Gépészmérnök	Egyedülálló	Nincs partnere	Bérleményét a cég fizeti	Németország
2	N. a.	Közgazdász	Házas	Feleség	Apartmanbérlés	Anglia
1	N. a.	Kognitív tudományok	Egyedülálló	Nincs partnere	Itthon családban/álláskeresésben ismét külföldön	(A válaszadás időpontjában átmenetileg Magyarországon)

Forrás: Saját kutatás (2015–2016. évben felvett interjúk alapján), saját táblázat.

A magyarázó tényezőket keresve a foglalkozások/betöltött állás – havi jövedelem összefüggéseit kerestük értelemszerűen, ám nem találtunk ilyen egyértelműen és egyenesen levonható következtetéseket. Mert bár igaz, hogy a mintában szereplő fiatal diplomás férfiak csoportjában felülreprezentált az európai munkaerőpiacon preferált – kifejezetten magasan képzett és neves nemzetközi cégeknél gyakorlatot szerzett – pénzügyi (elemző, közgazdász), valamint különböző mérnöki végzettséggel állásokat betöltők száma, ahol a havi jövedelem – mint fentebb már említettük – többszöröse például a szociális szférában (szociális munkás, szociális politikus) dolgozókénál.[87] S igaz az is, hogy ezeket a foglalkozásokat a mintában szereplő szingli diplomás nők közül töltik be többnyire 1500–2800 euró közötti fizetéssel – ez végzettség (alap/

[87] A Monster Karrier Portál összehasonlító elemzése szerint Nagy-Britanniában az ipari szektorok szerinti fizetések sorrendje (2018. január 29-ei dátum szerint): pénzügyi szektor, IT-szektor, software-fejlesztés, építési szektor, gyártási szektor, kiskereskedelmi szektor, oktatási szektor. Forrás: https://www.monster.co.uk/career-advice/article/uk-average-salary-graphs – utolsó letöltés: 2018. február 4.

mester diploma megléte, országonkénti elismertség), valamint a megszerzett pozíció kérdése. Ugyanakkor az egyedülálló diplomás nők között is előnyt élveznek a fizetések tekintetében a közgazdász, elemző-pénzügyi végzettségekkel, vagy az európai munkaerőpiacon is kelendő egyetemi vagy multinacionális környezetben versengő céges kutatói állásokban munkát végzők. Átlag éves 30–40 000 euró közötti jövedelemmel, illetve a mintában a top éves jövedelemmel rendelkezők esetén – mint arról az interjúkban szereplő fiatalok beszámoltak – a fizetések 50–80 000 fonttól[88] (a bónuszokat is beleszámolva), 90–120 000 euróig terjednek, legyen szó Svájcról, Angliáról, Hollandiáról, Németországról vagy Belgiumról. S amely pozíciókban a *női válaszadóink nem rendelkeznek kevesebb havi jövedelemmel, mint a hasonló adottságokkal rendelkező fiatal, diplomás férfi válaszadóink*. Igaz, ezen kiemelkedően magas fizetések esetén – lévén fiatalokról, a húszas éveik második felében, a harmincas éveik elején járó diplomásokról beszélünk – az egyedülálló női válaszadók egy része is önálló apartman bérlésével teremti meg magának az igényeinek leginkább megfelelő lakókörnyezetet. A kutatói kérdések között felvetettük, hogy lehet-e oka az egyedülálló női migrációnak, illetve a tartós külföldi munkavállalásnak, hogy a fiatal nők a nőiségük miatti hátrányokat (Koncz 2006) kevésbé tapasztalják meg az európai munkaerőpiacon?[89] A minta női válaszadóinak interpretálásában igent mondhatunk a kérdésre. A szakirodalom Magyarországra jellemzőnek írja le, hogy erőteljesen tetten érhető a nők férfiakénál kedvezőtlenebb munkaerőpiaci pozícióit alakító tényezők együttese (Koncz 2006). Ezek közé tartozik, hogy bár a nők évről évre többen kezdik meg felsőfokú tanulmányaikat, mint a korosztály férfi tagjai (Keczer 2012), azonban e kedvező szintű iskolázottság munkaerőpiaci tőkévé konvertálása (Koncz 2006: 664) gyengébb lábakon áll, mint a férfiak esetében. Ennek hátterében a nők társadalmi szerepvállalásával összefüggő (családellátási felelősség) erőtlenebb versenyképessége éppúgy felfedezhető, mint a korlátosabb információszerzés, vagy a gyengébb kapcsolati tőke jelenléte (Koncz 2006). Feltételezésünk szerint a fiatal diplomások – elsősorban nők – által, az interjúkban hangsúlyozott meritokratikus szemléletet a magyar viszonyoknál jobban szem előtt tartó, európai munkaerőpiacon ragadták tehát meg.

E szubjektív tényezők mellett a teljesség kedvéért érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy az Eurostat 2011–2012-es adatai szerint a 25–49 év közötti női munkavállalók közül az Egyesült Királyságban kb. 34% tölt be vezetői pozíciót (alsó-, közép-, felsővezetői munkakör összesítve), Németországban pedig kb. 29%-os ugyanez a ráta (Senden & Visser 2014). A vállalatok vezetői között, az EU 28 országára vetítve az igazgatótanács tagjainak csupán 12%-a nő, elnök-vezetői pozíciót pedig mindössze 3%-os aránnyal töltenek be. A magasan képzett fiatal női munkavállalók az Európai Unióban generálisan lassan érik el a vezetői pozíciókat. Minden üzleti szektor tekintetében 61–70%-ban a férfiak töltik be az említett állásokat (Senden & Visser 2014). A témához kapcsolódóan, a megszerzett pozíciók megtartását illetően a kutatás női válaszadói nem számoltak be nehézségekről, ennek ellenkezőjéről, a munkájukért járó el-

---

[88] Fizetések rangsora szektoronként, foglalkozásonként az Egyesült Királyságban: Forrás: https://www.reed.co.uk/average-salary – utolsó letöltés: 2018. február 4.

[89] A kutatói kérdések között, az *„Elvárások – felnőtté válás folyamata – betöltött szerepek – kapcsolati háló"* dimenziójának vizsgálatakor a 2.6 jelölésű kérdésfeltevés.

ismerésekről, s azon keresztül az általuk sikerként megélt helyzetekről viszont igen. A sikeresség kérdéskörére az elemzés egyes alfejezeteiben többször is visszatérünk.

Ahogy a táblázatban láthatjuk *(9. táblázat),* az egyedül élő férfiak inkább választják a külön lakás/apartman bérlését, mint a szingli nők. Meglátásunk szerint ezt két okra vezethetjük vissza: (1) A mintában, a külföldön szerzett diploma a férfiak esetében arányaiban nagyobb, (2) a női sorstársaknál kevesebb terhet cipelnek. Egyes számú (1) magyarázatként úgy véljük, hogy a férfi válaszadók a minta női válaszadóihoz arányosítva nagyobb számban végezték a mester- vagy eleve az alapképzést is külföldön. Így azonos kondíciókkal pályáztak gyakornoki és állandó pozíciókra, állásokra az adott országbeliekkel, ami az egyedi anyanyelvvel rendelkező (például flamand) országokban jelentős segítség az álláskeresésben.

„…az Aegon Biztosítónál találtam állást Amszterdamban. Kockázatkezelőként dolgoztam ott. Felvettek, mert megvolt ugyanaz a mesterdiplomám, mint a helyieknek." (2. számú férfi válaszadó, a mesterszakot Hollandiában végezte)

Ahogy az emberitőke-elméletek (Bourdieu 1978; Rosen 1998) kapcsán az előző fejezetben már utaltunk rá, a szülők befektetése fiatal férfi válaszadóink külföldi tanulmányaiba, olyan lehetőségként jelenik meg, ahol az európai munkaerőpiaci feltételek, valamint a diplomás elhelyezkedési esélyek nagyobb mozgásteret engednek, mint a hazai, vagyis ahol a lehetőségek és a kényszer egymást erősítik (Sik–Szeitl 2016). Ugyanakkor ez a jelenség felhívja a figyelmet a kutatói kérdések között szereplő egyik fontos, a diplomák értékének kérdéskörét tekintve. Magyarországon is elmozdultak a munkáltatói elvárások az általánosabb tudást nyújtó diplomák elfogadása felé (Hrubos 2012). A nem kizárólagosan szakmai tudás dominanciája azt jelzi, hogy a hazai munkáltatók Bologna hatására már igazodnak a Nyugat-Európában bevett gyakorlathoz, amely szerint a szakmai specifikációra gyáron/cégen belül képezik ki a felvett diplomás munkaerőt – mint ahogy azt a felsőoktatás és a munkaerőpiac kapcsolatát vizsgáló szakirodalom a bolognai folyamat kapcsán prognosztizálta. *„A foglalkoztathatóságot hosszú távon kell értelmezni, és komolyan kell venni, hogy a felsőoktatási intézmények oktatási feladata jóval tágabb, mint a munkaerő-piaci kilépésre való előkészítés"* (Hrubos 2012: 21). Mindezeken túlmenően jellemzőbbé vált olyan képességek, személyiségjegyek előtérbe helyezése a válogatásnál, amelyeket nem a szakmai tudás elsajátítása során szereztek meg a fiatalok. Ez, a versenyhelyzet miatt átstrukturálódott munkaadói igény álláspontunk szerint újabb filterként jelenik meg az Eppich–Köllő (2014) szerzőpáros által leírt munkaerőpiaci kiszorító hatás gyakorlatában. Így a diplomások azon csoportjai, amelyek itthon nem is próbáltak meg állást találni, hanem egyből egy európai ország munkaerőpiacán próbálkoztak, *nem a kiszorító hatás (Galasi–Varga 2005) miatt keresték máshol a helyüket,* hanem a legmegbízhatóbb terepet kívánták megtalálni a tanulásba *befektetett bourdieu-i (1978), roseni (1998) elveken nyugvó ár-érték arány szerint*. Ez az ambíció, mint az az interjúkban nyomon követhető, a minta jelentős részénél, a család támogató attitűdjével összhangban teljesedhetett ki, azonban maga a felsőfokú tanulás nem függ össze feltétlenül és közvetlenül a szülőktől hozott mintákkal. Másrészt azonban annak a gondolkodásnak a mentén is igazságot találunk, amely szerint *nem bíztak eléggé a hazai munkaerőpiaci szereplők munkáltatói oldalának őket befogadó, valóban a szakmára megtanító hajlandóságában, képességében*. Mindkét állításunkra példa az alábbi, már a mesterképzést is külföldön

végzett fiatal diplomás férfinak az interjúja – jóllehet a női válaszadók érvelései a közvetlen diploma utáni külföldi álláskeresésre hasonló bizalmatlansági tényezőkről szólnak.

„Kezdjük ott, hogy tényleg amit eddig elértem iskolailag, önéletrajzilag, minden egyéb dolog, annak megfelelő fizetést és beosztást kaptam, ez fontos, […] A második kör az az, hogy a cég mit ad nekem plusz, hogy milyen munkakörülményeket, életkörülményeket teremtenek, hogy biztosítják nekem azt, hogy […] szabadon elintézhessem a dolgaimat, ha olyan van, ha nekem feltétlen munkaidőben kell valamit elintéznem, az is oké, tehát nincsen nagyon... nincs ez a felesleges 'egész nap legyél bent' morgolódás. Amikor beszélgetek kollégákkal, majdhogynem azt kell mondanom, hogy minél magasabb beosztású kollégával beszélek, annál kevésbé érzem, és érezteti. Tehát nem éreztetik. A legmagasabb szint ennél a cégnél a partner, olyan szerényen és nyitottan közelítik meg az embert, leül tényleg a 60 éves partner mellém, eljön velem ebédelni, és megkérdezi, hogy milyen albérletet kaptam, és hogy jó-e nekem itt, hogy minden jól van-e. […] Odamegyek a főnökömhöz, legrosszabb esetben azt mondja, hogy kell neki 10 perc, és utána fogja, és ilyen egyetemi dolgot [...] vagy olyan dolgot esetleg, amit tudhatnék is, Ádámtól elölről halál türelmesen elmagyarázza nekem. Odajön, odahoz egy ilyen zsámolyt, amire le tud ülni, az én asztalomhoz odaül, nem én megyek hozzá, hanem ő jön hozzám, és elmagyarázza, lerajzolja, addig mondja, amíg én tökéletesen megnyugodtam, hogy megértettem." (11. számú fiatal diplomás férfi, egy nemzetközi cégnél pénzügyi tanácsadó Németországban)

(2) A másik ok, ami miatt a diplomás férfi válaszadók inkább véghez vihették az életkezdetkor minőségi váltást jelentő lépést, hogy önálló lakásban/apartmanban egyedül éljenek, meglátásunk szerint a női sorstársaiknál kevesebb teher cipelése, amely az önálló életkezdet ezen szakaszában a minta válaszai alapján egyértelműen kitűnik. Mint az előzőekben hosszan kifejtettük, a *szinglik inkább küldenek haza pénzbeli támogatást* az itthon maradt családtagoknak, mint a párban élők vagy a férfi válaszadók, akik határozott nemmel feleltek erre a kérdésre *(8. táblázat)*. A *diákhitel terhe* a női válaszadókat nagyobb arányban sújtja – akár még hazai, akár a külföldi egyetemi tanulmányokhoz vették fel a hitelt – a jobb munkaerőpiaci pozíció megszerzésének reményében. Mindehhez jönnek azon időszakok terhei is, amikor a fiatal nők, megfelelő szülői támogatás hiányában, több vagy nem a végzettségnek megfelelő állást vállaltak, hogy előteremtsék a továbbtanulás időszaka alatt (ez többnyire mesterképzést jelent) a létfenntartásukhoz szükséges feltételeket. Nem állíthatjuk, hogy annak a fiatalnak (legyen nő vagy férfi) nem volt könnyebb külföldön végeznie a mesterképzést, akinek a szülei átlag – az interjúkban megfogalmazottak szerint – havi 1000–1500 euróval járultak hozzá a létfenntartás költségeihez. Hiszen ha a fiatal az addigi munkáiból tudatosan félretett pénzéből, illetve diákhitelből fedezte a tanulmányait, a hitelt euróban vette fel, euróban is kell visszafizetnie. (Ez nagyjából be is határolja a fiatal mozgásterét egy esetleges itthoni munkavállalási szándékkal kapcsolatban.) Tény azonban, hogy a mintában a külföldi egyetemen végzett mesterképzésen tanuló fiatalok közül a *férfi válaszadók kevesebb kockázatot vállaltak és több támogatásban részesültek,* mint a hasonló ambíciókkal rendelkező női válaszadók egy része. Ez az állítás igaz a csak hazai képzésben részesült, diákhitellel rendelkező női válaszadók jelentős részére is. A diákhitelt felvett csoportba tartozó fiatal, diplomás női válaszadók, az interjú időpontjában sokszor már évek óta fizették és még évekig fizetik vissza a Magyarországon vagy külföldön

euróban felvett diákhiteleiket, miközben közülük kerülnek ki többségében azok is, akik rendszeresen vagy szükségszerűen utalnak haza az általuk megkeresett jövedelemből (Kajdi 2016). A hazautalások felhasználását tekintve a mintában szükségszerű és kisebb részben rendszeres hazautalás ténye illeszkedik a de Haas-féle (2010), Lipton 1980-as kutatásai alapján leírt összehasonlító elemzésének megállapításaihoz, amelyek szerint a pénzküldemények kilencven százalékát a mindennapi megélhetésre fordították az itthon maradt családtagok (de Haas 2010). A migráció okozta családi jólét tehát ebben az értelemben bár pozitív hatásnak tekinthető, feltehetően azonban ideiglenes, hiszen valójában mesterségesen fenntartott, vékony jégen táncoló lehetőség a családok számára (Lewis 1986).

„…én azt már akkor éreztem, hogy nekem gondoskodnom kell majd édesanyámról egyszer. Mert, hogy nem volt… hogy mondjam, a körülmények nem voltak olyanok, hogy úgy éreztem, hogy ebben benne szeretnék ragadni. Tehát az biztos, hogy motiváció volt abban, hogy tanuljak és túlteljesítsek, és amit ki lehet hozni, azt a maximumot megtegyem. Tehát igen, elég erős hajtóerő így az életben. […] …a jelenlegi mesterszakom, tehát, amit Spanyolországban végeztem, az picit drága volt. Tehát oda diákhitelt vettem fel, ami nem a magyarországi diákhitelnek megfelelő összeg, hanem kicsit magasabb nála, tehát még azt is törlesztem. És ez így elég volt szerintem egy életre. […] Most inkább arra gyűjtök, hogy majd legyen lakás, ahova el tudom édesanyámat helyezni, meg valamilyen biztosabb pontot megteremtsek, hogy emiatt ne kelljen aggódnom. […] 35 000 euró [ennyit törleszt]… ez az összes, a magyarországival együtt. Tehát a magyarországi és a spanyolországi. De ez még mindig kevésnek számít igazából, mert nyugaton ennél sokkal, kb. ennek az ötszörösét veszik fel hitelnek emberek. Kb. ennyibe kerül az oktatásuk. Tehát ez még így elég olcsó volt itt nyugati szemmel nézve a dolgokat. […] ...mivel anyukám egy függő viszonyban van tőlem, nekem édesapám az, aki a lelki támasz […] Édesanyámhoz más a viszonyom, iránta felelősséget érzek. […] a brüsszeli tartózkodásom alatt összespórolt pénzből éltem egy évig Madridban. [...]” (20. számú női válaszadó, 5 éve él külföldön, pénzügyi elemző Londonban)

Ez utóbbi idézet túlmutat azokon a terheken, amelyeket ezek a fiatal, szingli diplomás nők viselnek. Mert bár igaz, hogy ilyen kötelezettségek mellett (euróban felvett tandíj) a weberi célracionalitás (Weber 1992) kategóriájának elvét tekintve, amely szerint az emberi cselekvések mentén vizsgálva az elérendő célokat, az egyének racionálisan megfogalmazott célok elérésére törekszenek, s ehhez, a legalkalmasabbnak tűnő eszközök kiválasztásakor, a döntéseikhez figyelembe veszik a következményeket, valamint azt, hogy milyen várakozással tekintenek a célra (Weber 1992; Csontos 1996), racionális döntés a diploma után a hazai munkaerőpiacon fellelhető helyett, az eurós fizetéssel járó külföldi állásokra pályázni. Ez a lehetőségek közötti diszkrepancia azonban, amely a választott európai országbeli – mint a példából láttuk, merkantilista alapokon nyugvó – állásszerzés, valamint az itthoni tapasztalatok között húzódik, nem segíti meg, nem helyezi reális alapokra – jelen állás szerint – e fiatalok számára a visszaköltözés gondolatát.

4.2.4.1 A kiváló vagy megfelelő, illetve nem megfelelő itthoni életkörülmények szubjektív kategóriája a diplomás férfiaknál

Mint azt az elméleti részben kifejtettük, az emberitőke-elméletek közül az emberi tőkébe való beruházás hozama felől közelítve a roseni (1998) értelmezés szerint a tanulással érték képződik az egyén tudása, szakértelmének fejlődése által. Valamint a jövedelemteremtés mellett a piacgazdaság produktivitásához is hozzájárul (Rosen 1998). A befektetés-hozam tekintetében Rosen számára egyértelmű a korábbi beruházások, mint kompenzációs tételek hatása jövedelmekre. Ugyanakkor Rosen elmélete azokat a cselekvéseket is költségként számolja a tanulásba való befektetéshez, amelyeket az egyén feláldoz. Vagyis a nominálisan kiszámolható összeg (pl. tandíj) mellé, a késői munkaerőpiaci belépés elmaradt jövedelmeit is hozzászámolja. A minta fiatal diplomás férficsoportjának jellemző attribútuma, a nagyobb többség migrációs motivációja szerint – mint fentebb már említettük – a külföldi tanulmányok miatt vállalt kiutazás, amelynek következménye a külföldi munkavállalás. Ennek megfelelően az európai egyetemeken szerzett diplomába fektetett anyagi és elmaradt jövedelmi (Rosen 1998) beruházás kompenzációként, az egzakt módon megfogalmazható, a diplomás állások anyagi megtérüléseként értelmezhető jövedelmek lehetnek várhatóak. Ehhez a bourdieu-i értelemben vett társadalmi tőke (1998) hasznossága társul, amely az új erőforrásként megszerzett emberi kapcsolatokban – mint tőke – (Sik 2012) manifesztálódik. Innen nézve viszont valóban szubjektív megítélés kérdése, hogy a megteremtett külföldi életkörülmények, a beruházás-megtérülés bourdieu-i (1998) szemlélet felől ad-e elégedettségre okot a minta diplomásainak, s benne a férfiak csoportját tekintve. Ha onnan vezetjük le a kérdésre adandó választ, a diplomás, férfi válaszadók csoportját elemezve, hogy szubjektíve hogyan ítélték meg a magyarországi életükre jellemző körülményeket, két szembetűnő egybeesést figyelhetünk meg. Akik az itthoni körülményeiket *kiválónak* jelölték meg, egyrészt vagy a mesterképzést, vagy már az alapképzést is külföldi egyetemen végezték, többnyire közgazdász vagy business, vagy speciális, fejlődő modern tudományokkal foglalkozó szakokon. Hasonlóan a szingli nők, illetve kevés kivétellel a partnerkapcsolatban élő nők esetében, kiváló életkörülményekről beszámolók csoportjához. Azonban ezen fiatal férfiak, *kivétel nélkül egyedülállóak,* s ők azok, akik az *egyetemi tanulmányokat* jelölték meg migrációs motivációjukként, vagyis az elemzésünk céljából felállított, fentebb hosszan elemzett öt kategóriából[90] mindössze egybe tartoznak. Ellentétben a női válaszadók „kiváló" kategóriájába kerültekkel, akik erre a kérdésre az első fejezetben említett öt kategória mindegyikét képviselték. Másrészt feltűnő, hogy a teljes mintában szereplő férfiak egységesen meg vannak elégedve a munkájukkal – ahogy megfigyeltük ezt a szingli nők esetében is –, *azonban kevésbé vannak megelégedve a munkáért kapott jövedelmükkel*. Vagyis szubjektív megítélésük szerint egyelőre sem a tanulásba való beruházás, sem annak roseni értelemben használt kompenzációja (Rosen 1998) nem érte el az általuk a racionális célokhoz meghatározott (Weber 1992; Csontos 1996) szintet. A „kiváló itthoni életkörülmények" kategóriába tatozó férfiak, a mintá-

[90] A fentebb felállított öt kategória a migrációs motiváció szerint – 1: jobb életkezdési esélyek, 2: önmegvalósítók, 3: menekülők, 4: egyetemi tanulmányok, 5: párjukat követték.

ban szinte kivétel nélkül a fővárosból származtak, ugyancsak ilyen arányban nőttek fel *elvált szülők gyermekeként,* ami a tanulmányaik alatti támogatást tekintve nem okozott elakadást, hiszen mint említettük, mindegyikük szerzett diplomát külföldi egyetemen és pályázott sikeresen állásra a választott országban. S mindemellett az elvált szülővel jellemzően nagy, 100–350 négyzetméteres lakásban vagy házban nőttek fel, az egyszülős család havi megélhetését 400 ezer forint feletti összeg biztosította (a testvérek száma változó: 0–3). A szingli női válaszadók e csoportjába tartozók esetén a szülők családi állapotában nem következett be változás. Annak ellenére ugyanakkor, hogy e családok (akár férfi, akár női válaszadóinkról van szó) esetében a jövedelem magasabbnak mondható a magyar viszonyokat tekintve, s a válaszadók kiválónak tartották az életszínvonalukat a szülőkkel töltött időkben – a középiskola és/vagy az egyetem alatti kollégiumi évekkel együtt –, az esetek jelentős részében arról számoltak be a fiatalok, hogy mindez nem jelentette a család számára a „nagy lábon élés"[91] lehetőségét. Nem feltétlen mentek luxusutakra, bár utaztak, színházba, moziba jártak együtt, rendszeresen. Ezt, a beosztónak is nevezhető szemléletet jórészt továbbviszik a válaszadó fiatalok. Pénzkezelési szokásaik is nagyban változtak, amióta egyedül, de legalábbis a szülőktől távol élnek. Ennek egyik magyarázatának véljük, hogy ezen jó körülmények között felnőtt válaszadók egy jelentősebb csoportja nagycsaládban nevelkedett, a testvérek száma 2-3 vagy 4 fő.

„…én 18–20 éves koromig rendszeresen a Tescóból öltözködtem." (11. számú férfi válaszadó, 3 leánytestvérrel nőtt fel, a mesterképzését Belgiumban végezte, Frankfurtban él)

A mintában a fiatal, diplomás férfiak között a legnagyobb csoportot az itthoni életkörülményeiket a *„megfelelő"* kategória szerint minősítők tábora jelenti. A fiatalemberek végzettségét tekintve a mérnöki diplomáktól a társadalomtudományokon át a közgazdász és egyéb pénzügyi diplomákig igen diverzifikált, s kevés kivételtől eltekintve mindegyikük a végzettségének megfelelő állásban dolgozik, illetve épp az álláskeresés (állásváltás) fázisában voltak az interjúk idején – Európa különböző, kisebb vagy nagyobb városaiban. Közülük is végezték már a mesterképzést vagy a doktori fokozathoz szükséges PhD-képzést külföldi egyetemen, ők többnyire azonban nem szülői támogatással, hanem elnyert ösztöndíjak segítségével fedezték a tanulmányaik költségeit. A válaszadás időpontjában, a házasságban, tartós párkapcsolatban, egy háztartásban élők aránya ebben a kategóriában kisszámú, a partnerek jellemzően Magyarországról követték a fiatal férfiakat a tanulmányok vagy munka miatt választott országba. A párkapcsolatban/házasságban élők csoportjának mindegyik tagja lakást vagy apartmant bérel, életkorukat tekintve ők a mintában szereplő összes fiatal férfiak közül összességében csaknem a legidősebbek, többnyire a húszas éveik utolsó évében, a harmincas éveik elején, közepén járnak. S mint fentebb már hangsúlyosan említettük, a megszerzett munkájukkal kifejezetten elégedett csoport részét képezik.

„[…] Egyébként a munkahelyem is jó. Szeretem a munkahelyemet. […] …a főnök jó fej, és megbecsülnek. Ez egyébként eléggé jellemző szerintem, amennyit én látok Angliából, […] hogy ha normálisan dolgozol, és nem sumákolsz, hanem egyszerűen csinálod a saját dolgodat,

[91] Idézet a 11. sz. válaszadótól.

akkor azzal már elég nagy király lehetsz itt. *[…] …tényleg nem dolgozom halálra magam, meg nem hiszem, hogy […] olyan kiemelkedő képességű lennék, átlagosnak gondolom magamat, és így mégis állandóan dicsérgetnek."* (25. számú fiatal férfi válaszadó, adatrögzítőként/elemzőként dolgozik egy piackutató cégnél, Angliában)

Az itthoni életkörülményeket nem megfelelőnek ítélt fiatal, férfi válaszadóink szinte elszigetelt csoportot képeznek a mintában a diplomás férfiak csapatában. Első generációs értelmiségiekként a társadalmi mobilitás megfelelő útját keresve (Ferenczi 2003), nagycsaládból, faluról származva, majd kisvárosi középiskolai kollégiumi és többnyire főiskolai alapképzés és többéves itthoni munkatapasztalat után vágtak bele a külföldi álláskeresésbe. Szingli, azonos kategóriába tartozó nőtársaikhoz hasonlóan, akik szintén faluról vagy kisebb településekről származnak, őket is többnyire a *jobb életesélyek* ambíciója hajtotta, s bár nem feltétlenül a saját, tanult szakmájukban, de mindenképpen diplomás állásban sikerült elhelyezkedniük a választott országokban. Jellemző, hogy az új foglalkozáshoz hajlandóak voltak tanulni is, s bár a megszerzett állásuk elégedettséget jelent számukra, a munkáért járó jövedelemmel ezen kategória tagjai a *legkevésbé elégedettek* a férfiak közül. Jellemző, hogy családjaik itthoni életébe (gyermekkor, fiatal felnőtt kor) gazdasági megfontolások miatt általában nem fért bele a közös kulturális, utazási vagy egyéb élmények megszerzése. Itthoni lakhatási és életkörülményeiket (a tanulmányok után visszatértek a szülői házba falura, onnan jártak be a közeli városokba dolgozni) leginkább a „megszokás"[92] indukálta. A vidéki kisvárosi munkahelyen megszerezhető jövedelem és a szülőkkel együttlakás kényelme nem sarkallta önálló életkezdésre ezeket a fiatalokat. Ez a majdnem teljesen Pán Péter-szindróma[93] (University of Granda 2007), amely nagy valószínűséggel kihat a további párkapcsolati életükre, akadályozza kapcsolatépítési/fejlődési lehetőségeiket.

„32 [éves koráig élt otthon]. Fősulis éveket nem számítva. Elég nagy a ház, és gyakorlatilag ott saját szobám volt, de […] úgy gondolkoztam, majd akkor költözöm, ha lenne kivel összeköltözni. Addig eszembe sem jutott. […] Nem érdekelt egyszerűen. […] Volt olyan esetem a múltba, amikor lehetett volna családot alapítani. Valahogy nem működött a dolog… […] … Kaptam olyan ajánlatot csajtól, hogy szülne nekem szívesen gyereket… […] …szerintem az én hibám, hogy eddig nem lett, mert gyakorlatilag 34 évesen már rég saját családomnak kéne lennie…" (10. számú, diplomás férfi válaszadó, egy nemzetközi informatikai cégnél dolgozik Németországban)

---

[92] Idézet a 10. sz. válaszadó szavaiból.

[93] A Granadai Egyetemen végzett 2007-es kutatás szerint a túlféltő szülői magatartás megnehezíti az önálló felnőtt élethez szükséges készségek elsajátítását. Az alapvetően a 80-as években születettek generációja kapcsán megszületett pszichológiai kategória jellemzője, hogy akár a 30-as életévig meghosszabbítják a kamaszkort. Így például nem költöznek el a szülői házból, felelősségvállalásuk lényegesen kisebb, mint az a korosztálytól elvárható lenne, jellemző a félelem a felnőtt kortól, gyakori, hogy nem rendelkeznek önálló keresettel és – ennek megfelelően – párkapcsolati életük sem kielégítő, nehezen kötődnek, így ha az mégis kialakul, a párválasztás későbbi életkorra tolódik. Forrás: https://www.sciencedaily.com/releases/2007/05/070501112023.htm – utolsó letöltés: 2018. február 10.

A fenti idézetben tetten érhető önvád azonban nem jelenti azt, hogy a mindennapokba a női partner keresése, az udvarlás ne tartozna bele, de a családalapításra ezek a fiatalok, akik egyébként a saját, otthoni környezetüktől és családjuk társadalmi normáitól (Andorka 2006) merőben más utat választottak, még nem állnak készen. Ezért alkalmaztuk az imént elemzésünkhöz a Pán Péter-szindróma pszichológiai kategóriáját. Ugyanakkor az, hogy más úton járnak, mint a családjukból hozott minta alapján a saját közösségük (falu) társadalmi szokásainak, normáinak (Andorka 2006) megfelelően elvárható lenne, s a családon belül a generációk közötti kötődés intenzitása még erős (Utasi 2013), még nem jelenti azt, hogy pontosan megfelelnének az általánoshoz, „mainstreamhez" képest eltérő életstratégiát (Kapitány–Kapitány 2006: 3) követők kritériumainak. Ezért is nehezebb számukra az önálló életkezdet (Utasi 2013).

A párban élő diplomás férfiak és mindkét női alminta összehasonlítása a párkapcsolat dimenziójában

A fiatal, diplomás férfi, párban élő válaszadóinkról érdemesnek tartjuk ugyanakkor megemlíteni, hogy körükben két jellemző írható le markánsan: (1) vagy az itthon megismert partnert vitte magával, (2) vagy ha a választott országban keresett partnert (szabadidő, szerelmi élet), akkor az a társ, válaszadóink esetében magyar anyanyelvű. Mindezeken túl a mintában az interjú időpontjában a párkeresők is magyar anyanyelvű partner megtalálásában gondolkodnak. Mivel a partnerkapcsolat tekinthető a legintimebb közösségnek (Tóth–Vékás 2008), a nemzeti-etnikai tekintetben homogén párkapcsolat egyfajta biztonságot jelenthet a minta fiatal férfitagjainak az azonosságtudat erősítésében, amely „a szellemi kulturális értékrendben való osztozást is feltételezi" (Tóth–Vékás 2008: 329). Általánosan elmondható tehát, hogy a keresés fázisában lévő fiatal férfiak pártalálását befolyásolja, hogy külföldön élnek. Összehasonlítva a fiatal diplomás női válaszadók partnerkapcsolati körülményeivel, a párkapcsolatban lévők jellemzően találtak párt a befogadó országban nem saját anyanyelvi partner személyében is – „talált párt külföldön, külföldit" –, a fiatal diplomás férfi válaszadóink esetén hasonló helyzetre nem akadt példa *(10. táblázat)*.

10. táblázat. Párkapcsolati táblázat a minta válaszai alapján (A táblázatban a színek jelentései: zöld – párban élő női válaszadók; rózsaszín – szingli válaszadók; kék – férfi válaszadók csoportja)

Sor-szám	Kor	Családi állapot az interjú időpontjában	Milyen személyiségnek tartja magát? 1	Milyen személyiségnek tartja magát? 2
DIPLOMÁS, PÁRKAPCSOLATBAN ÉLŐ NŐK				
14	26	Talált párt külföldön – külföldit	Optimista	Extrovertált
8	30	Talált párt külföldön – külföldit	Optimista	Extrovertált
16	32	Talált párt otthonról	Realista	Extrovertált
13	28	Talált párt külföldön – magyart	Optimista	Extrovertált
7	28	Talált párt külföldön – külföldit	Optimista	Extrovertált
6	32	Talált párt otthonról	Optimista	Introvertált

4	25	Talált párt otthonról	Optimista	Introvertált
28	33	Talált párt otthonról	Optimista	Introvertált
24	29	Talált párt külföldön – magyart	Optimista	Extrovertált
22	36	Talált párt külföldön – külföldit	Optimista	Extrovertált
38	26	Talált párt Magyarországon – külföldit	Realista	Introvertált
37	28	Talált párt otthonról	Optimista	Extrovertált
DIPLOMÁS, SZINGLI NŐK				
15	28	Tervezi, hogy párt talál – nehéznek érzi a pártalálást külföldön	Optimista	Extrovertált
12	27	Tervezi, hogy párt talál – nehéznek érzi a pártalálást külföldön	Optimista	Extrovertált
3	27	Tervezi, hogy párt talál – nehéznek érzi a pártalálást külföldön	Optimista	Introvertált
30	31	Tervezi, hogy párt talál – nehéznek érzi a pártalálást külföldön	N. a.	Extrovertált
26	33	Tervezi, hogy párt talál – nem befolyásolja, hogy külföldön él	Optimista	Introvertált
23	23	Tervezi, hogy párt talál – nem befolyásolja, hogy külföldön él	Optimista	Extrovertált
20	27	Nem tervezi	Realista	Introvertált
19	24	Tervezi, hogy párt talál – nem befolyásolja, hogy külföldön él	Optimista	Introvertált
39	28	Tervezi, hogy párt talál – nem befolyásolja, hogy külföldön él	Optimista	Extrovertált
17	25	Tervezi, hogy párt talál – nehéznek érzi a pártalálást külföldön	Opt. is + Pessz. is	Extrovertált
35	25	Nem tervezi	Opt. is + Pessz. is	Introvertált
34	31	Nem tervezi	Optimista	Introvertált
29	22	Tervezi, hogy párt talál – nehéznek érzi a pártalálást külföldön	Opt. is + Pessz. is	Extrovertált
DIPLOMÁS FÉRFIAK				
31	32	Talált párt otthonról	Opt. is + Pessz. is	Introvertált
27	30	Tervezi, hogy párt talál – nehéznek érzi a pártalálást külföldön	Optimista	Extrovertált
25	29	Talált párt otthonról	Optimista	Introvertált
21	26	Nem tervezi	Pesszimista	Introvertált
18	27	Talált párt külföldön – magyart	Optimista	Extrovertált
11	25	Talált párt külföldön – magyart	Realista	Extrovertált
10	34	Talált párt külföldön – magyart	Optimista	Introvertált
9	22	Tervezi, hogy párt talál – nehéznek érzi a pártalálást külföldön	Optimista	Extrovertált
5	26	Nem tervezi	Pesszimista	Introvertált
2	32	Talált párt otthonról	Pesszimista	Extrovertált
1	22	Nem tervezi	Optimista	Extrovertált

Forrás: Saját kutatás (2015–2016. évben felvett interjúk alapján), saját táblázat.

A válaszok alapján azonban az is látszik, hogy az egyedül élő nők nagy többségében tervezik a pártalálást, azonban nehéznek/nehézkesnek találják azt a választott országban. A minta válaszai alapján a kérdés mélységében nem köthető össze a jelenség azzal, hogy ezek a szingli fiatal nők 22–33 éves koruk között – nem Magyarországon keresik a partnerüket, esetleg jövendő házastársukat. A válaszokban elvétve találtuk nyomát annak, hogy a külföldi környezetet (nem azonos anyanyelv vagy kultúra) érzékelhetően erős befolyásoló tényezőként jelölte volna meg a válaszadó. Az értékrendbeli osztozás (Tóth–Vékás 2008) befolyása inkább a jéghegy csúcsaként volt értelmezhető a válaszokból. A fenomenon inkább kapcsolatba hozható az Utasi-féle (2004) szinglikutatás eredményei között vázolt, a 25–35 éves női korosztály anómiás állapotával (Utasi 2004). A durkheimi hagyományokon alapuló intézményes individualizáció, a gazdasági felszabadulás (a nők munkába állása), majd a biztonságos fogamzásgátlás, amely megsegítette a nemek közti egyenlőtlenségek csökkenését, s egyben a fellazult normák elfogadását tette lehetővé a társadalmakban, mind-mind hozzájárult Utasi szerint e női korosztály anómiás állapotához, amelyben a kapcsolatok könnyen szakadnak, s gyakori a partnerek cserélgetése (Utasi 2004). Ennek két, egymással ellenkező irányba ható okát abban látja, hogy (1) a szinglik csoportjában felfedezhető egy zárkózott, introvertált alminta, amely nem csupán a párkapcsolatokra nem bizonyult nyitottnak, hanem a társasági kapcsolatok egyéb formáira sem. Ez a jelenség meglátásunk szerint csak elszigetelten jellemző a (saját) minta szingli csoportjára, mint az a személyiségjegyeket firtató *(Milyen személyiségnek tartja magát?)* szubjektív megítélésen alapuló válaszokból is kitűnik *(10. táblázat)*. (2) Ugyanakkor a partnerrel rendelkezők csoportjának életmódbeli szokásai vizsgálatakor (üdülési szokások, vendégségbe járás) kiderült az is, hogy e változatos programok, amelyek nem jellemzőek az egyedülállókra, akkor is a kapcsolatok kialakulásának irányában hat, ha hosszú távon ezek az ismertségek nem válnak tartóssá (Utasi 2004). A (saját) kutatási minta ezen csoportja azonban a nagyrészt megvalósított nagyobb anyagi – gazdasági – stabilitást említve, a körülményekhez képest intenzív társasági életről számolt be, amelyben a vendégségbe járás, utazás, egyéb közös programok fontos helyet kapnak az életükben. Amelynek magyarázataként épp a kapcsolati tőke nélküli migráció (Gödri 2010) miatt az egyéb tőke (fiatal életkor, a szakma (diploma), nyelvtudás) felhasználását látjuk az általuk is járhatónak vélt útnak a fogadó országbeli beilleszkedésre (Gödri 2010). Azonban ez nem mond ellent annak a ténynek, hogy a szingli nők által vágyott erős kapcsolatok (Utasi 2004), amelyek a tartós párkapcsolatot jelenthetik az életükben, ezzel párhuzamosan a sorvadás jeleit mutatják (Utasi 2004). Ennek okaként említhetjük a szakirodalomban a szinglikutatás eredményei között leírt, a munkahelyi teljesítményelvárásoknak megfelelés vágyát, amely rontja a társra találás lehetőségét. Illetve a későbbi életszakaszra jellemzően felsorolható erősebb karriervágy (munkamánia, pénzhajszolás), amely szintén a partnerre találás nehézségeinek okozója lehet (Utasi 2004).

4.2.5. A kontrollcsoport szubjektív kategóriái az itthoni és a kinti körülmények tekintetében

A duális munkaerőpiac-elmélet fentebb részletezett elmélete szerint a munka és tőke dualizmusából fakadó faktorok, illetve a modern foglalkozási hierarchia attribútuma szerint jelentkező dilemmák (az alsóbb foglalkoztatási pozícióban dolgozók motivációs nehézségei, a strukturális infláció, amely a piacgazdaságok belső dualizmusával jár együtt) olyan sajátosságok, amelyek permanensen fenntartják az igényt az alacsony bérekért, kedvezőtlen, instabil miliőben dolgozni hajlandó – akár bevándorló – munkavállalók felé (Massey és szerzőtársai 2007). E gondolkodás szerint az alacsony bérezésű munkához köthető negatív kvalitások kapcsolódása (Massey és szerzőtársai 2007: 18) egyengeti az utat a külföldről érkező munkaerő előtt. Amely így a migrációt választók számára egyben azt is jelentheti, hogy a kibocsátó ország kereseteihez képest nőhetnek a bevételeik, úrrá lehetnek az anyagi nehézségeiken (Massey és szerzőtársai 2007). A *diplomával nem rendelkező,* külföldön állást vállaló fiatalok a *kontrollcsoportot képezik* a mintában. A fiatalok (férfik és nők együtt) a kereskedelem, a vendéglátás, filmipar területén, valamint magánoktatási intézményekben töltöttek be állásokat. Azonban a munkájuk és az azért kapható javadalmazás dimenziójában a migrációjuk fókusza a válaszok alapján inkább a jövedelemforrásra (Massey és szerzőtársai 2007) esik. Így a családban megbeszélt migrációs döntéseik nyomán, az új jövedelemforrás megszerzésével a cél nem pusztán a remélt jövedelem maximalizálása, illetve a duális munkaerőpiaci elméletből kiindulva a bevételeik növelésével a család/vagy maguk anyagi nehézségeinek megoldása, hanem az általuk felmért kockázatok és kudarcok esetleges csökkentése (Massey és szerzőtársai 2007) volt, amely a vándorlás „új közgazdaság"-ának (Massey és szerzőtársai 2007: 11) elméletéhez igazodva a hazai munkaerőpiaci vákuum s a más területeken érezhető kiegyensúlyozatlan piacok miatt tartják fenn a migrációs érdekeltséget (Massey és szerzőtársai 2007). A magyar fiatalok foglalkoztatási mutatói (15–24 éves korosztály) szinte minden tekintetben az EU-27 átlagérték alatt voltak (2000 és 2010 között), s a fellelhető eltérések folyamatosan növekedtek (KSH 2011). Az említett időszakban a középfokú végzettségű magyar fiatalok foglalkoztatási rátája az uniós átlaghoz képest erős csökkenést mutatott (47,5%-ról 29,2%-ra), hasonlóan a felsőfokú végzettségűek foglalkoztatási rátájához. (Az uniós visszaesés átlaga ebben az időszakban 3,0 százalékpontos volt [KSH 2011].) S bár a kutatási minta ezen csoportjának migrációs motivációja igen diverzifikált, az előnyösebb jövedelemforrás megszerzésének lehetősége erősebb szerepet játszott a döntéseikben, mint a diplomások esetében – különösen, ha a fővárosból vagy az ország középső régiójából származott a válaszadó, ahonnan egyébként is nagyobb valószínűséggel mentek külföldre dolgozni a fiatalok (Blaskó–Ligeti–Sik 2014). Illetve, mint említettük, ahol kifejezetten a munkanélküliség kudarca előli menekülés volt a minta ezen csoportjában a kivándorlás fő indoka.

A válaszok alapján a választott országban megszerzett *munkával egyöntetűen elégedettek voltak* a minta ezen csoportjába tartozó fiatalok, a *fizetések tekintetében ez az elégedettség azonban nem ennyire egységes.* Az okok feltérképezéséhez szükséges visszamennünk a hazai életkörülményeik elemzéséhez. Feltűnő, hogy a hazai családi, környezeti miliőtől (Hradil 2010)

függetlenül, a minta ezen fiatalokból álló csoportja egyöntetűen *elégedettnek ítélte az itthoni életszínvonalat* a szülőkkel vagy a fiatal életkorban már a szülőktől való elköltözés után élt életüket illetően.

„Soha nem éltünk nagy lábon, de semmit nem kellett megtagadnunk magunktól. Nem nagyon utaztunk sehova. […] ami pénz bejött, azt félretette [ti. az édesapa], vagy befektette valamibe, vagy visszaforgatta a vállalkozásba. De soha nem szenvedtünk hiányt semmiben. Végig ugyanabban a csepeli házban laktunk, de mindig azt tettük, amit szerettünk volna. Autónk volt, nem volt luxusautó, de két autó volt a háztartásban." (52. számú fiú válaszadó, 35 éves, Londonban él 4 éve)

A magyar gazdaság fejlettségének színvonala, valamint az anyagi-jóléti egyenlőtlenségek rendszerváltás utáni évtizedére jellemző növekedése nagymértékben befolyásolta a társadalmi differenciálódást (Fábián–Róbert–Szívós 2006). A magyar társadalomban a hierarchikus egyenlőtlenségek szerepe is nagyobb volt a társadalmi differenciálódás folyamatában, mint a hradili miliőelmélet (2010) alapjául szolgáló német társadalomban, illetve az ahhoz hasonló fejlett jóléti társadalmakban (Fábián–Róbert–Szívós 2006). A makrostatisztikai, illetve a lakossági adatfelvétel alapján készített anyagi-jóléti dimenziók változásának vizsgálata nyomán két, egymásra épülő megállapítás született a kutatók részéről: „a rendszerváltást követő időszakot az életszínvonal csökkenése jellemezte, ezzel párhuzamosan pedig növekedett a társadalom differenciálódása az anyagi-jóléti dimenziókban. Következésképpen az életszínvonal csökkenése eltérő mértékű volt az egyes társadalmi csoportokban" (Fábián–Róbert–Szívós 2006: 74). Mindebből arra következtethetünk, hogy a fentebb részletesen kifejtett hradili miliőelmélet (2010) alapján a minta kontrollcsoportjába tartozó fiatal, középfokú végzettséggel külföldre távozott almintában az itthon megélt, mindegyikükből az elégedettséget kiváltó életszínvonal igen széles skálán mozog. Vagyis az eltérő színvonalbeli (gazdasági, kulturális) különbségek – hasonlóan a diplomás szingli nőknél megfigyeltekhez – a család megszokott életviteléhez képest váltak számukra egyformán elégedettségre okot adóvá (Hradil 2010).

„Apukám keresett körülbelül havonta százezer forint körül, anyukám pedig nyolcvan, kilencvenezer forint környékén […] ...apukám paprikaültetvénnyel foglalkozott a munka mellett, abból kerestek kiegészítő pénzt, meg apu, hogy ha tudott, vállalt kisebb villanyszerelési munkákat. […] Jó színvonalon éltem, én úgy gondolom, nem volt problémám. Egy nővérem van, Ő viszont diplomás." (55. számú fiú válaszadó, egy községben nőtt fel)

A kontrollcsoportra nem volt jellemző, hogy valamely kisebb csoport első valódi állását kereste volna a választott országban, ahogy erre a diplomások bizonyos csoportja esetében a menekülők kategóriájának elemzésekor utaltunk. A szülői háttér a mintában úgy alakult, hogy fele arányban nőttek fel egyszülős családban a fiatalok. Ez leginkább a fővárosból kivándoroltak családjaira volt jellemző. Ez utóbbi fiatalok egyébként a mintában mind párban (házasságban, stabil partneri viszonyban) éltek. A társuk felé érzett respektet – mint morális érzelemként konceptualizálódott hálát (McCullough és munkatársai 2001; Nagy 2013) – az interjúk során nemegyszer hangsúlyozták ezek a fiatalok. Ezt a fajta megnyilvánulást a diplomás párkapcsolatban élők esetében nem tapasztaltuk. Ennek okát a kontrollcsoport esetében egyfajta gazdasá-

gi, szociális kiszolgáltatottság érzésével magyarázzuk.[94] A szülők iskolai végzettségét tekintve túlnyomórészt középiskolai érettségivel rendelkeztek maguk is. A statisztikai mutatók szerint a diplomás szülők gyermekeinek háromnegyede készül felsőoktatási intézményben továbbtanulni (Andor 2002). Ezen belül arányaiban változik a szándék – csökkenő tendenciát mutat –, attól függően, hogy milyen a szülők végzettségének munkaerőpiaci értéke, valamint attól függően is, hogy mindkét vagy csak az egyik szülő rendelkezik diplomával (Andor 2002). A minta kontrollcsoportjában azon fiataloknál, ahol mindkét szülőnek egyetemi-főiskolai végzettségről szóló diplomája volt, a fiatalok úgy nyilatkoztak, hogy folytatni kívánják a tanulmányaikat a felsőoktatásban, leginkább a választott országban, célirányosan a megszerzett állásnak megfelelően (ez esetben a cégek hajlandóak fizetni a tanulmányok költségeit).

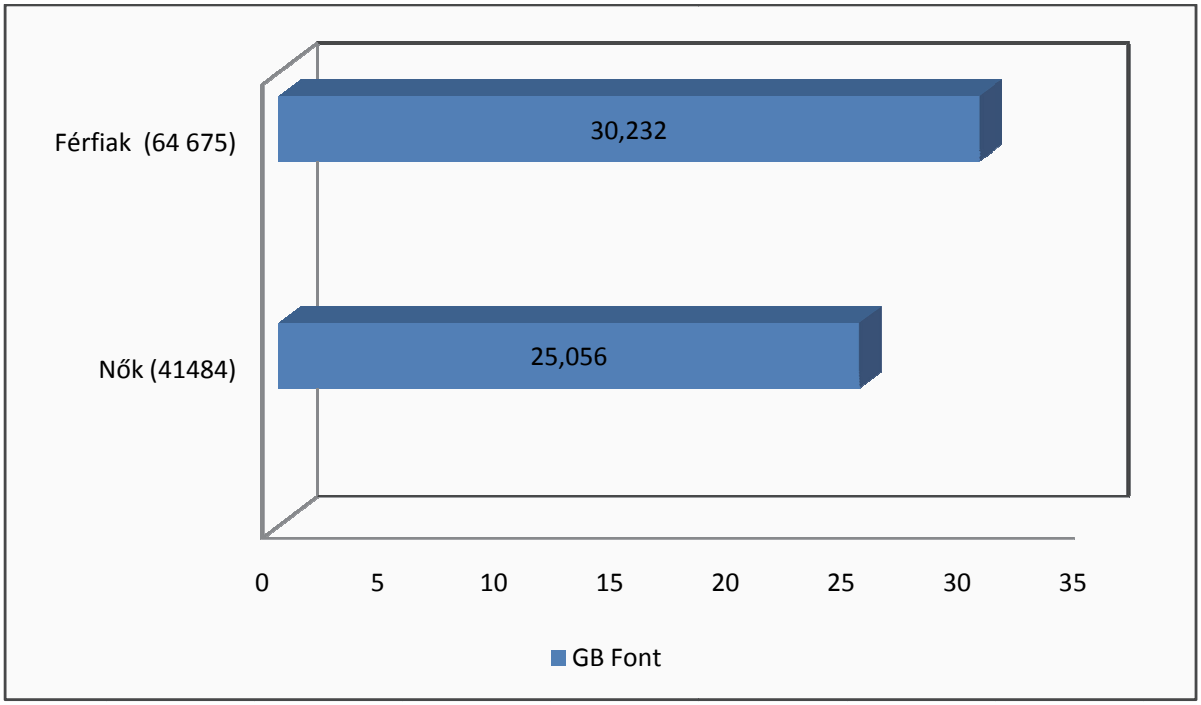
„Jelenleg gyerekekkel foglalkozom egy óvodában *mint óvónő. […] itt van egy olyan lehetőség, hogy felvesznek mint gyakorló óvónőt, ilyen gyakornoki állás igazából, elkezdesz náluk dolgozni, és egy idő után – ez a korodtól is függ, meg hogy mennyi tapasztalatod van –, ők fizetik Neked az egyetemet és beiskoláznak. Így letudod az elméletet és a gyakorlatot is náluk. Úgyhogy remélhetőleg ez jövő februárban be is fog következni. […] el tudom kezdeni itt az óvónőképzőt…"* (54. számú lány válaszadó, Anglia után most Skóciában él)

A külföldi munkavállalással, lakhatással, életkörülményekkel, életszínvonallal kapcsolatos válaszok alapján, fenti példánkat kivéve csaknem minden fiatalnak Londonban volt állása az interjú időpontjában, a szolgáltatóipar, a kereskedelem, a vendéglátás, valamint a középfokú végzettségnél többet nem igénylő filmipari munkakörökig. S bár a *munkájával egyöntetűen, mindegyikük elégedett a teljes kontrollcsoportban,* mint fentebb már utaltunk rá, a munkáért járó jövedelmi elégedettség diverzifikáltsága nagyban függött a gazdasági szektortól. A nemzetközi cégeknél állásban lévők (filmipar, vendéglátás) megelégedéssel nyugtázták a speciális végzettséget vagy egyetemi diplomát nem szükségszerűen preferáló munkáért megszerezhető bért. Az is igaz azonban, hogy ők voltak a mintában azok, akik párban éltek az interjú időpontjában, így a két kereset – havi rezsi és megélhetés arány lényegesen jobb volt, mint az *egyedül élő diploma nélküli migránsok* esetében, akik *egyáltalán nem elégedettek a havi jövedelemmel,* s jórészt társbérletben, egy szobányi területen élték a hétköznapokat. Különösen azoknak a fiataloknak volt nehéz a helyzetük, akik *egyedül* vagy akár *párban, de egy lakásban, társbérletben éltek* – további párkapcsolatban élőkkel – jórészt honfitársakkal vagy más kelet-európai országból érkezettekkel. Ezek a fiatalok általában több műszakban dolgoztak, amely miatt a megfelelő pihenést is nehezítette a társbérleti osztott lakás. Ezen fiatal párok egyik legfontosabb céljává vált az átköltözés egy önálló apartmanba/stúdiólakásba (Anglia).

[94] „Az evolúciós pszichológia reciprokaltruizmus-koncepciója a proszociális viselkedés természetes szelekciójában elsődlegesnek tekinti a viszonosság elvének követését. A hála ennek megfelelően olyan érzelem, amely segít abban, hogy tudjuk, kihez kell fordulnunk a jövőben szükség esetén, és arra motivál, hogy a számunkra segítséget nyújtókkal szemben mi is szívélyesen viselkedjünk, így járulva hozzá az erős és kölcsönösen előnyös szociális kapcsolatok kialakulásához és fenntartásához." (Nagy hivatkozik Polak és McCullough-ra 2006; 2013: 142)

„…most vagyunk egy új helyen, vagyis már egy jó ideje, de itt is vagyunk nyolcan. […] de ha minden igaz, most költözünk, és már csak ketten leszünk… […] …ezért az egy szobáért fizetünk hatszáznegyven fontot… […] nagyon szépen kifogtuk, ha minden igaz, spórolni fogunk a bérleten is meg a lakáson is." (56. számú válaszadó, lány, 21 éves, egy kávézóban dolgozik, itthon elvégezte a 4 év gimnáziumot, de az érettségit nem tette le)

Az Egyesült Királyság hivatalos statisztikái[95] szerint 2016-ban az átlagfizetés heti 539 font volt, amely 2,2%-kal magasabb az előző évinél. Ez évi, valamivel több mint 28 000 font átlagkeresetet jelent. A foglalkozások szerinti felsorolt brit, hivatalos fizetési lista alapján[96] látszik, hogy a mintában szereplő magyar, fiatal középvégzettségű munkavállalók – saját maguk által vallott – jövedelemszintje (évi 21 000 font körül) az átlagkereset alá esik. Kivételt képez az a csoport, amelyik nemzetközi (multi) környezetben dolgozik, ott ugyanis a speciális, területi szaktudás miatt Angliában is magasabbak a bérek, így elérhető az átlagos vagy azt meghaladó éves jövedelem. A Monster álláskereső portál 2017. február 7-én készült statisztikai adatai szerint[97] egyébként 2016-ban a férfiak átlagfizetése Angliában valamivel több mint évi 5000 fonttal volt magasabb, mint a női munkavállalóké *(7. ábra),* Londonban magasabbak a bérek, mint Anglia más vidékein *(8. ábra),* az ipari szektorok szerint pedig a pénzügyi, valamint az informatikai cégek munkavállalói kapják a legmagasabb fizetéseket *(9. ábra)*

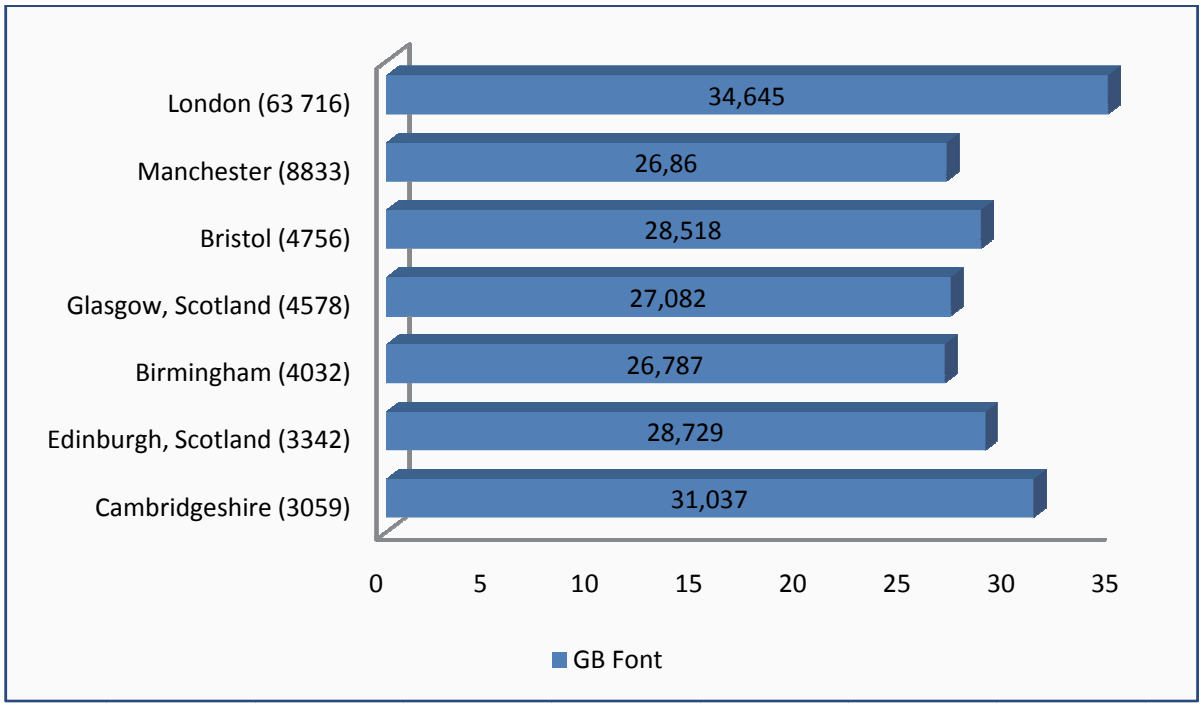

7. ábra. Átlagkeresetek/év/font – nemek szerint az Egyesült Királyságban
Forrás: Monster (career-advice/article/uk-average-salary-graphs;
Individuals Reporting 165 077) alapján saját ábra.

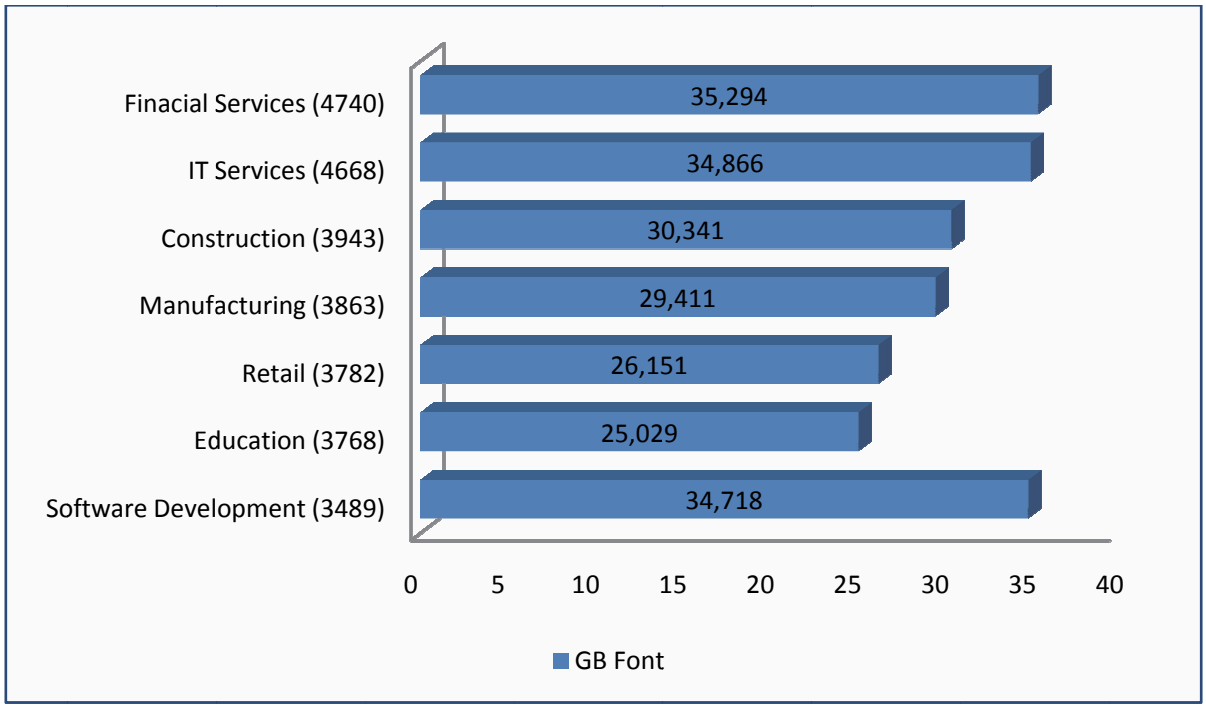
[95] Forrás: https://www.ons.gov.uk/employmentandlabourmarket/peopleinwork/earningsandworkinghours/bulletins/annualsurveyofhoursandearnings/2016provisionalresults.

[96] Forrás: https://www.reed.co.uk/average-salary.

[97] Forrás: https://www.monster.co.uk/career-advice/article/uk-average-salary-graphs.

8. ábra. Átlagbérek városonként az Egyesült Királyságban év/font
Forrás: Monster (career-advice/article/uk-average-salary-graphs; Individuals Reporting 165 077) alapján saját ábra.

9. ábra. Átlagfizetések ipar szerint az Egyesült Királyságban év/font
Forrás: Monster (career-advice/article/uk-average-salary-graphs; Individuals Reporting 165 077) alapján saját ábra.

Annak ellenére, hogy a Monster álláskereső portál adatai szerint Londonban magasabbak a bérek, látszik az is, hogy a nők átlagjövedelme a férfiakénál alacsonyabb. Követve ezzel az általános, nemzetközi, eltérő díjazás trendjét (Reilly 2001). Amely tény arra enged következtetni, hogy Londonban egyedül, nőként, középfokú végzettségű szakmában dolgozva nehezebb a megélhetés, mint a férfi társaknak. A szakirodalom az azonos munkáért eltérő bérek disszonanciáját a nők alacsonyabb termelékenységi mutatóival magyarázza (Reilly 2001). Reilly érvelése szerint ez annak köszönhető, hogy a nők általában inkább munkaigényes, mint tőkeigényes iparágakban dolgoznak. Azonban Reilly különbséget tesz a nők saját elhatározásukból munkaintenzív iparágakban végzett foglalkoztatásuk és a tőkeintenzív iparágakban korlátozottan végzett foglalkoztatásuk között. Előbbi esetén az alacsonyabb határtermelékenységük hatékonynak tekinthető, míg az utóbbi esetben az alacsonyabb határtermelékenységük a foglalkoztatásban megjelenő diszkriminációs folyamatnak tekinthető (Reilly 2001). S ha ezen tények mellett az életszínvonalat a párkapcsolati nehézségből fakadóan a családi közösből való kikerülés (Utasi 2001) nehezíti, a a munkabér és a megélhetés számai közötti diszkrepancia meghatározza a mindennapok megélhetését. Ez részben magyarázza, hogy miért nagyobb a valószínűsége annak, hogy ezekben az esetekben a gyermekvállalás felelőssége is későbbi életkorra tolódhat (Utasi 2004).

„…eddig volt mindig partnerem, de most ugye március óta nincsen… […] tehát egyedül sokkal nehezebb itt Londonban. […] …pénz szempontjából igen, […] amennyit keresek, annak elég sok része elmegy ugye a lakbér, utazás. […] Most egy ilyen házban lakom, de kilencen lakunk ebben a házban. […] Tehát itt Londonban azt kell tudni, hogy egyedül az ember nem nagyon tud kibérelni magának egy kis lakást, még egy stúdiólakást sem, mert borzasztóan drágák az árak. Tehát csak maga ez a dupla szoba is 720 font egy hónapra, amiben én vagyok. […] Annyi a szerencsém, hogy van egy szobatársam és így felesbe megy, ez így jó, de viszont ha nem lenne szobatársam sem, akkor nem tudom, igazából mi lenne. (53. számú válaszadó, lány, 31 éves, 10 éve él Angliában, raktárvezetőként dolgozik)

A mintában, a diplomás fiatal férfiakhoz hasonlóan, a diploma nélkül állásban lévők (férfiak és nők) *sem küldenek haza támogatást a családnak.* A hazautalások tekintetében (Kajdi 2016) kivételt képeznek azok a ritka – de ott is csak alkalomszerű – esetek, ahol az otthon maradt, épp szétesőben lévő család (válás) nehézségekkel küzd, mert az édesanya egyedül maradt a testvérekkel, amely helyzetet a szakirodalom az egyszülős családok esetében a gyakoribb elszegényedés veszélyeként (Czibere 2012; Monostori 2015) ír le.

4.2.6 A mintára jellemző demográfiai megállapítások a családi háttér, a szülők iskolai végzettsége, a szubjektív kategóriák következtetései, összegzései

Mint arról fentebb már részletesen említést tettünk, rendkívül különböző családi háttér jellemző a minta egészére. A kutatói kérdések egyik vezető gondolata szerint az iskolák a szakmai életutak/identitás alakulása nyomán felállított kategóriák kirajzolhatják a diplomás pályakezdő és pályája elején járó fiatalok családból hozott értékeinek azonosságait, amelyeket

azért kívánunk összegezni, hogy a migrációs folyamat mögött megjelenő társadalmi/szociális jelenségek s azok egy irányba mutató hatásai is leírhatóak legyenek. A családi háttér feltérképezésekor feltűnt, hogy a teljes mintában szereplők válaszai alapján igen sokan nőttek fel egyszülős családban (Czibere 2012; Monostori 2015) *(8. táblázat a diplomások adataival). A minta valamivel több mint egynegyedére jellemző ez a státusz. Az az egybeesés pedig még feltűnőbb, hogy a stabil párkapcsolatban/házasságban élők, illetve párral együtt a migrációt választó fiatalok esetében gyakoribb, hogy a szülők különváltak*. Vagyis leginkább azok vállalták a párjukkal – itthonról Magyarországról – vagy a párjukat követve (mindegy, hogy azonos anyanyelvű vagy sem) a külföldi életkezdetet (többnyire a párban élő női diplomás válaszadók), illetve azok igyekeztek minél gyorsabban párt találni, akkor is, ha nem élnek jelenleg egy háztartásban (leginkább a diplomás férfiak), akiknek családtörténetében szerepelt a szülők válása, mint valami kívánt szükségletnek a hiánya-deficitje (Roóz–Heidrich 2013[98]). Ez a hiány a minta ezen almintájára vetítve értelmezésünkben biztonságdeficitként jelentkezik. (A mintában a szingli, diplomás fiatal nők csoportjának családtörténetében nem szignifikáns az elvált szülői háttér jelenléte.) Ez a biztonságdeficit azonban nem feltétlenül az anyagi támogatást, mint inkább a „pszichés biztonság megrendülését" (Gáti 1987: 29), hiányát jelentheti. Az a dac, ami ebben a helyzetben az érzelmi veszteség kapcsán a gyermekben – serdülőben, de akár fiatal felnőttben – kialakulhat, terelheti a későbbiekben a fiatalt a bizonyítani vágyás, a megfelelés felé – a szeretett vagy a szeretni vágyott, elvesztett szülő felé érzett csalódottság (Gáti 1987), ami a külföldön állást vállaló fiatalok esetében szerepet játszhat a migrációs döntésben. Abban, hogy a megszerzett tudást a számukra elérhető legjobban konvertálják át az életük további alakulása szempontjából, hiszen ezek a vágyak már nem függenek a szülői döntésektől és cselekedetektől, ugyanakkor ezekhez a vágyakhoz számukra szükséges és fontos a támogató társ jelenléte. A Magyar ifjúság 2012 tanulmánykötet mobilitásattitűd vizsgálatai szerint a rendezettebb családi háttérrel (stabil partner, megfelelő körülmények) kevesebb hajlandóságot mutatnak a fiatalok a migrációra, mint a rendezetlenebb háttérrel rendelkezők (pl. gyermektelen elváltak, egyedüllállók) (Ruff 2013). Ehhez, az általunk korábban – a migrációs hajlandósági mutatókról szóló részben (2.2) – már említett megállapításhoz annyit tennénk hozzá a saját kutatási minta vizsgálatai alapján, hogy nagy valószínűséggel a szülők családi státusza is szerepet játszhat a fiatal generáció külföldi munkavállalási szándékaiban, amennyiben az *felerősíti a bizonytalanságélményt,* amelyet megváltozott világunkban, a fiatalokban egyformán éreznek (Székely 2012). Hiszen, mint már értekezésünk elején utaltunk rá, a fiatalok számára a tradíciók biztos pontjait jelentő cölöpök helyett (kitolódott családvállalás, a munkavállalási lehetőségek bizonytalansága) „távoli igazodási pontok" (Székely 2012: 7) adnak tájékozódási lehetőséget számukra.

A teljes mintában a szülők iskolai végzettségét tekintve azt mondhatjuk, hogy a minta jelentősebb részében rendelkeznek a szülők egyetemi, főiskolai végzettséggel. Ugyanakkor a

[98] A Roóz–Heidrich szerzőpáros tanulmányukban Maslow elmélete (1943) szerint dolgozzák fel a munkahelyi hierarchia és munkatársi szükséglet diszkrepanciáit, párhuzamba állítva azt a Maslow-féle, egymásra épülő szükségletpiramissal (fiziológiai, biztonsági, szociális igények megfeleltetése, önmegvalósítás, megbecsültség) (Roóz–Heidrich 2013).

szülőpárok közül jellemzően az anyák vannak többen, akik a legmagasabb iskolai végzettséget megszerezték. Ez egybecseng azzal a tendenciával, amelyet, mint fentebb említettük, a szakirodalom már a 2000-es évek elejétől úgy ír le, hogy a nők iskolázottsága meghaladja a férfiak iskolázottságát Magyarországon (Koncz 2004). Az egyetemi, főiskolai végzettséggel rendelkező szülőknek igen szűk része szerezte meg ugyanakkor a tudományos fokozatot. A mintában szereplő fiatalok PhD-tanulmányait azonban nem befolyásolta, hogy a szülőknek van-e tudományos fokozata, viszont minden, a mintában szereplő tudományos fokozat (PhD) megszerzése külföldi egyetemen zajlott a fiatalok részéről – akkor is, ha előzőleg itthon is belefogott már egy-egy fiatal ezen magasabb tanulmányokba, amelyeket többnyire abbahagyott. Ezen fiatal nők és férfiak esetében – kevés kivételtől eltekintve – ez volt a kiutazás motivációja, nem titkoltan a hazainál lényegesen jobbnak ítélt anyagi kondíciók megszerzéséért. Ugyanakkor azt mondhatjuk, hogy minden befejezett PhD-tanulmányt végzett fiatal az adott országban kínált álláslehetőséget választotta, amely nem feltétlen volt cél az eredeti, a tanulmányok miatt létrejött kiutazást illetően. Akik pedig ezen magas ösztöndíjjal járó fokozatszerzési eljárásban voltak az interjú időpontjában, azok is az adott ország munkaerőpiacán kívánnak a további években maradni – ezekről a szándékokról néhány fejezettel később, bővebben, kifejtően is írunk majd a teljes mintát illetően. Így ezen említett két esetben a Teichler által pontosan körülírt agyelszívás példájával állunk szemben. Teichler, mint fentebb, a szingli, fiatal nők kapcsán a jövedelem – általános elégedettség relációval fogalalkozó alfejezetben (4.2.1) már utaltunk rá, a vertikális mobilitás eredményeként írja le az agyelszívás jelenségét, amikor mind gazdasági, mind akadémiai tekintetben, a kevésbé kiváltságos helyzetű országokból, az univerzális tudáson alapuló – végzés után egyértelműen magasabb jövedelemmel kecsegtető – képzési területekre vándorolnak a diákok. Álláspontja szerint az agyelszívás jelenségével akkor állunk szemben, amikor a kifejezetten tudományos, illetve egyéb karrierépítő ambícióktól vezérelt, teljes tanulmányi programot felölelő külföldi tartózkodásról/tanulásról beszélhetünk. A részképzésben, néhány hónapot külföldön tanuló diákok esetét ettől eltérően kezeli (Teichler, 2011). Teichler álláspontját nem megkérdőjelezve az agyelszívás Hrubos-féle megfogalmazását a minta válaszai alapján életszerűbbnek, a valósághoz közelebbinek véljük. Mint azt korábban, a harmadik fejezetben, a kutatás célcsoportjának bemutatásánál, szakirodalmi hivatkozások kapcsán is említettük, a diákok rövidebb külföldi tanulmányútjai erősen függenek a családok anyagi kondícióitól. Az agyelszívás első lépése, hogy a keleti országok diákjai a számukra vonzóbb nyugati országokban végeznek egyetemi szemesztereket – fordítva ez kevésbé attraktív (Hrubos 2012). Ha ehhez hozzátesszük a módszertani fejezetben már leírt állításunkat, amely szerint a mintában ugyan nem minden diplomás fiatal külföldi munkavállalását (vagy fokozatszerzési tanulmányát és munkáját) előzte meg külföldi egyetemen végzett szemeszter, azonban minden olyan fiatal, aki részt vett külföldi ösztöndíjas részképzésen, az a diploma megszerzése után egyből, vagy néhány hónapon/1-2 éven belül, célzottan külföldön vállalt állást. Vagyis indirekt valóban az agyelszívás folyamatát figyelhetjük meg a minta válaszai alapján. Értelmezésünkben ez is, igazolja azokat az egy irányba mutató hatásokat, amelyeket a minta jellemzői alapján leírhatunk a szakmai életutak alakulása nyomán, s amelyek a migrációs folyamatot kísérve a diplomásokat érintő társadalmi jelenségként ismerhető fel.

A szülők végzettsége szerint a mintában a középfokú, szakközépiskolai érettségivel, technikummal rendelkező felmenők jellemzően kisebb településeken laknak – az innen származó fiatalok esetén jellemző továbbá, hogy ezek a szülők a fiatalok egyetemi tanulmányait olykor kevéssé vagy egyáltalán nem tudták a család anyagi helyzete miatt támogatni. Különösen, ha mindkét szülő alkalmazotti státuszban dolgozott, illetve egyikük munkanélküli volt bizonyos életszakaszban, esetleg elvált státuszú a család, illetve ha a fiatal az otthontól jelentősen távol, például a fővárosban végezte az egyetemi tanulmányait. A család anyagi helyzete ugyanakkor *nem vagy kevésbé befolyásolta* a fiatal egyetemi tanulmányait, ha a szülők nyolc általános vagy érettségi nélküli szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkeztek. Ennek egyik magyarázata lehet, hogy ezekben a családokban a fiatal általában első generációs értelmiségi. Így ezeknek a fiataloknak – mint első generációs értelmiségieknek – lényegesen nagyobb erőfeszítésbe kerül, hogy a másod-harmadgenerációs értelmiségi családból származó társaikhoz képest rendelkezésre álló, bourdieu-i (1978) értelemben használt kulturális tőke hiányában a tananyag elsajátítása, a diploma megszerzése gördülékenyen menjen (Andor 2002). „Se ideje, se energiája nem marad arra, hogy a diákélet nyújtotta szellemi lehetőségeket kihasználja" (Andor 2002: 206). A többi testvér pedig (mert a mintában ezekben a családokban két, de inkább három gyermek nevelkedett, egy részük falun), általában csak a középfokú végzettséget tűzte ki célul, így a család vidéken megszerezhető jövedelméhez képest vállalta egy gyermekre az egyetemi tanulmányokkal járó terhet, beleszámítva, hogy ezek a fiatalok gyakran többféle ösztöndíjat is szereztek a tanulmányi idő alatt. A fiatalok ugyanakkor a fogyasztás szempontjából ingerszegényebb környezetben szocializálódtak ezekben a családokban, sem igényben, sem gyakoriságban nem jelent meg a közös színház, mozi, egyéb kulturális események vagy nyaralások, utazások élményszerző ereje (gyakran országon belül sem), így ezek a költségek nem jelentek meg a fiatal havi kiadásai között. Számukra azonban szempont volt a megszokott szerényebb életvitel, valamint a hazautazás költsége is, amelyet – mint jelentős tételt – szinte minden diplomás, kollégiumot megjárt fiatal említett az interjúk során.

Az apák foglalkozása szerint a mintában közel azonos arányban alkalmazásban állók vagy vállalkozók voltak, az anyák nagyobbrészt szintén alkalmazásban álltak, egy részük vállalkozóként dolgozott, illetve közülük egy igen szerény csoport volt háztartásbeli.

Az itthoni lakhatási körülményeket illetően a válaszadók nagy többsége a szülőkkel közösen, nagyobb (120–150 négyzetméter feletti) házban vagy lakásban élt. A kisebb lakásban (panel, 50–70 négyzetméter) vagy házban jellemzően inkább az egyszülős családok laktak együtt, illetve azon fiatalok, akiknek az egyetemi éveik alatt már volt saját lakásuk, vagy albérletet fizettek (jórészt a fővárosban), azok is körülbelül ennyi négyzetmétert osztottak meg általában egy másik egyetemista társukkal, a költségek miatt. Kivételt képeztek a mintában a különösen jó (kiváló) anyagi körülmények között élő fiatalok lakhatási körülményei – ahogy ezt már fentebb, például a fiatal, diplomás férfiak esetében érzékeltettük –, ahol a családban nevelkedett gyermekek nagy száma és/vagy a család anyagi kondíciói inkább a luxusigények kielégítését szolgálták. Ennek ismeretében már nem számít meglepetésnek, hogy a mintában

szignifikánsan vannak jelen azon családok, ahol a havi nettó jövedelem[99] az általunk felállított jövedelemsávok szerint (mint fentebb írtuk) a magasabb, 400 ezer forint feletti kategóriába esik. (Ezen családok egy része ennek a jövedelemnek akár a többszörösével is rendelkezik a válaszadóktól nyert információk szerint.) A mintában hasonló arányban szignifikáns ugyanakkor azon családok jelenléte, ahol a havi jövedelem a fiatal válaszadóktól kapott információk szerint a 100–200 000 forint közötti kategóriába esik. Az azonban, hogy ezen jövedelmek mennyiben befolyásolták a fiatalok életkörülményiről kialakult képet (nem megfelelő, megfelelő, kiváló életszínvonal), mint értekezésünk korábbi alfejezeteiben hosszan kifejtettük, éppen úgy nem pusztán az anyagiak függvénye, mint azok a hradili miliőelmélet (2010) szerint meghatározó körülmények, amelyek miatt a döntést ezek a fiatalok a migrációról meghozták.

4.2.6.1 A diplomások jövedelmeiről átfogóan – itthon és külföldön

A 2013-as Diplomás Pályakövetési Rendszer (DPR) adatai szerint a külföldi munkavállalás jövedelmi előnyét tekintve, akár Magyarországon, akár külföldön foglalkoztatott a fiatal, átlagjövedelme magasabb, mint a hazai kereseti átlagértékek (Veroszta 2013). S bár a végzett szak fizetésbeli kategóriáját befolyásolja annak munkaerőpiaci értéke, Magyarországon a munkáért járó bért a végzettségi szint is erősen meghatározza. A mesterdiplomák (MA/MSc és az egységes és osztatlan képzéseken szerzett oklevél) jelentős munkaerőpiaci bérelőnyt mutatnak az alapdiplomás (BA/BSc) végzettséghez képest (Veroszta 2013). A mintában az *alapdiplomával* rendelkező fiatalok (akik itthon végeztek), kisebb vagy nagyobb cégeknél, adminisztratív vagy terepmunkát kívánó állásokban, illetve a szociális szférában dolgozók, euróban számolva 1500 és 1800 euró (kb. 150–1600 font) közötti fizetésekből élnek – általában párkapcsolat nélkül, többnyire egy szobát bérelve –, ahogy a szingli, fiatal diplomás nőknél ez szignifikánsan látszott. Ez némiképp alatta van a Monster 2017. évi riportban közölt átlagjövedelemnek[100] *(8. ábra)*. Ők egyébként jórészt a húszas évek elején-közepén járó leginkább pályakezdők. Külön kategóriát képeznek azonban azok a *pénzügyi végzettséggel* rendelkező, általában már *mesterdiplomás fiatalok,* akik a húszas éveik vége felé, illetve a harmincas éveik elején járnak, a mintában többségük az alapdiplomát itthon szerezte, a mestert már valahol Európában, majd valamelyik nagy – multinacionális – vállalatnál helyezkedtek el. Ezen fiatalok ugyanis – az adott országban szerzett végzettségüknél fogva – mindenképpen a multikörnyezetnek megfe-

[99] KSH 2017. január 20-ai gyorsjelentése szerint, „2016. január–novemberben a bruttó átlagkereset 260 800 forint volt, 6,2%-kal több az előző év azonos időszakához viszonyítva. A növekedésre a minimálbér és a garantált bérminimum 5,7%-os emelése, a fegyveres testületek illetményemelése, az egészségügyi és a szociális területen dolgozók részére kifizetett emelt bérkiegészítés, illetve kiegészítő pótlék is hatással volt. Az év első tizenegy hónapjában a nettó keresetek emelkedése – a személyijövedelemadó-kulcs 1 százalékpontos csökkenése következtében – a bruttó bér átlagát meghaladó mértékű, 7,8% volt." (Forrás: KSH gyorsjelentés – https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/ker/ker1611.html.)

[100] Néhány oldallal feljebb már bemutattuk a férfiak és a nők átlagjövedelme közötti különbséget a Monster 2017-es jelentése alapján.

lelő éves fizetést kapják, legyen szó Berlinről, Londonról, Hágáról, Amszterdamról vagy Zürichről. Körükben – ahogy fentebb, e fejezet második pontjában, a szinglik csoportját elemezve erre már utaltunk – az évi *50–80 ezer fonttól a 90–120 ezer euróig terjed a jövedelem*. Ez az éves fizetés viszont már lényegesen feljebb van, mint a Monster 2017-es átlagjövedelmet tükröző táblájából kiolvasható[101] *(9. ábra).* Ezek a fiatalok a mintában már nem szobát, hanem 2-3 szobás apartmanokat bérelnek e világvárosokban. Legtöbbjük nem több mint 3-4, esetleg 5 éve ment el Magyarországról (pénzügyi területen a mesterképzés sok helyütt nem kettő, hanem egy erős év).

Általánosságban jellemzően mondhatjuk a mintára, hogy a diplomások már az alapképzés alatt, kevés kivételtől eltekintve szinte végig dolgoztak – amelyen nem pusztán a kötelező gyakorlati idő letöltését értjük –, függetlenül attól, hogy milyen a család gazdasági ereje. Amely egyrészt egyformán jelzi a motiváltságukat az önállósodásra, s amely így összességében szembe megy az Y generáció kapunyitási pánik jelenségével (Czibere 2012), amelynek jellemzője, hogy a felnőtté válás folyamatában a szociális, morális, intellektuális, politikai és szexuális területeken megvalósult önállósodás mellett a szülőktől való anyagi függés továbbra is fennáll, amely így e folyamatot a felelősségvállalás tekintetében kitolja (Czibere 2012). Megnyújtva ezzel a posztadoleszcencia időszakát is (Somlai 2007). Másrészt jelenti azt is, hogy a szellemi tőkéjük kihasználása – a minta egy kisebb csoportjánál – a munka élvezetével jár együtt (Somogyi 2014). Külön kört képez a szülői támogatásban egyáltalán nem részesülő fiatalok csoportja – s mint fentebb részletesen is bemutattuk, a mintában ez meghatározó csoport –, ahol a fiatalok a tanulmányi idő alatt is folyamatosan vállaltak munkát, annak ellenére, hogy mindegyikük nappali képzésben végezte az egyetemet, illetve dolgoztak az oktatási szünetekben – itthon és külföldön egyaránt. Magyarországon ez diák- vagy alkalmi munkákat jelentett számukra. Ezek az alkalmi munkák semmiképpen nem kizárólag „fehérgalléros" (Z. Karvalics 2007) munkalehetőségeket hoztak. Igen kreatívan, a lakóhelyükhöz közeli, például konzervgyári rakodástól a 24 órás éjjel-nappali készenlétet kívánó fordítói vagy adott esetben városi fiúként, a mezőgazdaságban traktorvezetési munkáig, a kávéfőzéstől az adatrögzítésig igen széles skálán vonultatták fel a betöltött munkaköröket a válaszokban a fiatalok. Fontos megjegyeznünk, hogy – kevés kivételtől eltekintve – egyik válaszadó sem hangsúlyozta, hogy a szülei ösztönzésére vállalta volna a munkákat, vagy egyáltalán a munkákat a szünidőben vagy az iskola alatt. Mindegyik diák maga szeretette volna megragadni a lehetőséget, vagy azért, mert szüksége volt a zsebpénzre, vagy azért, mert a kitűzött céljaihoz igyekezett a referenciákat gyűjteni. Külföldön a tanulmányok alatt dolgozó fiatal nők általában nagyobb cégek gyakornokaiként dolgoztak, viszonylag kis jövedelemért (800–1000 euró), amelyek viszonylag szűk mozgásteret engedtek meg számukra az életvitel tekintetében. Egyénenként változó, hogy kihagytak-e időt az alap- és a mesterdiploma között, hogy össze tudják gyűjteni a mestertanulmányok idejére szükséges önellátás feltételeit, mert egy erős, nappali mesterképzés mellett egyáltalán nincs mód – és a leterheltség miatt az egyetem által gyakran nem is ajánlott – munkát vállalni. Kiváltképp, hogy

[101] Néhány oldallal feljebb a szektoronkénti átlagjövedelmet ábrázoltuk a Monster 2017-es jelentése alapján.

a mesterszakok kevés európai egyetemet kivéve fizetősek. A „társadalmi szelekciót tartalmazó lépcső" (Hrubos 2012: 58), az alap- és mesterképzés közötti átmenetben, a bolognai folyamat bevezetése után viszonylag hamar megmutatta a processzus intézményi, szerkezeti kereteivel létrejött társadalmi egyenlőtlenséget (Hrubos 2012; Schranz 2015[3]). A fizetős szakok bevezetése ugyanakkor egyértelműen kizáró hatású azokra a diákokra nézve, akik nem engedhetik meg maguknak, hogy anyagilag elérhetetlen szakokon tanuljanak (Hrubos 2012; Schranz 2015[3]). Akkor sem, ha motiváció és kognitív képességek szerint azok a szakok megfelelő képzést nyújtanának az életpályájuk tekintetében. A fiatalok családi és itthoni körülményeinek összképéhez azonban fontos látnunk azt is, hogy nemcsak az egyetem alatti diák-, gyakornoki és egyéb munkavállalás – számukra egyformán pozitívan értékelhető mérlege – szerint van azonosság a minta fiataljai között. Abban is hasonlóságot találunk – társadalmi-gazdasági helyzettől függetlenül –, hogy mennyi zsebpénzzel (megkeresett, illetve szülőktől és/vagy egyetemi ösztöndíjjal megszerzett összegből) gazdálkodtak azok, akik itthon, Magyarországon végezték az alap-, illetve mesterképzést. Az erre a kérdésre adott válaszok alapján átlag 40–60 ezer forint volt az az összeg, amely havonta rendelkezésükre állt – többnyire az alapképzésük idején –, vagy kollégiumban, vagy többen szobát bérelve, igen ritkán otthon, a szülőknél lakva. Azok is ezt a 60 ezer forintos havi zsebpénzt említették, akiknek esetleg – a család gazdasági helyzetétől vagy extrém családi helyzettől függően – saját lakásuk volt már az egyetem ideje alatt. Ezek a fiatalok ugyanis – a női almintában található kevés kivételtől eltekintve – ezekben az esetekben kiadták a saját lakásuk egyik szobáját vagy „sarkát" egy másik diáktársuknak, így nem egyedül osztoztak a terheken. A mintában az extrém helyzetben lévő fiatalok azok, ahol a szülő (szülők) korai elhalálozása, illetve a család szétesése miatt egyedül tartották el magukat a fiatal – minden esetben ugyancsak – nők. (Ezekben a helyzetekben egyébként – általában 14–16 éves koruk óta a havi árvasági segéllyel is maguk rendelkeztek, többnyire a középiskolai kollégiumi ellátást és kisebb szükségleteket fedeztek belőle.) Ezért a minta ezen almintája számára létkérdés volt, hogy az egyetem alatt rendszeresen dolgozzanak, azonban ezen diákok, a körülményeikhez képest, erős teljesítményt is kellett, hogy nyújtsanak – mondhatjuk úgy is, hogy muszáj volt kiválónak vagy kifejezetten jó tanulónak lenni – a felsőoktatási intézményben töltött tanulóévek alatt ahhoz, hogy a maximális ösztöndíj és számos más, pályázat útján, az önfenntartáshoz szükséges, megfelelő jövedelmük legyen. Mivel a szakirodalomban a felsőoktatási teljesítménnyel kapcsolatos hallgatói eredményesség fogalma jelenleg sem pontosan definiált, a dilemma megközelítése diverzifikált nézőpontok szerint ad lehetőséget a mérésre (Pusztai 2015). A kutatók hajlamosabbak inkább a negatív oldaláról szemlélni az eredményességet (lemorzsolódás, bukás stb.), illetve a belépéskor elvárható becslés szerinti kilépésre helyezni a hangsúlyt, amelynek alapja a szülők iskolázottságának mértéke (Pusztai 2015; Czeglédi 2015). Azonban az átlagtól eltérő mértékű egyetemi eredményesség esetén a több különböző magyarázó, változó hatásával kell számolni, amelyhez a szakirodalom az intézményi (tanítási-tanulási) környezet formális és nem formális tanulási folyamatát éppúgy fontosnak tartja figyelembe venni, mint annak kollektív és intézményi szinergiáit (Pusztai 2015). A minta ezen almintájának tanulmányi-anyagi lehetőségének körülményeit is ez utóbbi összefüggésben látjuk magyarázhatónak.

4.3 Beilleszkedés és jövő tervek – munkaerőpiac, család, hazatérési kilátások az elért eredmények, a sikerek szubjektív kategóriáin keresztül

Mint fentebb arról már több fejezetben is részletesen írtunk, a miliőelmélet (Hradil 2010) logikája szerint az életminőségre vonatkozó elképzelésekhez rendelt életcélok teszik lehetővé – az egyenlőtlenségek kiküszöbölésének relációjában –, hogy az emberek maguk határozzák meg a szükségleteiket. Az emberi cselekvések során létrejött életcélok objektív és szubjektív tényezői mentén vizsgált élethelyzetek – kedvező és kedvezőtlen státuszok – más és más kombinációja térképezhető fel (Hradil 2010). Így Hradil teóriája szerint nem keverhető össze a társadalmi egyenlőtlenség a társadalmi tagolódással. A társadalmi miliők tehát ezen felfogás szerint olyan életstílusokra utalnak, amelyek az emberek szükségletei szerint, a cselekvéseik által jönnek létre. Ezen elmélet szerint a mindennapok életminőségét, életstílusát tekintve az egy életen keresztül szociális biztonságra törekvő egyén igénye nem vethető össze a foglalkozás presztízsen mért, a gazdasági előnyökre, elismerésre erősen vágyó személy szükségleteivel. A modern társadalmak ezen szubjektív faktorának erősödésével egyre inkább felfedezhető ezen utóbbi autonóm beállítódás térnyerése. Az említett életstílusokban az objektív és szubjektív faktorok összeolvadása adja végül Hradil miliőfogalmának lényegét. Így tehát a mindennapokban azonos életstílust élő egyének csoportja alkotja az adott miliőt a társadalom differenciálódott struktúrájában (Hradil 2010). A hradili beállítódáson alapuló életminőség-elvárások, a minta fiatal külföldi munkavállalóit tekintve az eltérő, illetve azonos életstílusok vonatkozásában, e teória mentén, hasonló diverzifikációs megfigyelést tesz lehetővé. Élethelyzetbeli különbség jelentkezik például az alap-, illetve mesterképzést már valamelyik külföldi egyetemen befejezettek almintája – vagyis migrációs motiváció szerint leginkább a tanulmányok miatt kiutazók –, valamint az itthon megszerzett diplomákkal migrációt választók között, amely különbség a választott országban a beilleszkedés tekintetében csoportonként azonos különbségeket hordoz. A nemzetközi migrációval foglalkozó szakirodalom a „transznacionális megélhetési stratégia" (Tarrósy 2014: 16) részeként említi az általunk is tárgyalt hazautalásokat, a hazautazásokat, egyéb civil vagy üzleti (esetleg politikai) tevékenységeket, amely révén a migráns hosszú távon képes fenntartani a személyes, baráti és családi kapcsolatokat, kötelékeket (Tarrósy 2014). A mintában szereplő fiatalok, ahogy fentebb, e fejezet második pontjában, a jövedelem összehasonlítások kapcsán már említettük, nem kifejezetten aktívak a hazautalások tekintetében. A hazalátogatások aktivitása is mérsékeltnek mondható. Többnyire a fővárosból, nagyvárosból származókra, de leginkább az eredetileg tanulmányok miatt kiutazókra jellemző, hogy két-, de inkább háromhavonta utaznak haza. Akiknek azonban vidéki városokban és kisebb településeken élnek a családtagjaik, ugyanakkor kifejezetten munkavállalási céllal mentek el, jellemzően maximum évi két alkalommal térnek haza családlátogatásra, s jellemzően két heteket töltenek el itthon, többnyire a karácsonyi és a nyári időszakokban. Ugyanakkor a teljes mintára jellemző, hogy a fiatalok *kifejezetten szoros,* legtöbben napi, ritkábban heti kapcsolatokat ápolnak a különböző, ingyenesen alkalmazható mobil kommunikációs eszközök segítségével a szülőkkel. Elsősorban a szülőkkel, vagy olykor a testvérekkel, illetve a barátokkal. Ez alól csak azokban az esetekben láttunk kivételt, ahol a fiatalt felnevelő szülő (többnyire egyszülős családról be-

szélünk) nincs olyan egészségi állapotban, hogy a napi kapcsolat megvalósítható legyen. Azonban a mintában ez az érzékelhetően szoros kapcsolat a családdal, a szocializáció sikerességének alapjait jelentő érzelmi stabilitást (Somlai 1989) ad ezeknek a fiataloknak, a kitűzött céljaik eléréséhez.

„Tudtam, hogy a barátaimat otthagyom, meg a családomat, de végül is, haza bármikor hazamehetek, barátaimmal is beszélhetek Facebookon. De tudtam, hogy ezt a lehetőséget ki kell használni, mert itt voltam gyakorlaton, hogyha hazamegyek, otthonról sokkal nehezebb találni külföldön állást." (19. számú női válaszadó, Angliában dolgozik)

S ahogy a kutatói kérdések között a harmadik fejezetben feltételeztük, a migráns fiatalok nem szakadnak el, sőt erősen kötődnek az itthoni családi kapcsolatokhoz, amelyek továbbra is alternatívát jelentenek, ha valamilyen okból meg kívánnák szüntetni a külföldi munkavállalást, tartózkodást – ahogy erre több utalást is találtunk az interjúk során –, fenntartva ezzel a „két lábon állás" (Somogyi 2014: 8) lehetőségét. Igaz, az egyszerre itt is – ott is lehetek alternatívája ez esetben nem feltétlenül a Somogyi (2014) említette kulturális identitás problematikáját veti fel, hanem inkább a migrációs kudarc tompítását szolgálná (Roy 1951; Horváth 2015).

„Úgy voltam vele, hogy ha nem jön össze, akkor legfeljebb összepakolok, és hazamegyek. De ez csak egy ilyen szerintem nem is gondoltam nagyon bele, ilyen hátsó megnyugtatás, hogyha nem megy, akkor. Úgy igazából fel nem merült, tudtam, jól fog alakulni." (22. számú női válaszadó)

A családi, s emellett a baráti kapcsolatok stabilitása, amely olyan választott kapcsolatot feltételez, amelyben a szolidaritás, a társadalmi integritás minden formalizált keret nélkül is működik (Utasi 2009). Így ez az erős kötés (Granovetter 2010) magyarázó erővel bír a lehetséges visszautat alternatívaként emlegető lehetőséget illetően, s az mint *biztonsági háló jelenik meg* ezen fiatalok számára. Meglátásunk szerint ez jelenti számukra a két lábon állás esélyét.

A *diplomás fiatalok azon csoportja esetében ugyanakkor, ahol az alap- vagy a mesterdiplomát, vagy a PhD-fokozatot már külföldi egyetemen* szerezte meg a fiatal, vagy mint példánkból is láttuk, a gyakorlati időt végezte külföldön, átalakulnak a *kapcsolati hálók* (Utasi 2009; Gödri 2010) funkciói. Az egyetemi tanulmányok alatt vagy a gyakornoki időben megerősödött eleve új kapcsolatok nem kötődnek az itthonról származó családi, és csak igen kis mértékben a szintén még itthon megszerzett szoros baráti (párkapcsolati) hálózati tőkéhez. A hazai közegből származó társadalmi tőkének ez a bourdieu-i (1978), colemani (1998) funkciója, amely az itthoni boldogulásban lett volna képes muníciót adni ezen diplomás fiatalok esetén – saját döntéseik nyomán –, megszűnik. Ugyanakkor helyébe lép a Sik (2012) értelmezésében használt kapcsolati tőke a választott országban kötött ismeretségek, munkahelyi kapcsolatok alapján. Ennek nyomán – ahogy a harmadik fejezetben a kutatói kérdések között is írtuk –, a későbbiekben ők maguk lehetnek a segítő kapcsolati háló a fiatalabb testvéreknek vagy rokonoknak, az addigra már integrálódott, helyi hálózataik révén (Gödri 2010). Mindezek mellett a támogató családi, baráti kapcsolatok erőssége (Granovetter 2010) az itthon maradottakkal – ahogy említettük – szorosan megmarad, illetve a barátok esetében gyakran gyengül, ugyanakkor az esetleges, a kinti keresetek miatt megvalósítható anyagi visszasegítés – hazautalás (Kajdi 2016) – lehetősége (szülő, testvér) a családi kommunikációs cirkulációban létrejön. A választott/megszer-

zett közegben (munkahely, lakókörnyezet, partner és magával hozott kapcsolatai, családtagjai) azonban a fiatalok alkalmazkodóképességét csoportonként, pontosabban a hradili (2010) miliő-elmélet megfogalmazásának megfelelően, máshogy teszi próbára a külföldi munkavállalással járó környezetváltozás. Feltételezésünk szerint a diplomának megfelelő állás megszerzése ezen fiatalok esetében – az elsődleges célt tekintve fő motivációként – gyakorlatilag az integráció első lépését is jelenti az adott társadalmi közegbe. Hiszen mint az interjúkból jól körülhatárolhatóan kivehető: *nem támasztanak külön igényeket a környezeti (lakhely, munkahelyi kapcsolatok) integráció feltétel nélküli sikeressége, időbeni korlátja, minőségi szintjeit illetően.* Ez az attribútum, azonkívül, hogy közös a minta diplomás fiataljait tekintve, nagy fokú alkalmazkodási képességet is feltételez részükről megítélésünk szerint. Ugyanakkor a megszerezhető kapcsolati hálók diverzifikált útvonalai miatt némiképp eltér a beilleszkedés folyamata a mintában szereplő, a különböző módon más országbeli életet választó fiatalok esetében. Így a fentebb már többször említett hradili miliő elmélet (2010) szükségletek szerint alakuló életstílust hangsúlyozó tézisének megfelelően, külön választottuk azokat, (1) akik már külföldön végezték az alap- vagy mesterszakokat (2) és azokat, akik itthoni képzés és/plusz munkahelyi tapasztalat után mentek el Európa különböző országaiba.

4.3.1 A külföldi egyetemi diplomát szerzett fiatalok kapcsolati hálói (integrációja)

A szakirodalom a transznacionális életformához köthető integráció jelentését több dimenzióban, az elméleti viták szintjén operacionalizálja. Eriksen a társadalmi és kulturális integráció komplexitása felől közelítve a kizárás (exclusion) és a befogadás (inclusion) viszonyát teszi fel a kérdést: *„a kisebbségek tagjai milyen mértékben képesek kielégíteni szükségleteiknek egy bizonyos vagy akár nagy részét is a saját közösségükön belül – anélkül tehát, hogy teljesen »integrálódniuk kellene« –, másrészt, a többség-kisebbség határvonal mennyire szilárd vagy mennyire hasonlít inkább egy félig átjárható membránhoz”* (Eriksen 2008: 11). Eriksen a tönniesi Gemeinschaft (közösség) és Gesellschaft (társadalom) két szintje felől vizsgálódva, egy Oslóban élő, transznacionális, migráns életformát folytató, szomáliai család kiterjedt kapcsolathálóit példának hozva jut arra a megállapításra, hogy egy ember anélkül lehet teljes jogú tagja bármelyiknek, hogy a másikhoz tartozna – a szó általános, valódi értelmében. Vagyis lehet úgy a szűkebb közösség tagja – kiterjedt saját kapcsolatokkal, hogy akár a befogadó társadalom (Gesellschaft) nyelvét beszélné – és ennek reciprokaként, lehet adófizető, törvénytisztelő, szavazó, funkcionáló tagja a társadalomnak, amelyben él anélkül, hogy abban bárkit is ismerne. Eriksen ugyanakkor tanulmányában – a kisebbség és többség elkülönült halmazának vizsgálatakor – két szegmenst hangsúlyoz: (1) ahogy nincs olyan csoport a társadalmon belül, amely semmit sem kínál a tagjainak, úgy egyetlen csoport sem nyújtja tagjai számára mindazt, amire összességében szükség lenne. (2) Kikényszerített kulturális asszimiláció – amely társadalmi szegregációt eredményezhet – egyrészt kifejezetten rossz kombináció a csoport egyes tagjainak, másrészt mások számára épp azt jelentheti, amelyet a szomáliai család példáján keresztül

az imént érzékeltettünk: teljes életet lehet élni úgy is, hogy nem tartanak fenn különösebb kapcsolatot a többségi társadalom tagjaival. Vagyis az egyén társadalmilag integrált lehet a közösségbe (Gemeinschaft) miközben egyáltalán nem integrálódik a társadalomba (Gelsellschaft) (Eriksen 2008).

A minta fiatal diplomásait tekintve a saját maguk által megszerzett, jórészt nemzetközi közösség, amelyben tanultak és dolgoznak az erikseni értelemben nevezett Gemeinschaft, amelyhez részükről akár a tökéletes integráció élménye fűződik – mint ezt a későbbiekben az interjúk narratívái megerősítik ebben a fejezetben –, így valójában a Gesellschafthoz tartozás élménye veszít erősségéből. A transznacionális életformát/migrációt választó fiatal diplomások ugyanakkor ezzel a közösséggel mégis kevésbé zárt világot teremtettek maguknak, mint a *diploma nélkül külföldön élő kontrollcsoportba került fiatalok, akik az interjúk tanúsága szerint jórészt saját anyanyelvű csoporttagokkal laknak együtt, barátkoznak* – nagyrészt – és alkotnak valódi, szűkebb közösséget, mint erről a fejezet végén részletesebben is írunk majd.

A mintában szereplő, az Európai Unió országaiban alap- vagy mesterképzést végzett fiatalok, illetve a mester- és vagy PhD-képzésen részt vett és a választott országban állásban lévő fiatal nők és férfiak jellemzően nemzetközi közegben tanultak az egyetemek falain belül, és többségében nemzetközi csapatban dolgoznak is. S bár szoros a kapcsolat – mint fentebb részletesebben leírtuk – az itthon maradt – jórészt középiskolai – barátokkal, akikkel internetes fórumokon, általuk gyakorinak (havi, heti vagy akár 3-4 naponkénti) mondott beszélgetésekkel tartják a kapcsolatot, mindegyikük kialakította a számára fontos, helyi kötődéseket. A külföldi egyetemi évek alatt vagy már a munkahelyen megszerzett munkatársi viszonyok, erősebb-gyengébb kötődéssel (Granovetter 2010; Gödri 2010) baráti kapcsolatokká alakultak, amelyben ezek a fiatalok – saját interpretálásuk alapján – intenzív kapcsolatokat ápolva jól érzik magukat. Komplex értelemben tehát integrációjuk sikeresnek nevezhető, amennyiben elfogadjuk azokat a nézeteket, amelyek szerint a több dimenzióban létező társadalmi rendszerek folyamatos interakciót feltételeznek a személyek közötti, valamint az intézményes integrálás processzusa közt (Eriksen 2008; Kováts 2013).

„…az integrálódás nagyrészt nekem sosem volt problémám... […], meg szerintem az embereknek különféle igényszintje van, mert ez van, akinek fontosabb, van, akinek kevésbé... […] …akik a Moody'snál voltak a kollégáim, azokkal a mai napig nagyon jó barátaim. Szóval nem érzem úgy, hogy nem sikerült integrálódni vagy barátokat találni." (20. számú női válaszadó, Londonban él)

Az integráció normatív értelmezése szerint azonban – amelyet a bevándorlók perszonális társadalmi integrációjához használ koherensen a szakirodalom – a beilleszkedésnek ez az értelmezése egyben *célként és eszközként* jelenik meg, ahol az integráltság mértéke a társadalmat alkotó egyének és csoportok szubjektív, objektív jóléte szerint fogalmazódik meg (Kováts 2013). Mivel az alkalmazkodás az általuk választott életforma adottságaihoz nem kényszert, hanem a megvalósítandó célhoz vezető eszközt jelenti, a minta ezen almintájába tartozó fiatalok nem

cezúraként[102] tekintenek a migrációra és az ezzel járó esetleges integrációs feladatokra. Így nem jelenik meg a szótárukban például a honvágy – az összes interjú szövegét elemezve mindössze egyetlenegyszer fordult elő a beszélgetések alatt, és az is más, annak ellenkező értelmezésében.

„…a távkapcsolat miatt jártam haza, tehát… Sokat jártam haza, de nem honvágyból." (2. számú női válaszadó, Németországban él)

Ugyanakkor a fiatal diplomások ezen csoportja a tanulmányok, a gyakornoki munkák és a végleges állások miatt viszonylag gyakran költözött/költözik is, így – kevés kivételtől eltekintve, ahol a fiatal külföldi házastárssal él saját gyermekkel a háztartásban – módjuk sem lenne a szó szociális, társadalmi és „laikus" (Kovách–Dupcsik 2012: 8) értelmében használt integrációra.

„…az egyetem miatt eleve volt egy adott közeg , ami az elején mindenképpen megkönnyítette a dolgot… [...] nagyon-nagyon sok barátom lett… Nem is akartam eleinte elköltözni onnan. Aztán… [most] nagyon jó a város, viszonylag kicsi, de nem túl kicsi. Gyönyörű helyen van… [...] hihetetlenül kedvesek az emberek. Azt gondolom, hogy ha most a következő évben lejár a szerződésem… […] hogyha azután jelentkezem munkákra, akkor is megpróbálok mindenképpen úgy, hogy a környékben, ne kelljen költöznöm. Nagyon megszerettem a helyet és van kedvenc kávézóm. […] Az itteni barátok, míg Birminghamben az egyetemről voltak egyrészről, másrészről megismerkedtem egy társasággal tulajdonképpen, akik ugyanabban a városrészben éltek, mint én, és akkor velük jártunk mindenhova. Itt kicsit nagyobb a kapcsolati háló, meg kicsit kiterjedtebb és változatosabb, de tulajdonképpen az egyik legfontosabb eleme egyrészt a munkahely." (30. számú női válaszadó, a PhD elvégzése után egy másik angol város egyetemén folytatta a munkát)

Az erikseni (2008) gondolat szerint azt szükséges tisztázni, hogy egy adott társadalmi környezetben melyek a társadalmi kizárás (exlusion) és befogadás (inclusion) szempontjai. Ehhez viszont szükségszerűen meg kell érteni az adott (befogadó) társadalom kulturális aspektusait (közös referenciák, kölcsönös érthetőség/nyelv szimbolikája), valamint társadalmi dimenzióit (mint a társadalmi tevékenységek, intézmények, státuszok, szerepek) (Eriksen 2008). Ott, ahol a fiatalok a külföldi tanulmányok alatt ismerték meg a külföldi házastársat, s már a választott családban élnek, ott az integráció mélyebb, illetve kiterjedtebb, azonban épp ez az élethelyzet mutatja meg a fentebb komplexnek nevezett (Eriksen 2008; Kováts 2013) beilleszkedési lehetőség korlátait.

„…az a típus vagyok, akit egyébként ismer, a halas ismer, a zöldséges ismer, a kenyeres ismer, mindenki ismer, mindenki tud mindent, a halas tudta először, hogy terhes vagyok, mert Ő vette észre. Mindenki az utcán köszön egymásnak, alapból ez egy ilyen környék is…

12 lakás van egy házban, összetartunk, grillezünk nyáron együtt, bármikor átmehetünk, ha akarunk, viszünk egy bort és elbeszélgetünk, tehát ez így abszolút megvan, ami nincs meg az az 5 barátom, és ez nem is lesz meg, mert a hollandok nem barátkoznak, illetve a baráti

[102] A Kovács–Melegh szerzőpáros „amerikás magyarok" (Kovács–Melegh 2000: 95) körében végzett kutatásuk eredményeként jegyezték le, hogy a kényszermigráció cezúrát jelent az élettörténetekben, megtöri annak folytonosságát, így traumaként élik meg az azt elszenvedők.

kapcsolataikat az iskolában és az egyetemen alakítják ki, és utána nem. Tehát a munkahely az… lehettek kellemes ismerősök, és még az is lehet, hogy esetleg magánba elmentek egy teára, kávéra nem tudom beszélgetni, de sosem lesz belőle barátság azon a szinten, ami egy igazi holland barátság, teljes összetartozás és tényleg életem és véremet, és ezt gyönyörű látni a férjem barátaival, ahol a 10 fiú, nem beszélnek minden nap, de amikor valami van, akkor azonnal összetartanak, és minden, segítik egymást, ahol csak lehet, azt a fajta kapcsolatot nem lehet itt kiépíteni, legalábbis nem helyiekkel. […] …igen, tehát vannak jó ismerősök, azokat általában én építettem fel, akikkel rendszeres, beszélgetünk, találkozunk, de az a kapcsolat nem ugyanaz, mint ami szintén nekem is a főiskolai barátnőim, akikkel mindent megbeszélek, bármit. (22. számú női válaszadó, Hollandiában él, már a mesterszakot külföldön végezte, HR-esként dolgozik)

A minta alapján azt látjuk tehát, hogy a kapcsolati hálók, közösségi kapcsolatok, egyéni-baráti kapcsolatok változékonysága (sőt az anyagi megfeleltetés is) meghatározza a beilleszkedés mélységét, kiterjedtségét a választott környezetben, ugyanakkor nem szünteti meg annak az igényét, amelyet az egyéni granovetteri (2010) kötődések legbensőségesebbikeként élünk meg, az otthon kialakult mély baráti kötődések[103] hiányát.

4.3.2 Kapcsolatépítés, beilleszkedés külföldön a hazai diplomákkal és munkatapasztalattal más országokban munkát vállaló fiatalok integrációja

A globalizáció térnyerésével, a beilleszkedéssel foglalkozó elméletek a transznacionális és globális megközelítések felől szemlélődtek (Gödri 2005). A bevándorlókat kibocsátó, valamint a befogadó országban élő kapcsolati háló (network-megközelítés) miatt transznacionális modellnek nevezett elmélet szerint a mindkét társadalomhoz kötődés – egy időben, mind gazdasági, mind kulturális – alakítja ki a transznacionális közösségeket, amely esetben adott az etnikai identitás megőrzése, valamint a befogadó ország részéről a társadalmi tőke mint forrás jelenléte (Schmitter Heisler 2000; Gödri 2005). A beilleszkedés folyamatában ugyanakkor a bevándorlók társadalmi közegbe épülése több folyamaton megy keresztül, pontosabban különböző stádiuma szerint a szegregációtól az asszimilációig terjed (Gödri 2005). Az elkülönülés minimális kapcsolatot feltételez a befogadó társadalmi közeggel, a saját kultúrához, etnikai alapon szerveződő gazdasághoz ragaszkodás miatt a szegregációt más csoportok kényszerítik ki. Az asszimiláció, mint a befogadó társadalom etnikai és kulturális értékeinek teljes átvétele, az előző ellentéteként értékelhető. A szakirodalom az integrációt tartja optimális esetnek, amikor az identitás megőrzése mellett a befogadó ország kultúrájához és társadalmi közegéhez alkalmazkodás, valamint az eltérő normák, szabályok átvétele, elfogadása egyensúlyt jelez (Gödri 2005). A beilleszkedés folyamata tehát annak függvényének tekinthető, hogy a bevándorló csoportok – személyek – milyen mértékben sajátítják el a befogadó ország nyelvét, mennyire igazodnak a szabályokhoz, normákhoz, kultúrához stb. (Gödri 2005). Láthatjuk tehát, hogy a

[103] Dr. Gőgh Edit pszichiáter 2013-as cikke alapján: „Baráttalan, sőt barátságtalan korban élünk, nincsenek lelki társaink…" (A forrás helye megjelölve a szakirodalomban Emberi kapcsolataink címmel.)

választott ország szabályaihoz alkalmazkodásnak stb., így az integráció megteremtésének lehetőségéhez hozzátartozik a saját identitás, kultúra stb. egyensúlyban tartása a befogadó ország kínálta kulturális, gazdasági környezet befogadásával. Innen közelítve azon fiatal diplomások helyzetét a mintában, akik Magyarországon szerezték meg az alap-, illetve mesterdiplomájukat – ahogy az előző alfejezetben elemzett csoportnál is leírtuk –, ez esetben is két alcsoportra bontva kezdtük vizsgálni. Az egyedül élők és a párban élők almintáit külön választva elemeztük (a férfi és a női válaszadókat együtt vizsgáltuk). *Két alapvetően más megfigyelést tettünk,* mint a fent elemzett külföldön valamilyen diplomát szerzett fiatalok esetében. Az egyik (1), hogy a Magyarországon szerzett diploma után munkavállalás céljából kivándorló, egyedül élők döntő része, függetlenül a munkahelytől és a nemzetközi környezettől, *szívesebben barátkozik szintén magyar anyanyelvűekkel szabadidejében*. Többnyire szívesebben laknak is szintén magyar anyanyelvűekkel, vagy olyan társbérletben, ahol legalább még egy magyar fiatal található. S bár gyakran járnak el munka után a munkatársaikkal kikapcsolódni, a nagy többségnél – különösen a nők esetében – a lakótársak alkotják az új, befogadó közösséget, megismerik egymás tágabb munkahelyi, baráti kapcsolatait, így a szabadidő eltöltésével, valamint a munkahelyi kapcsolatokkal a network-megközelítés szerinti részvétel a transznacionális közösségben (Schmitter Heisler 2000; Gödri 2005) valóban adott ezen fiatalok számára. Azonban az ifjúkorban megtalált barátok – lelki társak (Gőgh 2013) – hiánya az ő esetükben is erőteljesen megjelenik:

„…mi négyen kerestünk egy helyet, ahol lakhatnánk, tehát ez nekünk nagyon jó, mert mi úgy költöztünk ki, hogy mi ismerjük egymást… […] De el szoktunk járni »pubozni«, vagy szórakozni… […] vannak a baráti társaságban, akiknek van autójuk. Kifújjuk magunkat, bepattanunk az autóba és egy reggel, és akkor elmegyünk ilyen szép helyekre Angliában. […]

Hát igen, mondjuk, sokszor hiányoznak a barátaim [Magyarországról], mert […] …nekem azért ők voltak az igazi barátaim, akikkel én végigjártam az egyetemet meg a középiskolát." (39. számú női válaszadó, szociálpolitikus, középvezetőként dolgozik családgondozási területen, Angliában)

A mintában (kevés kivételtől eltekintve) a fiatalok a kitelepülés időpontjához képest viszonylag hamar megteremtették az új közegbe illeszkedés feltételeit, s mint már jeleztük, ez leginkább a nőkre jellemző (ismerkedés, saját baráti társaság, szabadidőpartnerek, lazább egyéni baráti kötelékek). Az egyedül élő férfi válaszadóink ezzel *ellentétben* nagyobbrészt zárkózottabbak, nem igazán alakítottak ki lazább, baráti kapcsolatokat. Inkább munkatársi mint baráti körrel töltik a szabadidőt, kivéve, ha magyar anyanyelvű barátkozásra nyílik lehetőség – például itthon élő barát, aki itthonról segíti a két, egymást nem ismerő barátja, vagyis azonos külföldi városban élő fiatal megismerkedését. Ez a browni (2009) egykultúrájúság előnyeként megnevezett jelenségnek is beillő, az otthoni közös barátot a folyamatban mintegy hídként használó (Granovetter 2010; Gödri 2010) lehetőség valóban segít a kulturális sokkon, valamint az egyedüllét elkerülésén (Brown 2009; Dusa 2014) – fontos azonban, hogy ez egymás segítésének lehetőségét jelenti, amely nem egyenlő a partnerszerzési lehetőséggel. Ugyanakkor ez a viselkedési forma, a néhány fejezettel korábban említett megfigyeléssel (a fiatal diplomás férfiak csoportjának elemzése, 4.2.4) mutat összahangot, amely szerint a fiatal, egyedül élő férfiak, ha partner/társkeresésbe kezdenek, az azonos anyanyelvű partner megtalálását tartják

célszerűnek. Így, mint azt fentebb az említett alfejezetben hangsúlyoztuk, a nemzeti-etnikai tekintetben homogén párkapcsolat az azonosságtudat erősítését jelenti számukra (Tóth–Vékás 2008). A szellemi-kulturális értékrendben osztozás (Tóth–Vékás 2008) biztonságos közege az identitás megtartásában (Gödri 2005) játszik tehát szerepet. Másrészt, ha azt a tényt is figyelembe vesszük, hogy a mintában a Magyarországon diplomát szerzett fiatal férfiak közül a „Meddig szándékozik külföldön élni?" kérdésre egyöntetűen hiányzik a válaszok közül az „örökre" kategória, vagyis egyikük sem tervezi középtávnál (5 éven túl) hosszabb időre a külföldi tartózkodást, valamint, hogy migrációs motivációik szerint szinte kizárólag a „jobb életkezdet" és az „önmegvalósítás" kategóriáiba tartoznak, ismét igazolni látjuk a kutatói kérdések egyik fő kérdését. Azt, hogy a fiatalok külföldi munkavállalása nem feltétlenül a magyar munkaerőpiac bizonyos szakmák szerinti telítettségében keresendő és nem is csak a jobb anyagi lehetőség a legfőbb motiváció. Sokkal inkább az az önállósodási törekvést segítő jobb életkezdet, amelyhez a fiatalok számára nincsenek meg a feltételek a jelenlegi, a magyar gazdaság teremtette – munka – bér – stabilitás – biztonság megfelelő életkezdet-reláció lehetőségei között[104]. Különösen az alsóbb társadalmi rétegből, vidéki kistelepülésekről származók esetében. (A minta ezen alcsoportjába tartozó fiatal férfi válaszadói mind faluról vagy vidéki kisvárosból származnak.)

A másik (2) megfigyelés a külföldön munkát vállaló, itthon diplomázottak köréből, hogy *a párban élők alcsoportjánál* összehasonlított válaszok alapján erős magyarázó erőt találunk – az integráció mélységének lehetőségeit tekintve – abban, hogy a befogadó ország társadalmának mely intézményeibe, illetve munkaerőpiacának milyen szegmenseibe képes beépülni (Gödri 2005) a migrációt választó fiatal. Valamint, hogy milyen társadalmi kapcsolataik alakulnak ki a választott ország fogadó társadalmának tagjaival (Gödri 2005). Eszerint alakulnak, rajzolódnak ugyanis ki a beilleszkedés különböző mintázatai (Gödri 2005).

„...Hát az integráció azt meg kell mondani, Svájcban rettentő nehéz, iszonyatosan zárkózott emberek, tehát itt vagyok most már több mint két éve, és azért egy kezemen meg tudom számolni, hogy hány svájcival beszélek... [...] a másik felől azt szoktam mondani, hogy Zürich [...] az nem Svájc, hanem ilyen internacionális sziget Svájcban [...] gyakorlatilag az ember teljesen elvan anélkül, hogy svájcival találkozna, hát a barátaim természetesen mindenki külföldi." (13. számú női válaszadó, közgazdász, partnerrel közös háztartásban él)

Anglia, Svájc, Hollandia tartozik azon országok közé – a minta alapján –, ahol a személyes tapasztalatok szerint nehezebb a helyiekkel a kapcsolódás.

„...hát annyira nincs szomszédi viszony, mert az angol emberek [...] szóval nem annyira barátságosak [...] a munkahelyemen is én vittem be a nyitottságot, meg a melegséget, hogy így nincs szomszédi viszony, az emberek nem nagyon beszélnek úgy egymással... [...] ...én beil-

[104] A Vállalkozók és Munkáltatók Országos Szövetsége (VOSZ) nyilatkozata szerint „teljesen őrült" helyzet alakult ki a munkaerőpiacon. Részlet a 2017. 01. 06-ai nyilatkozatból: „400–500 ezer értelmiségi és szakmunkás hagyta el az országot az utóbbi években. Ugyanerre a problémára hívta fel a figyelmet egyébként a GKI is, sok szakmunkás már a végzést követően közvetlenül külföldön keresi a boldogulást a jobb fizetés, a perspektíva és a stabilitás reményében." (Forrás megjelölve a szakirodalomban: Drámai a munkaerőhiány Magyarországon címmel.)

leszkedtem, de ez kultúrafüggő...” (7. számú női válaszadó, Angliában él, szociálpolitikus, egy szociális intézményben dolgozik)

Ugyanakkor vissza kell utalnunk e fejezet bevezetőjében említett erikseni gondolatra és példára (szomáliai család Svédországban). Arra, hogy az egyén társadalmilag integrált lehet a közösségbe (Gemeinschaft) anélkül, hogy sikerülne vagy egyáltalán szükséges lenne integrálódnia abba a társadalomba (Gesellschaft), amely migránsként befogadta (Eriksen 2008). A minta ezen almintájában ugyanis, még az előzőekben általunk említettnél is erősebb összefüggést találunk a válaszok alapján, a transznacionális életforma nyomán átalakulni kényszerülő integrációs direktívára. Gödri szerint (2005) a bevándorlók munkaerőpiaci integrálódása erős befolyást gyakorol mind társadalmi, mind kulturális beilleszkedésükre (Gödri 2005). Azon országok, amelyeket fentebb említettünk (Anglia, Svájc, Hollandia), a nemzetközi cégek munkaerőpiaci szívóhatása, illetve inkább befogadó hatása miatt, valamint ezen nem angol anyanyelvű országok iskolai oktatási kultúrája miatt (minden diák elfogadható beszédkészség szinten tanulja meg az angol nyelvet), gyakorlatilag nem teszi elengedhetetlenné a helyi nyelv ismeretét hosszú távú tartózkodás esetére sem. Ezért azok a magyar fiatalok, akik ezekben az országokban nemzetközi cégeknél helyezkedtek el, az integráció is egy sajátos – helyi-nemzetközi – közösséghez tartozás Gemeinschaft élményét jelenti.

„...szerintem simán le lehet itt élni Hollandiában úgy egy életet, hogy az ember nem beszél hollandul. És ez nagyon kevés országban van így szerintem. Például Spanyolországban, Olaszországban nem tudom elképzelni, hogy úgy lehet élni, hogy az ember nem beszéli a helyi nyelvet, Hollandia az egy ilyen ország. […] Merthogy nagyon jól tudnak angolul. Igen.” (6. számú női válaszadó, házasságban él, magyar férjjel, 8 éve Hollandiában dolgozik, nem beszéli a helyi nyelvet)

A hazai diplomákkal rendelkezők csoportján belül azonban külön kell választanunk a gyermeket nevelő párban élők és az imént elemzett gyermektelen párban élők alcsoportjait. Akik ugyanis az itthon megszerzett diplomák után a külföldi munkavállalás mellett már teljes családban élnek, egyrészt régebb óta külföldön élnek, mint a teljes minta nagyobb része. Másrészt egészen más kapcsolatteremtési lehetőségekkel találkoznak a gyermekeik révén (óvoda, játszótér). Így a gyermekbarátságok mentén kialakult, gyenge kötésekből (Granovetter 2010) átalakuló erősebb kötésekké váló, családi barátkozások újabb perspektívát nyitnak a beilleszkedés dimenzióiban. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a munkahelyi ismeretségből kialakult barátságok „kihez tudok fordulni, ha baj van” kapcsolatok (37. számú női válaszadó) ne lennének jelen az életükben. De a társaságok „családi programjai” – mint erős kötődéssel bíró kapcsolatok – meghatározóbbak.

„Olyat szoktunk, ugye nagy divat a villásreggelizés, szombaton vagy vasárnap, barátokkal összejövünk, kávézás, reggelizés… […] most például megyünk barátokkal hosszú hétvégézni...” (37. számú női válaszadó, Angliában él)

Ha a fiatal munkavállaló hosszabb ideje élt már a választott országban a beszélgetés időpontjában – vagyis a gyermekvállalás előtt már meglevő, erős kötésű (Granovetter 2010) baráti kapcsolatokkal rendelkezik –, a *gyermek családba érkezése általában erősíti a szűkebb társadalmi, közösségi integrációhoz szükséges kapcsolati hálót* (Gödri 2010).

„…én régen kijöttem, és akkor nem volt még se gyerek, se barátom, se senkim, és akkor rá voltam kényszerülve, hogy ismerkedjek, és akkor kialakultak kapcsolatok, akiknél azóta szintén van gyerek…" (24. számú válaszadó, Franciaországban él)

Közülük egyébként egyikük sem említette a Magyarországon töltött ifjúsághoz köthető, baráti viszonyok erősebb hiányát, ellentétben az eddig bemutatott csoportok válaszadóival.

E csoport – diplomás, párban élő – férfi válaszadói az előző alminta diplomás férfiaihoz hasonlóan, megfontoltak az integráció kérdését tekintve. Mivel, mint említettük, számukra a külföldi munkavállalás egy önmegvalósítási, munkaerőpiaci, stabilitást jelentő életkezdési esély, migrációs hajlandóságukat az anyagi helyzet javulásába vetett hit is növelte (Sik–Szeitl 2016), célorientáltan, a szükségesnél nem jobban alakítják ki kényelmi zónájukat. Tekintve, hogy ezen csoport a külföldi munkavállalást középtávon tervezi, ahol a kifejezetten nem rövid távú külföldi munkavállalás[105] motivációjához tartozik, hogy a hazai jövedelmekből csak beosztással voltak képesek megélni (Sik–Szeitl 2016), számukra inkább mérvadó, hogy szeressék is a munkát, amit elvállaltak. Egyben ők azok a mintában, akik – mint említettük fentebb – magukkal vitték az itthon megismert társat a választott országba mint nemzeti-etnikai tekintetben homogén párkapcsolatot (Tóth–Vékás 2008), amely biztonsági hálót is jelent az ismeretlen környezetben.

„…Jönnek-mennek folyamatosan az emberek, nem is akarok igazán [szomszédot megismerni], meg ki tudja, hogy mi meddig leszünk itt. A többiek ugyanezt gondolják. Itt sokkal nagyobb a bérlakások aránya, mint a Magyarországon… [...] Imádom a hentest. A kocsmák... […] ...az angol pubok nagyon jók. Hangulatosak… [...] ...kényelmes székek, szőnyeg. [...] Egyébként a munkahelyem is jó, szeretem a munkahelyemet." (25. számú fiatal férfi válaszadó, Angliában él, egy piackutató cégnél dolgozik)

4.3.3 A kontrollcsoport – a középfokú végzettséggel külföldön munkát vállaló fiatalok kapcsolati hálója (integrációja)

Mint már e csoport bemutatásakor, néhány alfejezettel feljebb említettük (4.1.6), a kiegyensúlyozatlan piacok által fenntartott migrációs érdekeltség s a hazai munkaerőpiaci vákuum párhuzamában, a vándorlás új közgazdaságtana szerint (Massey és szerzőtársai 2007) az új jövedelemforrás megszerzése vonzó lehetőség a külföldi munkavállalást választók számára. Amely az anyagi helyzet javításán kívül az általuk felmért kockázatok és kudarcok esetleges csökkentését is szolgálja a duális munkaerőpiac elmélete szerint (Massey és szerzőtársai 2007). Az empirikus adatok azt mutatják ugyanakkor, hogy „a gazdasági migránsok" (Horváth 2015: 109) meghatározó csoportja (20–50 százaléka [Horváth 2015]) rövid, illetve középtávon tartózkodik a célországban (öt évnél kevesebb időt tölt ott). Vagy visszatérnek a küldő országba, vagy

[105] Rövid távú külföldi munkavállalásnak számít a legfeljebb két évet felölelő időtartam – a társadalombiztosítási szabályok szerint meghatározottan. Forrás: https://europa.eu/youreurope/citizens/work/work-abroad/posted-workers/index_hu.htm – utolsó letöltés: 2018. február 24.

továbbvándorolnak (Horváth 2015). Azonban lényeges, hogy az adott, választott országban a kulturális-nyelvi, társadalmi norma szerinti – asszimiláció, illetve a folyamat végén a munkapiaci – gazdasági beilleszkedés megvalósuljon (Horn–Kónya 2015). A középfokú végzettséggel Nagy-Britanniában, főként Londonban vagy annak környékén dolgozó magyar fiatalok a mintában igen diverzifikált képet festenek a beilleszkedés kérdésköréről. A „love and hate" (51. számú női válaszadó mondása) közérzet közvetítése a Londonban élő fiatal, középfokú munkavállalók jellemzőjeként jelenik meg a minta kontrollcsoportjában – s ennek megfelelően kapcsolódnak össze a beilleszkedéshez köthető előnyök és hátrányok.

„Imádom és gyűlölöm. Ez a város nagyon megosztó, és én úgy mondanám, ez egy tranzitváros." (51. számú női válaszadó, 4 éve él Londonban, gyártásvezetőként dolgozik a filmiparban)

A válaszban megjelölt „tranzitváros" megjelölés illeszkedik a fentebb említett empirikus kutatások megállapításaihoz, s magunk is úgy látjuk a minta kontrollcsoportja alapján, hogy az anyagi előnyökhöz kapcsolható külföldi munkavállalási cél nem tesz lehetővé kulturális és/vagy gazdasági kötődést a fogadó országot illetően. S jóllehet a kontrollcsoport válaszait tekintve többségben vannak azon válaszadók, akik nem tervezik a visszatérést (Horváth 2015; Gödri 2015) a küldő országba, azonban nem is kívánnak örökre Nagy-Britanniában maradni. Az ezzel kapcsolatos kérdésre részleteiben a későbbiekben kívánunk kitérni, amikor a diplomásokkal való összehasonlítás részeként dolgozzuk fel a visszatérés esélyének lehetőségeit. Ugyanakkor azt is látjuk a minta kontrollcsoportjában, hogy a munkakörnyezeti/gazdasági beilleszkedést illetően a közvetlen munkahelyi kapcsolatok befogadó közege miatt (nemzetközi migráns fiatalok csapata, illetve multinacionális cég nemzetközi munkatársi csapata: angol, francia, spanyol), a közös nyelv használata miatt, amely a kulturális asszimiláció legfontosabb elemeként fogható fel (Horn–Kónya 2015), valamint a tudásnak megfelelő végzett munka miatt, erős integrációs tudattal élik a mindennapokat a minta ezen fiataljai.

„Teljesen befogadtak. Nekem a beilleszkedéssel semmi problémám nem volt. [...] Mi segítjük egymást a kollégákkal." (51. számú női válaszadó, 4 éve él Londonban, gyártásvezetőként dolgozik)

A barátok azonban nem a nemzetközi csapatból kerülnek, ki, hanem a nemzeti-etnikai azonosság erősítése (Tóth–Vékás 2008) miatt, az azonos anyanyelvűek köréből.

„...nekem megvan az a képességem, hogy mindenkivel jóban vagyok. Tényleg jól elvagyok a kollégáimmal is, de munka után legtöbbjükre nem vagyok kíváncsi. [...] Vannak barátaink, [...] akiket munkán kívül szereztük, [...] de ők javarészt magyarok." (52. számú férfi válaszadó, 4 éve él Londonban, házasságban él)

A társbérletben lakók közül azok, akik már viszonylag régóta (akár 10 éve) kint dolgoznak, és Anglia több, kisebb városaiban is eltöltöttek már éveket, a beilleszkedés lehetőségeinek mélységeiről plasztikusabb képet voltak képesek adni, mint azok, akik egy-két éve élnek Angliában. Az azonban minden válaszadó esetében megfigyelhető, hogy a munkatársi, lakóközösségi csoportokból – ahogy a külföldön végzett diplomások esetében – inkább nemzetközi társaságokban találták meg a helyüket. Függetlenül attól, hogy az interjú időpontjában már a kontrollcsoport minden tagja erősen asszimilált bevándorlónak számított (Horn–Kónya 2015),

mint olyan migráns, aki nem anyanyelvűként már jól használja, átvette a befogadó ország nyelvét, amely jelen esetben mindegyiküknél az angol nyelv volt. Szinte mindüknél megtalálható ugyanakkor egy-egy olyan, azonos anyanyelvű barát vagy a közvetítő, a granovetteri kötések (2010) híd szerepét betöltő ismerős, aki munka, jobb albérleti lehetőség vagy több információ, illetve a megfelelőbb baráti társaság felé orientálta a fiatalt. Azonban a küldő országban hagyott, igazi barátok hiánya nem segítette a beilleszkedéshez kapcsolódó komfortérzet kialakulását, az azonosságtudat (Tóth–Vékás 2008) erősítését a kontrollcsoport középfokú végzettségű fiataljainál. Ehhez magyarázó tényezőként véleményünk szerint hozzájárul az az elégedetlenségérzés is, amely egyeseknél nem feltétlen a tanult szakmával ekvivalens, a megszerzett álláshoz tartozó jövedelmükkel függhet össze. Míg másoknál a családi státuszukkal (30 felett szingliként) vagy a lakhatásukkal (társbérlet), s így a pártalálási gondokból adódó, lelki igényeket kifejező (Szél 2008) bizonytalanságérzetükkel s a „mindennapi társ" (Szél 2008: 452) hiányát jelentő érzésükkel hozható összefüggésbe. Hasonlót a diplomás fiatalok körében nem figyeltünk meg.

„…ott vannak a barátaim, de ugye itt mindenkinek megvan már a saját maga élete [értsd családja gyerekkel például], saját maga társasága, saját maga baráti köre, és én úgy érzem, hogy sosem fogok úgy beilleszkedni, vagy sosem lesz olyan társaságom, mint otthon…" (53. számú női válaszadó, több mint10 éve él Angliában, raktárosként dolgozik)

A fentiekkel ellentétben a kisebb településeken vagy Nagy-Britannia más nagyobb városaiban élők, akik vágyaiknak (szakmájuknak) megfelelőbb állásban dolgoznak külföldön, megfigyelhetően elégedettebbek a szűkebb-tágabb közösségükkel. Maguk is nyitottabbak a mind kulturális, mind gazdasági asszimiláció felé mutató (Horn–Kónya 2015) beilleszkedésre, könnyebben is találják meg a számításaikat a választott környezetükben (Gemeinschaft) (Eriksen 2008), akár nemzetközi a közeg, akár a helyi, szűkebb társadalmi közeget tekintjük.

„Ez egy falu, ahol lakom, […] busszal szoktam bejárni dolgozni. Egy nagyon kellemes kis falu, elég kedves a közösség, itt is laknak külföldiek, de nagyobbrészt inkább angolok… […] nagyon kellemes hely. […] …az ír hölgy, akivel lakom, ő ugye brit, más a mentalitása, mint az én mentalitásom, vagy úgy látom, akikkel tartom a kapcsolatot, spanyoloknak a mentalitása, vagy olaszok, németek… […] a lakótársaimmal is nagyon jól kijövök… van egy hely, ahová többet járunk, egy pub..." (55. számú férfi válaszadó, Angliában pincérként dolgozik)

A mintában, megfigyelésünk szerint a kontrollcsoport a migrációval együtt járó integrációs nehézségeket kevésbé jól kezeli, mint a diplomások csoportja. S bár mindkét almintánál találunk erős kötődéseket az itthon maradt, ifjúkori barátok felé, a középfokú végzettségűek esetében az identitáshoz szükséges (Tóth–Vékás 2008) támogató, baráti környezet hiánya, illetve az ugyanezen előnyöket biztosító partnerkapcsolati hiány erősebben mutatkozik meg a középfokú végzettségűek esetében. Ebben, meglátásunk szerint, szerepet játszhat a szabadidő kihasználásának nem egyforma, minőségében eltérő lehetősége is, amely ezen empirikus tapasztalatok alapján nagyrészt jövedelemfüggőnek mondható.

„Itt nem járunk igazából sehova, általában csak dolgozunk. Ilyen terekre mondjuk szívesen ki szoktunk menni, sétálni, nézelődni akár… […] két munkahelyen dolgoztam, de még egy szerződést se kaptam. […] A hotelben csekket kaptunk és azzal kellett menni a bankba, itt pedig utalják. Azt mondják, hogy be vagyunk jelentve attól függetlenül, de itt valamiért nem szeretnek

szerződést adni. Én kapok […] olyan ezeregyszáz font… mert mi közös kasszán vagyunk, […] a kettőnké olyan kétezer-hétszáz…" (56. számú női válaszadó, baristaként dolgozik Londonban)

Ami azonban a kontrollcsoportba tartozó fiatal munkavállalók esetében közös, az a napi vagy heti többszöri kapcsolattartás az otthoni vagy már szintén külföldön lévő családtagokkal. Így különösen fontos támogató szerepet tölt be a fiatalok aktuális helyzetében a család, amelynek szerepe szerint az érzelmi teherbírás fokozása fontos feladat (Bodonyi–Busi–Vizelyi 2006). Az egyén életében jelentkező krízishelyzetek átvészelése, a felvetődött problémák megoldásának minősége függ attól ugyanis, hogy a család mennyire képes az érzelmi teherbírás fokozásának funkcióját betölteni (Bodonyi–Busi–Vizelyi 2006). Mennyire lesz képes úrrá lenni a nehézségeken. Ez különösen azon családoknál erősödik fel, ahol a családban a szülők státusza elvált, s kiváltképp az édesanyák és a kisebb testvérek helyzetének alakulását tekintik feladatuknak a kontrollcsoport ezen almintájának fiataljai.

4.3.4 Néhány kutatói kérdés összefoglalása

Hradil (2010) társadalmimiliő-felfogása – mint fentebb azt többször a témához kapcsolódóan kifejtettük – olyan életstílust feltételez, amelyet az emberek a szükségleteik szerint, a cselekvéseik által hoznak létre. Így a mindennapok életstílusát tekintve az egyénnek az az általános igénye, amely egy életen át megtartható szociális biztonságot feltételez – amely nagy általánosságban jellemző emberi törekvésnek tekinthető –, nem állítható párhuzamba a foglalkozás presztízsen mért, a gazdasági előnyökre, elismerésre erősen vágyó személy szükségleteivel (Hradil 2010). A modern társadalmakban ugyanakkor ezen utóbbi, szubjektív tényező erősödésével az autonóm beállítódás térnyerése egyre inkább felfedezhető. A mindennapokban tehát az azonos életstílust élő egyének csoportja alkotja az adott miliőt a társadalom különbözőségeket mutató struktúrájában (Hradil 2010). E hradili viselkedésmódon alapuló életminőség-elvárások kapcsán, a minta fiatal migráns munkavállalóit tekintve az eltérő, illetve azonos életstílusok vonatkozásában, lehetségesnek láttuk a megfigyelések e szemszögből megfogalmazható leírását is. A minta tekintetében a választott országban a közvetlen környezetbe beilleszkedés fókusza máshová esik, ha a fiatal Magyarországon járta végig a felsőoktatási intézményeket, illetve ha eleve egy külföldi egyetemen szerezte azt. Jóllehet a Magyarországon szerzett diplomák esetében is – mint arról az előző fejezetekben részletesen írtunk – számos alkalommal szerezhettek ösztöndíjak révén tapasztalatot a fiatalok a más országbeli környezethez való alkalmazkodással kapcsolatban. Más azonban határozott időre kiutazni – többnyire tanulni vagy gyakornoki időt tölteni –, és megint más külső-belső tényezők motiválta közérzeti alapon befolyásolt (Sik–Szeitl 2016) döntéssel az életciklus által ösztökélt, önállósodási törekvéssel vegyített életet kezdeni külföldön. Hiszen a mintában, e szubjektíven megfelelő (Hradil 2010) életkezdethez jobbára kialakulatlan kapcsolati hálók, migrációs buroknélküliség (Sik 2012) a jellemző. Ezzel együtt azt figyelhettük meg a mintában, hogy az európai munkaerőpiac által megszerezhető jobb életkörülmények, valamint a megtanult szakma szerinti munka lehetősége – különösen a diplomások esetében (Sik–Szeitl 2016; Kováts–Papp 2016) – úgy is biztosabb talajt jelent a fiatalok

számára, hogy nagyon nagy részük migrációs tapasztalatot nélkülöző kapcsolati háló nélkül (Gödri 2010) indult útnak. S a célországban a migrációt követő beilleszkedés szempontjából jelentőséggel bíró potenciális kapcsolati tőke (Gödri 2010) hiánya ellenére, valamint a barátok és a család nélküli állapot ellenére igyekszik adaptálódni az ismeretlen környezetbe. Az általuk megszerezhető munka/állás lehetősége, a jövőt ígérő karrier képe s az azért járó – sokszor a minimálbérnél sem nagyobb – bérek is háttérbe szorítják a barátok és a család hiányát, és elfogadhatóvá teszik az új környezethez való alkalmazkodás szükségességét – ahogy ezt a felnőtté válás folyamatához feltüntetett alkérdések között feltételeztük.

Mint láthattuk, a mintában szereplő migráns fiatalok nem szakadnak el, sőt erősen kötődnek az itthoni családi kapcsolatokhoz, esetükben a szakirodalomból ismert Skype-anyák kifejezés (Gábriel 2016) reciprok kollokációja érvényes, hiszen ők maguk hagyták hátra a családot, s az otthon hagyott családtagok között (kevés extrém kivételes esettől eltekintve, mint azt fentebb említettük a korai árvaságra jutott fiatalok kapcsán) megtaláljuk az édesanyát. Az otthon maradt családi háttér azonban, az életük alakulása szempontjából sokuk számára továbbra is alternatívát jelent, ha valamilyen okból meg kívánnák szüntetni a külföldi munkavállalást, tartózkodást, mivel a családi, granovetteri (2010) erős kötések mellett a baráti kapcsolatok stabilitása mint választott kapcsolat olyan köteléket jelent, amelyben a szolidaritás, a társadalmi integritás minden formalizált keret nélkül is működik (Utasi 2009). Számukra – mint említettük – ez a háttérben jelenlévő erős kötelék egyrészt *biztonsági hálót jelent*. Másrészt az elérendő, választott céljaikat tekintve, összehasonlításban az általuk megteremtett életkörülmények akkor is előnyösnek számítanak, ha azok objektíve és tényszerűen például rosszabb lakhatási/életfeltételeket jelentenek (Hradil 2010), mint ahogy Magyarországon éltek (esetleg külön lakásban, önálló munkával) a mindennapokban. A kutatói kérdések között megfogalmazott „két lábon állás" lehetősége azt jelenti tehát a minta alapján, a külföldön dolgozó fiatal diplomás migránsok számára, hogy ha szükségesnek látják, a család és a barátok szolidaritást biztosító (Utasi 2009), érzelmi biztonságot nyújtó (Bodonyi–Busi–Vizelyi 2006) közegébe visszajöhetnek.

4.4 A jövő tervei a végzettségek szerint, valamint az 5 kategória dimenziójában – pártalálás, családalapítás, státuszszerzés, tervek külföldön és/vagy itthon

Mivel a küldő országokból a migrációs statisztikák mérései módszertani szempontból gyakran eltérőek – mint azt fentebb a módszertani részben is hangsúlyoztuk –, s a fogadó ország tükörstatisztikáinak összevetésével együtt sem lehetnek pontosak, a felmérések, a diaszpórák diverzifikáltsága és benne az egyének válaszolási hajlandósága miatt is különbözőségeket mutatnak. A késleltetett vizsgálatok és közelítő adatok miatt a visszavándorlás statisztikái pedig még a kivándorlási adatoknál is nehezebben készíthetőek el, az ismereteket a szakirodalom a célzott vizsgálatokból (Horváth 2015) származtatja. A kivándorlás motivációi mentén a visszavándorlás kérdése a fiatalok jövő tervező perspektívájának képe szerint lényeges szempontnak számít. A Magyarországon diplomát szerzett *fiatal férfiak almintáj*át tekintve az előző fe-

jezetben hangsúlyoztuk, hogy ez a csoport *feltűnően egységesen nem tervezi a jövőt hosszú távon* külföldön, vagyis rövid (1-2 év) és középtávú (5 éven túl) terveiket leszámítva itthon szeretnének boldogulni.[106] Így e dupla szelekció[107] (Horváth 2015) hatását nem, egyénre bontott motivációit azonban, a szakirodalmi kritériumnak megfelelően célzottan vizsgálva a kérdést, megkíséreltük. A küldő ország szempontjából akkor fejti ki a visszatérés a pozitív hatását, ha (1) a visszatérők is pozitívan szelektáltak, (2) a visszatérők a megszerzett tapasztalatokat fel tudják használni a munkaerőpiacon, illetve saját vállalkozást létrehozva hasznosítják azokat, (3) a megszerzett megtakarításaikat emberi vagy fizikai tőkébe képesek fektetni, pontosabban növelni képesek azt (Horváth 2015). A kivándorlás célja ugyanakkor szintén meghatározza az egyéni tényezőkön alapuló visszavándorlás mértékét. A visszavándorlás akkor tekinthető a kivándorlási döntés kudarcának, ha az eredeti cél a tartós letelepedés volt, így a visszavándorlók negatívan szelektáltakként, vagyis a célországban alacsony jövedelműként vagy munkanélküliként térnek vissza a küldő országba, ahol továbbra is nagyobb az integráltságuk, mint a magasabb jövedelműnek számító fogadó országban volt (Constant–Massey 2002; Horváth 2015). Ennek ellenkezője valósul meg, vagyis pozitívan szelektáltakként térnek vissza a kivándorlók, ha a migráció eleve rövid vagy középtávú volt, vagyis mindenképpen átmeneti megoldásnak szánták a gazdasági migrációt (Horváth 2015), így a megtakarításokkal rendelkező, a fogadó országban foglalkoztatott, magasabb jövedelmű visszavándorlók térnek meg a küldő országba. A szakirodalmi leírások szerint a valóságban e kétféle kivándorlás vegyesen jelentkezik, „ez magyarázhatja az empirikus vizsgálatok által kimutatott *U*-alakú kapcsolatot[108] a jövedelem, az életkor, valamint a képzettségi szint és a visszavándorlási valószínűség között" (Horváth 2015: 110). Roy (1951) modellje szerint a visszatérő migránsok pozitív-negatív szelekciója egymással fordítottan arányos, vagyis attribútumok szerint a pozitívan szelektált kivándorlók közül a legrosszabbak (negatívan szelektáltak) térnek vissza, illetve a legrosszabbak közül a legjobbak (a negatívan szelektáltak közül a pozitívan szelektáltak) lesznek visszatérők (Roy 1951; Horváth 2015 utal Borjasra 2014). A minta végzettség szerint szelektált csoportjait tekintve (külföldön végzett – Magyarországon végzett fiatal diplomások – és középfokú végzettségűek) azt is érdemesnek találtuk megnézni, hogy a jövőt illető terveik között mennyiben befolyásolja a döntésüket a külföldön, a tanulmányi évek alatt szerzett tapasztalat. Mint azt korábbi fejezeteinkben említettük, a diplomások közül a minta nem minden tagja tanult valamilyen ösztöndíjjal a felsőoktatási évei alatt külföldi egyetemen, azonban minden olyan válaszadó, aki szerzett külföldi tanulmányi vagy gyakornoki tapasztalatot, viszonylag rövid időn belül a kivándor-

---

[106] A strukturált interjú kérdéseinek sorában a következők között választhattak a fiatalok a „Meddig tervezi, hogy külföldön él, dolgozik?" kérdésre: a) 1 év; b) még 1-2 év; c) akár 5 év/2–5 év; d) 5–10 év/5 éven túl; e) örökre; f) nem tudja.

[107] A kivándorlás és a visszavándorlás is szelektív folyamat, ezt hívja a szakirodalom dupla szelekciónak (Horváth 2015).

[108] A boldogság mértékének, életkori mintázatainak vizsgálatakor a közgazdasági elemzések, egyes személyes jellemzőket nézve (pl. munkanélküliség, jövedelem, iskolai végzettség, családi állapot) úgy találták, hogy ez a mintázat U alakú. Enyhén emelkedő 18 és 45 éves kor között, a lassú csökkenés végül a negyvenes éveik végén járóknál éri el a legacsonyabb pontot (Murinkó 2007).

lás mellett döntött. A „Meddig tervezi, hogy külföldön él, dolgozik?" kérdésre először aszerint néztük meg az említett csoportokat, hogy milyen jellemzőket találunk az „örökre" jelzésű válasz kapcsán. Jóllehet, azt csak egy következő vizsgálat után lenne lehetőségünk célzottan megmondani, hogy az eredetileg „örökre" tervezett migráció, vagyis a tartós letelepedést tervezők közül érvényesült-e, kiknél és milyen tényezők közrejátszása után a negatív szelekcióval járó visszavándorlás. Mindenesetre, mint említettük, a minta *Magyarországon diplomát szerzett*, *fiatal férfi csoportj*át illetően, amely alminta *egységesen nem tervezi a jövőt hosszú távon* külföldön, a jelenlegi tények alapján, a visszatelepüléskor a küldő ország, vagyis Magyarország szempontjából pozitív hatás várható, a visszatérők pozitív szelekciója, a megszerzett tudások várható hasznosítása, a szellemi és gazdasági tőkéjük várható növelése okán (Horváth 2015).

Az alapképzést külföldi egyetemen végzettek összehasonlítása a nemek szerint – szingli nők kontra férfiak

A *szinglik esetében befolyásoló tényező,* ha az egyetemi *alapképzést már külföldön* végezték. Ők ugyanis a végleges letelepedés szándékával választották a migrációt, válaszaikban az *„örökre"* kategóriát nevezték meg az erre irányuló konkrét kérdésre. A karrierépítésük részének tekintik a külföldi egyetemen szerzett első diplomát, amelyhez az életvitelük megfelelő szinergiát biztosít, de legalábbis nem gördít akadályt a munkahelyi sikerek útjába (Utasi 2004). Erősen bíznak a tudásukban, a kvalitásaikban, az európai álláslehetőségeket tekintve a diplomájuk munkaerőpiaci értékében (Györgyi 2007). Szinte kizárólag Európa különböző országaiban végezték a nyári vagy egyéb szakmai gyakorlati idejüket is, s ezen irányított, strukturált tevékenységgel (Mátyási és mtsai. 2006) szerzett tapasztalat segítette őket további, számukra megfelelőnek ítélt szerződésekhez az európai munkaerőpiacon. A világ globális változásaival életre hívott transznacionális életforma (Pitó 2015), amelynek létrejöttéhez a kommunikáció és az utazási technikák hirtelen, ugrásszerű fejlődése is hozzájárult. A migrációt választó vándorló, egy földrajzi, politikai és kulturális határok feletti térben mozog (Pitó 2015), az egyén szabad mozgása nyomán, beépülése az adott társadalmakba egyrészt az egyén nyitottságától, asszimilációs képességétől, a területi, közösségi sajátosságok elfogadásától függ, másrészt a befogadó közösség nyitott hozzáállásán múlik (Pitó 2015) – ahogy az első fejezetben a transznacionális elmélet kifejtése kapcsán utaltunk rá. Mindezek hatására a transzmigráció nem átmeneti időre szóló áttelepülést jelent tehát, hanem egy életformát. Amely transznacionális életforma úgy jelent meg a minta ezen csoportjának – külföldön alapképzést végzett egyedülálló nők – életében, hogy a választott országban, hosszú távon kialakítandó életüket, a jövőjüket kizárólag a maguk erejére és a megszerezni kívánt gazdasági erőforrásokra alapozzák.

„...Nagyon hosszú távon [...] szeretnék valószínűleg valami saját vállalkozást, tehát egy saját projekten dolgozni. […] ...gondolom, hogy, ö, ami, ami nekem fontos, vagy amit én szeretnék elérni az életben, az az, hogy, ö, hogy például legyen egy olyan, ö, olyan munkám, ami, amiben úgy azt érzem, hogy kiteljesedek, de, tehát, hogy valami olyan, amiben nagy hangsúlyt kap a nemzetközi kapcsolatok, ö, esetleg az utazás vagy, tehát, hogy az a, az a sok kultúrának a

keverék, összekeveredése, és, ö, és hát, amellett még mivel egy nagyon jó és boldog családban nőttem fel, ezért ez is fontos, hogy majd egyszer ez nekem is legyen." (23. számú női válaszadó, Németországban él, Olaszországban végezte az alapképzést)

A *külföldön alapképzést* végzett *fiatal férfiak* esetén ugyanakkor a hosszú távú külföldi tartózkodás *egyáltalán nem jellemző* a mintában. Közülük egyikük sem tervezi „örökre" a jövőt külföldön. A visszatérők pozitív szelekciójának (Horváth 2015) mintájaként, kifejezetten szeretnének a hazai gazdasági adottságok között, leginkább valamilyen vállalkozást indítva, Magyarországon boldogulni hosszú távon, a megszerzett tudásuk várható hasznosításával, a szellemi és gazdasági tőkéjük várható növelésével (Horváth 2015). Ehhez az időfaktor azonban bizonytalan, előbb tapasztalatot és a maguk munkája eredményeként létrehozott gazdasági hátteret szeretnék előteremteni a külföldi munkavállalással (a cégalapításhoz), annyi bizonyos csak a válaszaikból, hogy nem 5 éven belül képzelik a hazatelepülést.

„…egyelőre nem érzem azt hogy itthon olyan lehetőségek kecsegtetnének, amik miatt én otthon szeretnék maradni […] Nem tudom, tehát én mindig úgy éreztem, hogy hogy tovább tanulást azt egy harmadik országban szeretném folytatni, nem tudom, hogy miért gondoltam én ezt úgy. Öm tényleg nem, tehát valószínűleg ilyen függetlenedés szempontjából fontos volt nekem, hogy ne ugyanott lakjak, ahol suliba jártam… […] …igazából nincsenek ilyen terveim, hogy most x évig itt vagyok, x évig ott. Nem azt nézem, hogy hol vagyok, hol nem vagyok, hanem épp milyen lehetőségek vannak. Attól függetlenül, hogy hol… […] …előbb-utóbb saját üzletet szeretnék…" (1. számú férfi válaszadó, az interjú időpontjában álláskeresésben, ismét külföldön)

A mesterképzést külföldi egyetemen végzettek almintájának összehasonlítása a nemek szerint

A *mesterképzést külföldön* végzők almintájában ugyanakkor *a minta férfi populációja nem gondolkodik hazatérésen. Ők tehát a szingli nők fentebb elemzett csoportjához hasonlóan, véglegesnek szánták a kitelepülést.* Az egyetemi kutatói közegben, illetve pénzügyi területen dolgozó, fiatal diplomás férfiak, a megtalált hivatáshoz elnyert megfelelő állást s az ehhez kapcsolódó életszínvonalat, jelen meglátásuk szerint nem adnák fel egykönnyen. Ez a hozzáállás a 2014-es angliai magyar populáció körében (5200 fős mintán) végzett vizsgálattal összhangban elsősorban a szakmai előmenetel, a továbbtanulás, majd prioritás szerint alább a jobb munkalehetőség és a jobb életszínvonal miatt választott migrációt jelenti a posztgraduális végzettségűek körében (Kováts–Papp 2016). A minta mesterképzést már külföldön végzett, fiatal férfiak almintája egységesen bizalmatlannak mutatkozott a hazai gazdasági környezet megtartó ereje felé. A visszatelepülés kizárását annak negatív hatásaival magyarázták, amely a hazai munka – bér – vásárlópiaci érték aránytalanságai nyomán az életszínvonaluk csökkenésével érné őket, azonfelül, hogy nem bíznak abban sem, hogy a munkaadói kör értékén kezelné a diplomájukkal megszerzett tudást.

„…amit eddig elértem iskolailag, önéletrajzilag, minden egyéb dolog, annak megfelelő fizetést és beosztást kaptam, ez fontos, ez egy ilyen nagyon jól papírra vethető első kör. A második kör az az, hogy a cég mit ad nekem plusz, hogy milyen munkakörülményeket, életkörülményeket teremtenek […] tényleg mindenkinek máshol vannak az erősségei, de a kollégáknak a nagyon nagy része az teljesen egyenrangú. És nagyon-nagyon szépen beszélnek egymással mindenki, végtelen tisztelettel, türelemmel… […] …amilyen mentalitás kialakult otthon, az ellenséges közeg egy fiatalembernek. A munkaerőpiac, az, amennyire megy a lefele taposás, amennyire – legyünk őszinték – megint egyre inkább korrupt lett a rendszer, tényleg pontosan ezt éljük meg, hogy nincs helyünk, nincs jövőnk, nincsenek lehetőségeink, illetve végtelenül korlátozottak. És nem arról beszélek, hogy az ember megélné ezt a sok lehetőséget, csak mégis attól érzi jól magát, hogy lehetne, hogy akármit csinálhatnánk és ez otthon nagyon nincs meg, vagy legalábbis nagyon kevés embernek van meg. Én ismerek pár embert, akinek megvan, azért a nagyon nagy részük családi vállalkozásban helyezkedett el." (11. számú férfi válaszadó, Németországban él, pénzügyi területen dolgozik)

A fentieken túl jelentős különbség a már külföldön alapképzést végzett férfi válaszadók almintájához képest, hogy – mint a példából is látszik –, a mesterképzést is külföldön végzett férfiak csoportja a mintában, kizárólag alkalmazotti státuszban gondolkodik a munkaerőpiaci pozíciókat tekintve. Vagyis egyikük sem tervezné saját vállalkozás felépítésével biztosítani a kívánt életszínvonalat – ha szóba jönne a visszatelepülés.

A mesterszakot kint végzett szingli női válaszadók esetében a jövő terveit illetően ennek épp az ellenkezője látszik: elvétve fordul elő a válaszokban, hogy örökre terveznek. Ők inkább hazatérnének *egy idő után*. Azonban a motiváció lényegesen különböző. A szinglik esetében az bírhat magyarázó erővel, hogy nagyobb fókuszt helyeznek a magánélet alakulására, esélyt kívánnak adni a pártalálás kihívásaiban a hazatelepülés lehetőségének, amennyiben saját anyanyelvű partnert találnak, aki a visszatelepülés szándéka (Horváth 2015) mellett kíván családot alapítani. Fogalmazhatunk úgy is, hogy *rugalmasabban kezelik a jövő lehetőségeinek kérdését,* illetve úgy is, hogy nem feltétlenül áldoznák fel a női szerep (anyaság) betöltésének lehetőségét pusztán a külföldön végzett munka és életszínvonalbeli lehetőség kedvéért, jóllehet felsőfokú végzettséggel rendelkező nőkként a szakirodalom szerint nem lenne kirívó, hogy „nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a munkának, a karriernek, mint az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők" (Pongrácz–S. Molnár 2011: 198). Döntésükhöz a stabil párkapcsolat kialakítását tekintve nem közvetlen a társadalmi nyomásnak (Bukodi 2006) megfelelés a hajtóerő, hanem inkább a női, családszerep betöltésének vágya, amely végzettségtől függetlenül, egyformán preferált a nők – és a férfiak – számára Magyarországon (Pongrácz–S. Molnár 2011) az ezredfordulós kutatások szerint. A *PhD-fokozatot külföldön szerzők* esetén szintén csaknem egységes a kép: a tartós kapcsolatban élő, magasan iskolázott nők, valamint a szingli és csaknem az összes férfi válaszadó az *„örökre"* kategóriát jelölte meg a válaszában a külföldön tartózkodás idejét tekintve – PhD-fokozattal a zsebében. Az emberitőke-elméleteken alapuló tanulásba befektetett munka, beruházás-megtérülés relációban (Rosen 1998; Bourdieu 1978) számukra egyértelmű, hogy a megszerzett fokozattal megnyílt kapuk – egyetemi állások, nagy cégeknél felkínált kutatói állások – megfogalmazásaik szerint egyéni fejlődésbeli, a munka gördülékeny

végzéséhez a támogatásbeli, mind anyagi (fizetések, bérek) szempontjából előnyösebb a külföldi munkavégzés. Mint fentebb az elméletek között részletesen leírtuk, az előnnyel rendelkező területeken és országokban a gazdasági környezet nagyobb ösztönzést ad a tehetségesebbek, hangsúlyozottan a szellemi elit elvándorlására (de Haas 2010). Amely azzal erősíti a potenciális migrációt, hogy a migránsok gyakran nem is keresnek otthon megfelelő lehetőségeket (de Haas 2010), erősítve ezzel az agyelszívást (brain drain) (Csanády 2008; Blaskó–Gödri 2014). Különösen erős magyarázó erővel bír mindehhez a *hazai munkatapasztalatok után megkezdett* külföldi egyetemi fokozatszerzés, majd munkavállalás.

A fentiekkel igazolni látjuk a kutatói kérdések között azon állítást, amely szerint a külföldi tanulás és munkavállalás – különösen a hazai munkaerőpiaci tapasztalatokkal együtt –, más megvilágításba helyezi a diploma ár-érték arányát adott munkaerőpiacon (Györgyi 2002; Kertesi–Köllő 2006). A megtapasztalt munkahelyi elismertség, az életminőség pozitív változása, a megszerzett tudással életre hívott magabiztosabb jövőkép megváltoztatja – mint már más összefüggésben is írtuk – a saját személyiségéhez fűződő viszonyt, valamint az életkezdethez köthető lehetőségekhez társuló gondolkodást, amelyek miatt a fiatal *nem keres itthon további fogódzókat.* Hiszen olyan képességek, személyiségjegyek kerülnek előtérbe a megpályázott állások válogató szakaszaiban, amelyeket nem a szakmai tudás elsajátítása során szereztek meg a fiatalok. Ez, a versenyhelyzet miatt átstrukturálódott munkaadói igény újabb filterként jelenik meg tehát – mint néhány alfejezettel feljebb (4.2.4) is hangsúlyoztuk – a munkaerőpiaci kiszorító hatás (Eppich–Köllő 2014) gyakorlatában. Így a diplomások azon csoportjai, amelyek itthon nem is próbáltak meg állást találni, hanem egyből egy európai ország munkaerőpiacán próbálkoztak, *nem a kiszorító hatás (Galasi–Varga 2005) miatt keresték máshol a helyüket,* hanem a legmegbízhatóbb terepet kívánták megtalálni a tanulásba befektetett bourdieu-i (1978), roseni (1998) elveken nyugvó ár-érték arány szerint. Feltételezésünk szerint ezen tényezőkön alapul annak a kijelentésnek a magabiztossága, amely szerint a kint dolgozó fiatalok egy jelentős része nem gondolkodik a visszatérés lehetőségén a kettős pozitív szelekció eshetősége (Horváth 2015) ellenére sem. Az európai munkaerőpiac tehát megmutatja a fiatalok számára a BSc/MSc diploma, (PhD-fokozat) értékét, különös tekintettel a bourdieu-i alapokon nyugvó (1998) beruházás-megtérülés viszonyra (presztízs, jövedelem, társadalmi státusz, megbecsültség), amely a Sik-féle (2012) kapcsolati tőke szerepének megjelenésével megerősíti azt. A tisztázott munkahelyi-emberi erőviszonyok között *könnyebb számukra az eligazodás,* mint itthon. S ebben az esetleges nyelvi hiányosságok sem akadályozzák a diplomás munkavállalókat, hiszen nemzetközi munkakörnyezetben lehet úgy a szűkebb közösség tagja – kiterjedt saját kapcsolatokkal –, hogy akár a befogadó társadalom (Gesellschaft) nyelvét beszélné (Eriksen 2008). Így például német nyelvterületen más, pl. angol munkanyelvvel sem gond a mindennapokban megállni a helyüket. Az sokkal fontosabb, van-e az adott országban szerzett versenyképes diplomája, amely miatt azonos elbírálásban részesülhet az állásinterjún az adott ország fiataljaival – mint ezt fentebb a megfelelő példával igazoltuk.

A jövő tervei az öt felállított kategória bontása szerint

Ahogy a mintába a migrációs motivációt öt kategóriára bontva elemeztük, úgy a jövő kérdését tekintve is érdemesnek tartottuk megvizsgálni ezen öt kategória különbségein keresztül részletesebben a pártalálás, a családalapítás, a státuszszerzés, a hazaköltözés esélyeinek kérdését. Ahogy említettük a negyedik fejezet elején, a minta öt kategóriája: (1) jobb életkezdési esélyek, (2) önmegvalósítás, (3) menekülés, (4) egyetemi tanulmányok, (5) párját követte. Mindezt a besorolást további alkategóriákra bontottuk a szerint, hogy párban – partnerrel – élő diplomás női válaszadó, egyedülálló diplomás nő vagy fiatal diplomás férfi válaszadó. Ahol pedig markánsan megjelentek az öt fő kategória alapján a középfokú végzettségűek is, mint összehasonlító lehetőség a jövőre vonatkozó egyes kérdéseket tekintve, ott ezúttal – ha magas információértékkel bíró jelenséget figyeltünk meg –, a csoportkülönbségek kidomborítása végett, összehasonlító formában jegyeztük le a megfigyelést.

4.4.1 A jövő a jobb életkezdésért migrációt választó fiatalok szemszögéből

Mint fentebb már többször kifejtettük, módszertani szempontból a visszatelepülések nyomon követése a közelítő adatok, valamint a késleltetett vizsgálatok statisztikai adatainak vélhető torzítása miatt igen nehéz. Ahogy a küldő ország migrációs adatai sem lehetnek pontosak a fogadó ország tükörstatisztikáinak összevetésével együtt sem (Blaskó–Ligeti–Sik 2014). Ennek oka részben a diaszpórák diverzifikáltságában, részben az egyének válaszolási hajlandóságának különbözőségeiben keresendő. A visszavándorlással kapcsolatban a szakirodalom, a kinyert adatokat a célzott vizsgálatokból (Horváth 2015) származtatja. A KSH 2014-es adatai szerint a Magyarországra visszavándorlók között a nőknél jelentősebb a férfitöbblet, s a válságot megelőző időszakban a visszavándorlók jellemzően pozitívan szelektáltak (Roy 1951; Horváth 2015) voltak – mind külföldön, mind visszatérve itthon találtak állást, fiatalabbak és magasabban kvalifikáltak, mint a hazai populáció, arányaiban lényegesen többen lettek vállalkozók, mint alkalmazottak. Ugyanakkor a női visszatérők – akik tipikusan a pénzügyi szektorban helyezkedtek el, mint egy korábbi fejezetben erről már említést tettünk –, mintegy 40 százalékkal magasabb bérért helyezkedtek el itthon, mint a folyamatosan a magyar munkaerőpiacon dolgozó nőtársaik. A visszatelepülő férfiak azonban hasonlóan jó fizetésbeli konstrukciót nem tudtak kialkudni maguknak (Horváth 2015). Emellett közös jellemzője az említett, 2014-es felmérés alapján vizsgált – bevallottan – visszavándorlói körnek, hogy stabil párkapcsolatban, illetve házasságban éltek, s jóval többen rendelkeztek gyermekkel/gyermekekkel (69%), mint azok, akik továbbra is külföldön éltek (44%) (Horváth 2015). A migráció motivációjának ez a vizsgált csoportja a karrier és a magasabb jövedelem lehetőségét jelölte meg, a család és a barátok hiánya viszont visszatelepülésük okaként szerepelt a vizsgálatban (2015). A család hazahúzó ereje – mint a későbbiekben jelen empirikus kutatásban hosszabban is kifejtjük –, a minta női válaszadói között a gyermekvállalással összefüggésben erősödik majd fel, mint a visszatelepülés lehetséges oka. Különösen azon fiatal diplomás nők esetében, akik vagy nagyon

közel állnak időben a gyermekvállaláshoz, mert stabil párkapcsolatban élve már szóba került a családalapítás, vagy az egyedül élő nők között a nagyon távoli vágyakban szerepel, amely így ok-okozati összefüggésbe hozható az esetleges hazatelepülési szándékkal (ha lesz családom, hazaköltözöm, illetve azért megyek vissza, hogy legyen családom). Mindkét esetben a válaszadók a születendő gyermek számára a nagyszülők által nyújtható családi közeget nevezték meg indokként, amely egyrészt a gyermek folyamatos szocializációját (Gyarmati 2015) jelentheti – különösen azokból az országokból hazatérve, ahol a gyermekek napközbeni ellátása nem megoldott terület a szociális ellátásban –, másrészt segíti a leendő szülők döntését is a gyermekvállalás megvalósításában (Gyarmati 2015). A nagyszülői támogatás lehetősége ilyen módon tehát befolyásolja a termékenységet is (Gyarmati 2015).

Párkapcsolatban élő nők almintája

Jelen empirikus kutatásban a *„Meddig tervezi, hogy külföldön él, dolgozik?”* kérdésre – mint e fejezet 4. alpontjában feljebb már jeleztük –, hat válasz közül választhattak a fiatalok.[109]

A párkapcsolatban, házasságban élő vagy partneri kapcsolattal rendelkező diplomás női válaszadók közül, a mintában, akiknek a migrációs motivációja a *jobb életkörülmények* voltak, kivétel nélkül mind a végleges kitelepülés mellett döntöttek – „örökre” gondolják a külföldi munkavállalást. Jóllehet, eredetileg egyénileg differenciált elképzelésekkel, de maximum 3-4 évre tervezték a külföldi tartózkodást. Mára ez a hozzáállás átalakult (2–4 éve élnek kint). Vagy azért, mert a családba születet gyermek – mint fentebb említettük –, amely általában erősíti a szűkebb közösségi beilleszkedéshez szükséges kapcsolati hálót (Gödri 2010), és emellett a családfőnek, illetve mindkettőjüknek a jobb munkalehetőség, magasabb életszínvonal (Kováts–Papp 2016) is erős megtartó erő. Vagy azért, mert a megnyílt lehetőségek még szélesebbre tárták a kapukat a szakmai fejlődés (karrier), a jobb továbbtanulási lehetőségek (Kováts–Papp 2016) kiteljesedésében. Ez utóbbi érvnek megfelelően, az e kategóriába tatozó női válaszadók egy része el sem gondolkodott még a gyermekvállaláson, vagy ha igen, akkor is csak a középtávú terveikben szerepel (5–10 év). Annak ellenére, hogy ezek a női válaszadók már a 30. életévük fölött járnak, így a későbbi gyermekvállalás, bizonyos életesemények elmaradását feltételezi (Spéder 2013), a fiatal életszakasz megnyújtásával, a posztadoleszcencia (Somlai 2007) periódusa megtalálható az életszakaszaik között.

Az elégedettséget mérő kérdésekhez kapcsolódó válaszokban[110], ahol a „jobb életkörülmények” kategóriájába került fiatalok a harmadik (igen is, nem is) választ adták, ott a bizonytalankodás vagy a munkahellyel hozható összefüggésbe, vagy a lakhely és a munkahely távolságával – mint életminőséget befolyásoló akadály – azonosítható a nehézség. Illetve a

[109] A méréshez a következő válaszok közül választhattak a fiatalok: „Meddig tervezi, hogy külföldön él, dolgozik?” *a)* 1 év; *b)* még 1-2 év; *c)* akár 5 év/2–5 év; *d)* 5–10 év/5 éven túl; *e)* örökre; *f)* nem tudja.

[110] Példa az elégedettséget mérő kérdésre és a válaszlehetőségekre: „Elégedett most az életével? Azzal, amit eddig elért?” (1, igen, 2, nem, 3, igen is, nem is).

piacképes diplomának (Jancsák–Polgár 2010) megfelelő státuszváltás ütközik akadályokba. Ez utóbbi elakadás befolyásolja annak a szubjektív kategóriának a megítélését is, amely a sikeresség érzésére vonatkozik *(Sikeresnek véli-e magát a jelen helyzetben? [1, igen, 2, nem, 3, igen is, nem is])* Ahol ugyanis nincs kisebb munkahelyi elakadás, vagy nem áll állásváltás előtt a fiatal válaszadó nő, ott minden más nehézség ellenére is sikeresnek ítéli a helyzetét, az addig elért eredményeit.

„…szerintem az ember akkor sikeres, ha gyakorlatilag szereti azt, amit csinál, vagy hát ugye elégedett azzal, amit csinál és megbecsülik…" (8. számú női válaszadó, biomérnök, kutatói asszisztensként dolgozik)

Egyedülálló nők almintája – nemek közötti különbségek összehasonlításában

A *szinglik csoportja* a migrációs motiváció szerint „jobb életkörülmények" kategóriájában igen vegyes jövőbeni célokat mutat – hasonlóan e kategória fiatal, diplomás férfi válaszadóinak almintájához. A pártalálás kérdését tekintve a mintában 30-as éveik felé lépkedő fiatal diplomás nők közül nem egyértelmű a párkeresés-pártalálás igénye. Pontosabban e későbbi életszakaszban rontja a pártalálás esélyét a teljesítményelvárásoknak való megfelelés vágya (Utasi 2004; Szél 2008). A partnerkeresést ekkor már nehezíti az erősebb karriervágy, s a munkamániával összefüggő pénzfókuszú életstílus, valamint – az ezzel kapcsolatos empíriák szerint – a függetlenség kényelmes életét biztosító autonómia igénye, amely azt a látszatot keltheti, hogy a fiatalok tartós kapcsolatainak útjában leginkább a pártalálásra fordítandó idő és igény hiánya áll (Utasi 2004; Szél 2008). Az említett igény hiánya a minta ezen kategóriájában többnyire azon fiatal szingli válaszadóknál jelenik meg, ahol a kiválóan fizető állás ellenére túl sok az anyagi teher, amit a fiatalnak cipelnie kell (itthon maradt szülő támogatása, tandíj visszafizetése külföldi tanulmányok után, lakbér, esetleg testvér támogatása, segítése). Ők azok, akik – feltehetően az itthon maradt családtag iránt érzett felelősségből – nem terveznek középtávnál hosszabb ideig külföldön egyelőre (5–10 év). Itthon pedig a fentebb említett, a külföldön alapképzést végzett fiatal férfi társaikhoz hasonlóan, vállalkozást indítanának.

„A hosszú távú cél az pedig, hogy saját magam ilyen vállalkozásokat szeretnék alapítani, és hogy azokat utána meg tudjam csinálni. Mert most ugye elsősorban arra fókuszálok, hogy az érzelmi oldalát annak a létemnek lerendezzem, hogy az édesanyám biztonságban van, és amiatt nem kell aggódnom." (20. számú női válaszadó, Londonban él, pénzügyi területen dolgozik)

S egyben e kategóriában találjuk a legbizonytalanabbakat is abban a tekintetben, hogy elégedettek-e valójában azzal, amit eddig elértek. Mondhatják-e magukat sikeresnek munkaerőpiaci státusz, valamint szubjektív szempontok szerint, amelynek fókuszában a jelen élettel való általános elégedettség áll (Kováts–Papp 2016). A pártalálás vágya ugyanakkor a szingli nők ezen csoportjában nem korlátozódik azonos anyanyelvű partner igényére – mint azt fentebb a férfiak esetében láttuk. Azonban esetükben erősnek látszik a jövőt illetően az a kép, amely szerint a gyermekvállalás a középtávú terveik között sem szerepel (ők is elmúltak 30 évesek). Ennek egyik okaként látszik a munka mennyisége (és prioritást élvező státusza), amely elveszi

az időt a párkapcsolatok építésétől (Szél 2008). Másik oka a hosszú távú külföldi tartózkodáshoz szükséges státuszmegtartás igénye, vagyis a megszerzett, megfelelő állás és karrier tükrében a külföldi élet *„örökre"* tervezésének hamis oksági összefüggése (Szél 2008), amely miatt sem a hely, sem a társaság nem tűnik ezeknek a fiatal nőknek alkalmasnak arra, hogy párkeresésbe fogjanak. Így marad a munka – valahol Európában.

„…otthonról sem kapok bátorítást, hogy menjek haza. Megkérdezték tőlem többször is, hogy »mit akarsz itthon csinálni?«… […] hosszú távon Ausztriában el tudnám magam képzelni, mert az itteni tapasztalattal ott egy jó szinten el tudnék helyezkedni…" (26. számú női válaszadó, Londonban él, hitelelemzőként dolgozik)

E kategória *diplomás fiatal férfi válaszadói* gyakorlatilag leképezik a szingli nők halmazának/almintájának jelentős részét, mert a jövő terveit illetően nem tiszta a kép számukra sem: meddig maradnának (átlag még évekig, vagy nem tudják); elégedettek-e azzal, amit eddig az életükben elértek, sőt még abban is, hogy többségük 30 fölöttiként vagy nem tervezi, vagy csak később, 5–10 éven belül tervezi, hogy családot vállal. Miközben az értékrendbeli osztozás (Tóth–Vékás 2008) vágyával keresnek megfelelő (mint említettük az ő esetükben, leginkább magyar anyanyelvű) párt külföldön is. A sikeresség szubjektív kategóriájának megítélésében, amely a jelen életükben általános elégedettséget tükrözi (Kováts–Papp 2016), viszont határozottan sikeresnek vallják magukat. Ez a megítélés azonban, nem minden esetben kötik össze a munkával, tanulással, anyagiakkal elért eredményekkel. Az otthonról hozott minta alapján inkább a vágyakkal egybekötve jelenik meg a szubjektivitás szintjén az elégedettség, sikeresség élménye.

„Siker? Családot. […] Hát öö, ugye nem egyértelmű, mert nincs […] saját családom, viszont hát nagy a család... [...] nagyon szeretem a családom és ők is nagyon szeretnek engem. Éppen ezért jelentik számomra a sikert. […] Én mindig azt láttam otthon, hogy bárki bármit csinál, teljesen mindegy, milyen munkát végez, vagy mennyit keres, bármi, a családom mindig tök boldog volt, meg összetartó… […] esküszöm, hogy a család adhatja meg az embernek a boldogságot, az igazi boldogságot, amikor önfeledten tud boldog lenni." (27. számú válaszadó, Londonban él, mérnökként dolgozik)

4.4.2. Az önmegvalósítók jövőképe

Párban élők: fókuszban a családalapítás

A családtámogatási rendszerek működtetésének három – markáns – indokaként a szakirodalom a társadalmi hasznosság, a népesedéspolitika, valamint a szociálpolitikai megfontolásokat jelöli (Ignits–Kapitány 2006). A *társadalmi hasznosság* elve szerint a megszülető gyermekek, mint a következő generációk munkavállalói és adófizetői, az egész társadalom számára hasznot hoznak. Azonban szükséges, hogy a gyermekvállalás pozitív externáliái miatt annak költségeiben részt vállaljon a társadalom (Ignits–Kapitány 2006; Reizer 2011). Magyarországon a gyermekes családoknak járó családi pótlék ezen első elvet igyekszik figyelembe venni,

mindehhez hozzátartozik az ingyenes alap- és középfokú oktatás költsége, így – a szülők befektetett energiáinak (szabadidő) hozzászámolásával –, az ezzel kapcsolatos vizsgálatok kimutatásai szerint, a magyar társadalom alulfinanszírozza a családokat. Azonban a családon belüli növekvő gyerekszámmal a családi költségek és az állami támogatás mértékének különbsége csökken (Ignits–Kapitány 2006; Reizer 2011). A *népesedéspolitika,* a társadalom fennmaradása, fejlődése szempontjából ugyanakkor kiemelkedő jelentőségű, hogy elegendő gyermek szülessen, s megfelelő körülmények között nevelkedjen fel. Ennek folyamatos biztosításához a legfontosabb szempontot a kiszámíthatóságnak tartja a szakirodalom, amely a magyar családtámogatási rendszert tekintve nem egyértelmű (az évek során politikafüggő változás jellemzi) (Ignits–Kapitány 2006; Reizer 2011). A harmadik, a *szociálpolitikai* megfontolás szerint, a családi pótlék gyermekszám szerinti, erőteljesebb differenciálása a szegénység veszélyének valószínűségét csökkentené (Ignits–Kapitány 2006; Reizer 2011), különösen ha a kisgyermekes háztartásban több gyermek él, illetve ha a háztartás egyszülőssé válik, mivel esetükben az elszegényedés veszélye kumulálódik (Darvas–Tausz 2006; Reizer 2011). Mint fentebb kifejtettük, a nem gazdasági bevándorlók a visszatérés szándékával választják a migrációt (Hautzinger–Hegedüs–Klenner 2014), s ez a szemlélet megtalálható a minta önmegvalósítók kategóriájának egy részében. A társadalmak közötti, térbeli egyenlőtlenségek következtében létrejött migráció, a push és pull tényezők (Hárs 1992; de Haas 2011; Pitó 2015) következtében hatnak, amelyek megjelennek e magasan képzett, diplomás csoport gondolkodásmódjában, a materiálisan megfogható objektív tényezők jelenléte (jövedelmi viszonyok, egyéni javadalmazás, életminőségi lehetőségek) által. Azonban értelmezésünkben a *transzmigráció mint életforma* attribútuma, ezen alminta attitűdjét tekintve erősebb közös többszörösként van jelen (Tilly 2007; Pitó 2015). S mint már említettük, feltűnő, hogy ebben a kategóriában található a végzettség szerint szociális területen diplomát szerzett s e szakmában el is helyezkedettek népesebb csoportja. Részükről a jövő tervei határozottabban kivehetőek, mint az előző kategória képviselőié. A migrációs motiváció szerint az önmegvalósítók kategóriájába került, *párban élő diplomás női* válaszadók nagyobb része a fent említett, a jobb életkezdetért külföldre vándorolt nőtársaikkal ellentétben már a *közelebbi jövőben tervezik a családot,* a gyermekvállalást (2-3 éven belül). Azonban arról megoszlanak a tervek, hogy hol szülessen meg a gyermek. Külföldön, ahol a munkaerőpiacon aktívan jelen lévő, gyermeket vállaló fiatal anyák számára a családtámogatás feltételei, kifejezetten a szülést követő időszakokat illetően – országonként másként –, de jelentősen eltérnek[111] a Magyarországon megszokott gyakorlattól. Vagy esetleg már itthon, egy esetleges hazatelepülés után Magyarországon, ahol a gyermek születését követően kettő, de

[111] A szülés után a gyermekkel például az Egyesült Királyságban 39 hétig (9 hónap) lehet támogatottan szülési szabadságot igénybe venni. Az anyasági ellátás összege az első hat hét alatt az anya fizetésének 90%-a. Ezt követően valamivel több mint heti 130 font, vagyis kicsivel több mint havi 500 font (vagy ha a fizetés 90%-a ennél alacsonyabb, azt az összeget kapja a kismama). A szülés után közvetlenül szintén megilleti a kismamát egy egyszeri 500 fontos anyasági támogatás. (Forrás: https://www.gov.uk/sure-start-maternity-grant.)

inkább három évig biztosított a támogatott, fizetés nélküli szabadság[112]. Azok, akik a külföldi munkavállalás idejét is ettől a döntéstől teszik függővé, a választott ország gyermekvállalással kapcsolatos támogatási rendszerét nem tartják összeegyeztethetőnek a vágyaikkal. Azonban az általuk említett, az adott ország családpolitikájában (Szalma–Matysiak 2012) látott hiányosság, valójában csak érintőlegesen kapcsolódik az említett, a családtámogatási rendszerek működését jellemző hármassághoz (Ignits–Kapitány 2006) (azon belül is leginkább a népesedéspolitikához). Inkább kapcsolódik a nők munkaerőpiaci esélyeinek kilátásaihoz. Amennyiben a szülési szabadság hossza befolyásolja a fejlett országok jelentős részében a nők munkaerőpiaci visszatérését, mivel az adott állam által elfogadott szabályozás a munkáltatókra nézve kötelező, ez azonban egyben korlátokat is állít a női munkaerő foglalkoztatása tekintetében (Benedek 2007). A piaci verseny kihívásaiban működő vállalatok globális világában a hosszú szülési szabadság rontja a nők munkavállalási esélyeit, ugyanakkor a szülés utáni gyermekellátás hossza és a gyermek fejlődése közötti kapcsolatot feltáró kutatások egyértelmű ok-okozati összefüggést mutattak ki a szülési szabadság hosszúsága és a gyermekhalandóság számai között (Benedek 2007). Ruhm (1998) kutatásában[113] kilenc OECD-ország aggregált adatainak összehasonlításával állapította meg, hogy minél hosszabb a szülési szabadság, annál inkább csökken a gyermekhalandóság, annál inkább megtérül az államnak a gyermekegészség javulása. Ugyanakkor az aggregált adatok vizsgálata az egyéni összefüggések feltárását nem teszik lehetővé, így például az anya otthon töltött ideje és a gyermek szellemi fejlődése közötti összefüggést (Benedek 2007). Azok a tanulmányok, amelyek az Egyesült Államokban[114] vizsgálták az anya munkába visszatérésének hatásait, azt találták, hogy a szülés után a korai visszatérés a munkába negatívan befolyásolta a gyermek szellemi és viselkedési fejlődését, főként az első évben teljes munkaidőben dolgozó anyák esetén (Benedek 2007 hivatkozik Gregg–Waldfogelre 2005). A gyermek hároméves kora körüli időszakra azonban a fejlődés szempontjából a munkába állás kockázata csökken, a potenciális előnyök viszont növekednek (Blaskó 2010). A családpolitika üzenetei tehát szempontként szerepelnek a minta ezen kategóriájának belátható időn belül gyermekvállalásban gondolkodó női diplomásainak tervei között, amely aspektusok – válaszaik alapján –, a jövőt illetően befolyásolják döntéseiket.

„…meg kell találni az országot, hogy hol [szülessen meg a gyerek] és abban 1500 százalékig biztos vagyok, hogy nem itt! […] …azért, mert két és fél hónap után vissza kell menni dolgozni, különben kirúgnak, tehát két és fél hónapod van arra, 13 heted vagy 12 heted azt hiszem… […] Vagy bébiszittert fogadsz, aki felneveli neked, és akkor lesz egy olyan gyereked, mint a bébiszitter, vagy pedig beadod ilyen bölcsődeszerűbe, …és azért mondjuk a férjednek az egyharmad fizetése így puff elmegy. […] …mondjuk a mi cégünknél elég sok nő jön vissza… […] De ez az én kultúrám, meg az én értékrendem szerint ultra veszélyes… […] azért is spó-

---

[112] Gyes, gyed – szülés utáni támogatási rendszer..(Forrás: http://officina.hu/belfoeld/98-gyed-gyes-2017-kalkulator-diplomas-gyed-csed-igenyles-osszege-2017.)

[113] Ruhm 1969 és 1994 között vizsgálta az OECD-országok aggregált adatait: 9 ország adatainak összevetésével a törvény által biztosított szülési szabadság hosszát hasonlította össze a gyermekek egészségi állapotával.

[114] Az Egyesült Államokban a szülési szabadság 12 hét (Benedek 2007).

roltam pénzt, hogy amikor hazamegyek, egyből vegyek egy lakást… [...] ne verjem magam adósságba, meg ilyesmi..." (13. számú női válaszadó, Svájcban él, pénzügyi vonalon dolgozik, saját anyanyelvű párral él)

A minta ezen kategóriájában, akik párkapcsolatban élve diplomás nőként a jövőt hosszú távon „örökre" külföldön tervezik, a magyarországi gyakorlattól eltérő családpolitika (Szalma–Matysiak 2012) visszafogó erőnek értékelhető a gyermektervezés szempontjából. Ők nem hazatelepüléssel, hanem komolyabb tartalékok felhalmozásával szeretnék megoldani a családvállalással járó átmeneti pénzügyi változásokat és gyermeknevelési elképzeléseket.

„…a gyesrendszer az elég rossz, főleg, ha dolgoztál előtte, meg a párod is, akkor nem is adnak szinte semmit, amíg gyesen vagy, jobban támogatják azt, aki előtte segélyen volt… [...] kell, hogy legyen az embernek félretett pénze, meg normális háza, meg én szeretnék addig magasabb beosztásba jutni… […] azért olyan két év távlat." (7. számú női válaszadó, Angliában él külföldi partnerrel, szociális területen dolgozik)

Az e kategória párban élő női csoportját illetően ugyanakkor az imént említettekkel együtt is az elégedettség jellemzi a válaszok alapján. A munkaerőpiaci státusz és szubjektív szempontok szerint tekintve a jelen életüket (Kováts–Papp 2016) általánosan elégedettek azzal, amit eddig elértek, egyértelműen sikeresnek is érzik magukat. Ezt a munkahellyel és a munkahelyi környezettel, az interperszonális kapcsolatok minőségével (Albert–Dávid 2012) hozzák nagyrészt összefüggésbe, amely így nemcsak az egyéni jóllétet, az életminőségüket befolyásolja, hanem a társadalmi hálózatban elfoglalt helyeik szerint így annak működését is (Albert–Dávid 2012).

Egyedül élő „önmegvalósítók" – örök kalandorok?

Az önmegvalósítók kategóriájában a szinglik almintája, a párban élőkhöz képest, homogénebb csoportot alkot. Azok sem jönnének haza öt évnél előbb, akik egyébként foglalkoznak hosszabb távon a visszaköltözés gondolatával, de az „örökre" tervezett külföldi munkavállalás és élettervezés ebben a csoportban a legmarkánsabb: hazatérési szándék szempontjából tehát a kevésbé elszántak (Kováts–Papp 2016) csoportjának tekinthetjük a szinglik önmegvalósító kategóriáját. Bennük erős a függetlenedési szándékhoz is köthető kalandvágy (L. Rédei 2008; Kováts–Papp 2016), s bár a húszas éveik közepe/vége felé járnak, szinte egyáltalán nem foglalkoznak a családalapítás gondolatával. A párkeresésben nem élik meg befolyásoló tényezőként, hogy külföldön és nem Magyarországon élnek, s a minta férfipopulációjával ellentétben nem tartják gondnak az idegen nyelvű kommunikációt sem a párkapcsolatban. A minta ezen csoportjának azon válaszadóinál, ahol a pártalálást nehezebbnek ítélik – s amelyben említik a nyelvi akadályt mint nehezítő tényezőt, a legintimebb közösségnek tekintett partnerkapcsolathoz (Tóth–Vékás 2008) – általában már itthon is nehezebben ment a túl közeli, személyes kapcsolatok kialakítása (Utasi 2004), vagyis nem helyspecifikus a nehezebbnek ítélt kapcsolatteremtés.

Az elégedettségi kérdésekhez tartozó, a sikerességet firtató kérdések kapcsán a szinglik ezen csoportja a sikerességet a személyes kiteljesedés oldaláról közelíti meg, amely inkább szakmai, mint magánéleti jellegű (tanulmányok, munkahely, munkahelyi kapcsolatok). Na-

gyobb részükre jellemző, hogy több éve élnek már külföldön, így ezzel korrelál az erősebb integrálódási képességük is az adott társadalmi környezetbe (Kováts–Papp 2016), valamint ezzel párhuzamosan a sikerességélmény is. Ugyanakkor az emberitőke-elméletekből kiinduló, foglalkozás presztízsén mért (Flap–De Graaf 1998) státusz szerint is jobbnak ítélik meg a helyzetüket, mint amit szubjektív értékelés szerint itthon képesek lettek volna elérni. Így érthető módon, visszalépésként élnék meg a hazatelepülést (Horváth 2015). Ezzel igazolva látjuk a kutatói kérdések között a versenyelőnyszerzéssel összefüggésben vázolt kérdések egyikét (3.6), amelyben elsősorban nem a hazai és a külföldi jövedelemszerzés közti különbségben láttuk a fiatalok által negatívnak ítélt visszatérési szándék okát. Azt feltételeztük, hogy az európai munkaerőpiacon megfelelően fizetett foglalkozással megkeresett jövedelem (pénzügy, jog, üzleti, banki szféra) mellett, a hasonló munkakörben itthon vállalt állás párhuzamában, a multinacionális környezet miatt, kisebb jövedelemkülönbség realizálása mellett is visszalépésnek élnék meg a fiatalok a visszatelepülést.

„…ez itt most nagyon tetszik, tehát úgy érzem, hogyha hazamennék, az egy visszalépés lenne így minden szempontból. Tehát itt annyira így nem tudom, valahogy kinyílt a világ... […] …hétvégén csak gondolunk egyet, és egy órára van Hága, három órára Brüsszel, ez így… meg pláne egy ilyen… tehát keresettel is így könnyebben mozog az ember." (15. számú női válaszadó, 28 éves, Amszterdamban él, egy nemzetközi cégnél dolgozik)

Az önmegvalósítók kategória férfi válaszadói, tekintet nélkül arra, hogy diplomások vagy középfokú végzettségűek, mind párban (saját anyanyelvű, itthonról ismert partnerrel) élnek, illetve házasok. Náluk is erős mozgatóerőként fedezhető fel az önállósodási törekvésekbe beleillő, külföldi élethez a kalandvágy (L. Rédei 2008), ahogy az iménti szingli csoportnál. Nem zárkóznak el belátható, viszonylag rövid időn belül a családalapítástól (2-3 év), ami az életkorukat tekintve (harminc körül, illetve a harmincas éveik közepén járnak) nem annyira váratlan. Hosszú távon, illetve „örökre" terveznek külföldön. A többéves, migrációval járó élet a választott országban ugyancsak alap a mélyebb társadalmi integrálódásra (Kováts–Papp 2016), valamint arra, hogy az ezzel szinergiában alakuló sikerélmény integrálásával elégedettnek is érezzék magukat (Kováts–Papp 2016). Figyelemre méltó a minta empíriája alapján, hogy a diplomások kevésbé bátrak „elengedni" a megszerzett, jól fizető állást, ahol a végzettségüknek megfelelő állásban sikeresnek érzik magukat (Kováts–Papp 2016). A középfokú végzettségűek vállalkozóbb szelleműek a mintában, a jövő tervei között saját tulajdonú ingatlan és önálló vállalkozás beindítása is szerepel – külföldön. Mindezek miatt még nem teljesen elégedettek azzal, amit eddig elértek.

„…ha beköltözünk a házunkba, és rendeztük a sorainkat egy-két hónap alatt, utána fogjuk elérni azt a színvonalat, amikor mind a ketten dolgoztunk 2011-ben Magyarországon… […] ahogy én látom, ez tőlünk, egy nagyon tisztességes eredmény… […] szóval most fogunk abba a fázisba visszatérni, és ez magával fog hozni egy sokkal kiegyensúlyozottabb életet is. Én sokkal jobban fogom tudni szervezni a magánpraxisomat, és ez azt is fogja jelenteni, hogy megnyitunk egy utat egy sokkal kényelmesebb élet felé, amibe már bele fog férni egy gyerek, vagy kettő." (52. számú férfi válaszadó, középfokú végzettséggel a filmszakmában dolgozik Londonban, egy nemzetközi cégnél)

4.4.3. A menekülők kategóriájának jövőképe

A menekülők közös jellemzője a mintában, függetlenül nemtől, iskolai végzettségtől és párkapcsolati státusztól, hogy mindannyiukat a hazai munkaerőpiaci helyzetük késztette a migrációra. Mint fentebb már kifejtettük, a menekülés/migráció, mint reflexió, a duális munkaerőpiac makroszintű elmélete alapján természetes következménynek tekinthető a modern társadalmak munkaerőszükséglet-természete szerint (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007). A munka és tőke dualizmusából adódó paraméterek, illetve a modern foglalkozási hierarchiára jellemző összetevők[115], a piacgazdaságok belső dualizmusával együtt járó strukturális inflációval együtt olyan attribútumok, amelyek folyamatosan fenntartják az igényt azok iránt a munkavállalók iránt, akik hajlandóak alacsony bérekért, kedvezőtlen, instabil környezetben dolgozni – legyenek azok akár bevándorlók (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007). A migráns munkavállalók számára ugyanakkor mindez jelentheti azt, hogy úrrá lehetnek az anyagi gondokon, illetve ezzel párhuzamosan az élet más területein adódó nehézségeken. A jelenség sajátos mintázatát adja a mintában a menekülők kategóriájának csoportja, amelyben a család iránt érzett felelősségtudat nyomán a párban élők, valamint a középfokú végzettségű, párra vágyó, egyedül élő férfiak határozottan „örökre" gondolják az életüket berendezni külföldön. A szingli nők pedig, a szubjektíven megítélt, sikertelennek megélt életkezdet után, belátható ideig nem kívánnak itthon újra szerencsét próbálni. Mindebből következik, hogy a minta e kategóriájába tartozók *egyik felének* volt hazai munkatapasztalata, illetve negatív példaként említhető élménye, amely miatt a kapcsolatok és alapos információk nélküli bevándorlás (Gödri 2010) egy másik európai országba, mint fogódzó, a megfelelő életkezdet reményében megvalósult. E kategória *másik felének* pedig – épp az otthoni munkaszerzési kudarcok miatt – egyáltalán nem voltak munkahelyi, csak negatív próbálkozási (állásinterjúk, elutasítások) élményei. Ezért ebben a kategóriában találjuk azon fiatal egyedül élő nőket, akik – a mintára egyébként nem jellemzően – nem a diplomájuknak megfelelő állásban helyezkedtek el. Ugyanakkor ragaszkodnak a lehetőséghez, azontúl is, hogy bekerüljenek a munkaerőpiaci körforgásba.

„…25 éves lettem, valahogy most már úgy érzem, mintha belül 80 lennék, hogy szerintem ez tényleg nem éri meg otthon maradni és a csodára várni… […] …ez nem jobb életkörülmény, hogyha nincs munkám és tényleg lelki beteg vagyok… […] jelenleg reménykedő stádiumban vagyok… […] most jöttem rá arra, hogy nincs vesztenivalóm... […] ennyi erővel azt is csinálhatnám, ami érdekel, ott is élhetek, ahol tényleg szeretnék, és igazából most ez hajt előre. Nagyon hosszú távon majd szeretném a szüleimet is átköltöztetni… […] …azt szeretném elérni, hogy ne kelljen azon gondolkodnom, hogy mikor legyek elégedett, hanem, hogy elégedett legyek." (35. számú válaszadó, Párizsban él, közgazdász, pincérként kapott állást)

---

[115] A modern foglalkozási hierarchiára jellemző pl.: az alsóbb foglalkoztatási státuszban levők motivációs gondjai, illetve a strukturális infláció, ahol a bérek-státuszok kapcsolatához kötött az emberek magatartása az adott munkahelyen, amely egyben a társadalmi minősítést jelentő presztízs megtartását jelenti (Massey–Arango–Hugo–Kouaouci–Pellegrino–Taylor 2007).

Az e kategóriába tartozó fiatalok szempontjából lényeges, hogy az egyedül élők számára a pártalálás még várat magára. S jóllehet nagyrészt kapcsolati tőke nélkül indult el az európai munkaerőpiacra, egyéb tőkével – mint a fiatal életkor, szakma, nyelvtudás – rendelkeztek, amely megkönnyíti a fogadó országbeli beilleszkedést (Gödri 2010), így a mentális megerősödés időszakát élve elégedettnek és sikeresnek érzik magukat. A párban élők pedig – párkapcsolati és a már megszerzett anyagi stabilitással a háttérben – gondolkodnak a gyermekvállaláson. Szubjektív megítélés szerint ez utóbbira nem feltétlen került volna sor a hátrahagyott körülmények között, a statisztikák szerint Magyarországon, a tényleges gyermekvállaláshoz, a családtervezéskor a párok a legnagyobb bizonytalansági faktorként az anyagi helyzetet nevezik meg (Kapitány 2016). A minta ezen kategóriájának párban élő válaszadói azonban, a gyermekvállalás tervezése mellett, feltehetően a 30 feletti életkoruk miatt, újabb dimenzió felé is képesek ugyanakkor nyitni.

„…hát gondolom, itt öregszünk meg, mert egyre jobban számít az, hogy mennyire vagyunk egészségesek, és az is siker." (16. számú női válaszadó, házas, vegyészmérnök, Angliában él)

Ami azonban az e csoportba került fiatalokra szubjektív kategóriaként leginkább jellemző, hogy nem kifejezetten optimistán, mint inkább realistán látják a jövőjüket – saját megítélésük szerint. Vagyis az eddigi tapasztalatok a többi kategóriával összehasonlítva keményebbnek mondható feltételek elé állították őket. M*eg kellett keresniük* a helyüket az EU munkaerőpiacán, sok más, gazdaságilag aktív magyar munkavállalóhoz hasonlóan, akiknek – mint kivándorlóknak – a száma az LFS[116]-statisztikák szerint (Lakatos 2015) 2011 és 2013 között 78 százalékkal nőtt – bár, mint fentebb jeleztük, a tükörstatisztikák sem adnak lehetőséget pontos mérésekre –, ez az arány csaknem elérte a spanyolokra jellemző értéket, mindenképpen megelőzve azonban Portugáliát (Lakatos 2015). Jóllehet többségében épp ezen kategória fiataljai azok, akik a válaszaik alapján a lehető legkevésbé szeretnek küzdeni.

4.4.4 Az eredetileg egyetemi tanulmányok miatt külföldre távozók kategóriájának tervei

A célracionalitás (Weber 1992) fogalomköre szerint – mint fentebb már említettük –, a cselekvések mentén vizsgálva az elérendő célokat, az ahhoz vezető úton az egyének a szükséges döntéseket a legalkalmasabb eszközök kiválasztása mellett annak alapján hozzák meg, hogy felmérik, (1) milyen következményekkel számolhatnak a választásaik során, (2) milyen várakozással tekinthetnek a célra (Weber 1992; Csontos 1996). A deklarált életcélok felől közelítve (Hradil 2010) az emberi szükséglet szerint, racionális döntések nyomán születő életcélokat, az eredetileg a tanulmányaik miatt külföldre távozó, majd ott munkát vállalt egyedül élő nők esetében figyelhetjük meg a mintában a legcéltudatosabb karrierépítési folyamatot, illetve követhetjük azt a törekvést, ahogy a megszerzett munkahelyi-társadalmi pozíciót (Andorka 2006) igyekeznek megtartani. A transznacionális életformával kiteljesedni

[116] LFS (Labour Force Survey): munkaerő-felvétel.

látszó karriermigráció (Tilly 2007) megvalósítóinak látóterében egyelőre nincs fókuszban a családalapítás, s bár a pártalálással kapcsolatos nehézségekről (Utasi 2004) a csoport nagyobb része beszámolt, a partnerkapcsolat kialakítása nem mindegyikük esetén egyértelmű kívánság, annak ellenére, hogy korosztály szerint – kevés kivétellel – a 30-as éveik körül járnak. Ők azok, akik kivétel nélkül rendelkeznek mesterdiplomával (vagy már a munka mellett folyamatban van), amelyet vagy már külföldön szereztek meg – ez egyébként az e kategóriához tartozó, párban élőkre is jellemző –, vagy ha Magyarországon, akkor a PhD-tanulmányok ideje alatt tanultak külföldön. A migráció feminizációjának (Castles–de Haas–Miller 2014) jelenségét fókuszba helyezve, a magyar diplomás fiatalok közül a nők mind nagyobb arányú, sok esetben egyedüli, a célországban kapcsolati hálót nélkülöző (Gödri 2010), megvalósult elvándorlása nyomán, úgy véljük, joggal vetődik fel az agyelszívás (brain drain) feminizációjának Magyarországot elérő változatának víziója, amely a kutatói kérdések egyik legfontosabb felvetése. Mint fentebb, már a külön végzettségek szerint végigelemzett jövőbeni letelepedés kérdését körbejárva részletesen leírtuk – ők azok, akik számára a külföldön leélt élet már nem célként, hanem a megvalósítani kívánt karrier és életútcélok feltételeként jelenik meg. Az előbbiekben már hangsúlyoztuk, hogy a migrációs statisztikákban a nemek részarányainak változása nyomán a nők, különösen az egyedülálló nők javára elbillent mérleg a kibocsátó és célországokra vetítve összefügg a nők egyre nagyobb arányú függetlenedésével, illetve az elvándorlással kapcsolatos független döntéshozói megjelenéssel (Blaskó–Gödri 2014). A diplomás nők megtalált, vonzó karrierútjai nyomán az utóbbi egy-két évben feljegyzett tapasztalatok szerint a 2010-es évek közepére a fiatal magyar diplomás nők külföldi munkavállalási kedve, a férfiakénál erősebbé kezdett válni, így a trend megfordulni látszik. A férfiak arányát már egy 2014-es összehasonlító tanulmány is (Blaskó–Ligeti–Sik 2014) *igen változónak írja le* a külföldre távozottak populációjában, vagyis egyértelműen nem jelöli a férfi dominanciát a kivándoroltak között. A mintában a felsőfokú tanulmányokért, posztgraduális képzésekért külföldre távozó szingli, karrierre vágyó fiatal nők, döntő többségben, a brain drain feminizáció jelenségének egyik példájaként, „örökre" gondolják a kitelepülést, a visszatérés szándéka (Horváth 2015) nélkül *(11. táblázat)*. Közös bennük, hogy a szubjektív, egyéni élmény (Hradil 2010) alapján (munkaerőpiaci helyzet, perszonális státuszmegítélés) (Kováts–Papp 2016) kivétel nélkül elégedettnek és sikeresnek érzik magukat. Szubjektív önismereti válaszok alapján többnyire optimistán élik az életüket, amelyhez – saját bevallásuk szerint – extrovertált személyiségük segíti őket abban, hogy az előttük álló küzdelmeket ne nehézségként, hanem egy fejlődési folyamat részeként éljék meg. Ellentétben például a menekülők csoportjával, ahol mint említettük, épp az a közös vonás, hogy nem szeretnek küzdeni.

„…tökéletesen meg vagyok elégedve a helyzetemmel, tudom, hogy valamit kell tennem azért, hogy kapjak egy jobb állást. De egyelőre nem félek, úgyhogy nem szoktam ezzel kapcsolatban gondolkodni. Inkább ilyen… elképzelem, hogy lesz egy nagy házam. […] Azonkívül, hogy szeretnék egy normális párkapcsolatot, mert unom magam egyedül, nagyon sok mindent nem változtatnék meg, én ezzel tökéletesen elégedett vagyok, ami most van." (30. számú női válaszadó, Angliában él, kutató)

11. táblázat. A minta visszatérési/vissza nem térési szándékát jelölő táblázat a nem, iskolai végzetségt, a családi állapot, a családtervezés, a felállított kategóriák, valamint az elégedettség/sikeresség szubjektív kategóriáinak megítélésével

(A táblázatban a színek jelentései: zöld – párban élő női válaszadók; rózsaszín – szingli válaszadók; kék – férfi válaszadók csoportja.)

sorszám	Kor	El-ország -az interjú időpontjában	Munkahely tipusa	Végzettsége	alapképzés	alapkézés helye	Mesterképzés	Mesterképzés helye	PhD képzés	PhD képzés Helye	Magánélet	Külföldi élet motiváció 5 kategória	Család a jövőben	Meddig tervezi külföldön?	Elégedett-e most	sikeresnek érzi-e magát
Párkapcsolatban élő diplomás nők																
14	26	CH	Bank	Nemzetközi gazdálkodás	BSc	HU	MSc	CH			Van partnere	2. önmegvalósítás	Család 5-10 év múlva	Öt éven túl	Igen	Igen is + nem is
8	30	CH	Egyetemi kórház	Bio mérnök	BSc	HU	MSc	HU			Van partnere	1. jobb életkezdési esélyek	Nem tart még ott	Örökre	Igen is + nem is	Igen
16	32	UK	K+F cég	Vegyész mérnök	BSc	HU	MSc	HU	PhD	UK	Férj	3. menekülés	Család közel jövőben	Örökre	Igen is + nem is	Igen is + nem is
13	28	CH	Kozmetikai cég	Nemzetközi gazdálkodás	BSc	HU					Nem házas	2. önmegvalósítás	Család közel jövőben	Nem tudja	Igen	Igen
7	28	UK	Szociális intézmény	Szociál politika	BSc	HU	MSc	HU			Nem házas	2. önmegvalósítás	Család közel jövőben	Örökre	Igen	Igen
6	32	NL	PÜ Multi cég	Pénzügy számvitel	BSc	HU	MSc	HU			Férj	5. párját követte	Család közel jövőben	Nem tudja	Igen	Igen
4	25	D	n/a	Nemzetközi gazdálkodás	BSc	HU	MSc	D			Nem házas	4. egyetemi tanulmányok	Család 5-10 év múlva	Nem tudja	Igen is + nem is	Igen
28	33	CH	Gyógyszeripari cég	Nemzetközi kapcs. szakértő	BSc	HU	MSc	HU			Nem házas	1. jobb életkezdési esélyek	Család 5-10 év múlva	Örökre	Igen	Igen
24	29	F	n/a	Nemzetk. Tanulmányok	BSc	HU					Férj + 1 gyerek	1. jobb életkezdési esélyek	Család van	Örökre	Igen is + nem is	Igen is + nem is
22	36	NL	Telekommunkációs cég	HR	BSc	HU	MSc	NL			Férj + 2 gyerek	5. párját követte	Család van	Örökre	Igen is + nem is	Igen is + nem is
38	26	IRL	Call center	Angol ének-zene tanár	BSc	HU	MSc	HU			Férj	5. párját követte	Család 5-10 év múlva	Nem tudja	Igen	Igen
37	28	UK	Borászat	Kertészmérnök	BSc	HU	MSc	HU			1 gyerek	5. párját követte	Család van	Nem tudja	Igen	Igen
Egyedül élő diplomás nők																
15	28	NL	Amerikai Multi cég	Nemzetközi gazdálkodás	BSc	HU					Nincs partnere	2. önmegvalósítás	Család 5-10 év múlva	Akár öt év	Igen	Igen
12	27	D	n/a	Nemzetközi gazdálkodás	BSc	HU	MSc	D			Nincs partnere	4. egyetemi tanulmányok	Nem tart még ott	Nem tudja	Igen	Igen
3	27	D	Földmérő cég	Geográfus	BSc	HU	MSc	HU			Nincs partnere	3. menekülés	Nem tart még ott	Öt éven túl	Igen	Igen
30	31	UK	Egyetemen	Szociológus	BSc	HU	MSc	HU	PhD	UK	Nincs partnere	4. egyetemi tanulmányok	Nem tart még ott	Örökre	Igen	Igen
26	33	UK	Bank	Hitel elemző	BSc	HU	MSc	HU			Nincs partnere	1. jobb életkezdési esélyek	Nem tart még ott	Örökre	Igen	Igen
23	23	D	Német Internetes cég	Nemzetközi gazdálkodás	BSc	I					Nincs partnere	2. önmegvalósítás	Család 5-10 év múlva	Örökre	Igen	Igen
20	27	UK	Nyugdíj alap - befekt. elemző	Pénzügy számvitel	BSc	HU	MSc	E			Nincs partnere	1. jobb életkezdési esélyek	Nem tart még ott	Öt éven túl	Igen is + nem is	Igen is + nem is
19	24	UK	Gyermekszociális intézmény	Szociális munkás	BSc	HU					Nincs partnere	2. önmegvalósítás	Nem tart még ott	Öt éven túl	Igen	Igen is + nem is
39	28	UK	Önkormányzat	Szociál politikus	BSc	HU	MSc	HU			Nincs partnere	2. önmegvalósítás	Nem tart még ott	Örökre	Igen	Igen is + nem is
17	25	D	Tanácsadó cég	Közgazdász	BSc	HU	MSc/ foly.	D			Nincs partnere	1. jobb életkezdési esélyek	Család 5-10 év múlva	Nem tudja	Igen	Igen
35	25	F	n/a	Közgazdász	BSc	HU	MSc/ foly.	B			Nincs partnere	3. menekülés	Nem tart még ott	Öt éven túl	Igen is + nem is	Igen is + nem is
34	31	F	Kutatóintézet	Biológus	BSc	HU	MSc	HU	PhD	UK/F	Nincs partnere	4. egyetemi tanulmányok	Nem tart még ott	Örökre	Igen	Igen
29	22	UK	Jogász	Jogász	BSc	UK	MSc/ foly.	UK			Nincs partnere	4. egyetemi tanulmányok	Nem tart még ott	Örökre	Igen	Igen
Diplomás férfiak																
31	32	UK	Egyetem	Közgazdász	BSc	HU	MSc	HU	PhD	UK	Párkapcsolatban	4. egyetemi tanulmányok	Család 2-3 év múlva	Egy-két év	Igen is + nem is	Igen is + nem is
27	30	UK	Mérnöki iroda	Földmérő mérnök	BSc	HU	MSc	HU			Nincs partnere	1. jobb életkezdési esélyek	Család 2-3 év múlva	Egy-két év	Igen is + nem is	Igen
25	29	UK	Piackutató cég	Szociológus	BSc	HU	MSc	HU			Párkapcsolatban	2. önmegvalósítás	Család 2-3 év múlva	Akár öt év	Igen is + nem is	Igen
21	26	NL	Egyetem	Közgazdász	BSc	HU	MSc	NL	PhD	NL	Nincs partnere	4. egyetemi tanulmányok	Nem tart még ott	Örökre	Igen	Igen
18	27	CH	Pénzügyi tanácsadó cég	Nemzetközi gazdálkodás	BSc	HU	MSc	D			Van part./egyedül él	4. egyetemi tanulmányok	Család 5-10 év múlva	Örökre	Igen is + nem is	Igen is + nem is
11	25	D	Könyvvizsgáló cég	Pénzügyi elemző	BSc	HU	MSc	B			Van part./egyedül él	4. egyetemi tanulmányok	Család 5-10 év múlva	Örökre	Igen	Igen
10	34	D	Autóipari cég	Közlekedés mérnök	BSc	HU					Van part./egyedül él	1. jobb életkezdési esélyek	Nem tart még ott	Nem tudja	Igen is + nem is	Igen
9	22	D	Internetes startup cég	Közgazdász	BSc	UK					Nincs partnere	4. egyetemi tanulmányok	Család 5-10 év múlva	Akár öt év	Igen is + nem is	Igen
5	26	D	Építőipari cég	Gépészmérnök	BSc	HU					Nincs partnere	1. jobb életkezdési esélyek	Nem tart még ott	Öt éven túl	Igen	Igen
2	32	UK	n/a	Közgazdász	BSc	HU	MSc	NL			Feleség	4. egyetemi tanulmányok	Nem tudja	Nem tudja	Igen is + nem is	Igen is + nem is
1	22	HU	n/a	Kognitív tudományok	BSc	UK					Nincs partnere	4. egyetemi tanulmányok	Nem tart még ott	Öt éven túl	Igen is + nem is	Igen is + nem is
Diploma nélküliek kontroll csoportja																
56	21	UK	Kávéház	Nincs	4 osztály/É. Nincs	HU					Van partnere	5. párját követte	Család 5-10 év múlva	Nem tudja	Igen is + nem is	Igen
53	31	UK	Kereskedelem	Nincs	Érettségi	HU					Nincs partnere	5. párját követte	Család 5-10 év múlva	1 éven belül	Igen	Igen is + nem is
54	27	SCO	Magánóvoda	Gyógymasszőr	Érettségi	HU					Nincs partnere	5. párját követte	Család 5-10 év múlva	Akár öt év	Igen is + nem is	Igen
55	24	UK	Szinház Étterme	Szakács	Érettségi	HU					Nincs partnere	3. menekülés	Család 2-3 év múlva	Örökre	Igen	Igen
51	30	UK	Filmgyár	Gyártásvezető	Érettségi	HU					Férj	5. párját követte	Nem tart még ott	Örökre	Igen	Igen is + nem is
52	35	UK	Reklámfilm cég	Újságíró, vágó	Érettségi	HU					Feleség	2. önmegvalósítás	Nem tart még ott	Örökre	Igen is + nem is	Igen

Forrás: Saját táblázat a 2015–216-ban végzett saját kutatás nyomán.

(Az országok jelölései a táblázatban: B – Belgium; CH – Svájc; D – Németország; E – Spanyolország; F – Franciaország; UK – Egyesült Királyság; HU – Magyarország; I – Olaszország; IRL – Írország; SCO – Skócia)

Ahogy e fejezet elején, a kategóriák bemutatásánál, illetve több alfejezetben is említettük, a mintában az egyetemi tanulmányok miatt külföldre távozók kategóriájában a férfi válaszadók is jelentős számban vannak jelen. Azok közül, akik a választott országban találtak párt, többségükben a végleges letelepedés szándékával (Horváth 2015) szeretnének maradni, a családalapítás azonban csak a középtávú terveik között szerepel. Ennek okát egyrészt a teljesebb anyagi és lakhatási stabilitás (Katona 2016) megszerzésének igényében, másrészt a karrierépítés egyéni igényeiben, valamint a fiatal férfiak életkorában (25 év körüliek) látjuk. Azok viszont, akik egyelőre a párkeresés fázisánál tartanak – mint már az előző fejezetekben, más szemszögből vizsgálódva is többször említettük – saját anyanyelvű partnert keresnek, hiszen a nemzeti-etnikai tekintetben homogén párkapcsolat egyfajta biztonságot jelenthet az azonosságtudat-erősítésben, a legintimebb közösség (Tóth–Vékás 2008) megteremtésével. A pártalálás, a szellemi, kulturális értékrendben osztozás (Tóth–Vékás 2008: 329) tekintetében tehát e fiatal férfiak nehezítő körülményként élik meg a külföldön élés tényét. Akik viszont még otthonról ismerik a párjukat, azok annak megfelelően tervezik a jövőt külföldön. Mivel az e csoportba tartozó fiatal diplomás férfiak életkorukat tekintve a kategória legidősebbjeinek számítanak (valamivel túl a 30-on), s közel ők vannak a legtöbb ideje is külföldön (5–10 év között), ezért nem meglepő, hogy a házasságot és a gyermekvállalást többnyire a közeljövőben (1-2 év) tervezik, amelynek kapcsán a visszatelepülés (Horváth 2015) is felvetődik. E csoport fiatal diplomás férfiai azonban a válaszok alapján bizonytalanok abban, hogy lehet-e okuk munkapiaci és szubjektív megítélés alapján (Kováts–Papp 2016) elégedettségre, illetve hogy határozottan sikeresnek mondhatják-e magukat az adott helyzetben. A konkrét kérdésre *(Sikeresnek tartja-e magát, azzal, amit eddig elért?)* adott „igen is, nem is" válasz minden esetben a munka, karrier kapcsán jelenik meg bizonytalansági faktorként. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy a mind erősebb motivációs indíttatással – karrierbeli (és anyagi) előrejutással – párhuzamosan az önmagukkal szembeni elvárások magasabbak, mint a többi kategóriába tartozó fiatal társaiké.

„…csinálhattam volna ügyesebben is. Ha például sokkal korábban eldöntöm, hogy nem, nem szerettem volna apával csinálni a dolgokat és nem az, hogy neki dolgozom vagy segítek, hanem eldöntöttem volna korábban, hogy elmegyek, akkor már sokkal előrébb lennék." (18. számú fiú válaszadó, Svájcban él, az egyetemi tanulmányai miatt ment külföldre)

Ne feledjük el, hogy a külföldi tanulmányokért vállalt kiutazás után létrejött munkavállalás kapcsán, a hosszabb-rövidebb távú migrációs szándékhoz egy mások számára behozhatatlan előny társul: az adott ország munkaerőpiaci pozíciói szempontjából azonos értéket képviselő, helyben szerzett diploma – mint arról korábbi fejezeteinkben már részletesen írtunk. Az emberitőke-elméletek beruházás-megtérülés relációt előtérbe helyező gondolatmenet (Bourdieu 1978; Rosen 1998) az ebbe a kategóriába tartozó fiatal, diplomás férfiak esetében az önmegvalósítással, valamint a biztonságosabb életkezdéssel összefüggő döntésmechanizmussal párosul. Hiszen elsősorban nem a magasabb életszínvonal és nem a magyarországi gazdasági viszonyok miatt mentek külföldre, hanem mindenekelőtt a továbbtanulásért, a szakmai színvonalért és előmenetelért – minden más csak ezután következik a sorban (jobb munkalehetőség, magasabb életszínvonal [Kováts–Papp 2016]) –, így elvileg számukra megmaradhat a tanulással szerzett előny – örökös előnyként, ha jól gazdálkodnak a tudással.

Érdekes ellentmondás, hogy miközben – a szinglikhez hasonlóan – az e kategóriába (egyetemi tanulmányok) tartozó fiatal férfiak ugyancsak egyedülálló, egyedül élő tagjai a leghatározottabb egységben jelentik ki a válaszaikban, hogy szubjektív megítélésük szerint szeretnek küzdeni, körülbelül azonos arányban látják optimista természetűnek magukat, mint pesszimistának. S tekintve, hogy többnyire hosszú felsőoktatási tanulmányok, valamint különböző országokban töltött gyakornoki idő után találták meg a helyüket Európa más-más országainak munkaerőpiacain, volt idejük felmérni a jövő s az életfeltételeik javításának (Gödri 2010) lehetőségeit. Többnyire ők azok, akik nem tervezik a hazatérést (Horváth 2015), „örökre" gondolják a letelepedést külföldön. A megszerzett tudásbeli és európai munkaerőpiaci integrálódási előnyeiket (Gödri 2010; Lakatos 2015) pedig maximálisan szeretnék kihasználni mind karrierbeli, mind az ezzel járó anyagi, mind – a véleményük szerint – a sok munkával együtt is élhetőbb, a mindennapi magánéleti s adott esetben családi életre is elégedettségre okot adó (Kováts–Papp 2016) körülmények között.

„Azt mondom, hogy én magam [...] nagyon szeretnék egy kicsit letelepedni, egy kicsit megnyugodni, egy kicsit egy helyen lenni 1-2 évig, ez a munkahely ez abszolút alkalmasnak látszik arra, hogy 2 évig maradjak legalább. Azok alapján, amiket eddig láttam, el tudom képzelni, hogy 4-5 évig is maradjak. […] Mindenképpen maradnék Németországban, és mindenképpen maradnék délen. Nekem nagyon fontos egy csomó stratégiai dolog, fontos, hogy közvetlen repülőjárat van, hogy közvetlen vonatkapcsolat van, énnekem van egy nagy családom, akikkel én szeretnék legalább potenciálisan találkozni, és próbálok olyan helyre költözni, hogy én legyek a gócpont, én legyek középen, akihez könnyű odamenni. […] …én egy picit számot is vetettem azzal, hogy el kell döntenem, hogy énnekem lesz két gyerekem, akiket tényleg a legjobb tudásom szerint nevelek, vagy pedig nagyon jó karrierem. A gyerekeknek kell fiatal szülő, és nagyon sok idő és erő. Hogyha én most elmennék egy karrieristább irányba vagy pedig elhalasztanám a gyerekprojektet, akkor valami sérülne. Tehát közepes távon mindenképpen az a lényeg, hogy ezt a karriert, ezt az 50 órát ezt megtartani, nem följebb tornászni feltétlenül, csak követni a sima előléptetéseket, de nem váltogatni évente munkaadót, nem megpróbálni jól járni mindenáron, hanem megbecsülni ezt, megbecsülni ezt a stabilitást, ezt a békét, hogy van az embernek egy jó munkája és igazából nem kell aggódnia a pénz miatt." (11. számú férfi válaszadó, 25 éves, külföldön végezte a mesterképzést, négyen vannak testvérek, hárman már külföldön élnek)

4.4.5 A párjukat követő fiatal diplomás nők – és összehasonlításban a középfokú végzettségű nők jövőképe

A párjukat követő fiatal diplomás nők a mintában egységesen azt a szándékot képviselik a jövőbeni tervek tekintetében, hogy megtalálják az egyensúlyt a karrierbeli kiteljesedés és a gyermekvállalás összeegyeztethetősége között. Jóllehet egyes szakirodalmi megfogalmazások szerint – mint azt fentebb a mesterdiplomát külföldön szerzett, karriermigrációt (Tilly 2007) választó szingli nők esetében már hangsúlyoztuk – a diplomás női munkavállalói lét feltételezi, hogy az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező nőknél nagyobb szerepet kap az

életükben a munka/karrier (Pongrácz–S. Molnár 2011). Az anyaság kérdése azonban a minta diplomás, párkapcsolatban/házasságban élő női almintájánál értékpreferencia szerint nem kerül a karrier mögé. Azonban azt a tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a válaszadó közül egyik párkapcsolatban/házasságban élő fiatal nő sincs abban a helyzetben, hogy hosszú távon, a tervekben hamarosan szereplő, vagy a már meglevő gyermekek mellett ne dolgozzon. A már gyermekkel (gyermekekkel) rendelkező fiatal nők közül azok, akik részmunkaidőben (4 óra) dolgoznak, hogy a gyermekükkel is többet lehessenek, azok sikeresebbnek és elégedettebbnek érzik magukat. Esetükben elképzelhető, hogy a sikeresség szubjektív érzete kompenzálja a munkaerőpiaci státuszt (Kováts–Papp 2016). Szubjektív megítélésük szerint ugyanakkor a részmunkaidő ellenére, a munkájukért járó javadalmazást megfelelőnek ítélik, a megbecsültségük részeként élik meg, amely a sikerességélmény érzetével együtt stabilitást, önbizalmat is ad számukra. S mindemellett az objektív sikeresség (Kováts–Papp 2016) bizonyítékát látják abban, hogy státuszukat is jobbnak ítélik meg, mint amit itthon képesek lettek volna megteremteni. A fentebb részletesen elemzett szingli, majdan gyermeket vállalni kívánó nők azon csoportjával ellentétben azonban, akik a gyermekvállalást az adott ország magyarországi családpolitikájától eltérő gyakorlata (Szalma–Matysiak 2012) – a szülési szabadság rövid intervalluma – miatt nem vállalnák külföldön, a minta párkapcsolatban/házasságban, gyermekkel élő fiatal női almintája nem látja gondnak a gyermeknevelést a választott országban. Ennek egyik magyarázata lehet maga a migrációs motiváció, mert így a stabil párkapcsolati háttér (Utasi 2004) eleve beépült a külföldön élés feltételrendszerébe. A házaspárok együttélésébe pedig ilyen módon a gyermekvállalás gondolata, illetve ténye nem indukálta a visszatelepülés (Horváth 2015) lehetőségét. A visszaköltözés gondolata esetükben inkább akkor kerül szóba, amikor a választott ország lehetőségeit a gyermek iskoláztatása szempontjából nem találják megfelelőnek. Ők tehát egyelőre bizonytalanok abban, meddig maradnak külföldön. A szakmai előrelépést ugyanakkor a későbbiekben éppolyan fontosnak tartják, mint szingli társaik.

„…A két másik kolléganőm, akikkel viszonylag megosztozunk a feladatkörökön, tizenéve vannak a cégnél, úgy gondolom, hogy ha ezt szeretném, és a cég még mindig áll, évekig itt ellehetek. Másik dolog, hogy ebben a beosztásban nem nagyon tudok feljebb lépni… […] De London hatalmas, rengeteg borkereskedő céggel, ha mást szeretnék, vagy feljebb szeretnék lépni, szinte biztos, hogy bármikor találnék bármit. […] [a siker] […] ha azt csinálom, amit szeretnék, és amivel szeretek foglalkozni, és azért megbecsülnek és elismerést kapok. […] Szerintem jól csinálom, amit csinálok… […] Most épp van egy ötletem, ami megvalósul a cégnél, kis klubkóstolók tartása, amit havonta csinálnánk, most lesz az első… […] …szeretném, ha ez beindulna és sikeres lenne, és több érdeklődő és több eladás lenne ebből. […] [A jövő tervei…] …Egy szép lakásban élünk, esetleg kerttel, ott játszhatnak a gyerekek, van egy nagy konyhánk, néha elmegyünk nyaralni. Szeretnék egyszer fehér homokos tengerpartra menni, nyaralni.” (37. számú női válaszadó, még egy gyermeket szeretne vállalni egypár év múlva, Londonban él)

A párját követő, gyermekes nők másik csoportját azok képezik, akik teljes munkaidőben dolgoznak. Ők kevésbé találták meg a munka-család egyensúlyát, ez kihat az elégedettségérzésükre és a jövővel kapcsolatos elvárásaikra. S bár átlag 3-4 évre tervezték a migrációt, a külföldi munkavállalást, válaszaikban a gyermekekkel kapcsolatos iskoláztatási célok és el-

képzelések (a magyarországitól eltérő, külföldön legjobbnak vélt oktatási feltételek biztosítása a gyermekeknek) felülírták az eredeti visszatelepülési szándékot (Horváth 2015) – „örökre" maradni terveznek tehát. Ez épp az ellenkező álláspontot képviseli, mint azt az előző csoportba tartozó gyermekes fiatal nők esetén láttuk. Magyarázó tényezőként az azonos, illetve vegyes anyanyelvű párkapcsolatból adódó adottságokat vehetjük számításba. Míg az előző csoportban a férfi partnerek (apák) magyar anyanyelvűek, vagyis visszatelepülés esetén biztos nagyszülői háttérre támaszkodhatna a család. Ez utóbbi amintában azonban a partnerek/házastársak (apák) az adott ország állampolgárai és nem magyar anyanyelvűek, nincs tehát erős motiváció a szülőkben arra vonatkozóan, hogy a gyermekek az anyanyelvükön, magyarul tanuljanak írni-olvasni – elsődlegesen.

„Nem szándékozunk visszamenni. Bár a párom úgy gondolja, hogy szívesen lenne nyugdíjas Magyarországon, de az még jó sok év. Úgyhogy ez még nagyon-nagyon távoli perspektíva. Addig, amíg a gyerekek tanulnak, biztosan itt maradunk. [...] Őszintén szólva fogalmam sincs, milyen általános iskolába íratnám a gyerekeimet [...] nem gondolom azt, hogy a gyerek ki tud bontakozni, és a lehető legtöbbet tudja kihozni magából, és így pont azért, fel sem merül bennem, hogy otthon legyünk." (22. számú női válaszadó, Hollandiában él, HR-esként dolgozik)

A *gyermekvállalásban egyelőre csak gondolkodó* fiatal, párkapcsolatban élő nők, akik a *párjukat követték,* továbbra is igyekeznek alkalmazkodni a párjuk döntéseihez, igényeihez, ezért *valószínűbbnek tartják, hogy nem települnek vissza Magyarországra* a gyermekvállalással összefüggésben sem és más ok miatt sem. Ugyanakkor attól függően, hogy mennyi ideje alkalmazkodnak a házastársukhoz, érzik megfelelőnek vagy nem a jelenlegi helyzetüket. Mindez ugyanakkor független attól, hogy a diplomájuknak megfelelő és jól fizető állásukkal elégedettek-e, vagyis megtalálták a hivatásukat az adott országban, vagy egyelőre annak ellenkezője igaz. Ha megnézzük, hogy a fentebb elemzett kategóriák esetén a jelen élettel összefüggő, általános elégedettséghez köthető (Kováts–Papp 2016), megfelelő munkahely/munkaerőpiaci státusz – benne az előrelépési lehetőség, illetve a jól/kevésbé jól fizető állás, valamint egyéb szubjektív szempontok – milyen erősen határozták meg az elégedettség mértékét, akkor kitűnik, hogy ezen párban élő, még gyermekvállalás előtt álló, fiatal diplomás nők számára a jövőbeni dimenziók eltolódtak. A transznacionális életforma részeként is felfogható karriermigráció (Tilly 2007) sajátosságaival összhangban, egyrészt eleve későbbre tolódik a gyermekvállalás ezen fiatal nők részéről, vélhetően a férj – vagy mindkét fél – karrierlehetőségeinek és az anyagi stabilitás megteremtésének függvényében. Másrészt hosszabb ideje élnek házasságban (5 évnél több), így a részükről az időben eltolódott gyermekvállalást – a válaszokból jól érzékelhetően kompenzációként, egy mélyen „gyökerező norma szerint" (Carrigan–Connell–Lee 2011: 44 hivatkozik Kamarovskyra 1973) – a férj anyagi biztonságot nyújtó férfiszerepéhez (Carrigan–Connell–Lee 2011) kötik. A fentebb már többször emlegetett családpolitikai rendszerek különbözőségei (Szalma–Matysiak 2012) miatt a gyermekvállalással járó terhek az anya kieső jövedelme okán fennakadást jelenthetnek a család költségvetésében. Ennek az élethelyzetnek a megoldását azonban – a válaszok alapján – az eddigiekben, a karrierbeli előbbre jutáshoz (Carrigan–Connell–Lee 2011) minden téren előnyt élvező partnertől várják.

„…bízom benne, hogy jó munkát fog találni, mert az ő fejébe invesztálunk most, akkor ott, én ott babázok, és nyilván nem hat hónapig szeretnék otthon lenni, hanem addig, ameddig, mondjuk egy-másfél év, akár kettő, s utána folytatnám a kis karrierútvonalamat. [külföldön...] Igen. Azért, mert tudom, hogy ő nem menne vissza Magyarországra." (6. számú női válaszadó, 2-3 éven belül tervezi a gyermekvállalást, Hollandiában él)

Azok a házasságban/párkapcsolatban élő női válaszadók pedig, akik még nem a közeljövőben, hanem inkább középtávon gondolkodnak a gyermekvállalásban, elsőként a helyüket szeretnék megtalálni – úgy a választott országban, mint a saját életükben. Ők általában nem a diplomájuknak megfelelő állásokban helyezkedtek el a fogadó országban, így a munkakör megkövetelte minimumnál képzettebbek (Lakatos 2015), ami miatt az adott ország munkáltatói számára mindenképpen előnyt jelent az alkalmazásuk, másrészt jobban is képesek alkalmazkodni a külföldön megszerezhető munka változó igényeihez (Lakatos 2015).

„…mindenki tátott szájjal, meg szemmel fogadott, hogy én egy hónap után találtam munkát… [...] úgyhogy én ebben sikeresnek érzem magam [...] a munkahelyemen is elég sikeresnek érzem magam, mert elérem azt, amit várnak tőlem, meg szerintem tudok olyan színvonalat nyújtani, amit várnak tőlem… [...] én ezt sikerként élem meg… [...] annak ellenére, hogy nem álmaim munkájában vagyok… [...] de én nem is gondolom, hogy én túl sokáig leszek [itt] […] fogok valami mást találni." (38. számú válaszadó, diplomás tanárnő, jelenleg nem a diplomájának megfelelő állásban, egy call centerben dolgozik, Írországban)

Összefoglalóan azt mondhatjuk ugyanakkor, hogy az igen különböző minőségű és elvárásokkal teli jövőképek és vágyak ellenére – ahogy láthattuk – az ebbe a kategóriába tartozó fiatal nők nagyrészt sikeresnek és elégedettnek tartják magukat, optimistán szemlélik a jövőt. Összehasonlítva azonban a mintában a párjukat követő, diploma nélkül, középfokú végzettséggel külföldön – elsősorban Londonban – munkát vállaló fiatal nők válaszaival, utóbbiak számára a jövő, kevés kivételtől eltekintve, sokkal kevésbé biztos, mint a minta azonos kategóriájába tartozó diplomásainál láttuk. Ennek okát nem tudjuk az életkorral magyarázni, vagyis nem köthető ahhoz, hogy a fiatal esetleg nagyon korai (21-22 éves) időszakában választotta a migrációt. Hiszen épp azok a 30 év feletti, diploma nélküli/középfokú végzettségű női válaszadók rendelkeznek a leghomályosabb jövőképpel a mintában, akik annak ellenére, hogy évekkel ezelőtt a párjukat követve választották a migrációt, a közben megváltozott magánéleti viszonyok miatt (válás) az egész addigi jövőbe vetett hit víziója felborult. Ezért ők azok, akik egyrészt nehezen viselik egyedül a megélhetési terheket – ellentétben a jól fizetett diplomás szinglikkel –, ők azok, akik osztott társ/szobabérletben élnek (ketten egy szobában) – másrészt mindez magyarázza a válaszokban szereplő visszatelepülési szándék erősségét. Ugyanakkor kérdés, hogy visszatérőként, az eredeti küldő ország szempontjai/érdekei szerint, a dupla szelekciós folyamat (Horváth 2015) pozitív vagy negatív szelekciója érvényesül-e majd, vagyis a megszerzett tapasztalatokat fel tudják-e használni a munkaerőpiacon, illetve saját vállalkozást létrehozva hasznosítják-e azokat (Horváth 2015). Ahogy kérdés az is, hogy a megszerzett megtakarításaikat emberi vagy fizikai tőkébe képesek fektetni, pontosabban növelni képesek azt (Horváth 2015). Ahogy e fejezet negyedik pontjában, a jövő terveinek elemzésénél fentebb kifejtettük, a visszavándorlás akkor tekinthető a kivándorlási döntés ku-

darcának, ha az eredeti cél a tartós letelepedés volt. A minta ezen válaszadói esetében tehát, ebben az értelmezésben, a visszavándorlók negatívan szelektáltakként, vagyis a célországban alacsony jövedelműként vagy munkanélküliként térnek vissza a küldő országba, ahol továbbra is nagyobb az integráltságuk, mint a magasabb jövedelműnek számító fogadó országban volt (Constant–Massey 2002; Horváth 2015) – így az feltételezhető, hogy ez a visszavándorlás negatív szelekciójaként értelmezhető.

„…Londonban nem érzem már annyira jól magam... […] meg azért ennyi idősen az én szememben, 9-en lakni egy házban úgy, hogy ugye egy fürdőszobával, egy konyhával, az nem igazán… […] Rövid távra már nem nagyon szeretnék tervezni semmit, hosszú távra szeretném, ha otthon lenne egy stabil munkahelyem, és kialakulna egy családom. ” (53. számú válaszadó, raktárvezetőként dolgozik Londonban, 10 év után költözne haza a szülei házába, Szabolcsba)

A mintában a jobbára szakma nélkül külföldön munkát vállaló fiatal nők, a sikert – szubjektív megítélés alapján – a mindennapi tevékenységben (munka léte) s a munkával kapcsolatban hozzájuk érkező pozitív visszajelzésekben mérik. Ez igencsak más perspektíva, mint az elégedettséghez a diplomásoknál többször említett munkaerőpiaci (objektív) sikerrel társuló társadalmi/környezeti integrációs élmény – a külföldön eltöltött idő függvényében (Kováts–Papp 2016). A minta középfokú végzettséggel külföldön dolgozó női válaszadóinak egy része valójában kevésbé tudja, hogy honnan, hova tart, s bár saját szubjektív megítélésük szerint szeretnek küzdeni, az eddigi élettörténetük alapján ez a küzdés inkább rövid, mint hosszú távon értelmezhető esetükben. Erősen kötődnek a párjukhoz, s a párkapcsolatuk sikeressége (működőképessége), illetve mint az emberi tőkébe beruházás legfontosabbika maga a párválasztás (Szél 2008 hivatkozik Aston és mtsai.-ra 1999), annak bensőségessége, amely létrehozza a két ember közötti kölcsönös kötést, ugyancsak erősen meghatározza a rövidebb-hosszabb távon elérendő céljaikat (például továbbtanulás a munkahely segítségével, egy új szakma betanulása). Rövid és hosszú távú terveik között ugyanakkor jelentős helyet foglal el a munkaerőpiaci pozíció megtartása, illetve kiteljesítése – a létfenntartás küzdelmes, társadalmak feletti tér-idő dimenzió mezőjében, ahol a létfeltétel munka révén biztosított (Csoba 2007).

„Hosszú távon szeretnék egy diplomát, családot, hogy ki tudjam fizetni a számlákat. […] Nem is tudom, csinálom, amit csinálok és ahol éppen. Vagy próbálok segíteni.” (54. számú női, nem diplomás válaszadó, óvónőnek tanul munka mellett Skóciában)

Akik viszont a középfokú végzettségük ellenére keresett szakmával döntöttek a migráció mellett, azok az általános elégedettség mérőjeként említett munkaerőpiaci és szubjektív megítélés szerint vett sikerek (Kováts–Papp 2016), valamint az imént az emberi tőkébe beruházás legfontosabbikaként (Szél 2008) említett párválasztás sikeressége mellett – megfelelő munkahelyi és anyagi háttérrel –, szubjektív céljaik (Hradil 2010) szerint éppúgy a kiteljesedést keresik, mint a diplomás válaszadók.

„Azt mondanám, hogy jelenleg, pláne tekintve az elmúlt egy évet főként, most nagyon [elégedett vagyok]… Munka szempontjából nagyon, a házasságom az szuper. […] Biztonságot, elégedettséget, kiteljesedést [jelent a siker számára]. Rövid távon a cél most az átköltözés a házikóba [saját házat vettek hitellel], azt otthonossá tenni és spanyolul megkezdeni tanulni… […] Hosszú távon pedig szeretnék letelepedni, egy bázist kialakítani, ezt mindenképpen Barcelona

vagy vonzáskörzetében, és megalapítani ezt a kis családi vállalkozást, ami azt jelenti, hogy függetlenednénk az összes multicégtől, és a saját lábunkon állnánk… [...] és még több időt együtt tölteni...” (51. számú női válaszadó, a középfokú végzettséggel keresett szakmában dolgozik Londonban)

A jelenlegi s jövőbeni státusz megítélése a teljes diplomás minta alapján – szubjektív kategóriák szerint

Az életkörülményekkel, életszínvonallal kapcsolatos kérdéseket mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalom a – legjobb mérőszámnak tartott – jövedelemhez köti (Havasi–Altorjai 2005). A háztartások egy főre jutó bruttó jövedelme – a gazdaságban értelmezett jövedelem szerinti fogalma alapján (Szívós 2014)[117] –, valamint a tényleges fogyasztás[118] (Szívós 2014) mint indikátor figyelembevételével megállapítható „jólét” (Szívós 2014: 55) objektív mérőszámai, a pontos, a populációra megállapítható adatok hiányában értelemszerűen nem kalkulálható – nem is törekedhettünk ennek vizsgálatára. A kutatás során azonban a jövedelem-fogyasztás relációban megmutatkozó összefüggések alapján, a szubjektív jólét (Lengyel–Janky 2003) értelmezésére kísérletet tettünk. A pszichológia a pozitív/negatív élmények előfordulási arányával, a közgazdaságtan az öröm/hasznosság vizsgálatával, a szociológia az elégedettség/boldogság összefüggésében vizsgálja a szubjektív jólét fogalmát, vagyis mindhárom terület használ egy affektív – érzelmi-hangulati –, valamint egy kognitív ismereti elemet a szubjektív jólét megfogalmazásához (Lengyel–Janky 2003). A kutatás során a válaszok elemzésekor azonban figyelembe vettük, hogy a válaszadók a választott országban elért életszínvonalukat, céllal motivált státuszukat (Hradil 2010), kapcsolati státuszaikat (Sik 2012), társadalmi/munkahelyi, valamint szűkebb környezeti pozícióikat (Eriksen 2008) minden esetben összehasonlítják az itthon, hátrahagyott státuszokkal, illetve a hátrahagyott, azonos iskolai előmenetellel rendelkező barátok magyarországi helyzetével. Így az említett pszichológiai, közgazdaságtani és szociológiai megfogalmazáshoz segédkező, a szubjektív jólétet kategorizáló szempontok inkább keverten, mint tisztán jelentek meg, értelmezésünkben annak, a migrációs motivációk mentén fentebb felállított öt kategóriának megfelelően, ahogy a minta fiatal diplomásai a pozitív/negatív élmények gyakoriságát, a diplomák értékének és hasznosságának befektetés-megtérülés relációjában elvárható mértékét értékelik. Illetve, ahogy az emberitőke-elméletek (Bourdieu 1978; Rosen 1998) alapján vázolt gondolkodásában, valamint a sikerességet is magába fog-

[117] Szívós Péter (2014) tanulmányában a jövedelem fogalmát pontosítja: háztartásonkénti bruttó jövedelem kiegészülve, korrigálva az államtól kapott természetbeni juttatásokkal (iskolai, egészségügyi szolgáltatások), valamint a pontosítások végett időbeni és térbeni összehasonlításokhoz a vásárlóerő-paritáson kalkulált értéket osztva a népességszámmal (forrás: Társadalmi riport 2014).

[118] A jólét mérése (Szívós 2014) makrostatisztikai fogalom szerint a tényleges fogyasztás: elfogyasztott javak és szolgáltatások összege, amely tartalmazza a kormányzat, valamint a nonprofit intézmények által a háztartásoknak nyújtott szolgáltatásokat is (egészségügy és oktatás) (forrás: Társadalmi riport 2014).

laló elégedettség (Kováts–Papp 2016) szubjektív érzésében az megfogalmazható[119]. A válaszok azonban – ahogy jeleztük – több dimenzióban tették csak lehetővé az értelmezést, hiszen a családok itthoni társadalmi státusza gyakran eltér a fiatalok eleve itthon megszerzett státuszától. A kutatásban különösen azoknál a válaszadóknál vált ez a helyzet élesen láthatóvá, ahol a vidéki kisebb településről származó, első generációs értelmiségi, fiatal nő státuszváltására került sor a migrációs döntés nyomán bekövetkezett változásokkal. Ezekben az esetekben a családok számára a fiatal felsőoktatási tanulmányaiba befektetett erőforrásainak (Bourdieu 1978, Rosen 1998, Coleman 1998) megtérülése akkor is visszaigazolódott, ha a választott diploma presztízsét tekintve nem feltétlen a legmegbecsültebb szakmának számító szociális – gondozási – területen (Gábriel 2016) pozicionálja a fiatalt. Az altruista attitűddel (Kapitány–Kapitány 2016) szakterületet választó – első generációs értelmiségi – fiatal és családja számára is az oktatásba való befektetés megtérülése roseni (1998), befektetés-hozam tekintetében lelt felismerése jelenik meg, amely szerint a fizetés/jövedelem, az attribútumokat tekintve, összességében a megelőző időszak beruházásainak kompenzációi, ahogy a kutatási kérdések között is felvetettük (3.5). Függetlenül attól, hogy ezekben a szakmákban a fizetések, foglalkozási presztízsen mérve (Flap–de Graaf 1998), a magyarországi bérekhez hasonlóan[120], más európai országokban sem tartoznak a különösképpen jól fizetett szakmák közé (Gábriel 2016) – főként a kezdők esetében.

„Egy testvérem van és ikertestvérek vagyunk. [...] Ő szakácsnak tanult, ő apával szokott alkalmi munkákat, de most ő is munkanélküli... [...] Azt tudom, hogy édesanyám az nettó 80 ezer és amit Apa bele tudott hozni, de így nem nagyon szoktunk ilyenekről… […] jó színvonalon éltünk, nem öö nem volt semmilyen hiány, szerintem mindent megkaptam, amire szükségem volt, tehát én úgy éreztem végig, hogy nem éltünk szegényesen, egy olyan közepes színvonalon. Szóval úgy mindenünk megvolt, amit akart, amit szerettünk volna… […] …én 1220 fontot kapok. [...] Nettóban. [...] Meg ugye a szoba 400 font, és akkor a többit meg félre tudom. Vagyis hogy be vagyok iratkozva az edzőterembe, máshova nem. De én csak élelmiszert vásárolok, ruhát, de ami marad azt úgy félre tudom tenni… [...] mondjuk szerintem ilyen nettó 100 vagy 90 ezer között lenne gondolom [a fizetés Magyarországon], nem? A szociális munkás fizetése. […] És öö arra nem lett volna elég, hogy albérletben is legyek és teljesen önállóan éljek. […] …ahhoz képest, hogy gondozó [a válaszadó munkaköre, diplomásként] *ahhoz képest, meg jó itt… [...] Igen* [jobb a státusza], *meg mert a többiek is büszkék rám. A családom, illetve a volt csoporttársaim is mondják, hogy úúú mennyit keresek, mennyit keresek. Amikor szoktam*

[119] A szubjektív jóléttel összefüggő társadalmi státuszt a következő kérdések segítségével mértük: „*Hova helyezi magát a szűkebb környezete (barátok, lakóhely, munkatársak) társadalmi elhelyezkedéséhez képest?* 1/a – jobb ez a státusz, mint amit itthon megszerezhetett volna?; 1/b – vagy a helyzet jobb, amibe ezzel a státusszal került? (életminőség, mindennapok); 1/c – rosszabb a státusza, életminősége mégis jobbnak mondható; 1/d – megtartotta a státuszát – feljebb is lépett.

[120] Forrás: https://www.fizetesek.hu/fizetesek/egeszsegugy-es-szocialis-ellatas/szocialis-munkas – utolsó letöltés: 2018. március 17.

mondani, akkor el vannak ájulva, de… Igen, szerintem jobb." (19. számú női válaszadó, Angliában gondozóként dolgozik)

Mint fentebb többször kitértünk rá, a diplomások döntő része az életminőséget jelentő, az iskolázottságból adódó státuszszerzési helyzeteket (Flap–de Graaf 1998) illetően, jobbnak ítéli meg a pozícióit – szubjektíve –, mintha itthon élne, dolgozna. A választott országban megszerzett jövedelemből általában albérletre, az életre, utazásra (Függ–Függ–Nagy–Pásztor–Szilágyi 2016) és kisebb-nagyobb megtakarításra is jut, bár ez terhektől és igényektől függően természetesen változó, viszont ez jellemzően elmondható a szingli, vagyis egyedül, egy fizetésből élő, diplomás női válaszadók életminőségére is. A fiatal diplomások szubjektív megítélése szerint – különösen a már itthoni munkatapasztalattal, így fizetéssel rendelkezők válaszai alapján – a hazai bérek vásárlóértéke szerint az említett életstílust, hasonló adottságú munkakörökkel sem tudnák itthon követni (Függ–Függ–Nagy–Pásztor–Szilágyi 2016).

„…azért Oxford belvárosa nem ugyanaz a kategória, mint otthon a 9. kerületi kis lakásom. De azt hiszem, hogy életszínvonalban, …hogy otthon nagyon-nagyon macera volt már kifizetni a rezsitől kezdve a mindent. Itt viszont tényleg nem jelent gondot és félreteszünk, plusz utazunk, tehát mind a ketten nagyon szeretünk utazni, és olyan helyekre jutottunk el, ami otthonról nézve tényleg ilyen egészen elképesztő. És azért ez tök jó. Tehát amíg én otthon voltam, addig emlékszem, hogy úgy utaztunk, hogy felültünk vonatra és elmentünk a barátnőmmel Zágrábba, és ott gyakorlatilag munkásszállón laktunk. És akkor nagyon örültünk neki, hogy tudunk utazni, és de jó. […] Minőségi különbség, igen." (16. számú női válaszadó, Oxfordban él, vegyészmérnökként dolgozik)

A diplomás válaszadók egy kisebb része nyilatkozott úgy, hogy a státusza nem jobb, inkább egyenlő azzal, mintha itthon maradt volna. Különösen a pénzügyi területen elhelyezkedők nyilatkoztak úgy, hogy nagy valószínűséggel itthon is az átlag fölött lenne a fizetésük[121]. Ez a tény önmagában azonban – mint a migrációs motivációk elemzésekor fentebb részletesen kifejtettük –, nem volt befolyással sem a kivándorlásra, mert azt – bár kategóriától függően – mégis inkább a szakmai előmenetel sarkallta (Kováts–Papp 2016), sem a visszavándorlásra (Horváth 2015). A szociológiai értelmezésben használt szubjektív jóléthez (Lengyel–Janky 2003) kapcsolódó téma – elégedettség/boldogság – köré épített kérdéseinek elemzésekor azonban kiderült, hogy a visszatelepülés gondolatköréhez köthetően a jólétet és boldogságérzetet e fiatal diplomások életében erősebben befolyásolja a közérzeti élményekkel[122] összefüggő szubjek-

[121] A KSH összehasonlító táblázatában látjuk, hogy a pénzügyi területen dolgozó alkalmazottak fizetése a magyar átlagfizetések kb. kétszeresére tehetőek: a havi bruttó átlagkereset a pénzügyi, biztosítási területen valamivel több mint 560 000 forint volt 2017-ben. Forrás: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qli012b.html – utolsó letöltés: 2018. március 18.

[122] A közérzetet tükröző méréseket 16 kérdés alapján végeztük el. Néhány kérdéstípus a strukturált interjúból: Elégedett most az életével? Azzal, amit eddig elért? Boldognak tartja magát? Ha igen, mennyire? Elégedett a személyes kapcsolataival? Mit jelent az Ön számára a siker – szakmai? Sikeresnek véli-e magát a jelen helyzetben? Milyen típusú embernek ismeri magát? Szeret küzdeni? Mit szeretne elérni rövid távon és mit hosszú távon? Mikor lesz igazán elégedett az elvégzett munkájával, a körülményeivel, az életével? (Mit szeretne elérni valójában?)

tív impresszió. Vagyis kevés kivétellel[123] bizonytalankodás nélkül egyformán úgy látják, hogy jobban érzik magukat a választott országban, mintha Magyarországon, hasonló helyzetben élnének. Ennek okaként a siker élményével összekapcsolható elégedettségre okot adó (Kováts–Papp 2016) munkahelyi előmenetelt és környezetet, valamint – összehasonlítva a magyarországi tapasztalatokkal – az emberek közötti, értéket képviselő viselkedési normák (Ságvári 2012) és szabályok tiszteletben tartását, az egymáshoz való, számukra pozitív élményt nyújtó hozzáállást s a hazai szűkebb és tágabb társadalmi környezetben fellelhető, közösségben képviselt egyforma normarendszeren alapuló világkép (Bauman 2002) hiányát említették. Szubjektív megítélés szerint így az életminőségükhöz hozzájárulnak azok a választott országban megszerzett kapcsolati és munkahelyi élmények, amelyeket a minta jelentős részének volt már módja összehasonlítani az előzőleg Magyarországon megtapasztalt, általuk negatív élményként megélt stresszhelyzetekkel (Ruff 2012).

„…valahogy itt teljesen más, tehát itt hiába sok a munka, nem érzem azt a stresszt, azt a mindennapi stresszt… a munka meg úgy néha stresszes, mert határidők, a kínaiakkal néha elég nehéz együtt dolgozni, viszont mégis teljesen más. Tehát így nem… eddig még egyszer sem mentem be így görccsel a gyomromban, otthon meg kábé minden nap. […] …itt egyszerűen csak a többi ember hozzáállása, itt ez a lényeg… [...] Nincs ez a »keltsünk a másikban rossz érzést«, hanem ez az abszolút »oldjuk meg és csináljuk, jó, nem sikerült, miért, hol csúszott el a dolog, legközelebb csináld már így légy szíves«, szóval… [...] a hollandok amúgy is így nagyon egyenesek, és elég szókimondóak, viszont nem rosszindulatból teszik ezt, hanem abszolút ilyen építő jelleggel…” (15. számú válaszadó, közgazdász, Amszterdamban dolgozik)

A szubjektív jólétet tükröző elégedettség/boldogság kérdéshez kapcsolódóan a minta fiatal diplomás munkavállalóit egyformán jellemzi ugyanakkor a hradili (2010) miliőelmélethez igazodó célorientált, teljesítménycentrikus gondolkodásmód. Elégedettségükhöz hozzájárul – különösen a tanulmányok miatt külföldre távozók esetén –, hogy a kvalifikált állásokba jelentkező fiatalok egyrészt a helyi – adott országbeli – fiatallal versenyre kelve élik meg a sikeres kiválasztás élményét, a megszerzett egyenrangú diploma és tudás eredményeképpen, hiszen itt a lehetőségek és a kényszer – az önellátás kényszere – egymást erősítik (Sik–Szeitl 2016), mint erről fentebb már igen részletesen írtunk. Ugyanakkor mindez összhangot mutat a minél képzettebb annál elégedettebb – elégedettség/boldogság vizsgálat U alakú görbét kirajzoló állításaival (Kovács–Király 2015). Másrészt viszont ezek a diplomás fiatalok erős meritokratikus szemlélettel élnek. Válaszaikból kiderül: hisznek abban, hogy a tudásalapú megmérettetés az a küzdelem, amiért érdemes beszállni az adott, kvalifikált, európai munkaerőpiacon kínált állásokért folyó harcba, és minden, nem az érdemek szerinti előbbre jutás a normaszegések (Hajdu 2012; Ságvári 2012) hálójának negatív érzetét keltik, amely viszont már indok a vissza nem település (Horváth 2015) gondolatának erősítéséhez, hiszen befolyásolja a sikerességérzésen keresztül a jóllét (Kovács–Király 2015) boldogság/elégedettség érzését.

[123] A kivételek inkább a párban élők közül kerülnek ki, és jórészt a párkapcsolati kérdésekhez köthetőek.

„Hát igazából a mesterszak alatt néztem ennek utána, hogy milyen pályák vannak pénzügyön belül... [...] ...jelentkeztem hitelminősítő intézethez... [...] Jelentkeztem a honlapon, végigmentem ezeken a hivatalos jelentkezési lépcsőkön. És igazából nem ismertem senkit soha, tehát egyik állásomat sem úgy kaptam, hogy valaki betolt... [...]… A Moody's az annak a végeredménye, hogy kábé 2000 állásra jelentkeztem abban az évben. [....] Igen, és abból volt szerintem 10 interjú, amiből a végén szerintem lett 3-4 ajánlat, ha jól emlékszem. És akkor ebből választottam ki a Moody'st, mert az összes többi az ilyen szakmai gyakorlat volt, ez pedig egy pályakezdő pozíció. [...]" (20. számú válaszadó, pénzügyi elemző, külföldön végezte a mesterszakot, Londonban él 5 éve)

Ha a meritokratikus szemlélet csorbát szenved – amelyről a minta egy része negatív tapasztalati élményét meríti –, kialakul a csalódásérzés, amely a várakozás beteljesülésének hiányával párosulva (Hajdu 2012) bizalmi egyensúlyvesztést eredményez, s amely miatt joggal tehettük fel a kérdést: *elmentek, láttak, de miért maradnak?*

5. A BIZALOM DIMENZIÓJA

A társadalom, a munkaerőpiaci tapasztalatok, a tudás és megbecsülés összehasonlítása a fiatalok részéről

A társadalmi bizalom definíciója olyan összetett jelentéstartományt takar, amelyben a személyközi és intézménybizalom (Csepeli 2010) egymásra épülése mellett a társadalmi és gazdasági rendszer, valamint az abban részt vevők viselkedésmódja, illetve a személyes motivációk és rendszerszintű célok egymásra hatása fejeződik ki (Csepeli 2004; Hajdu 2012). Ha a társadalmi és gazdasági rendszer működésmódjának a helyeslése egy olyan társadalomlélektani mechanizmussal párosul, amely nemcsak pozitívan befolyásolhatja a rendszerben részt vevők társadalmi viselkedését, hanem egyfajta híd szerepét tölti be a személyes motivációk és nézetek, valamint a társadalmi/szervezeti célok között, akkor ez jelezheti a társadalom lelki egyensúlyát biztosító bizalom jelenlétét (Csepeli 2004; Hajdu 2012).

A szakirodalom szerint, a magyar társadalmat jellemző alacsony bizalmi index (Hajdu 2012) amellett, hogy csökkenti a magyar fiatalok intézményi bizalomba vetett hitét, kihathat a személyközi bizalomra, az egymásba vetett hit érvényességére, amely visszahat a közérzetükre (Ságvári 2012). Elemzésünknek ebben a fejezetében erre az összefüggésre fókuszálunk.

A szakirodalom, a fiatalok gondolkodását középpontba helyezve, a társadalmi bizalom, az érték és az ezzel kapcsolatos válságjelenségeknek tekinthető bizalomvesztést előidéző tényezők oldaláról, valamint a gazdasági javakkal összefüggő érvényesülés oldaláról közelíti a témát. Az 1989/90-es magyarországi rendszerváltást[124] követő két évtized társadalmi átalakulása következtében érzékelhető jelenségek pontos meghatározását feltérképező, a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének munkatársai által készített kutatás azt vizsgálta: *hogyan, illetve hogyan nem működik az integráció*[125] *a jelenkori magyar társadalomban*? Magyarországon az új kapitalizmus kezdeti vadhajtásai[126], majd a 2008-as gazdasági válság következtében a még inkább megjelenő *társadalmi*

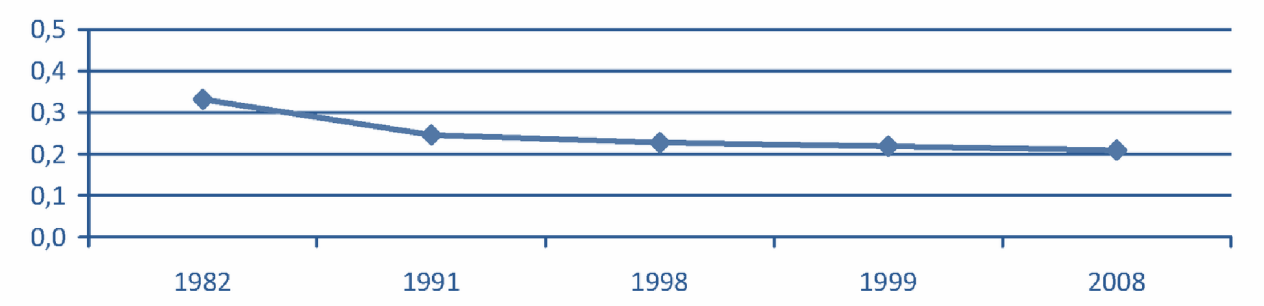
---

[124] A Magyarországon 1989–1990-ben lezajlott békés rendszerváltás a magyar társadalom szerkezeti átalakulása mellett új gazdasági-politikai elit létrejöttét hozta magával. Az egypártrendszer történelmi korszakának lezárásával, az állampolgárok többségi akarata szerint, demokratikus választások után, a rendszerváltó pártok részvételével megalakult az első szabadon választott kormány. Rendszerváltó pártok a Magyar Demokrata Fórum (MDF), a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ), a Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz), a Független Kisgazdapárt (FKGP).

[125] Az integráció fogalmával kapcsolatban, szociológiai értelemben három szintet különböztethetünk meg: (1) társadalomelméleti, (2) „szakértői", amely leginkább résztársadalmi csoportokra vonatkozik, (3) „laikus" (mindennapi) szintet. Az integráció fogalma ugyanakkor kiegészül az elvont fogalomalkotásban a: *hogyan lesz a társadalom* kérdéskörével, amely emberek, csoportok, cselekvések, normák stb. együtteséből válik egésszé (Kovách 2012).

[126] A rendszerváltó kormányok által nem kellően szabályozott privatizáció, a volt szocialista állami vagyon magánkézbe vételének jogszabályi kiskapui néhány év alatt, előre nem várt aránytalanságokat hozott létre a társadalomban (Új „vadkapitalizmus" időszaka).

különbségek hoztak létre *törésvonalakat* a magyar társadalomban (Kovách–Dupcsik 2012). Emellett az *egyenlőtlenség élménye,* valamint a társadalomban mind makro-, mind mikroszintjén jelen levő *bizalmatlanság,* az állampolgárok értékekbe vetett hitének megrendülését vonta maga után. A kutatók a *bizalom* mentén, mind „két ember interakciójában" (Kovách–Dupcsik 2012: 11), mind össztársadalmi szinten – a család dimenziójától a munkavállalói csoportok, a gazdasági egységek, a kisebbségek integrációs és diszkriminációs dimenzióján át, a helyi közösségek bomlásának vetületéig, a társadalmi elit, valamint az egyenlőtlenségek társadalmi hatásainak kiterjedéséig – vizsgálták a kérdést. A bizalom erősíti az egyén közösséghez tartozását, azonban nem jelenti más csoportok kirekesztését, hiánya viszont erodálhatja a társadalmi tőkét, az elkülönült csoportosulások következtében a társadalomban alakult szerkezetek felbomolhatnak, a kommunikációs csatornák megrekedhetnek, elindulhat az emberi kapcsolatok hanyatlása, amellyel megerősödhetnek az előítéletek (Ságvári 2012; Schranz 2015). Az MTA-kutatás eredményei szerint társadalmi integrációs szempontból a magyarországi bizalomszint nemzetközi összehasonlításban rendkívül alacsony. A rendszerváltás óta jelentősen csökkent az intézményi bizalom, s csökkent a másokba vetett bizalom. Így e tekintetben az európai országok utolsó harmadában helyezkedik el Magyarország *(10. ábra).* A normaszegések elutasítása meglehetősen magas, ugyanakkor a normaszegő cselekvések kapcsán őszintétlennek tűnnek a válaszadók, mert miközben másokról, európai összehasonlításban rendkívül nagy arányban feltételeznek a magyarok normaszegő viselkedést, a saját normaszegő cselekvéseiket utolsók között vallják be.

10. ábra. Az általánosított bizalom alakulása Magyarországon (0–1 skálán), 1982–2008
Forrás: Hajdu 2012: 51.

Az emberek körében érzékelt *korrupció mértéke* Magyarországon átlagosnak tekinthető a 2000-es évek első évtizedének végén, ugyanakkor a *Transparency International* nemzetközi összehasonlításban használt korrupcióérzékelési indexe szerint a nemzetközi szereplők megítélése az, hogy Magyarország helyzete érzékelhetően romlik[127] (Hajdu 2012; Schranz

[127] 2014. október 17-ei hír, hogy az Egyesült Államok beutazási tilalmat helyezett kilátásba közel tíz magyar köztisztviselővel, diplomatával és kormányközeli nagyvállalkozóval szemben, mert bizonyítékokat találtak arra, hogy Magyarországon működő amerikai vállalkozásokat igyekeztek befolyásolni. Forrás: online napi újságok: www.index.hu; www.hvg.hu; www.origo.hu.

2015[2]). A Transparency International 2016-ban készített korrupcióérzékelési indexe (Corruption Perceptions Index – CPI) szerint az Európai Unión belüli, valamint a közép- és kelet-európai régión belüli, korrupció elleni teljesítmény-összehasonlításban Magyarország az elmúlt hat év tekintetében a leggyengébb értéket (48 pontot) ért el, ezzel hét helyet csúszott vissza a korrupciós listán (TI 2017[128]).

„Összességében, ha a magyar társadalmat a jól integrált és a dezintegrált társadalmak skáláján kell elhelyezni, akkor a vizsgált dimenziók alapján azt kell mondanunk, hogy Magyarország inkább egy dezintegrált társadalom képét mutatja" (Hajdu 2012: 60) – írja összehasonlító tanulmányában Hajdu Gábor.

A kapcsolati hálókat firtató elemzés, az egyének szintjén végzett vizsgálatokban, a *„kiben lehet megbízni?"* kérdés köré épült. A kutatás eredménye szerint a magyar emberek átlagosan kevés bizalmas kapcsolattal rendelkeznek, s azon belül is magas a hozzátartozók aránya a barátokhoz képest (Albert–Dávid 2012). A vizsgálat szerint „a felnőtt lakosság mintegy fele »dezintegrált«[129] családban él" (Tóth 2012: 371) és semmi sem bizonyítja, hogy „a házasságban élő férfiból, nőből és gyerekeikből álló család – és csakis kizárólag az – minden esetben »integrált«" lenne (Tóth 2012). E megállapítás értelmezése szerint a család, mint a társadalom legkisebb egysége (Utasi 2002), többnyire vérségi köteléken alapuló közössége sem elég biztos pont sok esetben az adott társadalom tagjai számára. Kérdésként vetődik fel tehát: milyen mintával indul útnak a következő generációk sokasága és milyen értékeket képvisel?

A vizsgálat eredményei szerint a bizalomra hatást gyakorló értékválság mutatható ki a magyar fiatalok, fiatal felnőttek (15–29) korosztályának értékdimenzió-vizsgálatai nyomán. A Magyarországon végbement rendszerváltó folyamat kezdetekor az volt a feltételezés, hogy a rendszerváltás időszakában születettek más értékrendet követnek majd fiatal felnőttként, mint a '90-es évek huszonévesei, hiszen egy várhatóan nyílt, fejlődő társadalom igényszerűen várhatja el részükről a dinamizmust, a kockázatvállalást, az innovativitást és versenyképességet (Ságvári 2012). Az összehasonlító elemzések azonban más eredményt mutatnak az elvártakhoz képest. Az elemzés egyik fontos megállapítása, hogy a fiatal korosztályok szerint Magyarországon *a normaszegés nemcsak a gazdasági sikerekhez, hanem a mindennapi élethez is szükséges* (Ságvári 2012).[130] A válaszokból kitűnő értékválság és a bizalomvesztés jelenségéhez társuló attitűd, amely szerint – mint erről már említést tettünk – az emberek egyébként a saját normaszegéseiket nem igazán ismerik el – más országbeliekét viszont szóvá teszik –, valójában a várható gazdasági előnyökért olyan íratlan „szabályok" helyességét

---

[128] Forrás: a Transparency International oldala/korrupcióérzékelési index (https://transparency.hu/hirek/cpi-2016-magyarorszag-tovabbra-is-lejtmenetben/).

[129] Tóth Olga tanulmányában a család jó vagy rossz működésével, a családtagok közötti kapcsolat szorosságával, a családi élet minőségével méri a családon belüli integráció/dezintegráció mértékét.

[130] Ez a szemlélet – a tanulmány szerint – nemcsak a felsőoktatásban tanuló fiatalokra jellemző, hanem általában a magyar fiatalokra.

sugalmazzák generációról generációra, amelyről minden szereplő pontosan tudja, hogy az általános norma szabályai szerint nagy valószínűséggel nem lenne a helyes. Ebből óhatatlanul következik a fiatal korosztályok normaszegésről alkotott véleménye. Ez azonban, feltételezésünk szerint, erősödő törésvonalakat eredményez, nem pedig összetartást forszíroz egy társadalmon vagy közösségen belül, vagyis nem segíti a „kooperatív stratégia" érvényesülését[131] (Hankiss 2004) a tényleges emberi-társadalmi gyakorlatban. Felvetődik tehát a kérdés, hogyan lehet ezt a bizalmi erodálódást megállítani? Minek tekinthető mindez? A fentebb jelzett válságjelenségnek, vagy a modern közösségeket, társadalmakat jellemző mozgások, átalakulások velejárójaként? Az a feltételezésünk, hogy a társadalom dinamikáját tekintve[132] nem szerencsés az említett, a társadalom működését segítő értékek és rendek helyett olyan alternatívák szokássá válása a közösségek szélesebb körében, amelyek zavart okozhatnak (László 2010) a társadalom működésében. E kutatás válaszadói ezt a feltételezésünket – mint később látni fogjuk – vissza is igazolják.

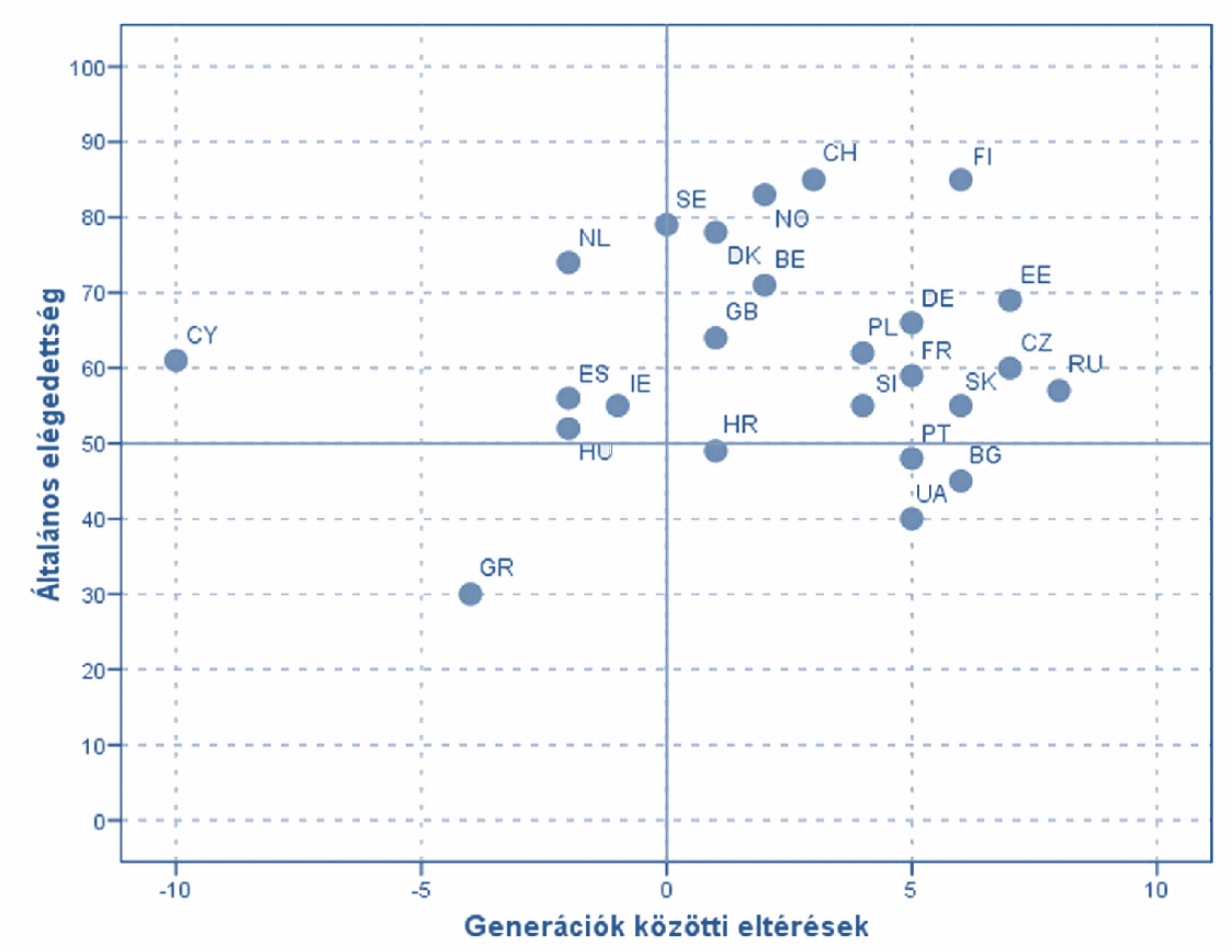
Az MTA vizsgálat másik szembetűnő megállapítása, amely – álláspontunk szerint – ha lehet, még az eddigieknél is szorosabb ok-okozati viszonyba hozható a külföldi munkavállalás felgyorsuló, mintegy trenddé váló jelenségével. A tanulmányban szereplő European Social Survey egyik eredménye szerint: a fennálló politikai-gazdasági rendszerrel a magyar fiatalok átlagos elégedettsége 52 pont volt, amely európai uniós összehasonlításban nagyon alacsony (a legalacsonyabb) indexnek minősül[133] *(11. ábra)*. Ugyanakkor ez az eredmény nem független a társadalom egészének véleményétől, vagyis ennek megfelelően *nincsenek a felmérés szerint generációs különbségek* (Ságvári 2012).

---

[131] Hankiss Elemér a kooperatív stratégia fogalmát egy-egy, a társadalmat érintő jelenség folyamatában rögzítettnek írja le – ami nem pusztán abból áll, hogy az egyén kooperatívan viselkedik a többség érdekeit figyelembe véve, hanem azt is, hogy az egyén, a maga közvetlen egyéni érdekeit nem helyezi a közösség érdekei elébe a folyamat során. (Társadalmi csapdák és diagnózisok, 2004, 44.)

[132] A társadalom átalakulásának 4 szakasza közül (előkészítő, felhalmozás, döntés, káoszpont – leépülés/fejlődés) a döntési szakaszban az állandóság elvesztésével járó ingadozások már megrendítik az uralkodókultúrát (értékítéletek, nézetek). A változásra adott válaszokkal az emberi közösségek maguk idézik elő a jövőt meghatározó eltéréseket (László 2010).

[133] Az elégedettséget mérő index átlagos értéke a teljes ESS-mintában 58, míg a 15–29 éves fiatalok esetében 60 pont volt. E korosztály átlagos értékei 85 (Finnország) és 30 (Görögország) pont között változtak. Ságvári Bence: Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről. In Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon – Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Argumentum Kiadó, 2012.

11. ábra. Az általános elégedettség értékei a 15–29 éves korosztályban, illetve ennek eltérése a 60 évesnél idősebb korosztály adott országra jellemző átlagértékétől
Forrás: Ságvári 2012: 70.

Ha feltesszük a kérdést: mi lehet az oka annak, hogy gondolkodásban, életérzésben, helyzetfelismerésben összetalálkoznak ezen a ponton a generációk Magyarországon? – ahogy az elemzés szerzője írja, a fiatalok *„a válság okozta bizonytalansággal »hozzáöregedtek«* a szüleikhez" (Ságvári 2012: 79). A választ a tanulmány plasztikusan vezeti le: a gazdasági visszaesés, illetve stagnálás, valamint az azt követő évek lassú kilábalása nem ígér gyors, pozitív változásokat a magyar fiatalok életében. Mindez azt jelenti, hogy a közeljövőben a munkaerőpiacra kilépő fiatalok általános generációs élményévé válhat a válságtudat és a bizonytalanság. Igen nehéz elfogadni a felismerést, hogy ez a „kudarcélmény" – ahogy a fiatal generáció megközelíti a stabilitást és a kiszámíthatóságot – életük végéig elkísérheti ezeket a fiatalokat. A kiszámíthatóság és a munkahelyek stabilitásának hiánya a társadalom tagjainak instabilitás érzésével jár tehát együtt, amely egyrészt csökkenti a bizalmat a társadalom intézményei felé, másrészt, a gazdaságot ért hatások révén, a társadalom irányadó kohéziójának attribútumait is befolyásolja (Ságvári 2012).

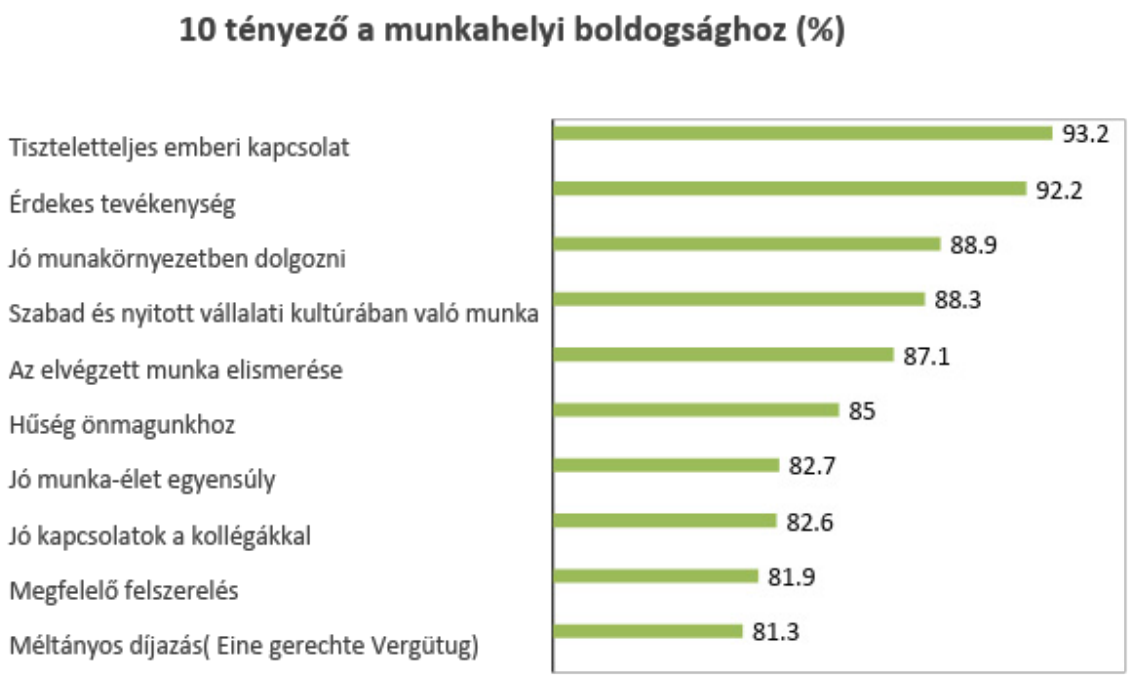
S bár úgy tűnik, hogy ez a bizalmatlanság s a bizonytalannak látszó jövőkép közös platformra tereli, de legalábbis közös élményt jelent a magyar társadalom fiatal korosztályai és az idősebb generáció számára, azonban ez a közös nevező mégis inkább virtuális, mint valódi kö-

zösségérzetet képez a különböző generációk között (Kovách–Dupcsik 2012). Ellenben erősíti a bizonytalanságérzést a jövőt illetően, amely válaszreakciót kiváltva „választás" elé állítja az egyént. Hiszen míg a „hagyományos" közösségekben az egyének „előre meghatározott" helyüket foglalták el, biztos identitást nyújtva támaszul ezzel, mára, modern korunkra kiszakadtunk e védett világ biztonságot adó környezetéből (Bauman 2000). A fogódzók nélkül megélt jelen, a magyar fiatalok új nemzedéke számára fontos életszakaszban nyújt instabilitás élményt, így részükre „a társadalom alrendszereiben strukturálisan kódolt a bizonytalanság, ahol az elhomályosult tradíciók helyett csupán ködös és távoli igazodási pontok léteznek" (Székely 2012: 7).

E disszertáció elemzés részében, az értelmezési keretet meghatározó bizalmi kérdések köré épülő válaszok összessége nemcsak a migrációs motivációval kapcsolatban mutat rá a magyar társadalomban a kutatási alanyaink által hiányosságként érzékelt, válságot mutató jelenségre, hanem a hazatelepüléssel, itthoni munkavállalással kapcsolatos kérdéskörre vonatkozóan is. Mindezzel igazolva látjuk azt az általunk középpontba állítani kívánt feltevésünket, amely szerint nem feltétlenül az anyagi javak – konkrétan a pénz – motiválják elsősorban a kutatásban szereplő fiatalokat a migrációra, illetve a hosszú távú, akár végleges letelepülésnek tervezett külföldi munkavállalásra, sokkal inkább a jóllét összetett fogalmához[134] kapcsolható jogok és lehetőségek, amelyek erősen korrelálnak a közállapotokkal, a társadalmat jellemző bizalmi szinttel. Ezt a feltevésünket támasztja alá a StepStone német álláskereső portál kutatása (2012–2013), amely arról kérdezte a munkavállalókat hét európai országban (Belgiumban, Dániában, Németországban, Franciaországban, Hollandiában, Ausztriában és Svédországban, n = 14 800), hogy vajon mi szükséges a boldog alkalmazotti léthez[135]? A legnagyobb többségben 18–65 év közötti válaszadók (52% férfi, 48% nő) első helyen, 93,2%-ban a tiszteletteljes emberi kapcsolatokat jelölte meg (Respektvoller Umgang miteinander), másodiknak az érdekes feladatokat és utolsó, tizedik szempontként jelölte meg a méltányos díjazást (Eine gerechte Vergütung), vagyis a munkáért járó bért *(12. ábra)*.

[134] A jóllét „tartozéka" (Ferge 2017): étel, ruha, lakás, orvosi ellátás, iskola, valamint a nem szennyezett környezet, elérhető, munkajoggal körülbástyázott, tisztességesen megfizetett munka, kirekesztés- és diszkriminációmentesség, emberekbe, intézményekbe vetett bizalom, a méltósághoz való jog, emberi kapcsolatok szilárdsága stb. (Ferge 2017).

[135] Glückliche Mitarbeiter – erfolgreiche Unternehmen? StepStone Studie über Glück am Arbeitsplatz 2012/2013; (Ergebnisse und Empfehlungen) (http://www.stepstone.de/b2b/stellenanbieter/jobboerse-stepstone/upload/studie_gluck_am_arbeitsplatz.pdf?cid=B2C_CLC_SY).

12. ábra. 10 tényező a munkahelyi boldogsághoz hét nyugat-európai országban 2013-ban
Forrás: StepStone álláskereső portál kutatása: Glück am Arbeitsplatz 2012/2013[136].

Feltételezésünk szerint azok a fiatalok, akik pozitív élményként tapasztalták meg az ábrából kiolvasható preferencia-sorrend alapján felépíthető, az életüket megalapozó karriert, amely – mint azt a kutatásban hangsúlyozzuk – közelebb áll az itthon még a családból hozott értékekhez, mint a hazai közállapotok alapján tapasztaltakhoz, illetve – a szülők mintája alapján – a várható életminőséghez, nem gondolkodnak hazatelepülésen. A kutatásban, az egyéni interjúkban adott válaszokban, mint láthattuk, elkülönültek a migráció – hazatérés tekintetében megjelenő motivációs tényezők, köztük a bérekkel való elégedettség, az általános közérzettel és általában az életükkel, a sikerekkel, lehetőségekkel kapcsolatos álláspontok, az elindulás előtti, valamint az interjú készítése körüli időszakot tekintve. A válaszokból jól körvonalazódnak az álláspontok és a különbségek az itthoni közhangulat, az ehhez kapcsolható értékválságok és a külföldi munkavállalás, valamint a választott országban zajló életvitel és az ezzel összefüggésbe hozható közérzeti javulás – haza nem térés párhuzamában.

Az értékválsággal összefüggő kérdések (Hajdu 2012), az alacsony bizalmi szint tetten érhetősége, a közmorál állapota, amely kihat a fiatalok közérzetére, gondolkodására (Ságvári 2012), lehetőségeire, így feltételezésünk szerint az életciklus szerint betöltött feladataik beteljesítésére, a kutatás szempontrendszerének meghatározó csoportját alkotják. A putnami társadalmitőke-értelmezés, ahogy fentebb, az elméletek között említettük, az együtt cselekvés készségét feltételezi, amely a köz- és személyközi bizalmon alapuló társadalmi bizalommal alkot szoros együttműködést a társas kapcsolatok hálójában (Putnam 2000). Ezen kapcsolati hálók alkotta társadalmi tőke azonban, mint arról a szakirodalom több helyen is ír, nehezen mérhető

[136] www.stepstone.de – utolsó letöltés: 2017. október 30.

(Gödri 2010). Sik Endre ugyanakkor tanulmányában (2012) épp a mérhetőség miatt igyekszik leszűkíteni annak jelentését, s fókuszba állítja – a kutatás elemzési részében, a migrációs motiváció szempontjából általunk is jelentőséggel említett – kapcsolati tőke fogalmát.

A már többször említett alacsony bizalmi index (Hajdu 2012; Albert–Dávid 2012; Ságvári 2012; Schranz 2015[2]), egyrészt tehát bizonytalansági faktorként jelenik meg a fiatal diplomások közérzetében, s így befolyással bír a migrációval – rövidebb-hosszabb távú külföldi munkavállalással – kapcsolatos döntéseikre is (Sik–Szeitl 2016). Másrészt, a nemzetközi összehasonlításban rendkívül alacsonynak mondható a magyarországi bizalomszint (Hajdu 2012; Ságvári 2012) – amely a rendszerváltás óta csökkent nagymértékben, úgy a másokba vetett bizalom, mint az intézményi bizalom (Hajdu 2012; Ságvári 2012) tekintetében –, folyamatának eredményeként inkább taszító, mint vonzó hatásokat fejt ki a magyar társadalom fiatal generációjára (Schranz 2015). Így válhat befolyásoló tényezővé a migrációs döntésekkel összefüggésbe hozható – leginkább a munkaerőpiac indukálta – értékrend (Sik–Szeitl 2016). Ezt a logikát látjuk megtámasztva a putnami, társadalmi bizalomra jellemző szintek meghatározása (Putnam 2000) alapján is tehát. Putnam elmélete szerint – mint azt az első fejezetben kifejtettük – a magánbizalom akkor jelent magas bizalmi szintet egy társadalomban, ha az állampolgárok jelentősebb csoportja képviseli azt a tudatot, hogy a tisztesség és becsület alap attribútumként van jelen az emberek közötti kapcsolatokban. Ezt Tönnies személyközi bizalomnak nevezi (Csepeli 2010). A magas (köz)bizalomszint kifejezője ugyanakkor az állampolgárok részéről az a meggyőződés, hogy az állam intézményei által a szabályok/törvények megkerülése nem létező alternatíva. Tönniesnél – mint említettük – mindez intézményi/szerepközi bizalomként jelenik meg (Csepeli 2010). Putnam ezt a bizalmat azonosítja a társadalmi tőke fogalmával, amely operacionalizációval egyben, a Bourdieu-i, colemani értelmezés hagyományainak megfelelően – ahogy azt az első fejezetben, az elméletek között hosszabban kifejtettük –, a társadalmi tőkét nemcsak a vagyoni tőkéhez hasonló egyéni tulajdonú tőkének, hanem közösségi, társadalmi tulajdonú tőkének is tartja (Putnam 2000). A társadalmi tőke mint erőforrás Fukuyama értelmezésében (1997) ugyanakkor úgy válik érvényessé/értékessé a társadalom számára, ha az adott közösségben (csoportban, társadalomban) megszületett normákat a kölcsönös és előnyös együttműködés érdekében hozzuk létre. Ezt nevezi „összhasznosságnak" (Orbán–Szántó 2005: 56) a társadalmi tőke működésének vizsgálatakor. Ugyanakkor meggyőződése, hogy az informális bizalom minimuma nélkül nehezen képzelhető el modern gazdasági élet, mert annak kiegyensúlyozott működéséhez szükséges a bizalom és a tisztesség (Fukuyama 1997). Ezért is nevezi a „bizalom tűzpróbájának" (Fukuyama 1997: 56) a gazdasági tőkét, amely álláspontja szerint a kulturális eredet mellett, determinisztikus faktora a gazdaság megfelelő működésének. A bizalom alapjaként ugyanakkor azokat a közös etikai normákat jelöli meg, amelyeket a spontán létrejött közösségek feltételeként értékel (Fukuyama 1997).

A kutatás eredményeit nézve Fukuyama gondolatai a fiatalok válaszaiban a munkahely és általában a helykeresés témakörét elemezve jelennek meg. Vagyis értelmezésünkben a társadalmi tőke hatásainak egyfajta vizsgálatával állunk szemben. A közérzeti kérdéssorokra adott válaszok nagyon világosan rajzolják meg a jelenlegi gazdasági élettel, munkaerőpiaccal, mun-

kahelyi élményekkel kapcsolatos válaszokban az ellentmondásokkal teli társadalmi jelenségek karakterét. Feltételezésünk szerint ugyanis a migráció mint döntés, valójában egy reflexió – legyen szó egyéni vagy a család által meghozott döntésről. Ezt a feltételezésünket erősíti a Sik–Szeitl-féle megfogalmazás, amely szerint a migráció – munkaerőpiaci hajlandóság szempontjából –, inkább az állampolgárok közérzeti jelzése a mai Magyarországon (Sik–Szeitl 2016: 546).

A kérdés így számunkra az, mi történik a társadalomban akkor, amikor annak tagjai, akik ugyan a generációs különbségek miatt nem alkotnak valódi közösséget (Ságvári 2012; Schranz 2015[2]) – mint azt kifejtettük –, mégis hasonlóan értékelik a társadalmukra jellemző bizalom/bizalmatlanság kérdését. S arra reflektálva reagálnak a kivándorlás motivációjával/megvalósításával (Gödri 2010, 2015; Sik–Szeitl 2016; Ferge 2017), mintegy jelezve, hogy megrendült a rendszerbe vetett bizalom (confidence) (Csepeli 2010) a társadalom tagjainak egy nagyobb csoportja részéről. A helyzet, az aktuális gazdaságpolitika/és politika oldaláról nézve különösen nehéznek tűnik, ha mindehhez kirajzolódik a társadalom tagjainak egymásba vetett bizalmi deficitje (trust) is (Csepeli 2010). A Putnamnál is kifejtett magas bizalmi index (Putnam 2000) mind a személyközi, mind a szerepközi kapcsolatok szintjén, a társadalom ideális működésére utal tehát, ezzel ellentétes esetben beszélhetünk ugyanakkor nagy valószínűséggel válságról (Csepeli 2010). A társadalmi tőke erodálását eredményező bizalomhiány (Putnam 2000) ugyanakkor izolációt, a struktúrák szétesését jelentheti, ahol az emberi kapcsolatok dekadenciája mellett, az előítéletek, sztereotípiák megjelenése nehezíti az egymás közötti kommunikációt (Ságvári 2012 hivatkozik Allportra 1954; Schranz 2015[3]). A magyar társadalomra jellemző alacsony bizalmi index (Hajdu 2012) ugyanakkor felveti az értékek és normák követésének deficitjeit is. A társadalmi bizalomvesztésből adódó dezintegrációs folyamatot (Hajdu 2012), a kutatás válaszai alapján, átszövi a munkaerőpiaci elhelyezkedési nehézségekkel vagy kudarcokkal kapcsolatos élmény. Ennek, a fiatalok által normaszegésnek tartott (Hajdu 2012; Ságvári 2012; Kapitány–Kapitány 2016), nem az érdemek, hanem egyes társadalmi csoportok kapcsolati hálóinak erősségén (Bourdieu 1978; Sik 2012) alapuló, elhelyezkedési sikerben/sikertelenségben mérhető élménynek jellemzője, hogy szembemegy az általuk preferált meritokratikus szemlélettel. Így a normaszegéssel, értékvesztéssel járó (Ságvári 2012; Kapitány–Kapitány 2016), valamint a szűkebb (családi) környezetből hozott, a társadalmi normákat tisztelő és a mintában jellemzően inkább szem előtt tartó gondolkodás közötti ellentmondás megrajzolja a helyzetek feldolgozatlansága nyomán megjelenő reflexiót. Álláspontunk szerint ez magyarázó erővel bír – a migrációs motivációk egyik erősebb okaként – a fiatal, migrációt választó diplomás válaszadók hosszabb távú külföldi munkavállalásában, a kivándorlásban, valamint meghatározó élményként játszik szerepet a hazatérés gondolatának (Horváth 2015) bizonytalansági faktorai között.

A kutatás során, az interjúk készítésekor az itthoni munkaerőpiaci pozíciószerzés sikereinek, kudarcainak, vagy épp felszámolásának körülményeiről gyűjtött információk alkalmával, egyre erősebben rajzolódott ki tehát egy látlelet. Ezért értekezésünkben – ebben a tekintetben – két csoportra bontottuk a minta válaszadóit: (1) az itthon már munkatapasztalatot szerzett, valamint a (2) csak külföldön munkatapasztalatot szerzett fiatalok csoportjaira. Az említett diagnózis ugyanis a fiatalok életkezdési esélyeihez kapcsolódó, az első itthoni munkahely meg-

szerzése és/vagy végzettség, tudás és tapasztalat szerint kívánt megfelelő állás betöltése – vagy inkább be nem töltése – során, vagy ezzel összefüggésben észlelt negatív tapasztalatok miatt alakult ki – s mint említettük, egyfajta *bizalmi deficitet* (Csepeli 2010) vont maga után. Ehhez nagy valószínűséggel hozzájárult a szakirodalomban említett, általános – a 2008-as gazdasági válság nyomán kialakult – gazdasági visszaesés, illetve stagnálás, amely lassú kilábalást, s nem gyors, pozitív változásokat ígért a magyar fiatalok életében (Schranz 2015[3]), s amely magával hozhatja, hogy a munkaerőpiacra kilépő fiatalok számára egy ideig még továbbra is általános generációs élménnyé válhat a válságtudat és a bizonytalanság (Ságvári 2012). A fiatal generáció számára azonban nehéz nem kudarcélményként megélni a munkahelyek stabilitásának és a kiszámíthatóságnak a hiányát, amely egyrészt a durkheimi anómia állapotát vetíti előre (Ságvári 2012), másrészt együtt jár a társadalom tagjainak instabilitásérzésével is. Ez csökkenti a bizalmat a társadalom intézményei felé, amely így kihat a gazdasági szemléletre, a társadalom normatív összetartó erőinek jellegzetességeire (Ságvári 2012).

Az említett bizalmi deficit (Csepeli 2010) azonban nem feltétlenül pusztán csak abban jelenik meg a mintában szereplő fiatalok válaszai alapján, hogy a végzettségnek vagy tapasztalatnak megfelelő állásfelajánlást sem kapta meg itthon a minta egy csoportja – jellemzően magas munkanélküliségi rátájú megyékben lakó (pl. Szabolcs) szingli nőkről beszélünk. S még csak nem is feltétlen abban, hogy a felajánlott bér vajmi kevéssé adott volna lehetőséget a valódi önálló életkezdetre a fiatal diplomások Magyarországon megszerezhető kezdő fizetéseinek vásárlóerejét tekintve[137]. A kérdés ennél nagy valószínűséggel összetettebb. Egyrészt a tönniesi alapokon nyugvó perszonális bizalom (trust), valamint a Csepeli által megfogalmazott rendszerbe vetett, intézmény/szerepközi bizalom (confidence) (Csepeli 2010) kérdése felől közelítve, amelyet Putnam a *társadalmi tőkébe vetett bizalomként írt le* (Putnam 2000), s amely szerint – visszanyúlva Bourdieu-höz (1978) és Colemanhoz (1998) – a társadalmi tőkét nemcsak mint a vagyoni tőkéhez hasonló egyéni tulajdonú tőkének, hanem közösségi, társadalmi tulajdonú tőkének is érdemes tekinteni (Putnam 2000). Másrészt, mindebből kiindulva, a mintában szereplő fiatalok az otthonról, a családból hozott értékek alapján, amelyek minden esetben élettapasztalatokon alapulnak (Ságvári 2012), meglepetésként értékelték, hogy a megszerzett tudásukból képezhető társadalmi javakra (Ferge 2017) valójában csak bizonyos szűrőkön keresztül tart igényt a szűkebb és tágabb társadalmuk. Részben azért, mert azt tapasztalták, hogy megfelelő, a Bourdieu-i társadalmi (1978), valamint a Sik értelmezésében is használt *kapcsolati tőke* (Sik 2012) nélkül a megrekedtség, s nem a lehetőségek közötti esély jellemzi a hradili miliőértelmezésben vett, szubjektíven megfelelő (Hradil 2010) életkezdetet.

[137] A Heti Világgazdaság oktatással, oktatáspolitikával, továbbképzéssel foglalkozó online száma, az eduline.hu oldal friss diplomás fizetési listája szerint a legnépszerűbb mérnöki diplomákkal (bruttó 240–314 ezer Ft között), a bölcsészdiplomákkal (bruttó 127–189 ezer között), a legnépszerűbb közgazdasági diplomákkal (181–270 ezer között) lehet keresni Magyarországon pályakezdőként. A fizetési számokat a felvi.hu 2014-es diplomás pályakövetési adatai alapján publikálták 2017 januárjában. (Lásd szakirodalom: Mégsem értéktelen a bölcsész diploma címmel.)

Különösen erősen mutatkozott meg ez a megrekedtség a menekülők kategóriájába tartozó fiatal diplomások esetében, ahol igen erősen hatottak a fiatalokra az általuk normaszegésnek (Hajdu 2012; Ságvári 2012; Kapitány–Kapitány 2016) megélt, a munkaerőpiac indukálta közérzetet befolyásoló (Sik–Szeitl 2016) élmények, amelyek, mint fentebb, a negyedik fejezet első felében hangsúlyoztuk, szembementek az általuk képviselt meritokratikus szemlélettel.

„Hát nagyon nagyrészt az volt a probléma szerintem, [...] az van Magyarországon egyébként, mint hogy meghirdetnek ugyan egy állást interneten, de már ők tudják, hogy kit vesznek föl rá, aki viszont egy ismerős, ismerősének az ismerőse. Tehát teljesen ezek a viszonyok uralkodnak, rengetegszer, rengetegszer az emberrel olyan szinten nem professzionálisan viselkednek… [...] az emberrel úgy bánnak, szóval nem tudom, annyi negatív ilyen élmény összegyűlt bennem… [...] volt, amikor tényleg olyanok interjúznak, akik nálam fiatalabbak, tehát alapból még gyerekek vagyunk ugye, [...] ...tehát engem meg mondjuk [...] megfontolnak arra, hogy adatbevitelre… [...] Na most szerintem ehhez nem kell alkalmazott közgazdász diploma, úgyhogy tényleg rettentő sok mindenféle állásra volt interjúm [...] és úgy érzem, hogy szerintem ez azért tényleg túlzás, ez nagyon megalázó… [...] és ha az ember pályakezdő, akkor nem is lehetnek ugye elvárásai, vagy nem is szerethet csinálni valamit, aminek értelme van, úgyhogy nagyon-nagyon nehéz tényleg. Kifejezetten kiábrándító volt." (35. számú női válaszadó, Párizsban él, nem a diplomájának megfelelő állásban dolgozott a válaszadás időpontjában)

Ez a munkaerőpiac indukálta, közérzetet befolyásoló élmény, amely nem izolált jelenségként volt felfedezhető a fiatal generáció életkezdéssel összefüggő tapasztalatszerzése során, feltételezésünk szerint egyre erősödő repedéseket hoz létre a közösségen, társadalmon belül, amely így ellenhatást fejt ki az összetartás élményére, s ezzel nem segíti, hanem gátolja a „kooperatív stratégia" érvényesülését[138] (Hankiss 2004) az emberi-társadalmi kapcsolatok gyakorlatában.

Ugyanakkor azok, akik a megszerzett diplomás állásban tapasztalták meg a munkaerőpiac indukálta közérzeti élményeket (2. alminta), hiányolták az „értelmes munkával" járó bizalom, megbecsülés jeleit (16. számú válaszadó közlése nyomán), amely stabil lábakon álló jövőképet adott volna a mintában szereplő fiatal diplomások, *hazai munkatapasztalattal rendelkezők csoportjának.* Mindezek hiánya vezethetett ahhoz a bizonytalansághoz, valamint az intézményi és a személyközi bizalomba (Csepeli 2010) vetett hit megingásához, amely miatt a mintában szereplő fiatalok ezen csoportjának egy része nem gondolkodik sem visszatelepülésen (Horváth 2015), sem abban, hogy a közeli tervei között szerepeljen a visszatérés és hazai munkavállalás.

„Hát én nem hiszem, hogy visszamegyek. […] hát most mit csináljak, be kellett látnom, hogy otthon nem megy. […] ...engem az zavart a legjobban, hogy közalkalmazottként, az adófizetők pénzéből csináltunk semmit, az égvilágon semmit és ezt hosszú hónapokon át. [...] hat hónap után már a szemem tikkelt, és nem azért mert, mert tizen nem tudom hány órában dol-

[138] Hankiss Elemér a kooperatív stratégia fogalmát egy-egy, a társadalmat érintő jelenség folyamatában rögzítettnek írja le – ami nem pusztán abból áll, hogy az egyén kooperatívan viselkedik a többség érdekeit figyelembe véve, hanem azt is, hogy az egyén a maga közvetlen egyéni érdekeit nem helyezi a közösség érdekei elébe a folyamat során. (Társadalmi csapdák és diagnózisok, 2004: 44.)

goztam, hanem azért, mert bármilyen ötlettel álltam elő, hogy csináljuk, mérjünk. Mindig a jaj ráérünk… szóval, ott az valami egészen döbbenetes volt…" (16. számú női válaszadó, Angliában él, vegyészmérnök)

A magyar társadalomban érzékelhető, az integráció ellen ható folyamat (Hajdu 2012), valamint a fiatal, legsebezhetőbbnek tartott társadalmi csoport (Furlong 2002) normákról és értékekről alkotott véleménye között fellelhető diszkrepancia, feltételezésünk szerint tehát – mint fentebb, az első fejezet bizalmi kérdéseinél hangsúlyoztuk –, az *ellentmondás feldolgozatlansága* miatt indukálja a minta egy jól körülhatárolható almintájánál a migrációt, mint reflexiót. Így *igazolva látjuk azt a kutatói kérdésünket is,* amely szerint a magyar társadalom valódi kohéziójának meggyengülése (Kucsera 2012), amely hatással van a gazdasági teljesítményre és az egyenlő esélyek erősítésére (Juhász 2006), a közmorál állapotára, az integrációra (Putnam 2000), az egyéni sikerek alakulására, közvetlen összefüggést mutat a hazatérést nem szorgalmazó jövőképpel (Kováts–Papp 2016). Ennek következményeként, a *társadalompolitikai érdemi válaszok hiánya, valamint a társadalom polarizáltsága* (Angelusz–Tardos 2010), kapcsolódva a migráció önfenntartó cirkulációjához (de Haas 2010; Gödri 2010) további diplomás fiatalokat segít eljutni a külföldi munkavállalás gondolatához.

„…Az mondjuk érték szerintem itt kint, hogy… ami ugye azt is megkönnyíti, hogy külföldiek dolgozzanak, hogy teljesen csak az érdem alapján döntik el, hogy ki jut előre és ki nem. Ami szerintem nagyon fontos. Tehát lehetsz akármilyen környezetből származó, akármilyen nemzetiségű, vallású, senkit nem érdekel, hogyha jól teljesítesz, akkor előre jutsz. [otthon] Nem feltétlenül ezt tapasztaltam. […] ami tapasztalatom, meg nyilván különböző embereknek más a tapasztalata, meg nagyon sok barátom is azt mondja, hogy nagyon sokszor ilyen politikák mennek, akár vállalatoknál is. Nem tiszta, hogy ki, milyen alapon jut előre, tehát nekem ez így, ez a szélmalomharc, ez annyira nem hiányzik az életemből. Sokkal tisztább az, hogy amit leteszel az asztalra, az alapján leszel előléptetve vagy nem." (20. számú női válaszadó, Londonban él, a szakmájában, pénzügyi területen dolgozik)

Ez a meritokratikus szemlélet – mint fentebb, a negyedik fejezetben visszatérően hangsúlyoztuk – minden egyes válaszadóra jellemző a mintában, függetlenül attól, melyik társadalmi osztályból, milyen körülmények közül jön, és milyen végzettséggel rendelkezik. Meglátásunk szerint ez az, ami igazán összetartja a mintában szereplő diplomás, migráns fiatalok csoportját. A különböző módon kifejezett *bizalomvesztés vagy bizalomhiány,* amely megmutatkozik abban is, hogy a mintában szereplő fiatalok egy kisebb csoportja – mint fentebb, e fejezet elején, a menekülők kategóriájánál is részletesen elemeztük – soha meg sem próbált a diploma után Magyarországon állásra pályázni, egyből a külföldi lehetőséget választotta, függetlenül attól, hogy itthon vagy külföldön kapta-e meg a diplomáját.

„Féltem attól, hogy akkor nehezen tudok kilépni otthon Balmazújvárosból. Nem sok munkalehetőség van…" (19. számú válaszadó, szociális munkás alapdiplomával Angliában dolgozik)

A társadalomban mért bizalmatlansági faktor (Hajdu 2012), mint láthattuk, a magyar társadalom kohéziós gyengülése (Kucsera 2012), a normaszegések feletti eltekintés attitűdje[139] (Hajdu 2012) kapcsán befolyásolhatja a fiatal generáció migrációs hajlandóságát. Ugyanakkor egyenes összefüggést véltünk felfedezni az említett tényezők és a család támogató magatartása között, függetlenül a fiatal egyén társadalmi hovatartozásától. A munkaerőpiac indukálta közérzeti tényezők migrációs terveket befolyásoló szerepét (Sik–Szeitl 2016) fentebb, a negyedik fejezetben hosszan elemeztük. Ehhez szorosan kapcsolódnak azok a fenomenonok, amelyek az itthon már munkatapasztalatot szerzettek (1) almintájának válaszai alapján váltak láthatóvá és adtak okot a figyelemre. A válaszadók, a közösség normáiban, értékrendjében (Czibere–Gerő–Kovách 2017) fedeztek fel bizonytalan hatásokat, amely az intézményi/munkahelyi környezetben a részben elfogadott, átlátható és legitim közösségi értékek és normák (Kovách–Hajdu–Gerő–Kristóf–Szabó 2017) szerinti viselkedésformák hiányosságait jelölhetik, s amelyek így a társadalom dezintegrációjának irányába mutatnak (Kovách 2017).

„Amúgy sem volt egy szuper hely, de amint jött egy új vezetőség, az a típusú adminisztratív nyomás, ami ott volt, az teljesen ellehetetlenítette a szakmai munkát, és onnantól tökmindegy volt… […] Úgyhogy úgy gondoltam, hogy ez a típusú nem tudom, […] helyzetet én nem szeretném hosszú távon magam körül elviselni, és mi lenne, hogyha megpróbálkoznék… […] Nyilván segítettek [a szülei] és nagyon-nagyon drágák voltak, amikor ki kellett költöznöm… […] …viszont apám szerintem nagyon sokáig azt gondolta, hogy én haza fogok költözni, és tett is megjegyzéseket, hogy hát én tartozok a hazámnak azzal, hogy visszamegyek, és a hazám iskolázott engem, és ezért nekem otthon kéne dolgoznom, és akkor elmondtam neki párszor, hogy mit tudok... […] például a volt osztálytársaimtól, a főnökömtől, hogy mi zajlik per pillanat, hogy milyen szinten nem lenne annak értelme, hogy én ott vagyok, meg hogy úgy érzem, semmilyen változást nem tudnék eszközölni abban, ami zajlik, akkor egy idő után ezek elmaradoztak." (30. számú női válaszadó, Anglia egyik egyetemén dolgozik)

A mintában azok a fiatal diplomások, akik Magyarországon nem, csak külföldön szereztek munkatapasztalatot (2 alminta egy része), azonban ellenpontként szolgálnak a hazai munkatapasztalatokat szerzettekkel szemben, a munkahelyi élmények, a saját maguk pozicionálása, valamint az állandó munkahely és racionálisan tervezhető jövőképet (Huszár–Sik 2017) illetően. A kutatói kérdések felvetése között már egy másik megközelítésben, a kapcsolati hálók (Gödri 2010; Sik 2012) dimenziójából vizsgálódva, igazolva láttuk azon állításunkat, hogy az európai munkaerőpiac által megszerezhető jobb életkörülmények, az értelmes, a megtanult szakma szerinti munka lehetősége – különös tekintettel a diplomásokra (Sik–Szeitl 2016; Kováts–Papp 2016) –, akkor is biztosabb talajt jelent a fiatalok számára, ha pontosan tisztában vannak azzal, hogy kapcsolati hálóikat hátrahagyva barátok, támogatók és család nélkül (Gödri 2010), egye-

[139] Mint korábban, az első fejezetben, a szakirodalmi rész társadalmi bizalomról szóló elemzésében említettük (1.2), a magyar társadalomban a normaszegések elutasítása meglehetősen magas, ugyanakkor a normaszegő cselekvések kapcsán őszintétlennek tűnnek a válaszadók, mert miközben másokról, európai összehasonlításban rendkívül nagy arányban feltételeznek a magyarok normaszegő viselkedést, a saját normaszegő cselekvéseiket utolsók között vallják be (Hajdu 2012).

dül indulnak el, s ismeretlenek közé érkeznek. A bizalmi kérdéskör dimenziójában elemezve az iménti állítást úgy látjuk, hogy a mintában szereplő fiatalok a modern gazdasági élethez a fukuyamai informális bizalmat (1997) párosítják, amely szerint, mint az első fejezet, elméleti részének e tárgykörrel fogalalkozó egységében említettük, a mindennapi gazdasági életet át kell, hogy hassa a bizalmon alapuló tisztesség, annak zavartalan működéséhez (Fukuyama 1997). Ezenfelül nagy valószínűséggel hisznek azokban a közös etikai normákban is, amelyek segíthetnek megteremteni a spontán létrejött (Fukuyama 1997) – külföldön életre hívott, új – közösségek bizalmi feltételeinek megteremtésében. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyar társadalomra jellemző alacsony bizalmi indexet (Hajdu 2012; Ságvári 2012; Schranz 2015[2]) közvetítő szemlélet az egyik magyarázó tényezője ezen csoport migrációs motivációjának. Nem állítjuk, hogy a mintában szereplő összes olyan fiatal, aki itthon már szerzett munkatapasztalatot, nagyrészt csak negatív munkahelyi élményekkel indult el külföldre, hiszen minden helyzet egyéni körülmények függvénye is – családi, baráti kapcsolatok, cégenként különböző, megszerezhető pályakezdő pozíciók. Azt azonban állítjuk, hogy azok a fiatalok, akik külföldön kezdték a gyakorlati idejüket, illetve szerezték a munkatapasztalataikat, annak ellenére számoltak be pozitív, számukra – interperszonális és társadalomközösségi dimenzióból szemlélve – bizalmi viszonyokról, hogy egyedül, támogató minta nélkül, pusztán a tudásukban és személyiségükben bízva kezdték felépíteni a kapcsolati hálóikat (Sik 2012). Megteremtve ezzel a feltételeket, hogy megtalálják a helyüket, a társadalmi integrációhoz szükséges társadalmi tőke felépítésével, rétegződésbe ágyazottan (Hajdu–Megyesi 2017) – külföldön, ahol a térben (nagyváros, vidék) meghatározott network-méretek is befolyásolják az új bizalmi kapcsolatok kialakulását (Kovách 2017). Ehhez azonban az őket fogadó ország társadalmi/munkahelyi szociokulturális környezetének (Somogyi 2014) nyitott, bizalmi állapotára is szükség volt.

„…Olyan nagy összehasonlítási alapom nincs Magyarországhoz képest, csak abból tudok kiindulni, amit mások mondanak nekem, akik otthon dolgoznak, szerintem ahhoz képest elég jók a munkakörülmények, nekem semmilyen negatív tapasztalatom nincs, és elég jó előmeneteli lehetőségek vannak. Mindenki nagyon pozitívan állt eddig hozzám, és sok segítséget kaptam a kollégáktól." (14. számú női diplomás válaszadó, Svájcban, pénzügyi területen dolgozik)

A fentieket tekintve a bevezetőben feltett kérdésre: mi történik akkor, amikor a társadalomban a generációs különbségek miatt valódi közösséget nem alkotó, időseket és fiatalokat mégis közös platformra terelő bizalommal/bizalmatlansággal összefüggő gondolatok (Ságvári 2012; Schranz 2015[2]) nyomán, a fiatal generáció a kivándorlás motivációjával/megvalósításával reagál a közállapotokra (Gödri 2010, 2015; Sik–Szeitl 2016; Ferge 2017), a válaszunk az, hogy nagy valószínűséggel azzal együtt *vákuumszerű válságjelenségnek* (Ságvári 2012) lehetünk tanúi, hogy a két említett generációs csoport ez esetben nem áll szemben sem egymással, sem más társadalmi csoportokkal[140], s egyik sem követ tetten érhető normaszegő magatartást (Kovách–Kristóf 2012). Ezen utóbbi két tényező megléte önmagában még nem jelentene a dezintegráció felé haladó társadalomképet (Hajdu 2012; Kapitány–Kapitány 2012). Azonban

[140] Ahogy a társadalmi elit magatartás-kultúrájából (csoportok egymás ellen fordítása) Ilonszki és Lengyel (2009) tanulmányából kitűnik (Kovách–Kristóf 2012).

a társadalom bizalmi állapota (Ságvári 2012; Hajdu 2012; Kovách és szerzőtársai 2017), valamint azok a tényezők, amelyek társadalomszerkezeti, korfa szempontjából vetítik előre több fiatal generáció egy jelentős részének – különösen a diplomás, szellemi elitnek – a hiányát (Czibere–Rácz 2016), beláthatatlan veszteséget jelent Magyarország számára (SEEMIG 2014). A fiatal korosztályok és a diplomások elvándorlása a SEEMIG-jelentés interpretálásában jelentős. A fiatalok összetételét, valamint eszerint a társadalmi-demográfiai-gazdasági hatásokat tekintve *pozitív szelekciónak*[141] minősíthető migrációt, a magyar fiatalok korosztályain átívelő elvándorlásként tapasztalhatjuk. Így nemcsak hiányzik a fiatalok több generációjának egy gazdasági szempontból aktív része, de az említett veszteség részét képezi demográfiai szempontból a gyermekvállalási kedv torzító hatása is (KSH, Népességtudományi Kutatóintézet jelentése 2015). A kivándorlást választó fiatalok körében ugyanis magasabb a gyermekvállalási kedv, mint a Magyarországon élők körében, s a tömeges migráció is nagyrészt a gyermekvállalási korban lévő korosztályt érinti (KSH 2016; Czibere–Rácz 2016). További negatív tényező, hogy bár nem minden migrációs terv valósul meg ténylegesen, azonban az adott időszakban mért migrációs szándékok indikátorai lehetnek a későbbi, megvalósuló kivándorlásnak (Czibere–Rácz 2016). Különösen, ha a munkaerőpiaci húzó hatás (Piore 1979; Massey és mtsai. 2007) a befogadó országok részéről erősebb a küldő országok toló hatást indukáló munkalehetőségeinél (Piore 1979).

„…inkább Londonra értem, és azt gondolom, hogy öööö egyrészt sokkal több lehetőség van, másrészt pedig sokkal ömmm színvonalasabb is valahol, főleg egy pályakezdő számára, mert itt öö hosszú évek óta kialakult egy folyamat arra, hogy építenek bele egy egyetemistát a cég működésébe. És amikor egy gyakornoki pozícióra jelentkezik az ember, akkor ott tényleg az egy strukturált gyakornoki program, ahol figyelnek arra, hogy tanuljon a jelentkező nagyon sokat, akit felvettek, és tényleg a mindennapi munka részesévé válik, és tényleg a csapatnak nagyon oszlopos tagja és nagyon sok felelősséget adnak rá. Ugyan nem dolgoztam otthon, de elbeszélések alapján kevés ilyen lehetőség van otthon." (9. számú fiú diplomás válaszadó, Berlinben él, Angliában tanult, közgazdászként dolgozik)

A középfokú végzettségű kontrollcsoport bizalombizonytalanságai

A hazai, társadalmi-gazdasági viszonyokba vetett putnami (2000) értelemben vett bizalmi állapot integrációt akadályozó gyengeségeit (Hajdu 2012; Ságvári 2012; Kovách és szerzőtársai 2017) érzékelteti, ugyanakkor a kontrollcsoportunk által megfogalmazott, részben a munkaerőpiaci helyzettel összefüggő, így a tervezhető jövőt (Huszár–Sik 2017) akadályozó

[141] A migrációval kapcsolatban a szakirodalom megkülönbözteti a pozitív és negatív szelekció fogalmát. Pozitív szelekció: ha az elvándorlók csoportja a fontosabb tényezők tekintetében (pl. az iskolai végzettség, munkaerőpiaci státusz, jövedelmi, anyagi helyzet) előnyösebb összetételű, mint a kibocsátó ország népességének egésze. Ennek ellentéte a negatív szelekció (Czibere–Rácz 2016) – mint ezt fentebb, a 4. fejezet jövő terveit elemző részében (4.4) már részletesebben említettük.

bizonytalanságélmény. A mintában szereplő nem diplomás, hanem középfokú végzettségű külföldi munkavállalók nemritkán bizonytalan élethelyzethez köthető (Huszár–Sik 2017) instabilitásélménye igen erősen összecseng a szakirodalomból, fentebb részletesen ismertetett[142], általunk egyik kiindulópontnak is tekintett megállapítással. Eszerint a fiatalok, akik leginkább ki vannak téve a gazdasági konjunktúra hatásainak (Ságvári 2012), bizonytalanságot kifejező talajvesztését, a tradíciók biztos pontjait jelentő fogódzók helyett, számukra megfoghatatlan igazodási pontok jelentik csak, e miatt kevésbé köteleződnek el, vállalnak időben családot és érzik támogatottnak az életkezdetet és a jövőt (Székely 2012).

„Jobban féltem az otthonmaradástól. Én még fiatalnak éreztem magam ahhoz, hogy hátradőljek. Akármilyen jól fizető szakmám van, valahogy azt éreztem, ez is megszűnhet egyik pillanatról a másikra, nem éreztem magam alatt egy olyan védőhálót, hogy sebaj, akkor majd ezt csinálom, meg azt csinálom helyette. (V.51$_{lány}$ beleszól): Nem éreztük azt, hogy otthon lehetne függetlenedni. (V.52$_{fiú}$ folytatja): *Igen, én azt tudom a családból otthon, hogy mindig több lábon kell állni, mert bármi történhet, mert mindig történt is valami, de mivel a szüleim ügyes vállalkozók voltak, még vérzivataros időkben is át tudták magukat verekedni az éveken, talpon tudtak maradni. Ez annak köszönhető, hogy mindig próbáltak előre gondolkodni és több lábon állni. Ebben úgy otthon megszűnt a bizodalmam. Ismerősökön keresztül látom, hogy ezt meg lehet csinálni otthon is, de a kalandvágy is szerintem túl nagy volt. (V.51$_{lány}$ beleszól): Azt is látjuk, hogy aki otthon maradt és esetleg bejött neki ez a függetlenedés, az vért izzad. Nehezen mondhatnánk akár azt, hogy élvezi, akár azt, hogy stresszmentes, mert azt nagyon érezzük mind a ketten, hogy a stresszfaktor itt kint szinte teljesen megszűnt a munkahelyi viszonyokban. […] Azért, mert az én részemről azt tudom mondani, hogy én megkapok a munkahelyemen minden támogatást, megkapom a pozitív visszajelzést, és ha bármi probléma van, nekem az otthoni főnököm olyan volt, hogy berontott az irodába és elkezdett ordibálni, akármekkora volt a probléma. Az itteni főnököm pedig olyan, aki összehoz egy meetinget, leülünk, megbeszéljük és megoldást találunk rá együtt, hogy esetleg a jövőben hogy lehetne kiküszöbölni. Itt éreztetik velem, hogy biztos az állásom."* (51. női – 52. férfi válaszadó házaspár, Londonban élnek, középfokú végzettséggel saját szakmájukban [gyártásvezető, vágó] dolgoznak)

A bizonytalanság érzése, amely az érzékeny fiatal felnőtt korban olyan meghatározó (negatív) élményt jelenthet, ami ezáltal hosszú évtizedekig kísérheti őket (Ságvári 2012), a bizalmatlansággal párosulva – ahogy a harmadik fejezetben a kutatási kérdések között megfogalmaztuk –, az élet- és pályakezdés gazdasági összetevőinek tükrében mind a döntéseikben, mind szignifikáns értékeiket tekintve (Ságvári 2012) megmutatkozhat a későbbiekben. Ahogy szerepet játszottak a migrációs döntésben, valamint abban, hogy hosszú távú, illetve végleges letelepedésben, vagyis a vissza nem térés szándékában (Horváth 2015) gondolkodik-e a fiataloknak ezen csoportja. Ugyanakkor meglátásunk szerint előkelő helyet foglal el e fiatalok transznacionális életmódjának (Tilly 2007) alakulásában, erősödésében is, a hazai jövőkép megoldatlanságának relációjában. S bár a Tilly-féle tipizálás[143] szerint, mint az első fejezetben az elméletek

[142] Magyar ifjúság 2012.

[143] Tilly 2007.

között hosszan kifejtettük, a minta fiataljainak külföldi munkavállalására és életformájára, a gyakori kapcsolattartási szokások, az erős családi kötődések miatt inkább a mobilitás a jellemző szó, mint a teljes áttelepüléssel járó migráció (Tilly 2007) – ahol a családot is egészében magukkal viszik. Ugyanakkor a kutatási minta kontrollcsoportjában szemléletes példa adódott erre a jelenségre is, amelyről a „menekülők" kategóriájának elemzésében írtunk. A Portes-féle[144] hármas: kulturális, gazdasági, politikai transznacionalitás sem áll messze, vagy legalább olyan igaz a minta migrációt választó kontrollcsoportjára, hiszen az itthoni viszonyokban megrendült bizalmukat (Hajdu 2012; Ságvári 2012; Ferge 2017; Kovách és munkatársai 2017) viszik magukkal, azonban a jövőt a hardili (2010), szubjektív miliőt teremtő elvárásaik szerint kívánják biztosabb talajra helyezni. Egy másik ország társadalmi normáit követve (Hajdu 2012), annak interperszonális és intézményi bizalmára (Tönnies 2002; Putnam 2000; Csepeli 2010) építve.

[144] Portes 1999.

ÖSSZEGZÉS

E disszertációban a magyar, diplomás fiatalok tömeges külföldi munkavállalásának jelenségét (Czibere–Rácz 2016; Sik–Szeitl 2016) kívántuk vizsgálni, elsősorban a diplomás fiatal nők helyzetén, életkezdeti esélyein, jövőképén keresztül. A külföldi munkavállalás, a hosszabb-rövidebb távú letelepedés motivációja mentén elemeztük a 22–36 év közötti, diplomás nők hazai és a választott országban megteremtett körülményeit. A későbbre tolódott családalapítási tendenciák, a későbbi házasságkötési és gyermekvállalási kedv (Utasi 2002) indokolta a kutatás szempontjából ezen sajátos életkori határok felállítását. A migrációs statisztikákban a nemek részarányainak változását követve a nők, különösen az egyedülálló nők javára elbillent mérleg a kibocsátó és célországokra vetítve összefügg a nők egyre nagyobb arányú függetlenedésével, illetve az elvándorlással kapcsolatos független döntéshozói megjelenéssel (Blaskó–Gödri 2014). Ezek, a szakirodalomban leírt számszerű megállapítások terelték ez irányba a figyelmünket, nem genderkérdések felől közelítettünk tehát a témához. A magyarországi, 2012-es, fiatal generációk migrációspotenciál-vizsgálatai szerint a 15–29 év közötti fiatal korosztály férfi tagjai lényegesen nagyobb arányban szándékoztak külföldön munkát vállalni, míg a nők nagyobb százalékban tervezték inkább itthon a jövőt (Ruff 2013). Kutatói kérdéseink között tehát arra is választ kívántunk kapni, hogy akik elmentek, nőként, egyedül, miért vállalták a migrációval járó pszichikai, anyagi terheket, milyen érvényesülési utak lehettek/lehetnek vonzóak számukra? Amikor a migrációt/ ideiglenes vagy végleges kitelepülést választják, milyen befektetés-megtérülés mentén gondolkodnak – kiindulva az emberitőke-elméletek téziseiből (Bourdieu 1978; Rosen 1998)? A kutatásban 50 egyéni interjút kezdeményeztünk, közülük 44 olyan, 18 éves koráig Magyarországon élő, *22–36 éves, diplomás (BSc, MSc, PhD) fiatallal* (kétharmaduk lány, egyharmaduk fiú) *volt módunk rögzíteni a félig strukturált, anonim, Skype-interjúkat, akiknek mindegyike* külföldön él, tanult és/vagy dolgozik évek óta, vagy épp állásváltás, kismamastátusz közben voltak – abban az országban, ahol jelenleg élnek[145]. A kontrollcsoportba 6 olyan fiatal került, akik diplomával nem, csak középfokú végzettséggel rendelkeznek. Közülük ketten jártak felsőfokú intézménybe, de nem szerezték meg a végzettséget igazoló diplomát. Kutatásunkban nem törekedtünk – nem törekedhettünk – reprezentativitásra, hiszen olyan kutatási módszert választottunk, amely nem a megszokott statisztikai metódus szerint kívánt új eredményekre jutni, hanem a kifejezetten időigényes, mélyfúrásokra alkalmas, félig strukturált egyéni interjúzás eszközével kívánta feltárni a finomabb részleteket, s azok erejével megtalálni az összehasonlításkor kirajzolódó, jellemzőket tartalmazó mintázatot.

A fiatal diplomások közül a nők mindinkább erősödő, jobbára egyedül vállalt, elvándorlása, amelynek további fontos attribútuma, hogy a célországban a jellemzően hiányzó kapcsolati háló nem segíti a munkaerőpiaci beilleszkedést (Gödri 2010), a jelenkori nemzetközi migráció egy sajátos formájának rajzolatát mutatja – különös tekintettel a magyarországi attribútumokra. Azokban az országokban, ahol a gazdasági miliő húzó hatása a szegényebb országokból a

[145] Nem mindegyikük felelt meg az általunk felállított kritériumoknak.

tehetségesebbek, ezen belül kifejezetten a szellemi elit bevándorlására hat ösztönző erővel (de Haas 2010), úgy erősíti a potenciális migrációt, hogy az elvándorló fiatalok markáns csoportja kísérletet sem tesz az otthoni munkaerőpiaci esélyek megragadására, hanem egyből a jobb életminőséggel és a gazdasági előnyökkel kecsegtető, választott országban keresi a megfelelő lehetőségeket (de Haas 2010). Megvalósítva ezzel az agyelszívás (brain drain) jelenségét (Csanády 2008; Blaskó–Gödri 2014). A migráció feminizációjának (Castles–de Haas–Miller 2014) mozzanatát fókuszba helyezve ugyanakkor azt látjuk a szakirodalomból, hogy a nemek tekintetében, a magyarországi adatokat vizsgálva változott az irány. Míg a migrációs szándékot és megvalósulást mérő kutatások a 2010-es évek elején jelentősebb férfitöbbséget mutattak (Ruff 2013), a 2010-es évek közepére a fiatal magyar diplomás nők külföldi munkavállalási kedve a férfiakénál erősebbé kezdett válni, így a trend megfordulni látszik. A The Network és Boston Consulting Group, Európa egyik piacvezető állásportálokat tömörítő szervezete által készített[146], Magyarországon is végzett, nemzetközi összehasonlító kutatás (2014) szerint, Magyarországról *a nők 57 százaléka, a férfiak 43 százaléka keresne más országban állást,* vagyis a nők külföldi munkavállalási szándékát tekintve magasabb az arány. A külföldre távozottak populációját tekintve ugyanakkor már egy másik, 2014-es összehasonlító tanulmány is (Blaskó–Ligeti–Sik 2014) *igen változónak írja le* a nemek arányát, pontosabban a migránsok társadalmi összetételét tekintve a férfitöbblet mértékét jelöli *eltérőnek,* amelyet egyrészt az adatfelvételek eltérő attribútumaival magyaráz. Másrészt Magyarország tekintetében hangsúlyozza, hogy az utóbbi évek kivándorlási hullámának magasabb ívei (felgyorsulása) nyomán a migráció első időszakára jellemző férfitöbblet a kivándorlási folyamat terebélyesedésének arányában veszít az erejéből (Blaskó–Ligeti–Sik 2014), különös tekintettel a hosszabb távú migrációra, illetve a teljes kivándorolt háztartásokat is magába foglaló csoportokra. Vagyis a migráció gyorsulásával a kivándoroltak között az egyértelműen férfi dominancia gyengülési folyamata érzékelhető. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a pozitív szelekció (Horváth 2015; Czibere–Rácz 2016) folytán nagy arányban települtek külföldre képzett, felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatalok Magyarországról. Amely csoportnak nagyobb részét látszik képezni az elmúlt néhány évben a diplomás, szülőképes korban lévő, női munkavállaló (Czibere–Rácz 2016). S ha hozzátesszük azt, a migrációs kutatásokban statisztikailag alátámasztott és hangsúlyozott állítást (KSH 2015; Tárki 2015; The NBC Group 2015), amely szerint a migrációt az emberitőke-elméletek költségtényezőit tekintve az egyedülállók választják (Blaskó–Gödri 2014; Sik–Szeitl 2016). Valamint azt a tényt is figyelembe vesszük, hogy Magyarországon több fiatal nő szerez diplomát a felsőoktatási intézményekben, mint férfi (KSH 2016). Mivel minden összehasonlító adat egyértelműen jelzi (SEEMIG, SEEMIG Omnibusz, Népszámlálás, NKI Omnibusz, Tárki Monitor), hogy a Magyarországról kivándoroltak körében, az iskolai végzettséget tekintve a diplomások aránya magasabb, mint a középfokú vagy képzetlen migránsok esetében (Blaskó–

[146] A The Network és a Boston Consulting Group 189 országban készített felmérést 2014-ben a migrációs szándékok lehetséges okairól (200 000 fős minta), Magyarországon 5000 fő került a mintába. (Forrás: lásd https://www.bcg.com/publications/2014/people-organization-human-resources-decoding-global-talent.aspx szakirodalmi rész.)

Ligeti–Sik 2014), s mindehhez a fiatal diplomások csoportjából a nők elvándorlásának egyre nagyobb arányát látjuk a szakirodalomból (Czibere–Rácz 2016), úgy véljük: kialakulóban van a magyarországi női migrációs potenciál, valamint a fogadó országok munkaerőpiaci kereslete tekintetében *a brain drain jelenség* (Csanády 2008; Rohr 2012) *feminizációjának* a *hazai viszonyokra értelmezett változata, amely – új fogalomként jelölve – a kutatói kérdések egyik fontos felvetése*. Különösen, ha azt a szakirodalmi adatot sem hagyjuk figyelmen kívül, hogy a nemek tekintetében a nők körében szignifikánsan magasabb a külföldi tanulást tervezők aránya (nők: 12%; szemben a férfiaknál mért 8,5%-kal) (Czibere–Rácz 2016). Ennek tükrében magyarázó erővel bír a mintában a visszatérés szándéka (Horváth 2015) nélküli jövőkép erősödése a felsőfokú tanulmányokért, posztgraduális képzésekért külföldre távozó szingli, karrierre vágyó fiatal nők döntő többségének esetében, ahol a brain drain feminizáció jelenségének egyik példájaként, „örökre" gondolják a kitelepülést. A hazatelepülési szándékokat tekintve azonban összességében diverzifikált a kép. A jövő terveit befolyásolják a párkapcsolati esélyek (Utasi 2004), a családról alkotott képhez kötődő egyéni élmények, az adott ország családpolitikai jogszabályrendszere, amely a magyar gyakorlattól eltérő szisztémája miatt, a szubjektív jólét megfogalmazásához (Lengyel–Janky 2003) kapcsolódó fogalmak tükrében, anyagi és érzelmi kihívások elé állítja a családalapítás előtt álló, külföldön munkát vállalt, fiatal, magyar diplomás nőket.

A motivációk mentén kutatva, fő kérdésként tekintettük azt a feltételezést, amely szerint az alap-, illetve mesterdiplomával rendelkező fiatal nők külföldi (európai) munkavállalásának közvetlen okai nem kereshetőek egyértelműen a magyar munkaerőpiac bizonyos szakmák szerinti telítettségében, s a jobb anyagi lehetőség, mint egyébként erősnek nevezhető motiváló tényező, sem játszott kifejezett szerepet e fiatalok elvándorlásában. Sokkal inkább az életciklus szerint általuk elvárható önállósodási törekvések mind materiálisan, mind mentálisan tetten érhető akadályai játszottak szerepet a migrációs döntésekben. A fiatalok számára, a jelenlegi gazdasági – társadalmi viszonyok által kínált munka – bér – stabilitás – biztonság adta keretek között nem látszanak kirajzolódni a hradili miliőértelmezésben vett, szubjektíven megfelelő (Hradil 2010) életkezdet-reláció lehetőségei. Ez a motívum kiváltképp felerősödik a vidéki kistelepülésekről származó, alsóbb társadalmi réteghez tartozó fiatal nőkre vonatkozóan, de alapjában véve mindkét nem esetében. Az egyetemi diploma így valójában nemcsak felfelé mobilitást jelent számukra – a szülők iskolai végzettségéhez képest –, de „útlevélként" is szolgál az egyéni ambíciók eléréséhez. A korosztály életfeladatai szempontjából elakadások jelentkeznek az életciklusukban, értve ez alatt a megfelelő, motiváló első munkahely megszerzését; az előrelépési lehetőségeket; a külső-belső stabilitás megélését a későbbi otthonteremtésre, családalapításra. Közrejátszik ebben az a magyar társadalmat jellemző alacsony bizalmi index (Hajdu 2012; Albert–Dávid 2012; Ságvári 2012; Schranz 2015), közérzetet tükröző *„tünete" is,* amely miatt értékpreferencia devalválódásként élik meg *a családból hozott elsődleges értékek (viselkedési szabályok, morál, tisztelet, a munkáért járó megbecsülés) hiányát,* s amelyet a szűkebb közösségükből kilépve, elsősorban munkahelyi, másodsorban lazább kapcsolati hálózati körben tapasztaltak.

A migrációs motiváció szerint öt kategóriát állítottunk fel: (1) jobb életkezdési esélyek; (2) önmegvalósítás; (3) (a munkaerőpiaci kudarcokon keresztül értelmezett) menekülés; (4)

egyetemi tanulmányok; (5) párjukat követők. A kutatói kérdések között leírt feltételezések nyomán, az európai munkaerőpiac által megszerezhető jobb életkezdési esélyek és a migráció kapcsolatát a minta diverzifikált szempontrendszere szerint vizsgálva, válaszokat kaptunk arra, miért jelenti a társadalmi bizalom kérdéskörét is magába fogalaló „örömképesség" megteremtésének lehetőségét, ha a fiatal kivándorló egy „belső iránytű" (Kapitány–Kapitány 2016: 2) segítségével tájékozódik, amely segít kialakítani a belső rend igényéhez illeszkedő környezetet. Valamint, amelynek hiánya a magyar társadalomra vonatkoztatva, a munkaerőpiaccal összefüggésben (első itthoni munkahely megszerzése és/vagy végzettség, tudás és tapasztalat szerint kívánt megfelelő állás betöltése, illetve inkább be nem töltése) a minta válaszai alapján, a negatív tapasztalatok összegzéseként *bizalmi deficitként* (Csepeli 2010) jelenik meg. Különösen az önmegvalósítók kategóriájába tartozó és a *felsőoktatási tanulmányok* miatt külföldre távozó fiatal férfiak és nők esetében igaz az a feltételezésünk, amely szerint a fiatalok korosztályában a méltó életkezdési esély lehetősége (pl. elhelyezkedés a végzettségnek megfelelő állásban), valamint az emberitőke-elméletek (Bourdieu 1978; Rosen 1998; Putnam 2000; Sik 2012) diverzifikált megközelítésmódjára hivatkozva, a megszerzett tudás, anyagi és szellemi befektetés ár-érték aránya s az ezzel járó elégedettség érzése, mint a stabilitás megszerzésének egyik fő motívuma játszik szerepet a döntésekben. *A menekülők* kategóriájánál egyértelműen a munkaerőpiaci kudarcok (negatív pályakezdési élmények, állástalanság), a vándorlás új közgazdaságtanához igazodóan, a hazai munkaerőpiaci vákuum mint a vándorlás érdekeltségének fönntartója (Massey és szerzőtársai 2007) játszotta a főszerepet a döntésben. A *párjukat követő fiatal nők kategóriájában a válaszadók* igen különböző, egyéni élethelyzetei arra világítanak rá, hogy annak ellenére, hogy inkább érzelmi mint racionális döntést hoztak, nem nélkülözhették azokat az előnyös tulajdonságokat (például megfelelő hazai munkatapasztalat), amelyek miatt az álláskeresésük feltétel nélkül sikerrel járt. Akkor is így van mindez, ha ők első látásra, a karriermigráció vagy láncmigráció fogalmait kimerítve (Tilly 2007), biztos kapcsolati hálóval indultak el külföldre. A kategóriák elemzésénél feltérképeztük a családi hátteret, a jelenlegi körülmények összevetését, a hradili (2010) életcélok meghatározta szubjektíven megfelelő miliőelmélet alapján a vágyott, illetve megvalósítandó tervekkel. Igyekeztünk minél részletesebben elemezni az élethelyzeteket – összevetve a kontrollcsoport válaszaival, illetve összehasonlítva a diplomás fiatal nők és ellenpólusként a fiatal, diplomás férfiak válaszait.

A migrációs elméletekben a jelenkori, az Európán belüli vándorlási folyamatokkal összefüggő transzmigráció jelenségét (Tilly 2007) transznacionális életmódként jelöli a szakirodalom. Ez a gondolkodás azt is feltételezi, hogy ezzel az életmóddal kitágul a tér, átértékelődnek a tradicionális életformák, a kivándorolt fiatalok nem kényszerként, hanem szükségszerű lehetőségként élik meg a külföldi munkavállalást, a technikai eszközökkel pedig a család napi támogató virtuális jelenléte (Facebook, Skype és egyéb mobilalkalmazások), ha nem is teljes, de elfogadható biztonságot jelent a mindennapok nehézségeiben. Miközben mélyrehatóan igyekeztünk elemezni a migrációs motiváció mentén megjelenő, közérzeti kérdésekhez tartozó, a társadalmi (személyközi, intézményi) bizalom kérdéskörét feszegető válaszokat, amelyek szoros összefüggést feltételeztek a kutatói kérdések között a visszatelepülés, illetve a haza nem település kérdéskörével. A putnami felfogás szerint a társadalmi tőke olyan kulturális jelenség,

amely egyszerre jelenti a kollektivitást, pontosabban az együttes cselekvésre való készséget, valamint a közintézményekbe vetett bizalmat (Putnam 2000). Meglátása szerint azokban a társadalmakban magas a bizalom szintje, ahol az emberek nagyobb része azzal a tudattal él, hogy a többi ember többsége tisztességes és becsületes. Illetve ott magas a bizalomszint, ahol az emberek azt evidenciaként kezelik, hogy az intézmények a szabályokban lefektetett módon működnek. Ez a tönniesi alapokon nyugvó személyközi bizalom és közbizalom, Csepeli értelmezésében intézményi/szerepközi bizalom (Tönnies 2012; Csepeli 2010). Putnam számára ez a bizalom maga a társadalmi tőke. A bizalom, mint társadalmi tőke, mint a közösség/társadalom összetartó kohéziója, a kutatói kérdések között szintén kiemelt elemként szerepel. A magyar társadalmat jellemző, alacsony bizalmi index (Hajdu 2012; Albert–Dávid 2012; Ságvári 2012) ugyanis bizonytalansági faktorként jelenik meg a fiatal diplomások közérzetében. Ez inkább taszító mint vonzó hatásokat gyakorol a társadalom fiatal tagjaira. Ez a taszító hatás mind a migrációs motiváció, mind a jövő terveiben szereplő visszatelepülési hajlandóság (Horváth 2015) negativitásában erősen közrejátszik a mintában. Ez, a válaszadók esetében a munkahely megszerzésével, a tudás – képesség – kihasználtság relációban az állás minőségével (értelmes munka), a személyközi kapcsolatok minőségével, valamint az életkezdési esélyek akadályoztatásával függ össze, hiszen a munkaerőpiaci stabilitást jelentő életkezdési esély, migrációs hajlandóságukat az anyagi helyzet javulásába vetett hittel együtt növelte (Sik–Szeitl 2016). Iskolai végezettségek szerint (alap-, mester-, PhD-fokozat) is vizsgálva a jövő terveit, a mintában szereplő, különösen magasan képzett (PhD) fiatalok (nemre való tekintet nélkül) szinte kivétel nélkül „örökre" tervezik a jövőt külföldön, ahogy az európai egyetemek valamelyikén mesterdiplomát szerzett fiatal férfiak almintája, valamint az alapdiplomát már külföldön végzett fiatal női válaszadók is. Az itthon diplomázott fiatal férfiak kötődése erősebb a családi kapcsolatokhoz, ezért bizonytalanabbak abban, hogy meddig terveznek pontosan külföldön maradni. A női (szingli) válaszadók esetében pedig erősebben befolyásolja a jövő terveit a kialakulatlan magánélet, ezért vagy nyitva hagyják a kérdést, vagy határozottan hosszú távra (örökre) terveznek. Középút általában nincs. A párkapcsolatban élő női válaszadók esetében a hazatérés vagy vissza nem térés gondolatához kötődően az időfaktort a gyermekvállalás vagy a gyermek iskoláztatása határozza meg. A minta már gyermeket/gyermekeket nevelő, illetve a közeljövőben gyermeket tervező fiatal női munkavállalói számára központi kérdés a választott országban számukra nem megszokott gyermekvállalási támogatás, amely a gyermekgondozási időt tekintve Magyarországon megengedőbb[147], ugyanakkor egyéni megítélés alá esik a magyar nyelvű oktatás igénye is. A felállított öt kategória közül hangsúlyozottan a munkaerőpiaci kudarcok előli menekülés indukálta kitelepülés okán, a „menekülők" kategóriájának tagjai (nemre való tekintet nélkül) homogén választ adtak a visszatelepülés tekintetében. Ők azok, akik egészen biztosan nem szeretnének visszatérni Magyarországra. A többi négy kategória heterogénebb, változatosabb válaszokat adott. A magyar társadalomban érzékelhető dezintegrációs folyamat

[147] A magyarországi gyakorlatban megszokott GYES rendszerhez képest (2 éves, támogatott gyermekgondozási időszak), Svájcban, Angliában és Hollandiában néhány hétben mérhető a gyermek otthoni gondozásának támogatása.

– amelyet a szakirodalom hosszan tárgyal (Hajdu 2012; Ságvári 2012; Czibere–Gerő–Kovách 2017; Kovách 2017) –, valamint a Furlong (2002) által „legsebezhetőbbnek" tartott társadalmi csoport, vagyis a *fiatal generáció* normákról és értékekről alkotott véleményében megfogalmazottak hozzájárultak a migrációs hajlandósághoz. Így *igazolva látjuk azt a feltételezésünket is,* amely szerint a magyar társadalom valódi kohéziójának hiánya – amely hatással van a gazdasági teljesítményre és a közmorál állapotára – közvetlen összefüggést mutat a hazatérést nem szorgalmazó jövőképpel (Albert–Dávid 2015; Horváth 2015; Kováts–Papp 2016). A *társadalompolitikai érdemi válaszok hiánya, valamint a társadalom polarizáltsága* (Angelusz–Tardos 2010) pedig, kapcsolódva a migráció önfenntartó cirkulációjához (de Haas 2010; Gödri 2010), további diplomás fiatalokat segít eljutni a külföldi munkavállalás gondolatához. A fentebb többször is említett bizonytalanság érzése s a bizalmatlanság – ahogy a harmadik fejezetben a kutatói kérdések között megfogalmaztuk –, amellett, hogy mind a döntésben, mind a kinti hosszú távú letelepedésben, illetve a végleges távozásban szerepet játszanak, elsődleges helyet foglalnak el a fiatal diplomások – elsősorban nők – transznacionális gondolkodásának erősödésében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A fiatalok munkaerőpiaci helyzete – A munkaerő-felmérés alap-, illetve a 2010. IV. negyedévi kiegészítő felvétele alapján – 2011. október, 185. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/ifjusag_munkaero_piac.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 11.

Albert F. – Dávid B. (2012): Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Budapest: Argumentum Kiadó, 343–357.

Albert F. – Dávid B. (2015): Mikromiliő integrációs megközelítésben. A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatási eredmények áttekintése. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.4.1 http://socio.hu/uploads/files/2015_4/albert.pdf – utolsó letöltés: 2017. december 8.

Andorka R. (2004): A társadalmi integráció gyenge kötései – rendszerátalakulás Magyarországon. In Valuch T. (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig.* Budapest: Osiris, 811–821.

Andorka R. (2006): Bevezetés a szociológiába. Budapest: Osiris Kiadó, 786.

Andor M. (2002): Diplomás szülők gyerekei. In *Pedagógiai folyóiratok,* Educatio 2002/2, 191–210. file:///C:/Users/edit/Downloads/Andor_M_2002_02.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 28.

Angelusz R. – Tardos R. (2010): Hálózatok a magyar társadalomban. In Gecsér Ottó (szerk.): Társadalmi rétegződés olvasókönyv, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch06s05.html

Annual survey of Hours and Earnings: 2016 provisional results. https://www.ons.gov.uk/employmentandlabourmarket/peopleinwork/earningsandworkinghours/bulletins/annualsurveyofhoursandearnings/2016provisionalresults – utolsó letöltés: 2017. február 12.

Arnett, J. J.(2000): Emerging adulthood: A theory of development from late teens through the twentics. *American Psychologist,* vol. 55., 469–480. http://www.jeffreyarnett.com/articles/ARNETT_Emerging_Adulthood_theory.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 20.

A SEEMIG – Managing Migration in South East Europe transznacionális együttműködési projekt „Helyzetkép a magyarországi elvándorlásról" című sajtótájékoztatójának sajtóanyaga (2014), http://www.ksh.hu/docs/szolgaltatasok/sajtoszoba/seemig_sajto_reszletes.pdf – utolsó letöltés: 2017. október 27.

Average Salary – UK https://www.reed.co.uk/average-salary – utolsó letöltés: 2018. február 4.

Az európai politika új fázisa – vita a migráció kezeléséről (videó: Biztonságpolitikai és Honvédelmi Kutatások Központja, 2015. október 15.)

I. rész: https://www.youtube.com/watch?v=kLIV_dKTX2Q

II. rész: https://www.youtube.com/watch?v=2KkqeMV11TE

Az ország gerince megy el, web: http://hataratkelo.blog.hu/2014/06/05/az_orszag_gerince_megy_el – utolsó letöltés: 2016. május 15.

Bahna, M. (2015): Victims of Care Drain and Transnational Partnering? Slovak Female Elder Care Workers in Austria, *European Societies,* 17 (4): 447–466. http://sociologia.sav.sk/uploaded/Bahna_ES_2015_4_accepted_manuscript.pdf – utolsó letöltés: 2017. október 27.

Bauman, Z. (2000): Liquid Modernity Polity. Cambridge, 240.

Bauman Z. (2002): *Globalizáció – a társadalmi következmények*. Szeged: Szukits Könyvkiadó, 206.

Becker, G. S. (1975): Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education, Second Edition, 264. https://econpapers.repec.org/bookchap/nbrnberbk/beck75-1.htm – utolsó letöltés: 2017. december 10.

Beck, U. (2003): A kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba. Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 336.

Benedek D. (2007): A szülés utáni munkába állás hatása a gyermek fejlődésére. In Fazekas Károly – Cseres-Gergely Zsombor – Scharle Ágota (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2007*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 72–25.

Blaskó Zs. (2002): Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás? *Szociológiai Szemle,* 2002/2. 3–27.

Blaskó Zs. (2010): Meddig maradjon otthon az anya? – A gyermekfejlődés szempontjai – Kutatási tapasztalatok és családpolitikai következtetések. *Esély,* 2010/3. 89–116.

Blaskó Zs. – Gödri, I. (2014): Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország – választás az „új migránsok" körében. *Demográfia,* 2014/4, 57. évf. http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/2636/2488 – utolsó letöltés: 2018. február 20.

Blaskó Zs. – Ligeti A. S. – Sik E. (2014): Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2014.* Budapest: Tárki, http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b337.pdf – utolsó letöltés: 2016. május 15.

Blaskó Zs. – Szabó L. (2016): Gyermekeket hátrahagyó migráció Magyarországon. In Blaskó Zs. – Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2015*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet.

Bodonyi E. – Busi E. – Vizelyi Á. (2006): A család funkciói. In *Család, gyerek, társadalom – A gyakorlati pedagógia néhány alapkérdése*. Bölcsész Konzorcium, HEFOP Iroda 2006. Sorozatszerkesztő: M. Nádasi Mária, 68. http://mek.niif.hu/05400/05461/05461.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 24.

Bognár K. – Szabó L. T. (2014): A kivándorlás hatása a hazai munkaerőpiacra. MNB, *MNB-tanulmányok,* 114. 30.

Borjas, J. (1992): Ethnic Capital and Intergenerational Mobility. *The Quarterly Journal of Economics,* 107 (1): (Feb., 1992), 123–150. file:///C:/Users/edit/Downloads/Borjas_1992.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 14.

Boswell, C. – Mueser, P. R. (2008): Introduction: Economics and Interdisciplinary Approaches in Migration Research. *Journal of Ethnic and Migration Studies,* Vol. 34, No. 4, May 2008, 519–529.

Boudon, R. (1998): A viszonylagos frusztráció logikája. In Csontos László: *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium

Bourdieu, P. (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Budapest: Gondolat

Brown, L. (2009): An ethnographic study of the friendship patterns of international students in England. An attempt to recreate home through conational interaction. *International Journal of Educational Research,* 48. 184–193. http://eprints.bournemouth.ac.uk/10122/2/IJER_updated_May.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 20.

Bukodi E. (2006): A párkapcsolat-formálódás és -felbomlás néhány társadalmi meghatározója. In Bukodi Erzsébet – Róbert Péter (szerk.): *Vagyoni helyzet – kulturális fogyasztás*. Tárki, 88–112. http://docplayer.hu/15254473-A-parkapcsolat-formalodas-es-felbomlas-nehany-tarsadalmi-meghatarozoja.html – utolsó letöltés: 2018. február 25.

Carrigan, T. – Connell, B. – Lee, J. (2011): A maszkulinitás új szociológiája felé. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfikutatások.* TÁMOP – online szöveggyűjtemény (2011), 28–62. http://tatk.elte.hu/file/Hadas.pdf – utolsó letöltés: 2018. március 14.

Carrier advice – average salary in UK: https://www.monster.co.uk/career-advice/article/uk-average-salary-graphs – utolsó letöltés: 2018. február 4.

Castles, S. – de Haas, H. – Miller, M. J. (2014): Chapter one of the Age of Migration: International population Movements in the Modern World, Fifth Edition, 1–80. http://migrationmatters.me/wp-content/uploads/2016/11/AgeOfMigrationChapter1and.pdf – utolsó letöltés: 2017. október 27.

Cohen, A. P. (1985): *The Symbolic Construction of Community*. Foreword and Ch1. Ellis Horwood Limited

Coleman, J. S. (1998): A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, 11–44.

Constant, A. – Massey D. S. (2002): Return Migration by German Guestworkers: Neoclassical versus New Economic Theories, International Migration, Vol. 40. No. 4. 5–34. http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-2435.00204/pdf – utolsó letöltés: 2018. február 24.

CPI 2016 – Magyarország továbbra is lejtmenetben – jelentés 2017. 01. 25. https://transparency.hu/hirek/cpi-2016-magyarorszag-tovabbra-is-lejtmenetben/ – utolsó letöltés: 2017. november 3.

Czeglédi T. (2015): Egy alkalmazott eredményességkoncepció és annak hatása a szakkollégiumok társadalmi zártságára. In Pusztai Gabriella – Kovács Klára (szerk.): *Ki eredményes a felsőoktatásban?* Nagyvárad – Budapest: Partium Könyvkiadó – Új Mandátum Könyvkiadó, 9–25. http://mek.oszk.hu/14000/14048/14048.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 19.

Czibere I. (2012): *Nők mélyszegénységben – Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban*. L'Harmattan Kiadó, 244.

Czibere I. – Gerő M. – Kovách I. (2017): Újraelosztás és integráció. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi integráció – Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Belvedere Meridionale Kiadó, 51–117.

Czibere I. – Rácz A. (2016): A külföldre irányuló migráció és a migrációs hajlandóság jellemzői a magyar fiatalok körében. In Kultúra és Közösség IV. folyam, VII. évfolyam 2016/I. szám, 63–74. http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2016/1/06.pdf – utolsó letöltés: 2017. október 28.

Csanády M. T. és szerzőtársai (2008): A magyar képzett migráció a rendszerváltás óta. In *Magyar Tudomány,* 2008/05, 603. http://www.matud.iif.hu/08maj/11.html – utolsó letöltés: 2017. október 28.

Csepeli Gy. (2010): Politikai antropológiai előadások, http://www.zoonpolitikon.hu/?page_id=19 – utolsó letöltés: 2016. május 5.

Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. – Barna I. (2004): Bizalom és gyanakvás – Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle,* 1. 3–35.

Cseresnyés, F. (2005): Migráció az ezredfordulón. Pécs: Dialóg Campus, 234.

Csoba J. (2007): A munkaerőpiac és a munkaerő iránti kereslet változása. In Csoba Judit – Czibere Ibolya (szerk.): *Tipikus munkaerő-piaci problémák, atipikus megoldások*. Debrecen: Vider-Plusz Bt.

Csontos L. (1996): Túl jón és rosszon: A racionális döntések elméletének recepciója Magyarországon. *Közgazdasági Szemle,* 43 (4): (1996. április), 326–330. http://epa.oszk.hu/00000/00017/00015/pdf/EPA00017_kozgazdasagi_szemle_1996_04_326-330.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 10.

De Haas, H. (2010): Migráció és fejlődés elméleti megközelítésben (angol cím: Migration and development: a theoretical perspective). *International Migration Review,* Vol. 44. 53–84. http://www.ittvagyunk.eu/application/essay/121_1.pdf – utolsó letöltés: 2016. május 14.

De Haas, H. (2011): The Determinants of International Migration, Conceptualizing policy, origin and destination effects. Oxford, 32.

Darvas Á. – Tausz K. (2006): *Gyermekszegénység*. Budapest: Demos Magyarország, 54.

Darvas Á. – Tausz K. (2007): A gyermekszegénység elleni fellépés és a gyermekek társadalmi befogadásának előmozdítása – Tanulmány a nemzeti politikákról. ELTE, Az Európai Bizottság Foglalkoztatási, Szociális és Esélyegyenlőségi Főigazgatósága nevében, 50. file:///C:/Users/edit/Downloads/hungary_1_2007_hu%20(1).pdf – utolsó letöltés: 2018. február 3.

Demographisches Jahrbuch Herausgegeben von Statistik Austria, file:///C:/Users/edit/Downloads/demographisches_jahrbuch_2015.pdf – utolsó letöltés: 2017. november 7.

Drámai a munkaerőhiány Magyarországon; 2017. január 06. http://www.atv.hu/belfold/20170105 -ezert-van-dramai-munkaerohiany-magyarorszagon – utolsó letöltés: 2017. február 25.

Durkheim, É. (1978): A társadalmi tények magyarázatához. Léderer Pál (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 334.

Dusa Á. R. (2014): Közösségek és határok. A külföldi hallgatók esete – Campus-lét a Debreceni Egyetemen – Ifjúságszociológiai tanulmányok. Fényes Hajnalka – Szabó Ildikó (szerk.). Debreceni Egyetemi Kiadó, http://campuslet.unideb.hu/dokumentumok/Campus_kotet.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 20.

Emberi kapcsolataink, 2. rész: Barátság – 2013. október 3. Szerző: Dr. Gőgh Edit pszichiáter http://pszichologuskereso.hu/blog/emberi-kapcsolataink-2-resz-baratsag – utolsó letöltés: 2017. február 24.

Ennyit lehet keresni az öt legnépszerűbb gazdasági szakkal – 2017. január 5. http://eduline.hu/felnottkepzes/2017/1/5/friss_diplomas_fizetes_gazdasagi_alapszakok_EDI643 – utolsó letöltés: 2017. március 9.

Eppich Gy. – Köllő J. (2014): Foglalkoztatás a válság előtt, közben és után. In *Társadalmi riport 2014,* 157–179. http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b329.pdf – utolsó letöltés: 2017.

Eriksen, T. H. (2008): A társadalmi és a kulturális integráció komplexitása* – Néhány elemzési dimenzió. In *Minerva,* 19 (4): 1–21. http://epa.oszk.hu/00000/00036/00072/pdf/003-023.pdf

Fábián Z. – Róbert P. – Szivós P. (2006): Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliői (elektronikus verzió, készült 2006-ban). A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent: Fábián Zoltán – Róbert Péter – Szivós Péter (1998): Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliői. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: Tárki, 72–91. http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a865.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 12.

Farkas Sz. (2008): Néhány információ az egyszülős családokról. Tárki, web: file:///C:/Users/edit/Downloads/farkaszs_egyszulos_csaladok_2008.pdf – utolsó letöltés: 2015. november 1.

Ferenczi Z. (2003): Az első generációs értelmiség kialakulásának sajátosságai. In *Statisztikai Szemle,* Központi Statisztikai Hivatal, 81. évfolyam, 12. szám, 1073–1089. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2003/2003_12/2003_12_1073.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 10.

Ferge Zs. (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. In *Szociológiai Szemle,* 2002/4. 9–33. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-547/szoc_szemle/TPUBL-A-547.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 2.

Ferge Zs. (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika (1990–2015).* Osiris Kiadó és Szolgáltató Kft., 510.

Flap, H. D. – de Graaf, N. D. (1998): Társadalmi tőke és megszerzett társadalmi státusz. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, 129–154.

Fukuyama, F. (1997): *Bizalom*. Budapest: Európa Könyvkiadó

Furlong, A. (2004): Sebezhetőség és ifjúsági munkaerőpiac. In Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.): *Ifjúsági korszakváltás – Ifjúság az új évezredben*. Szeged: Belvedere, 207–223. http://www.ifjusagsegito.hu/belvedere/ifjusagi_korszakv.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 3.

Függ Zs. M. – Függ Zs. P. – Nagy T. – Pásztor P. – Szilágyi T. (2016): Az életvitelszerűen külföldön tartózkodó magyar fiatalok munkavállalási és migrációs stratégiái. PAGEO, Eurotender Egyesület, 2016, http://eurotender.hu/wp-content/uploads/2016/03/PAGEO-kiadv%C3%A1ny-v%C3%A9gleges.pdf – utolsó letöltés: 2018. március 17.

Gábor K. – Szemerszki M. – Tomasz G. (2006): *A kétciklusú képzés kezdetei*. Budapest: FKI

Gábriel, D. (2016): A migráns házi idősgondozás gyakorlata – Ausztria mint befogadó ország példáján keresztül. In: Demográfia, 2016. 59. évf. 2–3. szám, 231–254. DOI: 10.21543/dem.59.2–3.4. file:///C:/Users/Schranz%20Edit/Documents/Egyetem%20DE/A%20DISSZERTÁCIÓ/nőcis%20tanulmányok/Gábriel_idősgondozás_nők.pdf. Utolsó letöltés: 2017. február 20.

Galasi P. – Varga J. (2005): *Munkaerőpiac és oktatás*. MTA Közgazdaság-tudományi Intézet, 150. http://mek.oszk.hu/03600/03666/03666.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 4.

Gáti F. (1987): Nevelési ártalmak a családban. In *Gyermekvédelem az iskolában.* Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 27–68.

Gazsó T. (2012): Munkaerő-piaci helyzetkép. In Székely Levente (szerk.): Magyar ifjúság 2012. Tanulmánykötet, 127–152.

Gödri I. (2005): A bevándorlók beilleszkedése – objektív és szubjektív dimenziók. In Gödri Irén – Tóth Pál Péter (szerk.): Bevándorlás és beilleszkedés – A szomszédos országokból Magyarországra irányuló bevándorlás az ezredfordulón. Budapest: KSH Népességtudományi Kutatóintézet, 2005/3. 130–210. http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/kutatasijelentesek/article/viewFile/389/147 – utolsó letöltés: 2018. február 20.

Gödri I. (2005): Nők és férfiak a migrációs folyamat különböző szakaszaiban. In Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről*. Budapest: Tárki, 149–164.

Gödri I. (2010): Migráció a kapcsolatok hálójában. Budapest: KSH Népességtudományi Kutatóintézet

Gödri I. (2015): Nemzetközi vándorlás. In *Demográfiai portré* 11. fejezet, 1–25. http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/view/2474/2481 – utolsó letöltés: 2017. október 27.

Gödri. I. – Feleky. G. A. (2013): Migrációs tervek megvalósulása egy követéses vizsgálat tükrében. In *Demográfia* 56. évf. 4. szám, 281–332.

Granovetter, M. (2010): A gyenge kötések ereje – A hálózatelmélet felülvizsgálata. In Angelusz Róbert – Éber Márk Áron – Gecser Ottó: *Társadalmi rétegződés olvasókönyv.* TÁMOP 2010-201, 315–328. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch06s03.html – utolsó letöltés: 2018. február 19.

Gyarmati A. (2015): Nagyszülők és unokák – A nagyszülőktől az unokák felé irányuló gondozási transzferek jellege és változása. Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézet, 2015. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/908/1/Gyarmati_Andrea.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 26.

Györgyi Z. (2002): Friss diplomás fiatalok a munkaerőpiacon. In Kutatás Közben sorozat, Oktatáskutató Intézet, 163–172. file:///C:/Users/edit/Downloads/Gyorgyi_Z_04_01%20(1).pdf – utolsó letöltés: 2018. február 3.

Györgyi Z. (2006): Diplomások és a munkaerőpiac – kutatói megközelítés. In Berde É. – Czenky K. – Györgyi Z. – Híves T. – Morvay E. – Szepesi A. (szerk.): *Diplomával a munkaerőpiacon.* Felsőoktatási Kutatóintézet. Sorozatszerkesztő: Liskó Ilona. NKTH (2007), 23–38.

Hajdu G. (2012): Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest: Argumentum Kiadó, 45–63.

Hajdu G. – Megyesi B. (2017): Társadalmi tőke, társadalmi struktúra és társadalmi integráció. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi integráció – Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Belvedere Meridionale Kiadó, 155–183.

Hajdu G. – Sik E. (2016): A munkával kapcsolatos értékek a világban (1990–2014) és a mai Magyarországon. In Értékek és attitűdök. Tárki, 297–421. http://www.tarki.hu/hu/publications/SR/2016/19hajdu.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 20.

Hankiss Elemér (2004): Közösségek válsága és hiánya. In *Társadalmi csapdák és diagnózisok*. Budapest: Osiris, 205–241.

Hautzinger Z. – Hegedüs J. – Klenner Z. (2014): *A migráció elmélete*. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, http://real.mtak.hu/16634/1/w207.bat_session%3D1164013711%26infile%3D%26sobj%3D8961%26cgimime%3Dapplication%252Fpdf – utolsó letöltés: 2016. május 8.

Hárs Á. (1992): A nemzetközi migráció néhány problémájáról. Szakirodalmi áttekintés. *Szociológiai Szemle,* (2), 123–137. Available at: http://www.szociologia.hu/dynamic/9202hars.htm – utolsó letöltés: 2017. november 3.

Hárs Á. (2010): Migráció és munkaerőpiac Magyarországon. Tények, okok, lehetőségek. In Hárs Á. – Tóth J. (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 15–53.

Havasi É. – Altorjai Sz. (2005): A jövedelem, mint az anyagi jólét és a szegénység mérőszáma. Társadalomstatisztikai Füzetek 43., Budapest: KSH, 96.

Horn D. – Kónya I. (2015): Bevándorlók kulturális integrációját meghatározó tényezők. In Blaskó Zs. – Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2015*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 2016

Horváth Á. (2015): Visszatérő kivándorlók. In Blaskó Zs. – Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci* Tükör 2015. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 2016

Hradil, S. (2010): Társadalmi helyzetek és miliők: egy fejlett társadalom struktúrájának elemzése. In Angelusz Róbert – Éber Márk Áron – Gecser Ottó: *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. TÁMOP 2010-201. Budapest: ELTE, 396–428. file:///C:/Users/edit/Downloads/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto.pdf – utolsó letöltés: 2017. január 7.

Hrubos I. (2005): A 21. század egyeteme: megújulási kényszerek, megőrizendő értékek. In *Iskolakultúra,* 2. 120–123.

Hrubos I. (2010): A foglalkoztathatóság kérdése az Európai Felsőoktatási Térségben. In Felsőoktatás és foglalkoztathatóság. *Educatio,* 19 (3): 2010 – ősz, 347–360. file:///C:/Users/edit/Downloads/2010-03_tan1.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 28.

Hrubos I. (2012): A társadalmi esélyegyenlőtlenségek új színterei a felsőoktatásban. In *Iskolakultúra,* 1–2, file:///C:/Users/edit/Downloads/korrekt%C3%BAra.pdf – utolsó letöltés: 2016. május 15.

Hrubos I. (2012): Az európai felsőoktatási reform indítékai, az első tíz év eredményei. In Hrubos Ildikó – Török Imre (szerk.): *Intézményi menedzsment a felsőoktatásban* 2. 15–23. file:///C:/Users/edit/Downloads/Intezmenyi_menedzsment_a_felsooktatasban_2012_k%C3%B6tet.pdf – utolsó letöltés: 2017. február 11.

Huszár Á. – Sik E. (2017): Rétegződés, szegmentáció, prekariátus. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi integráció – Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Belvedere Meridionale Kiadó, 239–265.

Ignits Gy. – Kapitány B. (2006): A családtámogatások alakulása: célok és eszközök. In *Demográfia,* 49 (4): 383–401. http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/577/480 – utolsó letöltés: 2018. március 2.

Isaksen, L. W. (2010): Global Care Work; Gender and Migration in Nordic Societies, Nordic Academic Press and the authors. 240.

Itt a fekete leves: elképesztő a munkanélküliség a huszonévesek között, http://eduline.hu/felsooktatas/2015/3/29/munkanelkuliseg_a_huszonevesek_kozott_64VQXU – utolsó letöltés: 2016. május 17.

Itt van, amit jelenleg tudni lehet a kivándorló magyarokról. HVG online, 2016. szeptember 21. http://hvg.hu/itthon/20160921_Itt_van_amit_jelenleg_tudni_lehet_a_kivandorlo_magyarokrol – utolsó letöltés: 2017. március 12.

Jancsák Cs. – Polgár Zs. (2010): A középiskolások továbbtanulási motivációi és jövőorientációi. In Új Ifjúsági Szemle, VIII. évf. 3. szám, 2010. ősz

Juhász G. (2006): A társadalmi kohézió előmozdítására irányuló közösségi politikák. In Tausz Katalin (szerk.): *A társadalmi kohézió erősítése*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 10–30.

Kajdi L. (2016): A Magyarországra hazautalt pénzek és mérésük. In Blaskó Zs. – Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2015*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet

Kapitány Á. – Kapitány G. (2012): A kultúra és az értékek szerepéről. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori*

Magyarországon. Tanulmányok. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Argumentum Kiadó, 83–100.

Kapitány Á. – Kapitány G. (2016): Alternatív életstratégiák értékvonatkozásai és azok integratív szerepe. DOI: 10.18030/socio.hu.2016.1.1 http://socio.hu/uploads/files/2016_1/kapitany.pdf – utolsó letöltés: 2017. december 8.

Kapitány B. (2016): Lakáshelyzet és gyermekvállalás: fontos, de nem a legfontosabb. In *Demográfia,* demografia.hu/korfa 2016. február, XVI. évfolyam 1. szám, file:///C:/Users/edit/Downloads/2652-2509-1-PB%20(1).pdf – utolsó letöltés: 2018. február 12.

Keczer G. (2010): Üvegplafon I.: nők és férfiak a felsőfokú képzésben, az oktatói és a kutatói pályán Magyarországon. In Szegedi Egyetemi Kiadványok – A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására közleményei, 4 (4): 69–77. (2012), http://acta.bibl.u-szeged.hu/30219/1/vikek_010_069-077.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 4.

Kertesi G. – Köllő J. (2006): Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség" és a diplomák piaci értéke. *Közgazdasági Szemle,* LIII. évf., 2006. március, 201–225. http://epa.oszk.hu/00000/00017/00124/pdf/01kertesi-kollo.pdf – utolsó letöltés: 2016. május 7.

Kley, S. – Mulder, C. H. (2010): Considering, planning, and realizing migration in early adulthood. The influence of life-course events and perceived opportunities on leaving the city in Germany. Journal of Housing and the Built Environment, 25. 73–94.

Koncz K. (2004): A nők munkaerő-piaci helyzete az ezredfordulón Magyarországon. In KSH *Statisztikai Szemle,* 12/2004, 1–15. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2004/2004_12/2004_12_1092.pdf – utolsó letöltés: 2017. október 27.

Koncz K. (2006): A felzárkózás elmaradása: a magyar nők munkaerő-piaci helyzete. In KSH *Statisztikai Szemle,* 84. évfolyam 7. szám, http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2006/2006_07/2006_07_651.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 4.

Kósa E. (2010): Egyedülálló szülők – egyszülős családokban nevelkedő gyermekek és társadalmi jellemzőik – Magyar gyermekszegénység elleni program keretében. 1–38. file:///C:/Users/edit/Downloads/kosae_egyedulallo_szulok_2010.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 28.

Kovách I. (2017): Fogalmak és megközelítések. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi integráció – Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Belvedere Meridionale Kiadó, 7–21.

Kovách I. – Dupcsik Cs. (2012): Bevezető megjegyzések. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Tanulmányok. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Argumentum Kiadó, 7–17.

Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2017): Az integrációs modell. In *Társadalmi integráció – Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Belvedere Meridionale Kiadó, 21–49.

Kovách I. – Kristóf L. (2012): Elit és társadalmi integráció. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 31–45.

Kovács É. – Melegh A. (2000): „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is" – vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In Sik E. – Tóth J. (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migrációs Kutatócsoport Évkönyve, 3–152.

Kovács K. – Király G. (2015): A jól-lét szubjektív összetevői és objektív meghatározottságai a hátrányos helyzetű vidéki térségekben. In Szirmai Viktória (szerk.): *A területi egyenlőtlenségekről – A társadalmi jól-lét felé*. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola, 288–299.

Kováts A. (2013): A bevándorlók társadalmi integrációja – koncepciók és indikátorok. In Kováts András (szerk.): *Bevándorlás és integráció – Magyarországi adatok, európai indikátorok*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet, http://kisebbsegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/Bevandorlas_e%CC%81s_integracio_minden.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 19.

Kováts A. – Papp Z. A. (2016): A siker mintázatai Nagy-Britanniában élő magyarok között – Ifjúságkutatás a Kárpát-medencében és a diaszpórában. In Kárpát-Haza Évkönyv NSKI ANNALES 2015. Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 232–254.

KSH Gyorstájékoztató 2017. január 20., https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/ker/ker1611.html – utolsó letöltés: 2017. február 13.

KSH Magyarország 2015. Budapest: KSH, 2016, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo2015.pdf – utolsó letöltés: 2016. december 14.

KSH Munkaerőpiaci Tükör 2015. május, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel21602.pdf

KSH – Statisztikai Tükör 2015/ 31 – Oktatási adatok, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/oktat/oktatas1415.pdf – utolsó letöltés: 2016. május 15.

KSH Évkönyv 2015, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo2015.pdf – utolsó letöltés: 2017. november 7.

Kucsera Cs. (2012): Egyedül élő budapesti idősek társas és közösségi részvételét gátló szubjektív okok. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 427–440.

Lakatos J. (2015): Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. In KSH *Statisztikai Szemle,* 2015. 93. évfolyam 2. szám, http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2015/2015_02/2015_02_093.pdf – utolós letöltés: 2018. március 10.

László, E. (2010): Káoszpont Válaszút előtt a világ. Kossuth Kiadó.

Légmán A. (2012): Community in Pictures: Contemporary Social Integration in Hungary, Argumentum

Lengyel Gy. – Janky B. (2003): A szubjektív jólét társadalmi feltételei. In *Esély,* 2003/1. 2–25.

Lewis, J. R. (1986): International Labour Migration and Uneven Regional Development in Labour Exporting Countries. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie,* 77 (1): 27–41.

Lin, N. (1999): Building a Network Theory of Social Capital; CONNECTIONS 22 (1) ©1999 I NSNA 28–51. http://www.insna.org/PDF/Keynote/1999.pdf – utolsó letöltés: 2016. december 11.

L. Rédei M. (2008): A tanulmányi célú mozgás. Budapest: MTA Doktori Értekezése, http://real-d.mtak.hu/87/1/Redei_Maria.pdf – utolsó letöltés: 2018. március 10.

L. Rédei M. (2016): A nemzetközi migráció demográfiai és geográfiai aspektusai. In Tarrósy István – Glied Viktor – Vörös Zoltán (szerk.): Migráció a 21. században, Publikon Kiadó, Pécs 2016. 29–45. file:///C:/Users/Schranz%20Edit/Downloads/migracio21szazadban_vfinal.pdf - utolsó letöltés: 2018. 07. 17.

Lutz, H. (2011): Commodification – redistribution of care and domestic work to non – members of the household as a new gender arrangement. In *The New Maids: Transnational Women and the Care Economy*. London: Zed Books Ltd.. 256, 1.4

Lutz, H. (2013): Domestic workers and migration. In *The Encyclopaedia of Global Human Migration,* http://www.fb03.uni-frankfurt.de/47719186/domestic-workers-and-migration. pdf – utolsó letöltés: 2017. október 27.

Lutz, H. – P.-Möllenbeck, Ewa (2012): Care workers, Care drain, and Care Chains: Reflections on Care, Migration, and Citizenship. In *Social Politics,* 19 (1): 1–23. http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.973.1123&rep=rep1&type=pdf – utolsó letöltés: 2017. október 27.

Magyar ifjúságkutatás 2016. Székely Levente – Szabó Andrea (szerk.). Új Nemzedék Központ, 2016, http://www.ujnemzedek.hu/sites/default/files/magyar_ifjusag_2016_a4_web.pdf – utolsó letöltés: 2017. november 9.

Magyarország 2016. KSH 2017, http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo2016.pdf – utolsó letöltés: 2017. december 7.

Mare, R. D. (1981): Change and Stability in Educational Stratification. *ASR,* vol. 46.

Marosi I. (2014): A családi értékek szerepe a generációk közötti tudásáramlásban. In Európai stratégia 2020 – és Magyarország. XXI. Század – Tudományos Közlemények 2014/30, 122–132. http://epa.oszk.hu/02000/02051/00030/pdf/EPA02051_TK_2014_30_121-132.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 20.

Márfi A. (2007): A szubjektív életkörülmények társadalmi-gazdasági összefüggései. In Utasi Ágnes (szerk.): *Az életminőség feltételei*. Műhelytanulmányok (11) 2007/1, MTA Politikai Tudományok Intézete, 6–24. http://mek.oszk.hu/04800/04806/04806.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 20.

Massey, D. S. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaoucu, A. – Pellegrino, A. – Taylor. J. E. (2007): A nemzetközi migráció elméletei. In Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest: ELTE TáTK, 7–30.

Massey, D. S. et al. (1998): *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Oxford: Clarendon Press

Matheika Z. (2013): Az ifjúsági munkanélküliség magyarországi sajátosságai. Friedrich Erbert Stiftung, Budapest Büro, 2013. április, Tárki, http://www.fesbp.hu/common/pdf/tanulmany_tarki.pdf – utolsó letöltés: 2017. december 8.

Mátyási S. és mtsai. (2006): Iskola melletti munkatapasztalat – szerzés: kényszer vagy lehetőség? A szakmai gyakorlat munkaerőpiaci hatásainak átfogó elemzése. Kutatásvezető: Mátyási Sándor, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány (2006), http://www.3kconsens.hu/files/Kutatasi_tanulmany.pdf?PHPSESSID=9ac8f1f73e4514e6d1fceda41ec0f17f – utolsó letöltés: 2018. február 25.

McCullough, M. E. – Kilpatrick, S. D. – Emmons, R. A. – Larson, D. B. (2001): Is gratitude a moral affect? *Psychological Bulletin,* 127 (2): 249–266. https://greatergood.berkeley.edu/pdfs/GratitudePDFs/8McCullough-GratitudeMoralAffect.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 12.

Melegh A. (2011): A globalizáció és migráció Magyarországon. In *Educatio,* 2011/2, 166–180. file:///C:/Users/edit/Downloads/2011-02-tan3%20(2).pdf – utolsó letöltés: 2016. május 15.

Melegh, A. (2012): Net Migration and Historical Development in Southeastern Europe since 1950. *Hungarian Historical Review,* 1 (3–4): 415–453. http://hunghist.org/index.php/83-articles/125-2012-3-4-melegh – utolsó letöltés: 2017. december 7.

Mégsem értéktelen a bölcsész diploma? Ennyit lehet keresni friss diplomásként, 2017. 01. 06. http://eduline.hu/felnottkepzes/2017/1/6/legnepszerubb_bolcseszkepzesek_fizetesek_D03YFU – utolsó letöltés: 2017. március 9.

Michalkó G. (2005): A turisztikai miliő földrajzi értelmezése. In *Tér és Társadalom,* 19. évf. 2005/1., 43–63. http://epa.niif.hu/02200/02251/00019/pdf/EPA02251_Ter_es_tarsadalom1963.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 10.

Miért indulnak útnak a magyarok, web: http://hataratkelo.blog.hu/2015/10/13/miert_indulnak_utnak_a_magyarok – utolsó letöltés: 2016. május 15.

Migrációs potenciál Magyarországon 1993–2015, http://www.tarki.hu/hu/news/2015/kitekint/20150511_migracio.html – utolsó letöltés: 2016. május 15.

Mikrocenzus 2016, Központi Statisztikai Hivatal, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_2.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 14.

M. Nádasi M. (2016): A megváltozott családok hatása a gyermekekre. In *Gyermeknevelés,* 4 (2): 35–47. http://gyermekneveles.tok.elte.hu/16_2_szam/pub/m-nadasi_maria.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 28.

Monostori J. (2015): Az egyszülős családdá válás az életútban és annak demográfiai meghatározói. *Demográfia,* 58 (1): 27–56. http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/viewFile/2645/2496 – utolsó letöltés: 2018. február 12.

Moreh. C. (2014): Alcalái Románok Migráció és társadalmi differenciálódás L'Hartmann Kiadó

Munkaerőpiaci folyamatok 2016. I. félév. In *Statisztikai Tükör 2016,* http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mpf/mpf1606.pdf – utolsó letöltés: 2017. november 7.

Murinkó L. (2007): Életkor és szubjektív életminőség. In Utasi Ágnes (szerk.): *Az* életminőség feltételei. MTA Politikai Tudományok Intézete 2007, http://mek.oszk.hu/04800/04806/04806.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 24.

Murinkó L. (2010): Mitől lesz valaki felnőtt? A családi szerepátmenetek és az önállóvá válás szerepe a felnőttség megítélésében. *Demográfia,* 53 (1): 7–37.

Murinkó L. (2012): A gyermekkori család összetételének szerepe a szülői ház partnerrel vagy partner nélkül történő elhagyásában Magyarországon. In *Demográfia,* 55 (2–3): 196–229. http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/viewFile/458/592 – utolsó letöltés: 2018. február 3.

Nagy B. M. (2013): A hála pszichológiája. In *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika,* 14 (2): 139–165. DOI: 10.1556/Mental.14.2013.2.3, http://real.mtak.hu/57937/1/mental.14.2013.2.3.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 12.

Nagy I. (2001): A családfő intézménye – nemi szerepek a családban. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Jelentés a férfiak és nők helyzetéről 2001*. Társadalmi Riport, 155–175. http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a501.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 28.

Oishi, N. (2002): Gender and Migration: An Integrative Approach. San Diego: The Center for Comparative Immigration Studies – CCIS University of California, Working Paper 49 March, http://www.ut-capitole.fr/servlet/com.univ.collaboratif.utils.LectureFichiergw?ID_FICHIER=1333353762764 – utolsó letöltés: 2017. március 12.

Orbán A. – Szántó Z. (2005): Társadalmi tőke. In *Erdélyi Társadalom,* 2005/2. 55–70. http://www.socialnetwork.hu/cikkek/OrbanSzanto2007.htm – utolsó letöltés: 2016. május 5.

Overprotecting parents can lead children to develop „Peter Pan Syndrome" – University of Granada 2007-es kutatása, https://www.sciencedaily.com/releases/2007/05/070501112023.htm – utolsó letöltés: 2018. február 10.

Parrenas, S. R. (2001): *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work*. Stanford University Press, 309.

Piore, M. J. (1979): *Birds, of Passage: Migrant Labour in Industrial Societies*. New York: Cambridge University Press

Pitó K. (2015): Erdélyi magyar egészségügyi dolgozók Magyarországra vándorlása (Doktori értekezés; Corvinus Egyetem)

Pongrácz T. – S. Molnár E. (2011): Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a férfiak és nők helyzetéről 2011*. Tárki, 192–206. http://demografia.hu/hu/letoltes/kiadvanyok/Szerepvaltozasok/192-206Pongracz.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 25.

Portes, A. – Sensenbrenner, J. (1998): Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, 281–317.

Portes, A. – Guarnizo, L. E. – Landolt P. (1999): The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies,* 22 (2): 217–237. http://

graduateinstitute.ch/files/live/sites/iheid/files/shared/summer/IA2011/AM5.pdf – utolsó letöltés: 2016. május 15.

Pusztai G. (2004): Iskola és közösség – Felekezeti középiskolások az ezredfordulón. Gondolat Kiadó, mek.oszk.hu/12100/12192/12192.pdf – utolsó letöltés: 2014. május 8.

Pusztai G. (2015): Eredményesek-e az eredményesség kutatói? In Pusztai Gabriella – Kovács Klára (szerk.): *Ki eredményes a felsőoktatásban?* Nagyvárad – Budapest: Partium Könyvkiadó – Új Mandátum Könyvkiadó, 7–9. http://mek.oszk.hu/14000/14048/14048.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 19.

Putnam, R. D. (2000): Bowling alone, The collapse and revival of American community. New York: Simon & Schuster

Rédei M. (2007): *Mozgásban a világ. A nemzetközi migráció földrajza*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó

Reilly, B. (2001) A nemek közötti bérkülönbségek elemzésének statisztikai módszerei. In *KSH Statisztikai Szemle,* 1/2001, 1–13. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2001/2001_01/2001_01_005.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 12.

Reizer B. (2011): A gyermekvállalás hatása a család jövedelmére Magyarországon. In *Demográfia,* 54 (2–3): 160–175. http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/viewFile/474/572 – utolsó letöltés: 2018. március 2.

Róbert P. (2001): Hipotézisek az oktatás és a társadalmi mobilitás összefüggéseiről. In *Társadalmi mobilitás*. Budapest: Századvég Kiadó

Róbert P. (2006): Társadalmi mobilitás – eredeti verzió könyv formában Róbert P. (1990): Társadalmi mobilitás. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990,* Budapest: Tárki, 356–372.

Rodríguez-Vignoli J. – Rowe F.: (2017) How is internal migration reshaping metropolitan populations in Latin America? A new method and new evidence. In Population Studies A Journal of Demgraphy Volume 72, Published online 30 Jan 2018. 253–273. https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00324728.2017.1416155 – utolsó letöltés 2018.07.18.

Rohr A. (2012): Kivándorlási, külföldi munkavállalási tervek a PTE hallgatóinak körében. In *Acta Sociologica* – Pécsi Szociológiai Szemle, 5 (1): 181–190. http://szociologia.btk.pte.hu/sites/default/files/Acta_Sociologia/24_-_rohr.pdf – utolsó letöltés: 2017. október 28.

Roóz J. – Heidrich B. (2013): Abraham Maslow szükséglethierarchia-elmélete. In *Vállalati gazdaságtan és menedzsment alapjai* (print megjelenés). Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola, 2010, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/0007_c1_1054_1055_1057_vallalatigazdtan_scorm/4_2_1_abraham_maslow_szukseglethierarchia_elmelete_XVlxSjTG3FzXfuFY.html – utolsó letöltés: 2018. február 16.

Rosen, S. (1998): Emberi tőke. In Lengyel György – Szántó Zoltán: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 71–100. http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a949.pdf – utolsó letöltés: 2016. május 15.

Roy, A. D. (1951): Some thoughts on the distribution of earnings. Oxford Economic Papers, 3 (2): 135–146. https://faculty.smu.edu/millimet/classes/eco7377/papers/roy%201951.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 24.

Ruff B. (2012): *Elméleti és gyakorlati kézikönyv a munkahelyi stresszkezelés helyes gyakorlatának kialakításához*. Upstairs Consulting Oktatási, Tréner és Tanácsadó Kft., 56.

Ruff T. (2013): Ifjúsági mobilitás: hajlandóság, lehetőségek és tervek. In *Magyar ifjúság 2012* – Tanulmánykötet. Kutatópont, http://kutatopont.hu/files/2013/09/Magyar_Ifjusag_2012_tanulmanykotet.pdf – utolsó letöltés: 2016. május 3.

Ruhm, C. J. (1998): The Economic Consequences of Parental Leave Mandates: Lessons from Europe. *The Quarterly Journal of Economics,* 113 (1): 285–317. https://pdfs.semanticscholar.org/c75f/a69fe0fba6f6552c48c191846f14e41af147.pdf – utolsó letöltés: 2018. március 4.

Ságvári B. (2012): Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Tanulmányok. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Argumentum Kiadó, 63–83.

Saldana, J. (2009): The Coding Manual for Qualitative Research, Sage Publications, http://stevescollection.weebly.com/uploads/1/3/8/6/13866629/saldana_2009_the-coding-manual-for-qualitative-researchers.pdf – utolsó letöltés: 2016. november 9.

Salt, J. (2007): A nemzetközi tendenciák és típusok összehasonlító áttekintése 1950–1980 (részletek). In Sik Endre (szerk): *A migráció szociológiája*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar

Schmitter Heisler, B. (2000): The sociology of immigration: from assimilation to segmented integration, from the American experience to the global arena. In C. B. Brettell – J. F. Hollifield (ed.): Migration Theory: Talking Across Disciplines. New York and London: Routledge 2000, 77–97.

Schranz, E. (2014): Who is in crisis? With reference to the debates about the 'crisis of masculinity', discuss about poverty, unemployment, or other social issues, and its effects on women. But Whose crisis is it after all? In *Metszetek,* 3 (4), http://metszetek.unideb.hu/files/201404_10_schranz_edit.pdf – utolsó letöltés: 2017. november 12.

Schranz E. (2015): Bourdieu tőkeelmélete és a bolognai folyamat. In *Metszetek,* 4 (1): 105–117. http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek%202015_1_schranz.pdf – utolsó letöltés: 2017. november 12.

Schranz, E. (2015[2]): Community is more than just a physical space Discuss this statement with specific reference to the role of the concept and experience of contemporary community. In *Metszetek,* 4 (4), http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek_2015_4_09_schranz%20129-145.pdf – utolsó letöltés: 2017. november 12.

Schranz (2015[3]): Tehetségből kiváló. Kutatás közben: a külföldön munkát vállaló fiatal diplomás nők életkezdési esélyei. In *Különleges bánásmód,* I. évf. 2015/2. szám, 17–35. http://real.mtak.hu/38771/1/323D-2015-2.doc%29%20-%20KB2015-2-017-E-0010-5466XXXX0-Schranz.pdf – utolsó letöltés: 2017. november 12.

Schultz, T. W. (1998): Beruházás az emberi tőkébe. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, 45–70.

Senden L. – Vissen M. (2014): Promoting Women in Management Kiadó: CEC Europien Managers, Universiteit Utrecht http://cec-managers.org/wp-content/uploads/2018/04/Report_-_Promoting_Women_in_Management.pdf - utolsó letöltés 2018. július 18.

Sik E. (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. Eötvös Kiadó, http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/kapcsolati_toke_szociologiaja.pdf – utolsó letöltés: 2016. május 5.

Sik E. – Szeitl B. (2016): Migráció a mai Magyarországról. *Educatio,* 4. szám, 456–557. http://epa.oszk.hu/01500/01551/00098/pdf/EPA01551_educatio_2016_4_546-557.pdf – utolsó letöltés: 2017. október 14.

Sjaastad, L. A. (1962): The costs and returns of human migration. In *Political Economy,* 80–93.

Somlai P. (1989): A családi stabilitás kapcsolati szemlélete. In Szabó Ákosné (szerk.): *Szemelvénygyűjtemény a nevelésszociológia tanulmányozásához*. Budapest: Tankönyvkiadó, 216–239. file:///C:/Users/edit/Downloads/somlai_peter_a_csaladi_stabilitas_kapcsolati_szemlelete.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 19.

Somlai P. (2007): A posztadoleszcensek kora. Bevetés. In Somlai Péter – Bognár Virág – Tóth Olga – Kabai Imre: Új ifjúság. Budapest: Mandátum Kiadó, 9–44.

Somogyi N. (2014): A külföldi munkavállalás indítékainak vizsgálata a fiatalok körében Londonban. In E-CONOM Online tudományos folyóirat III/1/2014, 1–12. http://real.mtak.hu/30269/1/01_SomogyiN_e_conom_III1_u.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 16.

Spéder Zs. (2013): Elköltözés a szülői házból és az első párkapcsolat kialakítása – a felnőtté válás kulcseseményei a mai Magyarországon a ’20-asok’ körében. TÁMOP-4. 2. 3-12/1/KONV-2012-0016 Tudománykommunikáció a Z generációnak. Projektvezető: dr. Törőcsik Mária egyetemi tanár, PTE KTK. A munkacsoport vezetője: dr. Szijártó Zsolt docens, PTE BTK, file:///C:/Users/edit/Downloads/Fiatalok_levalas_parkapcsolat_SpederZs.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 24.

Statisztikák – Ausztria lakossága: https://www.statistik.at/web_en/statistics/PeopleSociety/population/population_change_by_demographic_characteristics/population_by_age_and_sex/index.html – utolsó letöltés: 2017. november 7.

StepStone kutatás: Glück am Arbeitsplatz 2012/2013 www.stepstone.de – utolsó letöltés: 2017. október 30.

StepStone kutatás: Glückliche Mitarbeiter – erfolgreiche Unternehmen? StepStone Studie über Glück am Arbeitsplatz 2012/2013; (Ergebnisse und Empfehlungen) http://www.stepstone.de/b2b/stellenanbieter/jobboerse-stepstone/upload/studie_gluck_am_arbeitsplatz.pdf?cid=B2C_CLC_SY – utolsó letöltés: 2017. október 14.

Szabari V. (2015): A normák mint integrációs mechanizmusok a mai magyar társadalomban. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.3.2; 2–16. http://socio.hu/uploads/files/2015_3/szabari.pdf – utolsó letöltés: 2017. december 8.

Szalma I. – Matysiak A. (2012): A nők munkapiaci stratégiái és a második gyermek vállalása Lengyelországban és Magyarországon. In *Demográfia,* 55 (2–3): 172–195.

Székely L. (2013): Magyar ifjúság 2012 – Tanulmánykötet. Kutatópont, http://kutatopont.hu/files/2013/09/Magyar_Ifjusag_2012_tanulmanykotet.pdf – utolsó letöltés: 2016. május 3.

Szél B. (2008): A hosszú távú párkapcsolatok sikerességének mérése. In *Statisztikai Szemle,* 86 (5), http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2008/2008_05/2008_05_440.pdf – utolsó letöltés: 2018. március 2.

Szelényi I. (2001): A szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja" az átmeneti társadalmakban. *Szociológiai Szemle,* 2001/4. 5–12. http://www.szociologia.hu/dynamic/0104szelenyi.htm – utolsó letöltés: 2017. november 7.

Szivós, P. (2014): A magyar háztartások jövedelme és fogyasztása nemzetközi összehasonlításban: felzárkózás vagy leszakadás? In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: Tárki, 51– 62.

Taine, H. (1881): Az angol irodalom története I. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 416. http://mek.oszk.hu/08900/08945/pdf/angol1.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 10.

Tarrósy I. (2015): Elméleti megfontolások a nemzetközi migrációs tendenciák megértéséhez. In Tarrósy István – Glied Viktor – Vörös Zoltán (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban.* Pécs, 2014. http://idresearch.hu/userfiles/File/eia/eia_migrtend_vfinal.pdf – utolsó letöltés: 2017. február 17.

Teichler, U. (2009): Higher Education and the World of Work, Conceptual Frameworks, Comparative Perspectives, Empirical Findings. Rotterdam: Sense Publichers, 330.

Teichler, U. (2011): A hallgatói mobilitás esete a Bolognai folyamattal. *Educatio,* http://epa.oszk.hu/01500/01551/00058/pdf/educatio_EPA01551_2011-04_tan5.pdf – utolsó letöltés: 2016. május 15.

The Network és a Boston Consulting Group felmérés (2014). Decoding Global Talent; 200,000 Survey Responses on Global Mobility and Employment Preferences https://www.bcg.com/publications/2014/people-organization-human-resources-decoding-global-talent.aspx – utolsó letöltés: 2018. április 10.

Tilly, C. (2007): Áthelyeződött hálózatok. In Sik Endre (szerk.): *A nemzetközi migráció elméletei – A migráció szociológiája*. Budapest: ELTE TáTK, 41–56.

Tóth A. – Vékás J. (2008): Család és identitás – A vegyes házasság szerepe a magyarországi kisebbségi közösségek reprodukciójában. *Demográfia,* 51 (4): 329–355. file:///C:/Users/edit/Downloads/533-520-1-PB.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 10.

Tóth É. (2005): Magyar hallgatók külföldön. In *Educatio,* 2015/2, 302–319. file:///C:/Users/edit/Downloads/Tot_E_05_02%2 0 (1). pdf – utolsó letöltés: 2017. október 28.

Tóth I. Gy. (2016): Középosztályok Magyarországon és Európában. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi szerkezet – Társadalmi riport*. 75–97.

Tóth O. (2012): Szociális integráció és család. In Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest: Argumentum Kiadó, 369–382.

Tönnies, F. (2002): Application of Gemeinschaft & Gesellschaft As Related to Other Typologies. In Community & Society (Durkheim; Cooley; Redforeld; Becker; Sorokin; Weber; Parsons) Mineola, New York: Dover Publications INC.

UK average salary, graph: https://www.monster.co.uk/career-advice/article/uk-average-salary-graphs – utolsó letöltés: 2017. február 12.

Utasi Á. (2001): Fiatal, egyedülálló nők párkapcsolati esélyei. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Jelentés a férfiak és nők helyzetéről 2001 – Társadalmi riport*. 113–134. http://www.tarki.hu/hu/publications/CGR/2001/ – utolsó letöltés: 2018. január 28.

Utasi Á. (2002): A bizalom hálója – Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás. Új Mandátum Könyvkiadó, 155.

Utasi Á. (2002): Társadalmi integráció és családi szolidaritás. *Educatio,* 2002/3, 384–404. http://epa.oszk.hu/01500/01551/00021/pdf/109.pdf – utolsó letöltés: 2016. május 15.

Utasi Á. (2004): Feláldozott kapcsolatok – A magyar szingli. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 134.

Utasi Á. (2009): A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. In Takács Károly (szerk.): *Kapcsolatháló elemzés – Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*. Budapesti Corvinus Egyetem; http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly/ch03s03.html – utolsó letöltés: 2018. február 19.

Utasi Á. (2013): Primer közösségek. In *Kötelékben – Szolidaritás-hálók és közélet*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szeged: Belvedere, 260.

Varga J. (2006): Középiskolát végzettek jövedelmi és életpálya-várakozásai. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2002*. Budapest: Tárki, 233–244. http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a831.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 28.

Veroszta Zs. (2013): A Diplomás Pályakövetési Rendszer eredményei 2013 – Gyorsjelentés. Educatio Nonprofit Kft., Felsőoktatási Osztály 2014. március, https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/DPR_gyorsjelentes_2013.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 16.

Veroszta Zs. (2013): www.felvi.hu/pub_bin/dload/frissdiplomasok2011.../veroszta.pptx – utolsó letöltés: 2016. május 15.

Vukovich G. (1999): Egyedülálló szülők és gyermeküket egyedül nevelő szülők, http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/html/a615/ – utolsó letöltés: 2015. november 1.

Wallenstein, I. (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest: Gondolat Kiadó

Weber, M. (1996): *Gazdaság és társadalom*. A megértő szociológia alapvonalai – A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1992, 373.

Weber, M. (1996): Hatalommegoszlás a közösségen belül, osztályok, rendek pártok. In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv,* http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch01s04.html – utolsó letöltés: 2016. május 5.

Zimmermann, M. K. – Litt, J. S. – Bose, C. E. (2006): Global Dimension of Gender and Carework. Stanford CA: Stanford University Press

Z. Karvalics L. (2007): Információs társadalom – mi az? Egy kifejezés jelentése, története és fogalomkörnyezete. In *Információs társadalom – Az elmélettől a politikai gyakorlatig*. Budapest: Gondolat – Új Mandátum, 29–47. http://mek.oszk.hu/05400/05433/05433.pdf – utolsó letöltés: 2018. február 16.

Zsigmond L. (1984): Auguste Comte: A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből. Budapest: Akadémiai Kiadó, 457.

A SZERZŐ TUDOMÁNYOS PUBLIKÁCIÓI

A kutatási témához közvetlenül kapcsolódó publikációk

Czibere Ibolya–Schranz Edit (2018): Pályakezdő diplomás nők külföldi munkavállalása. Kultúra és Közösség 2018/4. szám (megjelenés alatt).

Schranz Edit (2016): Diplomás fiatal nők életkezdési esélyei külfödön – egy migrációs hullám margójára. Abstract és konferencia-előadás 2016. június 10–11., az ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program és a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola évzáró konferenciáján.

Schranz Edit (2015): Tehetségből – kiváló. Kutatás közben: a külföldön munkát vállaló, fiatal diplomás nők életkezdési esélyei. Különleges Bánásmód, I. évf. 2015/2. szám, 17–35.

Schranz Edit (2015): Felsőoktatás – integráció és más folyamatok. Metszetek, Vol. 4 (2015) No. 3.

Schranz Edit (2015): Community is more than just a physical space. Discuss this statement with specific reference to the role of the concept and experience of contemporary community Metszetek, Vol. 4 (2015) No. 4.

A kutatási témához közvetlenül nem kapcsolődó publikációk

Schranz Edit (2018): A rabszolgakereskedelem és a bizalom. Metszetek, Vol. 7 (2018) No. 2

Schranz Edit (2015): Bourdieu tőkeelmélete és a bolognai folyamat Metszetek, Vol. 4 (2015) No. 1

Schranz Edit (2014): ‚Who is in crisis? With reference to the debates about the ‚crisis of masculinity', discuss about poverty, unemployment, or other social issues, and its effects on women'. But Whose crisis is it after all? Metszetek, Vol. 3 (2014) No. 4., 172–182.

Schranz Edit (2014): recenzió: Czibere Ibolya – Kovách Imre (szerk.): Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen University Press, 2013. Metszetek, Társadalomtudományi folyóirat 2014/1. szám

Schranz Edit (2014): recenzió: Czibere Ibolya: Nők mélyszegénységben. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban. L'Harmattan, 2012, 243 p. Metszetek, Társadalomtudományi folyóirat 2014/2. szám

TARTALMI KIVONAT

Doktori értekezésünkben a külföldön munkát vállaló fiatal, diplomás nők életkezdési esélyeit vizsgáljuk a migrációs motivációk diverzifikációi mentén. A Magyarországról 2011 után felgyorsult kivándorlási hullám az Európai Unió különböző, gazdaságilag vonzóbb feltételekkel működő országaiba, elsősorban a fiatal korosztályokat érintette. Ezen belül is a diplomás, fiatal, nagyobb részt egyedülálló nők mind nagyobb arányú, a nemek tekintetében a férfiakat az utóbbi években szinte meghaladó elvándorlása, a szakirodalmi közlések tényadatai okán nem genderkérdések felől közelítve jelenik meg kutatási kérdéseinkben, azonban világosan megrajzolja az agyelszívás (brain drain) feminizációs folyamatának Magyarországot elérő körvonalait. Milyen befektetés – megtérülés célok motiválják vajon a kivándorlást választó fiatal nőket, milyen lehetőségek – elvárások mentén gondolkodnak, milyen életciklusbeli feladatok megvalósítása látszik elérhetőbbnek az egyéni cselekvések szintjén, amelyek a migrációt választók kiterjedt csoportját tekintve, összességében nyernek társadalmi beágyazottságot? E kérdések, valamint a kutatás további, a gazdasági preferenciákhoz, a kapcsolati hálók hiányához, az itthoni és a választott országbeli életkörülmények összehasonlításához, a végzettséghez s vele az elérhető esélyekhez, az integrációhoz, illetve hazatérés alternatívájához kötődő kérdéseinek megválaszolásához az elméleti hátteret az emberi tőkeelméletek, valamint migrációs elméletek adták. A migrációs folyamatokat kísérő elméletek diverzifikált irányzatai különböző megközelítésben ugyan, mégis sok tekintetben támaszkodnak az emberi tőkeelméletek alapjaira. Disszertációnkban ezen diverzifikációk segítségével igyekeztünk alátámasztani a kutatási és kutatói kérdésekhez kötődő eredményeket.

A fiatal diplomás nők migrációs jelenségének okát, illetve ezen okok variabilitását kvalitatív módszerrel kívántuk feltárni. A kutatási célok eléréséhez a mikrotényezőket úgy kívántuk félig strukturált interjúk segítségével identifikálni, hogy ezzel párhuzamosan a migrációs motivációk kategorizálása minél egzaktabb módon tükrözze a döntési mechanizmusokat, a kivándorláshoz használt eszközöket, illetve az azt elősegítő tőkéket. Olyan 22–36 év közötti, Európa különböző országaiba kivándorolt fiatal diplomásokat – legnagyobb részt nőket – vontunk be a kutatásba, akiknek jelentősebb része Magyarországon végezte az alapképzést, illetve az alap- és mesterképzést, ugyanakkor számottevő része már külföldön szerezte a mesterdiplomát, vagy a PhD fokozatot.

A kutatás eredményei szempontjából különös jelentőséggel bír a végzettség, illetve a diploma megszerzésének helye. Ezen tényezők, valamint a nemek almintái adják ugyanis azokat az azonos véleményeket tükröző, jellemző mintázatokat a felállított kategóriákon belül, amelyek a választott országban kialakult élethelyzetek mentén, a sikeresség megítélése szempontjából, illetve a társadalmi bizalom kérdéskörét tekintve, s ez utóbbival szoros összefüggésben a hazatérés vagy vissza nem település aspektusaiból meghatározóak.

Kulcsszavak: migráció; diplomás elvándorlás; brain drain; diplomás, fiatal nők elvándorlása; fiatalok kivándorlása

ABSTRACT

In our doctoral dissertation we examine the life chances of young women graduates working abroad, along the diversifications of migrational motivations. The migration wave towards various, economically attractive member states of the European Union, which gained impetus after 2011, mainly involved young people. Within this, the ever greater rate of the migration of young, single, female recent graduates, which almost surpasses that of their male counterparts, does not appear from a specifically gender-issue angle in our research questions due to the nature of the data in relevant academic findings, but depicts clearly the feminization of brain drain as it reaches Hungary. What kind of investment-return dynamics motivate young women who chose to migrate abroad, what sort of opportunities and expectations do they think about, the realization of what lifecycle-appropriate tasks seem more attainable on the level of individual action, which become socially embedded within the larger group of migrants. The theoretical background for answering these questions, as well as others connected to other facets of the study relating to economic preferences, a lack of social networks, comparative differences between living conditions in the home country and the destination of migration, education and the opportunities available through it, integration, and the alternative of returning home, was provided by theories of human capital and theories of migration. The various trends within theories of migrational processes in many ways rely on the foundations of theories of human capital, even if in diverging ways. In our dissertation, we strive to underpin the results connected to research and methodological questions with the help of just that variability.

We intended to uncover the reason behind the phenomenon of the migration of female graduates, and the variability of these reasons through qualitative means. We attempted to identify the micro-facto necessary to fulfilling our research aims with the help of half-structured interviews in a way that would allow the categorization of migrational motivations to reflect as closely as possible the decision mechanisms behind, tools used for, and capital that aids in migration. We included young graduates – mostly women – between the ages of 22–36 years of age in the research who have migrated to various countries within the European Union, and most of whom received their bachelor (or bachelor and master's) degree in Hungary, but mostly got their master's (or PhD) degree abroad. Level of education and its location bear exceptional significance with regards to the results of the research. These factors, as well as the subsamples of the sexes provide the characteristic patterns within the established categories which reflect similar opinions and are determinative with regards to the living conditions and circumstances in the chosen county of migration, and closely connected to this, regarding social trust and the perception of success, moving back home or remaining abroad.

Keywords: migration, graduate emigration, brain drain, migration of highly educated young women; emigration of young people

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Mindenekelőtt köszönettel tatozom a témavezetőmnek, dr. habil. Czibere Ibolya tanszékvezető egyetemi docensnek a támogató mentorálásért.

Szeretném megköszönni továbbá dr. Szekeres Melinda és prof. dr. Kovách Imre segítségét, akik a disszertáció munkafázisaiban terelgették a helyes irányba a készülő anyagot.

Köszönettel tartozom a munkahelyemnek, kollégáimnak, dr. Skorán Ottónak és dr. Kovács Tibor orvosigazgatónak, akik támogattak abban, hogy a meglehetősen erős napi munkatempó mellett is legyen időm a kutatás befejezésére és a disszertáció elkészítésére.

Ahogy köszönettel tartozom azoknak a fiataloknak, akik bíztak bennem, és szántak arra időt, hogy válaszoljanak ismeretlenül is a nem mindennapos kérdéseimre, hiszen enélkül ez a kutatás nem készülhetett volna el.

Szeretném megköszönni a magyar nyelvi lektorálást Juhászné Marosi Editnek, az angol nyelvi lektorálást pedig Frei Balázs Máténak, akik nélkül ez a disszertáció nem lett volna teljes.

Mindemellett rendkívül hálás vagyok a gyermekeimnek, Zsófinak és Balázsnak, akik végig hittek bennem, és számos, előre nem látható megpróbáltatást álltak ki velem, s biztattak – értem. Ahogy köszönöm a szüleimnek is, hogy türelemmel támogattak, erősítettek ez idő alatt.

S hálával tartozom a barátaimnak is, akik számos alkalommal tették át a közösnek szánt programot, hogy megvárják, amíg azon én is részt tudok venni egy-egy munkafázis befejezése után, fesztelenül és felszabadultan, köszönöm a türelmet és a megértő, biztató szavakat.

Köszönöm!